આ પુસ્તક મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી હાઇસ્કૂલોને માટે મંજુર થયલું છે

સાહિત્ય વિલાસ.

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખોનો સંગ્રહ.

(સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ટીકા તથા નિબંધલેખન સંબંધી સૂચના સહિત)

તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર

રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ,

આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત.

The glory of a nation consists in her literature.

"સાહિત્યબોધનું મહાફળ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોથી સહૃદયનું હૃદય ભરાઈ જાય "—ગોવર્ધનરામ.

સુરત " ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ " પ્રેસમાં શા. હી. ખસુખાંએ છાપ્યું.

આવૃતિ બીજી.

ઇ. સ. ૧૯૧૨—સંવત ૧૯૬૮.

સોલએજન્ટ મી૦ કસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર,

નાણાવટ, સુરત.

કિંમત રૂ૦ ૧.

Opinions.

The get-up of the book is good and the price is moderate.

(Sd.) K. H. DHRUVA, B. A.
Head Master,
R. C. High School, Ahmedabad.

I am glad that you have so well succeeded in making a very interesting collection of writings from Gujarati authors and hope the book will serve the purpose of popularising Gujarati writers and of being useful to students, beginning their study of Gujarati literature.

(Sd.) Prof. T. K. GAJJAR,
M. A. B. SC, F. C. S.

No doubt it is a welcome production. Favourably impressed as I am with the neat get-up of the book, let me frankly tell you that it is a valuable addition to the several such compilations, made for the use of our High School boys.

(Sd.) J. P. JOSHIPARA, M. A.
(Baroda Educational Department).

......આ સંગ્રહમાં ઉત્તમ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ માલમ પડે છે. પુસ્તક સારૂં ને ઉપયોગી છે. ટીકાનો પ્રદેશ પણ ઠીક ખેડાયલો છે અને એથી આ પુસ્તકની કીંમત કંઇક વિશેષ છે. આશા છે કે સમસ્ત ગુર્જર આલમ આ પુસ્તકને વધાવી લેશે અને સંયોજકે લીધેલી મહેનતનો બદલો તેમને યોગ્ય પ્રમાણમાં આપશે.

સમાલોચક, જાનેવારી-માર્ચ ઇ. સ. ૧૯૧૧.

અર્પણ પત્રિકા.

સદ્ગત સાક્ષરવર્ય

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

બી. એ., ઍલ્ ઍલ્. બી.

વકીલ મુંબઈ હાઈ કોર્ટ; સરસ્વતીચંદ્ર તથા સ્નેહમુદ્રા વગેરેના કર્તા

અને

તેમના પરમ મિત્ર—મારા શિરશ્છત્ર સ્વર્ગસ્થ બંધુ

હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ,

બી. એ., ઍલ્ ઍલ્. બી.

દક્ષિણા ફેલો એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ, મુંબઈ; જગન્નાથ શંકરશેઠ સંસ્કૃત સ્કૉલર; ભગવાનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કૉલર વગેરે,

એઓના અમર આત્માને

ગુર્જર સાહિત્યનો આ સંગ્રહ સપ્રેમ અર્પણ કરૂં છું.

ર. ઉ. ભટ.

કાવ્ય દેવીને.

ઝૂલણા.

ચલકતાં ઝલકતાં, ચકિત કરી નાંખતા,
દર્શનો દિવ્ય તુજ અહીં દઈ ને,
કાવ્યદેવી! અમારો થયો દોષ શો,
રોષથી ક્યાં ભરાઈ જઈને?
માત ગુર્જર રડી, શૂન્ય અહીં છે પડી,
તું હવે આપ કંઈ તેજ સારૂં;
ક્યાં ગઈ **કાવ્યદેવી** છુપાઈજ તું?
કહે મને કહે મને ગુહ્ય તારૂં!
માત ગુર્જર તજી શીદને ક્યાં ગઈ?
ક્યાં ગઈ તાહરી મિષ્ટ માયા?
બંધ કીધો હવે પ્રેમરે શીદ તુજ?
ક્યાં ગયા તાહરા **કાવ્યજાયા?**
શિથિલ કવિતા પડી, ઊર્મિ રગની ઉડી,
સ્વર વિશે કંપ દુઃખ છે વસંતું!
અદલ દર્શન હવે દિવ્ય તુજ આપીને,
મુખ **ગુર્જર** તણું ક્રૂર હસંતું!

ખબરદાર.

પ્રસ્તાવના.

(દ્વિતીયાવૃત્તિ.)

'સાહિત્ય વિલાસ'ની બીજી આવૃત્તિ વાચક વર્ગ સમક્ષ મૂકવામાં આવેછે. આ પુસ્તકને માટે કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ ઘણો સંતોષ જણાવી તેના સંબંધમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે તે માટે હું તેમનો ઘણો આભાર માનું છું. તદનુસાર આ આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવાનો નિશ્ચય હતો. પરંતુ એક મહિનામાં છસો કરતાં વધારે નકલ ખપી જવાથી તથા ઘણે ઠેકાણેથી સંખ્યાબંધ નકલોની માગણી થવાથી ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસની રૂપરેખાના વધારા શિવાય ધારેલો કંઈ પણ ફેરફાર હું કરી શક્યો નથી. પણ તૃતીયાવૃત્તિ વખતે વિદ્વાન વર્ગ તરફથી થયલી કીમતી સૂચનાઓ ઉપર ખાસ લક્ષ આપીશ.

છેવટે, મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતાના મે૰ ડિરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક હાઈસ્કૂલોને માટે મંજુર કર્યું છે જેને માટે હું તેમનો અતિશય આભારી છું.

સાર્વજનિક હાઈ સ્કૂલ, સુરત;
તા૰ ૧લી માર્ચ ૧૯૧૨.

ર. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમાવૃત્તિ.)

ગુર્જર સાહિત્યના આ લઘુ ગ્રંથને પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા તો નથીજ, તથાપિ એના ઉદ્દેશ તથા એની અંતર્ગત રચના વિષે બે શબ્દ અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ.

હાલમાં પ્રતિદિવસ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ લોકોનો પ્રેમ તથા ઉત્સાહ વધ્યો જાયછે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પણ ગુજરાતી ભાષા ફરજીયાત થઇ છે, અને તેથી કરીને હાઇસ્કૂલના દરેક ધોરણમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ અપાયછે.

આવે પ્રસંગે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લેખોનો સંગ્રહ તૈયાર કરી સટીક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અયોગ્ય નહિ ગણાય એમ માનીને લોકોપયોગી તથા શાળોપયોગી થાય એવે ઉદ્દેશે આ લઘુ પુસ્તક યથામતિ રચી, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યવિલાસી જનોની સમક્ષ મૂકવામાં આવેછે. કેટલે અંશે આ પ્રયાસ સફળ છે એ તો સાક્ષરવર્ગે જોવાનું છે.

જોડણીની બાબતમાં ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટીએ સ્વીકારેલા નિયમોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખોનો ક્રમ તેના કાળ પ્રમાણે બહુધા રાખવામાં આવ્યો છે. કયો લેખ કયા ધોરણમાં શીખવવો એ શિક્ષકની વિવેકબુદ્ધિપરજ રાખેલું છે કારણ કે બધી શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમ એક હોતો નથી. ગ્રંથારંભે આપેલો સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તથા છેવટે આપેલી ટીકા અને લેખનપદ્ધતિ સંબંધી સૂચના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી માલમ પડશે એવી આશા છે.

દોષરહિત તો કાંઈ હોતું નથી આ પુસ્તકમાં દોષ તો હશેજ; તો તે સુધારી લેવાની વિદ્વાનવર્ગને વિનંતિ છે. કોઈ પણ સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી આ પુસ્તકને સંબંધે કાંઈ સૂચના કરવામાં આવશે તો હું માનપૂર્વક તે સ્વીકારીશ.

આ સંગ્રહ રચવામાં મારી સ્કૂલના માનવંત હેડ માસ્તર રા. રા. ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ તથા મારા મિત્રો રા. રા. વૈકુંઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા બી. એ. અને રા. રા. મુળજી જે. અંજારીઆ બી. એ. એ જે સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો હું આભારી છું.

છેવટે જે ગૃહસ્થોએ પોતાના પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લેવાની પરવાનગી આપી છે તેમનો હું ઉપકૃત છું.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત;
તા. ૧, નવેમ્બર સન ૧૯૧૦.

ર. ઉ. ભટ.

અનુક્રમણિકા.

અર્પણ પત્રિકા... ... ...
કાવ્ય દેવીને ... ...
પ્રસ્તાવના ... ...
ગુર્જર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય. પૃષ્ઠ.

નરસિંહ મહેતો.

હારમાળા (સંક્ષિપ્ત.) ... ૧
ગોવિંદગમન ૧૬
પ્રભાતીઆં. ૧૭
મીરાંબાઈ. પદ. ૧૮

અખો.

ગુરૂઅંગ ૨૧
માયાઅંગ ૨૧
ફુટકળ અંગ... ... ... ૨૩

પ્રેમાનંદ.

હરિપ્રતાપ ૨૪
વામનરૂપ વર્ણન ૨૬
દંપતી સંવાદ... ... ... ૨૮
વૈષ્ણવ.નિંદા અને કુંવરબાઈનું રૂદન. ૩૦
કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રા. ... ૩૨
રાવણને ઠપકો. ૩૩
હરિહરયુદ્ધ ૩૫
દેવકીવિલાપ. ૩૮
કૃષ્ણબાળચરિત્ર. ૩૯
નન્દવિહાર. ૪૧
ભોળી સુભદ્રા.... ... .. ૪૪
વિરલ વિપત્તિ... ... ... ૪૭
નળદમયંતી મેળાપ... ... ૪૮

શામળભટ.

પરચુરણ છપ્પા.
વિદ્યા વિષે ૫૪
વચન પાળવા વિષે,... ... ૫૫
સાચી સમજ. ૫૫
વિનય.... ... ... ૫૬
કુસંગતિ. ૫૬
ક્રોધ ૫૭
લોભ ૫૭
મોત ૫૭
વૈતાળ પચ્ચીશી ૫૮
અંગદ વિષ્ટિ (સંક્ષિપ્ત) ... ૬૧

દયારામ.

ભગવદ્ગીતા મહાત્મ્ય. ... ૭૬
યમુનાજીની સ્તુતિ ૭૮
ચેતવણી ૮૦
બાળલીલા ૮૨
પ્રેમપરીક્ષા ૮૪
લોચન મનનો ઝઘડો... ... ૮૬
પદ ૮૭
ધીરો ભક્ત. પદ. ૮૮

ગિરધર.

દશરથપ્રાણત્યાગ. ૯૦
પ્રીતમદાસ. પદ. ૯૨
ભોજો ભગત. ચાબખા.... ૯૩

નરસેરામ પદ... ... ... ૯૩

કાળીદાસ. (વસાવડનો).

સ્વયંવર વર્ણન ૯૪

બ્રહ્માનંદ. પદ. ૯૭

દેવાનંદ. પદ. ૯૮

નિષ્કુલાનંદ વૈરાગ્ય વિષે પદ. ૯૯

મનોહર સ્વામી. પદ. ... ૧૦૦

વીર વિજય.

હિતશિક્ષા ૧૦૧

નર્મદાશંકર.

પ્રજાનો રાજા પ્રતિ ધર્મ. ... ૧૦૩

રૂક્મિણિ હરણ. ૧૦૪

વહેમ.... ... ... ૧૦૫

વિદ્યા સંબંધી પડતી ... ૧૦૬

ચોમાસામાં વનવર્ણન. ... ૧૦૭

દલપતરામ.

મરનારની પછવાડે ન રોવા વિષે પદ ૧૧૦

ફેરફાર થવા વિષે. ૧૧૦

અભિમાન. ૧૧૨

એકેશ્વર. ૧૧૩

સંપ લક્ષ્મી સંવાદ.... ... ૧૧૪

વિજયાશંકર.

પ્રભાત. ૧૧૬

શ્રીમંતોની મિથ્યા મોટાઈ વિષે. ૧૧૬

કેશવલાલ હરિરામ.

શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય? ૧૧૮

બુલાખીરામ.

વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ... ૧૧૯

બી. એમ. મલબારી.

પ્રવાસ વિષે ૧૨૦

દુખી લોકોને સુખી કરવા એ સર્વનો ધર્મ છે. ૧૨૧

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

બોધ. ૧૨૨

હરિલાલ ધ્રુવ.

ડિકેન્સ લાઇટ... ... ... ૧૨૩

સ્વિત્ઝરલૅન્ડમાં સૂર્યાસ્ત ... ૧૨૪

ગોવર્ધનરામ માધવરામ.

એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત... ૧૨૫

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ ૧૨૯

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પર્વત મંડળ અને મેઘમંડળ... ૧૩૨

ચંદ્ર ૧૩૩

આશા પંખીડું ૧૩૭

દોલતરામ કૃપારામ.

સુલોચના–ઇંદ્રજિત–સંવાદ... ૧૩૮

પવન ૧૪૩

છોટાલાલ સેવકરામ.

આમ્રવર્ણન ૧૪૪

છપ્પા.

સવારી... ... ... ૧૪૫

મરણ પ્રસંગે જમણવાર ન કરવા વિષે ૧૪૫

કલાપી.

આમ્બુ માતા ૧૪૬

કૃતઘ્નતા ૧૪૮

ખબરદાર.

નદીગમન ૧૫૦

ચંપેલી... ... ... ૧૫૧

ગુણવંતી ગુજરાત ૧૫૫

નાનાલાલ.
ધર્મરાયના પાર્ષદને વિદાય... ૧૫૬
હરિનાં દર્શન ૧૫૮
મણિશંકર.
કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ ... ૧૫૯
રમણભાઈ.
પ્રભુમયજીવન... ... ... ૧૬૩
લલિત.
દેશજનોની દેવપૂજા. ... ૧૬૪
અમે તો પ્રભુ બાલ બલવંત ! ૧૬૫
આંસુડાંની લહાણુ ૧૬૫
બોટાદકર.
વિદ્ધ મૃગ ૧૬૬
સુમંત.
રત્નાકરનાં રત્નો ૧૬૭

નાટય.

પ્રેમાનંદ.
ભીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ. ૧૬૯
સત્યભામાનો રોષ... ... ૧૭૨
રાજા અને વિદૂષક ૧૭૮
ભયગ્રસ્ત મુનિઓ ૧૮૦
રણછોડભાઈ ઉદયરામ.
દમયંતીપર આરોપ ૧૮૩
નવલરામ.
સ્વામિભક્તિ ૧૯૦
ગણપતરામ રાજારામ.
પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર ... ૧૯૮
મણિલાલ નભુભાઈ.
તરલાના તરંગ... ... ... ૨૦૪
દોલતરામ કૃપારામ.
અમરસત્ર અને સંધિરાજ... ૨૦૮
દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર.
કન્યા વિદાય... ... ... ૨૧૭
કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.
ચાણુકય અને ચંદનદાસ... ૨૨૬
રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ.... ૨૩૧
બળવંતરામ મહાદેવરામ.
અશ્વત્થામાનો શસ્ત્રત્યાગ.... ૨૩૪
ભા૦ રા૦ વનમાળી.
ઉર્વશીનાવિયોગે ઘેલો થઈ ગયલો પુરૂરવા... ... ... ૨૪૧
બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર.
બાળક્રીડા... ... ... ૨૫૧

ગદ્ય.

નર્મદાશંકર.
આપણી સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય... ... ... ૨૫૬
નંદશંકર તુળજાશંકર.
ગુણસુંદરીનું સતી થવું. ... ૨૫૯
મહીપતરામ રૂપરામ.
સુરપાળનો ઉત્તર... ... ... ૨૬૩
મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ... ... ૨૬૫
હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
સમયતુલના ૨૬૮
રણછોડભાઈ ઉદયરામ.
ક્ષમા... ... ... ૨૭૦
મણિલાલ નભુભાઈ.
સ્વાશ્રય. ૨૭૫
યોગ્યમાતા. ૨૭૭
ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

રાજમહેલ ૨૮૩
માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી.... ૨૮૬
ગોષ્ઠીવિનોદ ૨૯૩
દોલતરામ કૃપારામ.
વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ૨૯૮
ઈર્ષા ૩૦૦
નારાયણ હેમચંદ્ર.
બુદ્ધનું પ્રત્યાગમન ૩૦૨
વીરાંગના કર્મદેવી ૩૦૪
ઇચ્છારામ સૂર્યરામ.
શિખરમાંનું ધન ૩૦૬
છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.
અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ ... ૩૦૯
કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી.
ઉદ્યોગ ૩૧૧
ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
સદ્દર્તન... ... ... ૩૧૩
કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.
શાંતિ અને આનંદ... ... ૩૧૪
ટીકા ૩૧૭
પરિશિષ્ટ ૩૫૫

ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસની રૂપરેષા.

પ્રત્યેક વસ્તુનું રૂપાંતર થયાજ કરેછે. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસનો અર્થ રૂપાંતરનાં યથાસ્થિત વિવરણમાં સમાય છે. અમુક વસ્તુ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગોમાં ઉદ્ભવી અને વિકાસી, એની રૂપરેષા જનસમૂહને લાભદાયી થાય એમાં શંકા નથી. આપણા સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ શુષ્ક નથી પણ રસમય અને કંઇંક અંશે ગર્વપ્રદ છે. સાહિત્યોદ્યાનમાંથી વીણેલાં કુસુમોની પરિમલ ઉદ્યાનવિહારી લઈ શકે તે માટે તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન આવશ્યક છે. વ્યવહારિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના દિવ્ય મંદીર પ્રતિ પંથમાં આપણા સાહિત્ય રસપોષકો બુદ્ધિ અને હૃદય પ્રદીપની જ્યોતિથી ઝળહળ પ્રકાશ નાંખતા ગયા છે. અને તેજ પ્રકાશના બળે અજ્ઞાનનાં પડ ભેદી તેમણે કરેલાં સ્તુત્ય કાર્યની સંક્ષિપ્ત નોંધ લઈ કૃતકૃત્ય થવું એ આપણો ધર્મ છે.

સાહિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ જેટલો રૂઢ છે તેટલો તેનો ગૂઢ અર્થ ભાગ્યેજ સમજાય છે. મહાન તત્વવિદ્ એમર્સન કહેછે કે "The man is half himself, the other half is his expression." ભાષાએ માનવીનું ખાસ લક્ષણ છે. પૃથ્વીપર માનવીના જન્મથીજ ભાષાનો જન્મ છે એમ કહી શકાય. ભાષા વિના જનસમાજ મેષસમૂહ (congregation of sheep) કરતાં ઉંચી પંક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકી હોતજ નહિ. એક તરફ કુદરત અને બીજી તરફ સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની સાથે માનવીને જોડનાર સર્વથા ભાષારૂપી સુવર્ણ કડી છે. ભાષાનો શુદ્ધ અને વિશાળ પ્રયોગ અને અસ્ખલિત વિકાસ એ ઉચ્ચ સાહિત્યનાં લક્ષણ છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ પ્રજાનો અભ્યુદય સૂચવે છે. જે પ્રજાનું સાહિત્ય ઘણું ખીલેલું હોય છે અને સદંતર વિશેષ ખીલતું જાય છે તે પ્રજા જનમંડળમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવેછે એ સિદ્ધાંત ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે અશંકનીય થયોછે. ગુર્જરસાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન થતી જાય એ આપણું સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઇએ. તે અભીષ્ટ લક્ષ્યબિંદુ પ્રતિ ગુર્જરપુત્રનો પંથ સરળ થાય એટલા વાસ્તે ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસની રૂપરેષા સંક્ષેપમાં આંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ ત્રણ છેઃ—પદ્ય, ગદ્ય, અને નાટ્ય. અન્ય દેશોના સાહિત્યપ્રારંભની માફક ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રારંભ પણ પદ્યમાંજ થયો છે.

ઐતિહાસિક અવલોકનથી જણાય છે કે પંદરમી સદી પહેલાં ગુજરાતી ભાષા મિશ્ર હતી; એટલે પંદરમી સદીથીજ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો લેખાય. પરંતુ બીજી તરફથી વિચાર કરીએ તો નરસિંહ મહેતાની ભાષા આપણી ભાષાને બહુ મળતી આવે છે; અને તેના ઉપરથી એવું અનુમાન સહજ બાંધી શકાય કે નરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલાં થોડા કાળ થયાં તેના જેવીજ ભાષા બોલાતી હોય. એ અનુમાનને આધારે આપણે ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગ અને પ્રચારની તવારીખ સહેજ દૂર લઈ જઈએ તોપણ સાહિત્યનો પ્રારંભ તો નરસિંહ મહેતાના સમયથીજ લેખાવો જોઈએ. કારણ કે અમુક ભાષા બોલાવા લાગે અને તેનો વિકાસ થઈ સાહિત્ય પ્રારંભે તેની વચ્ચે થોડું ઘણું પણ સમયાન્તર હોવુંજ જોઈએ એટલા વાસ્તે ગુજરાતના આદિ કવિનું માન, ગુજરાતના ચોસરનું નામ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનેજ આપવું યોગ્ય છે. ખરી વાત છે કે તેની પહેલાં અથવા તેના સમયમાંજ કેટલાએક પદ્યકારો હતા. થોડે ઘણે અંશે પણ ભાલણે ગુર્જર સાહિત્યના બી રોપ્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ભાલણ વિશેષે કરી ભાષાંતર કર્તા હતો. નૈસર્ગિક વિચારો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી સરળ અને સબળ શૈલીમાં પદ્યમાં પ્રથમ ઉતારનાર નરસિંહ મહેતોજ છે એ નિર્વિવાદ છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં વિવિધ રસ જામેલા છે. ભક્તિરસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છેઃ—

" જાગીને જોઉં તો જગત ભાસે નહિ
ઉંઘમાં અટપટા ભાસ ભાસે."

આ અને એવી ઘણી પંક્તિઓ નરસૈંઆની વૈરાગ્યસીમા સૂચવે છે, વિશુદ્ધ ભક્તિ દાખવે છે, અને આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમનું ભાન કરાવે છે. રસ અને અલંકાર એ સારી કવિતાનાં લક્ષણ છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતાને નીરસ કહેવી એ તો મૌર્ખ્યની પરાકાષ્ટા છે. અને જો રસ સુવ્યક્ત હોય તો અલંકારનો અભાવ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે દોષ લેખાતો નથી. પરંતુ નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં અલંકાર પણ સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. તેની શૈલીની સચોટતા કંઈક

અનન્ય છે. પ્રત્યેક દેશકાળમાં વિશુદ્ધ ભક્તિ હૃદયમાં દૈવાંશ સ્ફુરાવે છે. અને જ્યારે સબળ પદ્યમાં તે ઉતારવામાં આવે ત્યારે હૃદય આંદોલવા માંડે એ સ્વાભાવિક છે. મહેતાનાં પ્રભાતિયાં વાંચતાં હાલ પણ કયા મૂઢનું હૃદય ડોલશે નહિ ? સાંભળતાં વારજ કયા સંસારીને ભક્તિભાવની સ્ફુર્ણા અનાયાસે ઉછળશે નહિ ? "What comes from the heart must appeal to the heart." નરસૈંયાના સ્વયંભૂ ઉદ્ગારો અન્તર્લાગણીને સચેત કેમ ન કરે ? વિષ્ણુસ્તુતિ અને વિશુદ્ધ ભાવનાજ જેનું જીવનસત્વ હતું એવા દિવ્ય પુરૂષની હૃદયોર્મિઓ ગમે તેવી જડ વ્યક્તિને પણ પીગાળી નાંખે એ સ્વાભાવિક છે.

નરસિંહ મહેતા પછી સાહિત્યોદ્યાનમાં વિચરનાર એક સ્ત્રી વિહંગ હતું. જ્યારે નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં બધા રસ કરતાં ભક્તિ રસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે ત્યારે મીરાંબાઈની કવિતામાં ભક્તિની સાથે પ્રેમનું સંમેલન થયેલું છે. અબળાનાં લક્ષણ પણ સ્થળે સ્થળે સુવ્યક્ત છે.

"સાસુ અમારી સુષુમણા સસરો પ્રેમ સંતોષ" વિગેરે પદોમાં બુદ્ધિવિકાસના કરતાં હૃદયનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે. મીરાંબાઈની કવિતા વાચકના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ સિંચે છે અને પ્રેમ સિંચનથીજ ભક્તિનો રોપ ઉગાડે છે. આથી કરીને તેની કવિતા સાંસારિક જનોને માટે વિશેષ હૃદય દ્રાવક છે. વ્યવહારિક કાર્યોની અવગણના ન કરતાં પરમેશ્વરરક્ત રહેવું એ બોધ સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. મીરાંબાઈના હૃદય-કુંજમાંથી કાવ્યફુવારા દ્વારા ઉદ્ભવતી જળોર્મિઓ ખરેખર અતિ સુખકર લાગે છે.

નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ બન્ને જ્ઞાતિ શૃંખલાને તોડી સ્વાત્મબળના પ્રભાવે પોતાનાં જીવન કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતાં. સંસારનાં બંધનો તેમને અતિ પીડાકર હતાં. "ઘેલાં અમે ભલે થયાં રે" અને એવી બીજી અનેક પંક્તિઓ મીરાંબાઈનું અડગ સ્વાતંત્ર્ય સૂચવે છે. સાધારણરીતે કવિઓ, તત્વચિંતકો વિગેરે મહાન વ્યક્તિઓને સંસારની ભુલવણીમાં અથડાવાનું થોડુંઝ ગમે છે. એક તરફ ટીકા, મશ્કરીથી ભરપુર દુનિયા અને બીજી તરફ ભક્તિલીન નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ જેવી અનુપમ વ્યક્તિઓ-એ બેનાં યુદ્ધ અને દુનિયાના પરાજય અને ભક્ત કવિઓના વિજયનો વિચાર જેટલો આશ્ચર્યકારક છે તેટલોજ આનંદપ્રદ છે.

નરસિંહ મહેતાને ભક્ત કહેવો કે કવિ એ વિષે આધુનિક સાક્ષરો-ની અંદર કોઈ કોઈ વાર તકરાર સંભળાય છે. આ તકરારનું નિરાકરણ એટલુંજ થઈ શકે કે કવિનું વર્તુલ સંકુચિત નથી પરતું "અતિ વિશાળ છે અને તેની અંદર ભકત નરસિંહ, રકત દયારામ, સ્નેહી કલાપી સર્વ આવી જાય છે. નરસિંહ મહેતાને ભકત અને કલાપીને સ્નેહી કહેવાથી તેઓના ખાસ પ્રદેશ સ્ફુટપણે અંકાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેની સાથે "કવિ" નો પ્રદેશજ જાણે નિરાળો હોય એવી અસત્ય ભાવના ઉદ્ભવે છે.

આ સમયે સાહિત્યક્ષેત્રનો એક ફાલ પુરો થાયછે. ત્યાર પછી વિવિધ સંયોગોને લઈ કેટલાએક કાળ સુધી સાહિત્યક્ષેત્ર ખેડાતું બંધ પડયું. ઐતિહાસિક નિરૂપણથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ વ્યવસ્થિત ન હોતી અને તેને લીધે ગુજરાતની પ્રજાની સ્થિતિ પણ ઘણીજ બારીક અને અપ્રિય હતી. સાધારણરીતે એવા પ્રતિ-કૂલ સમયની અંદર જનસમૂહનું ચિત્ત કવિતા તરફ આકર્ષાય એ સંભ-વિત નથી. તેમ છતાં પણ ધ્રુવાખ્યાન લખનાર તુલસી, શુકદેવાખ્યાન લખનાર વસ્તો અને રસમંજરી લખનાર વછરાજ નામક કવિઓના જન્મથી સોળમી સદી કંઈક અવન્ધ્ય બને છે. જો કે એક તરફથી ભક્તિરસમય નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની કલમ અને બીજી તરફથી અનેકરસમય પ્રેમાનંદની કલમની સાથે સરખામણી કરતાં તુલસી વછરાજ ની કલમ શુષ્ક લાગે છે તોપણ નરસિંહમીરાંની ભક્તિમસ્તિ અને પ્રેમાનંદના સાહિત્ય પ્રતિ અનંત પ્રેમ અને તેના વિકાસમાં અનન્ય આનંદ—એ ઉભયને જોડનાર એવી દેવાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ તુલસી વછરાજ વગેરે કવિઓથી પ્રારંભે છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

પરંતુ ગુર્જરસાહિત્યક્ષેત્રમાં અભિનવ ફાલ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે એક મહાન કૃષીવલની આવશ્યકતા હતી; અને તે આવશ્યકતા પુરી પાડવાનેજ ઈશ્વરે પ્રેમાનંદ—કૃષીવલને ગુર્જર ભૂમિ પર જન્મ આપ્યો અને તેના અતિ સ્તુત્ય મનોબળે—કાર્યબળે તે ક્ષેત્રમાં કંઈક નવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રસરી.

ગુર્જર સાહિત્ય માટે પ્રેમાનંદે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુર્જર ભાષાની દુઃસ્થિતિ એને હૃદયશલ્ય રૂપ હતી. તેના સમયમાં ગુર્જર ભાષાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારાયેલું ન હતું. નાટય તો સંસ્કૃતમાંજ લખાય

અને કવિતા તો હિંદીમાંજ લખાય એવી લોકમાન્યતા હજુ દૂર થયેલી ન હોતી. ગદ્યનો તો જન્મ પણ થયો ન હોતો. એવા સમયમાં ગુર્જરોના હૃદયમાં સ્વભાષાભિમાન પ્રકટાવનાર, ભક્તિભાવ ઉપરાંત બીજા નૈતિક અને વ્યવહારિક વિષયોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપી સાહિત્યને બહુ દેશીય કરનાર, પદ્ય ઉપરાંત નાટક* વિગેરેને પણ સાધારણ મત પ્રમાણે સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગ ગણનાર પ્રેમાનંદને વાસ્તે આપણે જેટલું માન હોય તેટલું ઓછુંજ લેખાય. પ્રેમાનંદની કૃતિમાં શ્રોતા અને વિષયાનુસાર શૈલી જમાવવાની દુર્લભ શક્તિ સુવ્યક્ત છે. તેની કૃતિમાં સંસ્કૃત શબ્દનો ઉપયોગ ઘણીજ છુટથી થયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ કોઈવાર કંઈક ગુજરાતીના પ્રબળ આકર્ષણથી તો કોઈવાર કંઈક વાચકની વૃત્તિ સેવવાના લોભથી ગ્રામ્યભાષા વપરાઈ ગયેલી છે. " અલ્યા તું ગાહુઓ થઈ કેમ ગાઠો " એવી પંક્તિઓ છુટી છવાઈ પણ નજરે પડે છે પરંતુ નવેરસમાં એક સરખી રીતે તરનાર શિષ્ટ તેમજ કર્ણશુભગ શૈલી ઘટાવનાર પ્રેમાનંદનું કવિવર્ગમાં આદિસ્થાન અવિવાદિત છે. શ્રાન્ત જગપાંથ ! પ્રેમાનંદે રચેલાં સાહિત્ય ઉપવનમાં તને અપૂર્વ વિશ્રાન્તિ મળશે; તારી વૃત્તિ

*જે નાટકો પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયલાં છે તે નાટકો ખરેખર પ્રેમાનંદનાં છે કે નહિ તે વિષે આધુનિક સાક્ષરોમાંના કોઈ શંકા દર્શાવે છે અને કોઈ પ્રેમાનંદના નાટકો નથી એવો બેધડક મત પ્રતિપાદિત કરે છે. રા૦ નરસિંહરાવે આ સંબંધમાં માત્ર બેધડક મત દર્શાવી બેસી નહિ રહેતાં મજબુત પ્રમાણાનુબદ્ધ લેખ લખી સાહિત્ય પોષકોને આ બાબતપર નિર્ણય લાવવાનો અતિ સ્તુત્ય આગ્રહ બતાવ્યો છે. રા૦ નરસિંહરાવના મતના વિરોધમાં તેવાજ કોઈ પ્રમાણાન્વિત લેખના અભાવે તેમના મતની સત્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. પરંતુ સાક્ષરવર્ગમાં બહુ અંશે આ બાબતમાં નહિ નિખાલસ સ્વીકાર, કે નહિ નિખાલસ વિરોધ–પણ મૌન કેમ પ્રવર્ત્યું હશે એ વિચાર કંઈક આશ્ચર્યજનક છે ખરો. પ્રેમાનંદે અમુક નાટક લખ્યાં કે નહિ લખ્યાં ત સવાલ બાજુપર મુકતાં, તેણે તે દિશામાં કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી હતી કે નહિ, સાહિત્યના અંગ તરીકે નાટકને પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું કે નહિ એ પ્રશ્નનું પણ જો નિરાકરણ થાય તો પ્રેમાનંદનાં કાર્યની તુલના ઘણી સરળ થઈ પડે.

અનુસાર તને કંઈને કંઈ મળી આવશે; તારો ક્ષોભ શમશે. હાસ્યરસ-પુર્ણ મામેરૂં, વીરરસપૂર્ણ ઓખાહરણ દ્રૌપદીહરણ વગેરે તેની કૃતિઓ તેની કવિત્વશકિતની પરિસીમાનું સચોટ ભાન કરાવે છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલિન કવિમાં મુખ્ય અખા અને સામળની ગણત્રી કરી શકાય. વેદાન્તનો અભ્યાસી પોતાને કવિ ન કહેવડાવવા ઇચ્છતો અખો કંઈક જુદાજ પ્રદેશમાં ઘુમી રહ્યો છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અગાધ વિષયને તેમને તેમ ઉતારવાનો તેનો બહુ અંશે સફળ પ્રયાસ તે સમયનું પદ્ય પ્રાબલ્ય સૂચવે છે. કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતાથીજ કવિતા અર્થવતી બને છે. કલ્પના રહિત કવિતા રસહીન અને શુષ્ક લાગે છે. કયાં આધ્યાત્મિક વિષયના વિવરણને માટે વપરાતી ન્યાય સંકલના (logical chain) અને કયાં સકલ વિશ્વને એક ચરણ, એક લીટી એક શબ્દથી વીજળીના ઝબકારની માફક દાખવનાર કવિતાનું કલ્પનાસ્વાતંત્ર્ય ! પરંતુ નવીન યુગના નેતામાંના એક—અરાડમા સૈકાના શિરોમણિ કવિઓમાંના એક કવિવર દલપતરામે "એમ૦ બી૦ સી૦ ડી૦"ને કવિતાની અંદર ગોઠવી તો સોળમા સૈકાનો પોતાને માત્ર પદ્યકાર (કવિ નહિ) તરીકેજ જાણતો અખો ગુરૂ, ભાષા, ઇત્યાદિનાં લક્ષણ વિશેની ફિલસુફી પદ્યમાં આલેખે એ વિચિત્ર નથી. વિષયની અગમ્યતાને લીધે અખાની શૈલી ઘણી વખત મરડી મચડેલી, કિલષ્ટ જણાય છે; તેમ છતાં તેનાં લેખિની બાણ બહુધા હૃદયવેધક છે, સ્થળે સ્થળે તેની કવિતા હાસ્યરસથી છલકાય છે. તેથી અખાની કવિતા વાંચવામાં અમુક જાતનો આનંદ ઉદ્ભવે છે. ખરી વાત છે કે અખાએ પોતાના વિચાર ગદ્યમાં આલેખ્યા હોત તો તેની અસર વિશેષ નહિ તો વિસ્તૃત તો થાતજ. પરંતુ "ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી" "ભાષાને શું વળગે ભૂર," "તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં" વગેરે પંક્તિઓ પદ્યમાંજ શોભે, પદ્ય તરીકેજ વાચકના ઉપર ઉંડી અને સચોટ છાપ પાડી શકે એમ કહીએ તો ચાલે. આધ્યાત્મિક વિષયને કિલષ્ટ શૈલીમાં પણ રસમય બનાવવાની અને ઇચ્છાથી યા અનિચ્છાથી લોક-સમૂહને પ્રવાહમાં ઘસડી જવાની અખાની બલિહારી છે. અનેક કવિઓનાં અનુકરણ જોવામાં આવે છે. પરંતુ અખાનું અનુકરણ ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ બાબત અખાની કારમી કલમની અનન્યતાની સાક્ષી પુરે છે.

શ્રોતાઓમાં ભળી જઈ શ્રોતાઓને આનંદ આપનાર, અનેક પ્રદેશોમાંથી વિષયો લઈ મધ્યમ વર્ગના માણસોને આકર્ષનાર સામળભટના છપ્પા તર્કપૂર્ણ, અસરકારક અને બોધદાયક છે. કૃષીવલાદિ મધ્યમ વર્ગના માણસોની સાથે સામળને જીંદગી ગાળવાનું પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કરી સામળની કવિતાની વસ્તુ તેમજ ઢબછબ બહુ અંશે સંસાર વ્યવહારના ઉદ્દેશને અનુસરતી છે. વિદ્યા, મૃત્યુ, સત્ય વચન ઇત્યાદિ ઘણા ઘણા સામાન્ય વિષયો ઉપર સામળના છપ્પા ઘણાજ સુઘટિત છે. કહેવાય છે કે "ચોપાઈ તુલસીદાસકી છપ્પય સામળ ખાસ." સામળની પોતાની કવિતાની વ્યાખ્યા પણ સૂચક છે. લખે છે કે,

"સાદી ભાષા સાદી કડી સાદી વાત વિવેક
સાદામાં શિક્ષા કથે એજ કવિજન એક."

રાજકીય અને તેના અંગે સામાજીક અશાંતિને લીધે પુનઃ સાહિત્યક્ષેત્ર ઉપેક્ષિત બન્યું. પ્રેમાનંદના શિષ્યો (આસરે ૩૭) ગુરૂની પદ્ધતિ અનુસાર સાહિત્ય વૃક્ષને પોષવાના પ્રયાસ કરતા રહ્યા, પણ તેમાનો કોઈકજ ચિરસ્થાયી થઈ શકયો છે. એ શિષ્યોમાં મુખ્ય તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભ તરી આવે છે. ભાષા પ્રસંગોપાત યાવની શબ્દોથી કિલષ્ટ થવા છતાં તેની કવિત્વ શકિત ગુપ્ત રહેતી નથી. ગુર્જરસાહિત્યને બહુ દેશીય કરવાના અતિ સ્તુત્ય વિચારથી પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્યોને માટે કાર્યક્રમ નિર્ણીત કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ ઘણા ખરા શિષ્યો સ્વેચ્છાનુસાર સાહિત્યને ખીલવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા અને પ્રેમાનંદ જેવા નાયકને અભાવે થોડા સમયમાં અંધકારમાં ડુબી ગયા.

થોડા સમયને અંતરે કવિશ્રી દયારામ પ્રકટ થયા. તેમની કવિતા ભક્તિરસથી ઉછળી રહી છે, પણ તે ભક્તિરસ શૃંગાર રસમાં વિલીન થઈ ગયો હોય એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ તેમનું કવિત્વ તો ઉચ્ચ પંક્તિનુંજ છે, અને તેથી જેમ અનેક તારાગણો વચ્ચે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ બહાર તરી આવે છે તેમ તેમની કવિતા ખાસ ચળકી નીકળે છે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના વિશુદ્ધ ભક્તિપ્રેમથી તરી આવતી દયારામની 'રતિ' ગુપ્ત રહેતી નથી. પરંતુ જેમ નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં અને મીરાંબાઈના ભજનીયાં ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે આજ પર્યંત વખણાય છે અને ગવાય છે તેમ દયારામની ગરબીઓ પણ ગુજ-

રાતના સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણા ઉલ્લાસથી ગવાતી સંભળાય છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાંજ, ભજન તો મીરાંબાઇનાંજ અને ગરબી તો દયારામનીજ! આથીજ કરીને દયારામ ગુજરાતના " બાયરન " તરીકે ઓળખાય છે.

કવિશ્રી દયારામ પછી આનંદ અને ઉપદેશજનક શૈલીમાં લખનાર ધીરો, ખલ્કના દંભ પ્રતિ લક્ષ ખેંચનાર અને મિથ્યાભિમાનીઓને સખત વાગ્બાણ મારનાર ભોજો, નિરાંત, નરભેરામ, ગિરધર, પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુલાનંદ વિગેરે પુરૂષો, ગુર્જર માતા ચરણે અલ્પાનલ્પ પ્રસાદી ધરી ગયા છે.

જૈન કવિઓ અને તેમાં ખાસ કરી જૈન યતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીન વધારો કર્યો છે; પણ તેઓના પારિભાષિક શબ્દો સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત હોવાથી તેમના પુસ્તકોનો જોઈએ તેવો ફેલાવો થયો નથી.

ભારતભૂમિપર પશ્ચિમનું અજવાળું વિશેષ પડવા લાગ્યું. શાન્તિ દેવીએ હસ્તકમલ પ્રસારી સાહિત્ય વિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો. ભારતસંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકુસુમની પરિમલ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યાં. આ સમયને આપણે સંક્રાંતિકાળ કહીએ. એ સંક્રાંતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે.

જુની અને નવી લેખન પદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિષે સ્વ. સા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. " ઠાવકું હાસ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્ય વડે દલપત શૈલીના શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. " સંક્ષેપમાં દલપત શૈલીમાં ગૌરવની સાથે મીઠાશનું અતિમનોહર સંમેલન થયું છે. શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરભોગ્યફળ તરીકે આજ દિન પર્યંત " ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી " નામક સંસ્થા અને " બુદ્ધિ પ્રકાશ " નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વ શક્તિના પ્રાબલ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સી૦ આઈ૦ ઈ૦નો માનવંત ખિતાબ કવિશ્રી દલપતરામનો યશ દિગ્ઘોષિત કરે છે.

પિંગલશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફજ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરુચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેનાં દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલન રહિત જણાય છે. તેમના સવૈયા એકત્રીશા ઘણાજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું અનુકરણ રા. બુલાખીરામ, રા. કેશવલાલ, રા. છોટાલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે.

જ્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાના શાંત સુબોધક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગદ્ય જનસમાજમાં પ્રવર્તાવનાર, આદ્યકોપકાર, સંસાર સુધારક એક વ્યક્તિ જનસમૂહની સેવા કરવામાં મચી રહી હતી; અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાશંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતાં "આર્ટીસીયન વેલ્સ" નાં પાણી એકદમ ભૂમિમાંથી ઉછળી નીકળે છે તેમ નર્મદહૃદયભૂમિમાંથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગદ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે. જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી મુખ ઉઘડતાં એકદમ ગડગડાટ ભડભડાટ કરતી કંઈકંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે તેમ નર્મદહૃદયજ્વાળામુખીમાંથી ઉર્મિઓ કવિતામુખદ્વારા ઉછળી આવે છે. ટુંકમાં નર્મદની શૈલી આન્તર્ક્ષોભના ઉભરાટ–ઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્ય ક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડયું છે; સાહિત્યમાં તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે. આધુનિક સમયનું પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનું સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વછંદોન્માદનું રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા કવચિત કવચિત ગ્રામ્ય શબ્દોથી કિલષ્ટ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સવૈયા એકત્રીસા ખાસ વખણાય છે તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત્ત પણ તેટલાંજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રા૦ વિજયાશંકર, રા૦ સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે.

જેમ *નાટયની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદથી શરૂ થઈ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી કવિ નર્મદાશંકરથી થઈ લેખાય. આ સમય ગુર્જર ભાષાનો અભ્યુદય સૂચક છે. જ્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપત-

*જુઓ ટિપ્પણ, પૃ૦ ૧૫.

રામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા૦ નવલરામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડયો. તેમનું લખાણુ બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપજ છે; પણુ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકર્ના ખામીની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતાં તેને બીજા વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય.

આ અરસામાં સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કારવાળો એક લેખકગણુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. રા૦ રા૦ રણુછોડભાઈ ઉદયરામે કેટલાંક સુંદર નાટકો લખ્યાં. રા૦ રા૦ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ અસ્તોદય નામનું સુવિખ્યાત પુસ્તક લખ્યું. રા૦ રા૦ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કેટલીએક સ્વતંત્ર નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી. રા૦ રા૦ ગણુપતરામભાઈએ પ્રતાપ નાટક લખ્યું. રા૦ રા૦ મહિપતરામભાઈએ વનરાજ ચાવડો લખ્યો; રા૦ રા૦ નંદશંકર તુલજાશંકરે કરણુઘેલાની અતિસુંદર ઐતિહાસિક નવલકથા લખી. રા૦ મણિલાલ છબારામ ભટે 'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ' અને રા૦ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ચંદ્રકાન્ત વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં.

ગ્રેજ્યુએટ લેખકોમાં પ્રથમ સફળ અને પ્રસિદ્ધ પ્રયાસ કરનાર રા૦ મણિલાલ નભુભાઈ છે. રા૦ હરિલાલ હર્ષદરાયનું કુંજવિહાર અને રા૦ દોલતરામ કૃપારામ પંડયાનાં ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ, અમરસત્ર અને કુસુમાવલિ સુપ્રસિદ્ધ છે. કુસુમાવલિને તો ગુજરાતી કાદંબરીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પરંતુ આ વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એક અલૌકિક વ્યકિત થઈ ગઈ અને તે રા૦ ગોવર્ધનરામ. તેમની અનન્ય નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તો 'બર્ક'નાં લખાણુ સંબંધી ઇતિહાસકાર 'લેકી' નો અભિપ્રાય બરાબર લાગુ પાડી શકાય એમ છે. લખે છે કે "એવો સમય કદાચ આવે કે તેના પુસ્તક વંચાય નહિ; પણુ એવો સમય તો નહિજ આવે કે જ્યારે તે વાંચવાથી મનુષ્યહૃદયમાં સચોટ છાપ નહિ પડે." પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં તેઓ ખાસ પ્રકાશ્યા છે, તોપણુ તેમની કવિતામાં કલ્પનાપ્રાબલ્ય સુવ્યક્ત છે.

કવિશ્રી નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય પદ્ય વિકાસની રૂપરેખા આ લેખવામાં સ્વરચિત (original) ગ્રંથો ઉપરજ ખાસ કરી લક્ષ આપ્યું છે. પણુ તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે ગુજરાતી ભાષામાં સબળ ભાષાં-

તરોનો અભાવ છે. પરભાષામાં લખાયલાં સુવિખ્યાત પુસ્તકોના અનુવાદો પણ ગુર્જર ગિરામાં થયા છે. એ બાબત તરફ લેખકોને પ્રેરવાનું માન અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છે. આ સુવિખ્યાત સંસ્થાએ એક અથવા બીજી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં બહુ શ્રમ લીધો છે એમાં શક નથી. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમોર્વશીય અને ગીતગોવિંદનાં ભાષાંતર કર્યાં છે. ગીતગોવિંદ વિષે તો એવું કહેવાય છે કે મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત કદાચ કાળે કરી ઢંકાઈ જાય તો મૂળ કયું અને ભાષાંતર કયું એ નિશ્ચિત કરવું દુષ્કર થઈ પડે. રા૦ છગનલાલ હરિલાલ પંડયાકૃત કાદંબરીનું ભાષાંતર પણ ઉત્તમ પ્રતિનું છે. મહાન કવિ કાલિદાસના અપ્રતિમ નાટક શકુંતલાના ગુજરાતીમાં ત્રણ ભાષાંતરો બહાર પડયાં છે. તેમાનું રા૦ ખખ્ખર કૃત ભાષાંતર સરકારી સ્કુલ ફાઇનલને માટે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર થયું છે. રા૦ ઝવેરીલાલ અને રા૦ બળવંતરાય કૃત ભાષાંતરો પણ ઉત્તમ છે. રા૦ કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી તથા રા૦ ગણપતરામ અ. ત્રવાડીનાં કરેલાં સ્માઇલ્સનાં અનુપમ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર સુપ્રસિદ્ધ છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના 'એડયુકેશન' નામક પુસ્તકનું ભાષાંતર રા૦ બુલાખીરામે કરેલું છે. રા૦ નારાયણ હેમચંદ્રે ઘણાં બંગાળી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કર્યાં છે.

આ પ્રમાણે થોડે ઘણે અંશે પણ કવિવર નરસિંહ મહેતાના સમયથી ગુર્જર ગિરાનું સાહિત્ય વિકાસમય થતું જોવામાં આવે છે. પદ્ય તેમજ ગદ્ય અને સુવિખ્યાત ગ્રંથોનાં વાંચવા લાયક ભાષાંતરોને ગુર્જરસાહિત્ય વિકાસમાં એક અથવા બીજે સમયે સ્થાન મળ્યું છે. નાટયનો વિકાસ પણ અમુક અંશે તો અપ્રતિહત છે. રા૦ ડાહ્યાભાઇ ધોળસાજી તેમજ રા૦ વાઘજી આશારામનાં બનાવેલાં કેટલાંએક લોકભોગ્ય તેમજ વિદ્વદ્ભોગ્ય નાટકોને સાહિત્યમાં નિઃશંક સ્થાન આપી શકાય.

હવે આપણે સાંપ્રતકાળના સાહિત્ય તરફ આપણી દૃષ્ટિ ફેરવીએ. પ્રથમ દર્શને તો કંઇક નવીનતાજ નજરે પડે છે. શૈલી અને વિચારોમાં સામ્યને બદલે ભિન્નતા વિશેષ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ભિન્નતા રસબાધક નથી પણ રસપોષક છે. સૌ સૌ પોતપોતાનાં પ્રદેશમાં વિચરી રહી જ્ઞાનોર્મિઓને સચેત રાખતા રહ્યા છે. સાંપ્રત કાળમાં વિશેષ કરી કવિતા અને નવલકથા લખાય છે. તેમજ યુગે યુગે અમુક વિષયસ્વરૂપની

સંક્રાંતિને સમયે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય બંધાવા લાગે તેમ આધુનિક ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસમાં શૈલી, જોડણી વગેરે વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહેલો છે અને તે બહુ અંશે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે. ઉપરોક્ત નવીનતા પ્રવર્તાવનારમાં અગ્રણીય રા૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ છે. એમણે કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા નામક બે કાવ્ય સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. સ્થળે સ્થળે પાશ્ચાત્ય છાયા જામી રહેલી છે.

એક પારસી ગૃહસ્થ અરદેશર ફરામજી ખબરદારના કાવ્ય રસિકા, વિલાસિકા અને પ્રકાશિકા શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલાં છે. લાઠીના સ્વ૦ ઠાકોર સુરસિંહજીએ કલાપીના ઉપનામથી ઘણાં હૃદયદ્રાવક કાવ્યો લખેલાં છે, જેનો સંગ્રહ તેમના મિત્ર અને ઉત્તમ કાવ્યકાર રા૦ રા૦ મણિશંકર રત્નજી ભટ તરફથી "કલાપીનો કેકારવ" નામક પુસ્તકદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કવિવર દલપતરામના ચિરંજીવી રા. નાનાલાલ ('કેટલાંક કાવ્યો,' ઇ.) રા૦ રમણભાઈ મ૦ નીલકંઠ (ભદ્રંભદ્ર, છુટક કાવ્યો તથા હાસ્ય ઉપજાવે એવા લેખો), રા૦ કૃષ્ણલાલ મો૦ ઝવેરી (કૃષ્ણચરિત્ર ઇ.), રા૦ છગનલાલ ઠા૦ મોદી (ઇરાવતી), રા૦ લલિત ('સીતાવનવાસ'નું નાટક તથા છુટાં કાવ્યો) રા૦ રણજીતરામ વાવાભાઈ (છુટક લેખો), રા૦ બોટાદકર (છુટાં કાવ્યો), રા૦ સુમંત (છુટાં કાવ્યો), રા૦ હિંમતલાલ ગ૦ અંજારીઆ (કાવ્ય માધુર્ય ઇ૦), રા૦ તનસુખરામ મ૦ ત્રિપાઠી (છુટક લેખો), રા૦ ભોગીન્દ્રરાવ ર૦ દિવેટીઆ ('ઉષાકાન્ત" નામક નવલકથા તથા છુટક લેખો), રા૦ મોહનલાલ પા૦ દવે ("લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો' નામક વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તક તથા. છુટક છુટક કાવ્યો તથા લેખો), રા૦ અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી ('જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ' નામક પુસ્તક તથા છુટક છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા૦ કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા ('ગોવર્ધનરામનું ટુંકું જીવન તથા તેની તુલના' નામક અતિ સુંદર જીવનકથા તથા છુટક લેખો), રા૦ ચંદ્રશંકર ન૦

પંડ્યા (છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા૦ સાગર (કલાપીની સચોટ છાયાવાળાં કાવ્યો) રા૦ દિવાનો (સબળ ગઝલો), રા૦ રાજેંદ્ર સોમનારાયણ દલાલ ('વિપિન' નામક સુંદર નવલકથા), રા૦ કુંજ (કાવ્ય સંગ્રહ) ઇત્યાદિ અનેક લેખકો (જેનું સંપૂર્ણ 'લિસ્ટ' અહીંઆ આપવાનું બની શકતું નથી) સાહિત્ય ક્ષેત્ર ખેડી રહ્યા છે. આ સઘળા સાહિત્ય પોષકોની કૃતિની તુલના કરવી આ સ્થળે અયોગ્ય છે. માત્ર એટલુંજ કહીએ કે સાહિત્ય પોષકોની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી સંખ્યા એજ તેમની કૃતિનું મહા ફળ છે, એજ તેમની કૃતિની ખરેખરી તુલના છે.

સાહિત્ય વિલાસી ! આ અતિ સંક્ષેપ રૂપરેખા તારા સાહિત્યોદ્યાનમાં વિચરી ગયેલાં અને હાલમાં કલ્લોલ કરતાં વિવિધ વિહંગ પ્રતિ ક્ષણભર તારૂં લક્ષ આકર્ષવા લખાયલી છે. વિહારી વિહંગ ! તારા મધુર સ્વરને વાસ્તે આ અલ્પ પ્રસાદી તને અર્પું છું તે સ્વીકાર; અને વિશેષ મધુર સ્વરે આ ઉદ્યાનમાં કલ્લોલ કર ! માળામાં ભરાઈ રહેલાં બાળ વિહંગ ! આ પ્રસાદી ચાખી પ્રવૃત્ત થા ! અને પાંખ ફફડાવી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ આત્મનિયંત્રથી ગુર્જર વ્યોમમાં વિચરી સાહિત્યોદ્યાનને વિશેષ રમણીય બનાવ ! તથાસ્તુ !

કંઈ બંધુ ! કંઈ બંધુ !! ગાન ગા ગુજરાતનું;
બક્ષી જે શકિત દાતાએ, અર્પ[illegible]નની પદે.

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય

નરસિંહ મ્હેતો.

હારમાળા (સંક્ષિપ્ત).

૧

રાગ—આશાવરી.

શ્રી દામોદર મંદિર સુંદર, જુનાગઢ જોણો જુગ આજ;
ધર્મવંત શ્રુતિ શાસ્ત્ર સનાતન, વિના વૈષ્ણવ મંડળિકનું રાજ. શ્રી દામોદર૦
એક સમે મહેતા મોસાળે, આવ્યા મામા મંદિર સાર;
નિત્ય પ્રત્યે બેસે હરિ મંદિર, કરે કીર્તન હરિનો વ્યાપાર. શ્રી દામોદર૦
સુરસેના સખીઓની સાથે, ગાનતાન કરે રંગ અપાર;
મનશું મન પ્રસન્ન થઈ છબીલો, મહેતા કંઠ આરોપે હાર. શ્રી દામોદર૦
તે ચરચા ચાલી ચાચરમાં, સુણી માગો મન શોચ્યે તેહ;
મહેતાને શિખામણ દીધી, તું આજ પછે ન કરીશ એહ. શ્રી દામોદર૦
ત્યારે મહેતે મન વિમાસ્યું, એ પાપી મુને વારે આજ;
સમજે નહિ કાંઇ સાન વહોણો, હાર આપે મને મહારાજ. શ્રી દામોદર૦
સોરઠ સઘળે શોહોર થયો છે, કળિમાં કો કારણ છે એહ;
નરસૈંઓ હરિ કીર્તન નવ મૂકે, હરિને ગમશે થાશે તેહ. શ્રી દામોદર૦

૨

રાગ—આશાવરી.

લોક અણસમજણા જેમ તેમ બોલે, રે પાપી લંપટ કુકર્મી એહ;
કાનોકાન વાત અન્યોઅન્ય કરતાં, જઈ રાજાસું પોહોતી તેહ. લોક૦
રાજાએ મનમાં વિમાસિયું, એને તેડાવું મુજ ભણી;
જોઉં જુઠો કે સાચો ધરમી, કરૂં સભા સંન્યાસી તણી. લોક૦
સેવકને તેડી શીખજ દીધી, નરસૈંઆને લાવો અહીં;
શીઘ્ર થઈ સેવક સૌ આવ્યા, મહેતાનો ઉતારો જહીં. લોક૦
કહ્યું ચાલો મહેતાજી વેગે, બોલાવેછે તમને રાય,
તેની સાથે ચાલ્યા મહેતો, હરિ સાચાની કરશે સા'ય. લોક૦

૩

રાગ—આશાવરી.

શ્રીપાત સંન્યાસી ગોસાંઈ ગુણવંતા, જોગી ભોગી જોડે;
વિપ્ર વેદીઆ રાય પાસે આવ્યા, મહેતા તણે વરઘોડે.
કહે શ્રીપાત અનર્થ થાયછે, નવ રહે કોની લાજ;
તમો વિના કો દુઃખ નવ ભાંજે, સાંભળીએ મહારાજ.
ઠામ ઠામથી રાવજ આવી, મંડળિકને લાગી દાઝ;
જાઓ મહેતાને વેગે લાવો; દેઉં શિખામણ આજ.
મહેતો સેવક સાથે ચાલ્યા, મનમાં નહિ ચિંતાય;
મંડળિક આગળ ઉભા રહ્યા, સમર્યા વૈકુંઠરાય.

૪

રાગ—આશાવરી.

મહેતો—પ્રણામ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને, દાસની વિનતિ હૃદયે ધરજો;
આજ સમો પ્રભુ મારે આકરો આવીયો, ચર્ણ શર્ણ સંભાળ કરજો.
મંગળ મુનિજન મન મોહિની, મહિમા અપાર તારો કો નવ જાણે;
રવિ શશિ ઇન્દ્ર ને ઇશ અજ અનુસરે, નિગમ નારદ શારદ વખાણે.
સંત સર્વજ્ઞ કહે ધન તું શામળા, તારે સંત છે પ્રાણ તોલે;
જળચર જળ વિના કેમ કરી જીવશે, પરસ્પરે પ્રીત તો વેદ બોલે.
અંબરીષ ભક્તની ભક્તિ જાણી કરી, ઋષિપર ચક્ર મોકલ્યું ક્રોધ આણી;

શાપ તે આપ લીધો શિર સંતનો, પ્રીતની રીત શ્રીમુખ વખાણી.
માટે મુને મન આનંદ અતિ માધવા, ચરણ પ્રતાપ પદ અભય પામ્યો;
સિંહને સંગ જંબુક કેમ શોભશે, નરસૈંઓ ભવોભવ દુઃખડાં વામ્યો.
રે હરિ લોક કહેછે જે નરસૈંઓ લંપટી વાખતી વાત રાજાએ જાણી;
સેવક તેડવા મોકલ્યા મંડળિકે, રાખજે બિરદ સારંગપાણિ.
જ્યારે કપટ નથી રે કરુણાનિધિ, તો રાખજે લાજ શામળા મારી;
સુંદરી સહિત હું ગાન કરું સદા, પૂર્ણ પતીજ પરબ્રહ્મ તારી.
સોરઠા ચોરટા સર્વ જોવા મળ્યા, નગર લોક પાખંડ બોલે;
કીર્તન નવ ચૂકું રે કમળાપતિ, જો મેરૂ સહિત મહી શેષ ડોલે.
વાજે વીણા રસ ઝુલરી જાહરી, ઘુઘરી પાય ઝણકાર બોલે;
નરસૈંઆચા સ્વામી નિર્ઘટ દાતા સદા, શામળા સમોવડ નાવે તોલે.

૫

રાગ—આશાવરી.

તેડયા સત્તર સંન્યાસી મુમુક્ષુ, પત્ર ફળ કંદ કરતા જે ભક્ષ;
સહસ્ર સખા સહિત પરવર્યા, તેણે પુસ્તક હાથે દંડ ધર્યા.
તે સર્વ સહિત બેઠો રાજાન, એક એકને દેતા બહુ માન;
નગર લોક આવ્યા સાંભળી, જાણ્યું પરમહંસની મંડળી મળી.
સમીપ મહેતો તેડયા ત્યાંય, પરમહંસ મંડળી છે જ્યાંય;
તવ ભીમ ભણે મહેતાજી સુણો, છે વિષ્ણુ ભક્તનો મહિમા ઘણો.
જે નરસિંહ છે વૈકુંઠનાથ, તે કામની કંઠે ન ઘાલે હાથ;
તું નટવર થઈ નાચે ને ગાયે, એ ધર્મ તો શો કહેવાયે?
એ વૈષ્ણવતા કયાંથી લહી, એણી પેર ભીમ પૂછે સહી.

૬

રાગ—ગોડી.

મહેતો—ભાઈ મુને હરિગુણ ગાવાની ટેવ પડી, મારા નાથજીને ન મૂકું એકેઘડી;
વિંધાયું મન મારૂં નવ રહે અળગું, પ્રભુ સાથે મારે પ્રીત જડી. ભાઈ૦
એક દિવસ ઉદ્યમને ગયો તો, તે લેને તું જાણી;
આખા દિવસનો રળીખપી આવ્યો, ભાભીએ ન પાયું પાણી. ભાઈ૦
મેં જાણ્યું ધ્રુવની પેરે કરૂં રે, એવી વાત ફિર આણી;
માત વચને ધ્રુવ તપને ચાલ્યા, તેમ અમારે ભાભી ગોરાણી. ભાઈ૦

એમ મન નિશ્ચે કીધું, હરિગુણ ગાઉં વખાણી;
પોતે પોતાનું બિરદ પાળશે, પૂરણ પ્રીત પ્રમાણી. ભાઈ૰
જેણે નામાનું છાપરૂં છાઈ આલ્યું, આપી કબીરને અવિચળ વાણી;
તેપે તો હું હરિને વહાલો, છબીલોજી આપશે પાણી. ભાઈ૰
એવાં એવાં વચન સુણી મારાં, ભાભી તે બોલ્યાં વાણી;
ઉઠો દીયરીઆ હું હસતી હુતી, તત્‌ક્ષણ આપું પાણિ. ભાઈ૰
ધન્ય ધન્ય વહાલો ભાભી હૃદેમાં, વસીઆ સારંગપાણિ;
ભણે નરસૈંઓ તે દહાડાની, છબીલાશું પ્રીત બંધાણી. ભાઈ૰

૭

રાગ—આશાવરી.

ભીમ–સાંભળરે નરસૈંઆ સાચું, મુજને દેખાડો અહીં રે;
મોટાથી હરિ છે મહા મોટા, કેમ હૃદેમાં સમાય સહી. સાંભળરે૰
જો ગિરી મોટો મંદ્રાચળ કહીએ, તો સાગરમાંહી બીજે રે;
જો સાગર અતિ મોટો કહીએ, તો ધરા ઉપર ધરીજે. સાંભળરે૰
જો પૃથ્વી અતિ મોટી કહીએ, તો શેષ મસ્તક કણિકા ભારરે;
જો શેષ સમર્થ અતિ મોટો કહીએ, તો નીલકંઠ કરે હાર. સાંભળરે૰
જો મહાદેવ અતિ મોટા કહીએ, સુર ઇંદ્ર બ્રહ્મા જેહ રે;
તે સકળ વસે છે નિરંતર, હરિના મુખમાં તેહ. સાંભળરે૰
એવા મોટા હરિ વિશ્વ પોતે ધરી, કેમ સમાય ઉર સંતતણે રે;
કોણ સાધન તને હરિ હૃદયે વસે, મૂકને હઠ નાગરા ભીમ ભણે. સાંભળરે૰

૮

રાગ—સિંધુડો.

મહેતા–ભક્તનો ઇષ્ટ તું કૃષ્ણ કહાવે સદા, ગામ મૂકે શું રે નંદલાલા;
ઇંદ્રનો વૈભવ સુદામાને આપીઓ, આજ કૃપણ થશો કાનડ કાળા. ભક્ત૰
હરિ મારો હાથીઓ, કાળિનાગ નાથીઓ, અર્ધ ઉતરડીઓ જમુનાધારે;
તે બળ તાહરૂં કયાં ગયું કાનુડા, આજ નાઠો શું રાધાજી મારે. ભક્ત૰
શિશુપાલ નરકાસુર જરાસંધ જીતીઆ, અનેક જોદ્ધા તણા છોડીઆ બંધ;
પ્રલંબ બગાસુર તૃણવત્ ત્રોડીઆ, કેશી કંસના તેં મોડયા કંઠ. ભક્ત૰
ભાવે પ્રભાવે જેણે તુંને આરાધીઓ, તે જંતુનીને જઠર ન આવે વળતો,
ભણે નરસૈંઓ સ્મરણ તારૂં કરે, રાખે બાળકને બાપ બળતો. ભક્ત૰

૯

રાગ—મારૂ.

મહેતો-શ્રી કૃષ્ણ મહારાજ, મારે તો શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ;
રંગીલો છબીલો ને છોગાળો, અવરસું નહિ કાંઈ કાજ. મારે૦
દુર્મતીઆ દુર્બુધ્ધે કરીને, મિથ્યા આણે વાજ;
વિવેક વાતને કંઈ નવ જાણે, દિલમાં રાખે દાઝ. મારે૦
મન મમતા આણે, આપ વખાણે, જાણે નહિ કાંઈ મર્મ;
ભણે નરસૈંઓ કૃષ્ણ સેવ્યા વિના, ભાગે નહિ કાંઈ ભર્મ. મારે૦

૧૦

રાગ—મારૂ.

તે કેમ મૂકયો જાય, ભગુવા તે કેમ મૂકયો જાય;
જેને શુક સનકાદિક ગાય, ભગુવા તે કેમ મૂકયો જાય. ટેક૦
વિષયી જનને ઉદ્ધારવા વહાલે, ભૂતળ અવતાર લીધો રે;
છોગાળો ને છેલ છબીલો, જેણે વિશ્વ કૃતારથ કીધો. ભગુવા૦
જેણે જેવો દીઠો તેવો ગાયો, મેં રસીક રંગી ગાયો રે,
રાધાની સંગે હીંચ લેતો, તે મારે હૃદયે સમાયો. ભગુવા૦
મધુર વચન કહી વિનવીઓ, ઘણું ઘણું શિર નામી રે;
વિરહ વિસારણ દુઃખનો ભંજન, તે નરસૈંઆચો સ્વામી. ભગુવા૦

૧૧

રાગ—પરજ.

તે કેમ મૂકીએ રે, અદક્ષણ મૂકયો ન જાય;
સૂક્ષ્મરૂપે શામળીઓજી, મારા હૃદેમાંય સમાય. તે કેમ૦
અમે વૈષ્ણવ છીએ છેલછબીલાના, શું સમજે ગોસાંઈ રે;
વૃંદાવન માંહે છબીલે, દીધું ગોપીને સાંઈ. તે કેમ૦
નરસૈંઓ હરખે હરિગુણ ગાશે, ભીમડો રીસે બળશે રે;
આપણ બેઉએ વાદે વળગ્યા, કોણ જાણે કોણ તરશે. તે કેમ૦

૧૨

રાગ—મારૂ.

ભીમ-હાર ન આપે રે, અલ્યા તને હાર ન આપે;
જેને સંન્યાસી સાથે રે, અલ્યા તને હાર ન આપેરે. ટેક૦
ભક્તિવિના તું ભૂલ્યો ભમે રે, જીવ જંજાળમાં વળુંધ્યોરે;
ઘણા દિવસ છાનો દંભ ચલાવ્યો, હવે સાંકડે સળગ્યો. અલ્યા૦
પૂરણ બ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ સ્વામી, રહ્યો વિશ્વ પ્રકાશી રે;
તે સાથે નહીં પ્રીતજ પૂરી, હવે ક્યાં જઇશ નાશી. અલ્યા૦
નિર્ગુણ બ્રહ્મની નિંદા કરેછે, ઘેલા ગર્વ ક્યાં રાખે રે;
ભીમ ભણે તું હાર ન પામે, વિના રામજી ભાખે. અલ્યા૦

૧૩

રાગ—પરજ

મહેતો-હે હરિ! તારે ભરૂંસે વળુંધ્યોરે, હું તો તારે ભરૂંસે વળુંધ્યો. ટેક૦
મંડળિક મુજને મારશે રે, ત્યારે ગોકુળ કેમ રહેવાશે રે;
મારૂં તો કાંઈ નથી જાતું, તારૂં ભક્તવત્સલ બિરદ જાશે. હું તો૦
પ્રહ્લાદથી હિરણ્યકશિપુ તાર્યો, અંબરીષથી દુર્વાસા રે;
એકવાર આ દુષ્ટોને હરાવો, મુજને તારી મોટી આશા. હું તો૦
સંન્યાસી સહુ વરવું બોલે, એ ઘણા ને હું એક રે;
વિનતિ કરે નરસૈંઓ હાર માટે, વહાલા, હવે વધ્યો આંક છેક. હું તો૦

૧૪

રાગ—માળવ.

નરસિંહાશ્રમ-વટલ્યોરે નાગર નરસૈંઓ, જેણે બોટયું આહીરનું ખાધું રે;
અવર રસ સર્વ ઢળતો મૂક્યો, વિષ હળાહળ પીધું. વટ૦
જેને બ્રહ્મા વેદ વખાણે, લાગી જોગેશ્વરસું તાળી રે;
સનકાદિકને સ્વપ્ને ન આવે, ક્યાંથી મળે વનમાળી. વટ૦
જેને ખાંધે કામળી ને હાથે લાકડી, ને ગૌ ચરાવા જાયરે;
તે નરસૈંઆને સાથ બેસાડી, એકઠો બેસી ખાય. વટ૦
સ્વપ્ન સાચું જાણી વળુંધ્યો, ગળાસ્વાદે ગાય રે;
નરસિંહાશ્રમ કહે તરે નરસૈંઓ, જો શ્રીપાતને શરણે જાય. વટ૦

૧૫

રાગ—પ્રભાતીઉં.

મહેતો—અજ્ઞાન અબુદ્ધ તારૂં મન ચોદિશ ભમે, પ્રીતની રીત તું શું રે જાણે;
પ્રીત વિના તું વિપરીત મુખ ઓચરે, એમ અજ્ઞાન તું કેમ આણે. અ૦
વિશ્વવ્યાપક પાળક છે શ્રીહરિ, તે રઘુનાથને તું શું રે જાણે;
વેદ નેતિ કહે નારદ સદા જપે, જે હરિ ગોપીકા પ્રેમ આણે. અ૦
જે રઘુવીર રણધીર કહાવે સદા, દશરથ વીર રઘુનાથ કહાવે;
અળગો છે સર્વથી,સર્વ મધ્યે સદા, તે અલ્પબુદ્ધિને ઘટ કેમ આવે. અ૦
અલ્પ મતિ ઓચરે,જન્મ વૃથા કરે, હરિજન વિના હરિ હાથ નાવે;
ભણે નરસૈંઓ હું અસત્ય ન ઓચરૂં, લીન થયા વિના હરિ કેમ આવે. અ૦

૧૬

રાગ—વેરાવળ.

કેશવાશ્રમ—મહેતા મોટમ નવ કીજીએ, સુધી સમજાતી વાત;
નિર્મળ મન રાખી કરી, સમરને સીતાનાથ. મહેતા૦
સાધનને ના નિંદીએ, સાધન સર્વ સત્ય;
સાધન સાધે પ્રથમથી, તો હોયે ગત્ય. મહેતા૦
પ્રથમ મૂળ સાધન ખરૂં, સાધ્યે સીઝે કામ;
કેશવાશ્રમ કહે સુણરે મહેતા, ભાવે ભજજે શ્રીરામ. મહેતા૦

૧૭

રાગ—મારૂ.

મહેતો—રહેવા દે તારો રામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ;
તેનું મરતી વેળા છે કામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ. ટેક૦
કેશ પળાય ને નેણાં ગળે રે, શ્રવણે સાંભળતા રહીએ;
લોલુતા વાધે શ્વાનની પેરે, ત્યારે રામજી કહીએ. ભગુવા૦
જન્મનો જોગી કુટુંબ વિરોધી, ખોઈ બેઠો ધણીઆણી;
રંગીલો છબીલો નરસૈંઆનો સ્વામી, તે કેમ શકે તું જાણી. ભગુવા૦

૧૮

રાગ—કાફી.

શું સૂતો સોડ તાણી, શામળા શું સૂતો સોડ તાણી;
મેં તો તારી ટુબેણુ ન જાણી, શામળા શું સૂતો સોડ તાણી. ટેક૦

સમોવડ સાથે શોભીએ રે,' દેવતા સંગ જુગદીશ;
કીડી ઉપર શો કુહાડો, મુજ રંક ઉપર શી રીસ. શામ૦
વૃંદાવન દ્રુમ શીતળ છાયા, જમુના ત્રટ સમીર;
રાધાજી તારા ચર્ણ તળાંસે, ઘણું ઉંઘ્યો શ્યામશરીર. શામ૦
જેમ જાગ્યો દ્રૌપદીને કાજે, ગજની કીધી વહાર;
જરાસંધને જીતી મુકાવ્યા, રાજા તે વીશ હજાર. શામ૦
માનીતીને કાજે લાવ્યા, પારિજાતકનું ઝાડ;
નરસૈંઆને એક હાર આપતાં, શાનો ચડેછે પાડ. શામ૦
વસુદેવ નંદ તો મોતે મુઆ છે, મુજ ઉપર શો ક્રોધ;
ભણે નરસૈંઓ હવે વહાણું વાયું, જાગરે જાદવ જોધ. શામ૦

૧૯

રાગ—દેશાખ

બ્રહ્માનંદ–હઠ લીધે અર્થ ન થાય, મહેતા હઠ લીધે અર્થ ન થાયરે,
આઠ માસ બપૈઓ ટળવળે, તેને મેઘ પાણી નવ પાય. મહે૦
સાચી સેવા વિના રામ રાચે નહિ, ખોટી તારી પ્રીતરે;
આકૃણીએ હાર આપે હરિરે, હોય જોગ સાધ્યાની રીત. મહે૦
વાયુને રોધો શરીરમાં શોધો, ઘટ ઘટ રામજી નિરખોરે;
બ્રહ્મભારથી કહે નરસૈંઆ, થા જોગી અમ સરખો. મહે૦

૨૦

રાગ—સામેરી

મહેતા–ભોગી રે ભોગી, અલ્યા અમે ભોગી રે ભોગી;
જેનાં પાપ હોય તે થાય જોગી; અલ્યા અમે ભોગીરે ભોગી. ટેક૦
જટા ધરે જગદીશ મળે તો, વડ વૈકુંઠે ચાલે રે;
દંડ ધરે દિનાનાથ મળે તો, આંધળાં લાકડી ઝાલે. અલ્યા૦
ભસ્મ ચોળે ભગવાન મળે તો, ગર્દભ છારમાં લોટે રે;
દંડવતે દયાળ મળે તો, ભોરિંગ બ્રહ્મને ભેટે. અલ્યા૦
વનમાં વસે વ્રજનાથ મળે તો, વનચર ગામ ન ઢુંકેરે;
શિંગીએ શામળિયો મળે તો, બેહેરા શંખ બહુ ફુંકે. અલ્યા૦
જંઝોટા કછોટા કંથા ગોદડી, શંખ ને શિંગી ફૂંકોરે;
ભણે નરસૈંઓ તમે પ્રેમ ન જાણો, મિથ્યા વદવું મૂકો. અલ્યા૦

૨૧
રાગ—મારૂ

તમે મેલો સર્વે મોડ, મનમાં રેહેશે મનના કોડ.
તમે જખ મારો હાર આપશે, વેચીશું તો વેચાયો જશે,
ભકત જનને છે વિશ્વાસ, તમો દુર્જન થાશો નિરાશ;
ભણે નરસૈંઓ વળી સાંભળો, કહેતાં કથતાં રખે પાછા ફરો.

૨૨
રાગ—ધવળધનાશ્રી

સંન્યાસી સહુ મળીને બેઠા, કરતા મનમાં વિચાર જી;
શ્રી દામોદરને કંઠે બાંધ્યો, તાણી કરીને હાર જી.
મંડળિકને ક્રોધાંધ કરી, નરસૈંઆને બીવરાવ્યો જી;
ખડ્ગ ઉઘાડી રાજા થયો ઉભો, સંન્યાસી મન ભાવ્યો જી.

૨૩
રાગ—મેવાડો

રાજા કોપે ચઢયોરે હો, હુંને નહીં દોષજી;
એનું ગાન મુકાવું રે હો, મંડલિક ધરી રોષજી;
મદગલ હસ્તિરે હો, એક મંગાવીએજી;
બીજા મગાવ્યારે હો, જંત્ર બેડી પહેરાવીએજી;
માનભંગ થઈછે રે હો, સર્વે માનુનીજી;
ગાન કરતી અટકી રે હો, સોરઠની ભામનીજી;
મહેતાએ પુત્રી રે હો, ત્યાં તેડાવીઆજી;
વિપરીત વેદના રે હો, બાઈ પધારીઆજી;
કહીછે વિપત્તિ રે હો, ભકતે પ્રેમ ધરીજી;
જાઓ સાસરે રે હો, નરસૈં વદે આ થઈજી.

૨૪
રાગ—મેવાડો

મહેતો-ચિંતા સોંપો રે, શ્રી હરિને રે, કરશે ભકતને સહાય.
સાસરે પધારો રે, મારી કુંવરી રે, વિપત વેદના વિસાર;
પિયર તમારૂં રે, પુત્રી હું કહું રે, છે શ્રી ગોકુળપતિ પરિવાર.
તાત તમારો રે, ત્રિકમરાયજી રે, માત તમારી લક્ષ્મી જેહ;

મહીયર તમારૂં રે, પ્રભુવિના કો નહિ રે, તેની શરણ તમારો દેહ.
હરિગુણ ગાતાં રે, હરખે હીંડજો રે, સંત સંગત શુદ્ધ વિચાર;
રૂદન મા કરશો રે, હરિજી હસસે રે, નથી કોઈ આંસુતું લોહનાર.
મુજ નિર્ધનને રે, તું પેટ પડી રે, કંઈ નવ પામી પિયરમાં સુખ;
નાત નઠોર રે, કઠોર નાગરતણી રે, ઠામ ઠામ દીધું બહુ દુઃખ.
માત તારી રે, હરિને જઈ મળી રે, ભ્રાત શ્રીકૃષ્ણ પામ્યો શર્ણ;
ચર્ણ વળુંધ્યો રે, કુંવરી હું રહ્યો રે, આજ આ કાળે ભુંડું મર્ણ.
પ્રેમની પીડા રે, કુંવરી પીડે ઘણું રે, પણ શિરપે હરિનો હાથ;
નાથજી ન મૂકું રે, અદક્ષણુ મનથકી રે, તે તુજ પિતા સાચો નાથ.
પ્રભુને સંભારો રે, પુત્રી માહરી રે, તે તો કરશે તારી સહાય;
ભણે નરસૈંઓ રે, હરિ ભાવે ભજો રે, બીજો અવર નથી ઉપાય.

૨૫

રાગ—મેવાડો

કુંવરબાઈ-એમ ન કીજે રે હો, મારા તાતજી રે, રાખો નટવરજીસું નેહ;
સાર ઘણી કીધી રે હો, એણે શામળે રે, તે કેમ દેશે છબીલો છેહ.
જેણે મામેરૂં રે હો, કીધું મુજતું રે, રાખી દ્રૌપદીની લાજ;
હુંડી સીકારીરે હો, એણે શામળે રે, . તે હાર આપશે મહારાજ.
સાસરે જઈને રે હો, કહો પિતા શું કરૂં રે, જ્યારે રૂઠયા સારંગપાણ;
નરસૈંઆચા સ્વામી રે હો, વહેલા પધારજો રે, નહિતો નિશ્ચે જાશે પ્રાણ.

૨૬

રાગ—કાફી

સુરસેના-પ્રભુ મારી વિનતિ રે, તમે સાંભળો સારંગપાણ;
કષ્ટ કઠણ આ તો પડયું રે, વહાલા જાણે જાણે સુજાણ. પ્રભુ૦
દાસ તમારો દોહેલું વેઠે રે, તે કેમ સહો છો આજ;
વિલંબ કરતાં વિઠ્ઠલા રે, હવે જાશે તારી લાજ. પ્રભુ૦
શે સંજ આવો નહીં શામળા રે, તું કાયર શું થયો આજ;
હાર આપને તારા દાસને રે, જેમ માને મંડળિક મહારાજ. પ્રભુ૦
જાણ સુજાણ થઈ શું બુઝે રે, મનથી મેલોને ભુંડા રીસ;
સુરસેનાને ક્ષમા થઈ કરો રે, વૈષ્ણવ નામે શીશ. પ્રભુ૦

૨૭

રાગ—મારૂ.

સુરસેનાની વિનતિ જાણી, ચડપ ઉઠયા તે સારંગપાણિ;
જળહળ જ્યોત સરીખો આવ્યો, ભક્તને દર્શન દેઈ પધાર્યો.
સખીઓને અધકરડી આપી બીડી, હૃદયાની સાથે હરખે ભીડી;
મુખે બોલ્યા શ્રી જગદીશ, નામ્યું ભક્તને પ્રેમે શીશ.
તારી સ્તુતિથી મેં ન રહેવાય, સાંભળી ચિત્ત ચંચળ થાય;
તું શાને કરેછે વિલાપ, મેં સમર્પ્યું તમને આપ.
મને વેચો તો વેચાઉં, કાચે તાંતણે બાંધ્યો જાઉં;
બ્રહ્માદિકને વશ ન થાઉં, જગ્ન કોટિ કરે ત્યાં ન જાઉં;
હું તો પ્રેમે સુખીઓ થાઉં, સંધ્યાવંદન કરે ત્યાં ન જાઉં.
જેને વિદ્યાતણું અભિમાન, ત્યાં ન જાઉં કહે ભગવાન;
શિવસનકાદિક ધરે ધ્યાન, તે તો નહીં તમારા સમાન.
મને વહાલા ઘણું હરિજન, જેની મારી સાથે લગન;
એ તો સત્ય વચન હું ભાખું, તે જનની લજ્જા રાખું.
તમે જે માગો તે આપું, ભક્તનું વચન નહીં ઉથાપું;
મહેતાને કહો કેદારો ગાય, ગાયા વિના હાર ન અપાય;
ગાઓ હું જઈ બેસું આસન, તમે સાંભળો મુજ વચન.
ત્યારે રાગ સામેર કીધો, નરસૈંઓ હૃદયામાં લીધો;
આસન આપ્યાં દામોદર રાય, સખીઓને હરખ ન માય.

૨૮

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

સુરેસેના-દામોદરરાયને છે વહાલો, રાગ કેદારો રે, નાગરાજી;
તે વિના નહીં આપે હરિ હાર, આ સભા ભરી, નથી આશરાજી;
ગિરિવરધારી ને કુંજબિહારી, તે સાથે શી હોડજી;
શ્રી હરિની પ્રીત બંધાઈ, રાગ કેદારની નથી જોડજી.
મહેતાજી મન સ્થિર કરી રાખો, નહીં મૂકે વહાલો મારોજી;
શ્રી દામોદરને ઘણું વહાલો છે, પણ કેમ ગાઉં રાગ કેદારોજી.

૨૯

રાગ—ધવળ ધનાશ્રી.

મહેતા-મહેતાજી કહે પુત્રી મારી, સાંભળ વાત વિવેકજી;
હરિની આજ્ઞા કેદારાની છે, ને મારે અટક છે એકજી.
સાઠ રૂપૈએ ઘરાણે મુકયો છે, કેમ કેદારો ગવાયજી;
આપી આપણુ છાની લઈએ, પત આપણી જાયજી.
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, ખત લખી મેં આપ્યુંજી;
વ્યાજ સંગાતે ગરથ પોતાં વિણુ, ગાઉં તો જીભ કાપુંજી.
અટક સાંભળી મહેતાજીની, સમર્થ સારંગપાણિજી;
હરિ કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પુરવની જાણીજી.

૩૦

રાગ—કેદારો.

કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, ભક્તવત્સલ ભગવંત સ્વરૂપ;
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, આવ્યા નરસિંહનું ધરી રૂપ. કેદારો૦
ધન આપી ખત માગી લીધું, વ્યાજ સુદ્ધાં પહોંચાડયું સહુ;
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, એક પાંગળી હતી વહુ. કેદારો૦
ઘેલી કહી સૌકો બોલાવે, તેની પાસે ગયા ભગવાન;
મસ્તક હાથ મુકીને ઉઠાડી, રૂપ કીધું તેનું લક્ષ્મી સમાન. કેદારો૦
એક પંથ બેઉ કાજ કરીને, હરિ આવ્યા સભાની માંય;
મહેતાને ખોળે ખત નાખ્યું, અંતરિક્ષ રહીને હરિજી ત્યાંય. કેદારો૦
તે શ્રીપાત સંન્યાસી સૌએ દીઠું, મંડળી ધુણી માગે માન;
નરસૈંઓ ઈશ્વરનો સેવક, સાચો સેવક શ્રીભગવાન. કેદારો૦
અન્યો અન્ય સૌ વાત કરે છે, ખત આપ્યું દામોદરરાય;
મહેતાને મંદિર મોકલીએ, નહીં તો આપણો મહિમા જાય. કેદારો૦
ધરણીધર મહેતો સભામાં આવી, પ્રણિપત કરી પડયો ચરણે શરણ;
હરિના જન હરિ સરખા જાણો, નરસૈંઆને લાગો પાય. કેદારો૦

૩૧

રાગ—કેદારો

મહેતો-મારો વહાલોજી રાગ મુકાવી લાવ્યા, ખત વાંચીને ખંખાર્યારે;
હવે કેદારો આલાપીને ગાયો, મારે વહાલે નથી વિસાર્યારે.

સુંદર રાગ સોહામણો સારો, મારો ગોરીઓ ગમાણે આવ્યોરે;
ઘમકે ઘુઘરી ને નૃત્ય કરેછે, મારો રાગ કેદારો મુકાવ્યોરે.
પ્રગટ થાઓ પાતળીઆ સભામાં, મુજને આપો હારરે;
શામળીઆ સંગ સાંઈડાં લઈશ, નહીં લાગે કંઈ વારરે.
મલપંતા મંડપમાં આવો હરજી, મેં જાણ્યા દીનદયાળરે;
સભા સર્વ દેખતાં મારા વહાલા, મારે કંઠે આરોપોની માળરે.
એવું કહી ખત મસ્તક મેલ્યું, સર્વ સખીઓ થાઓ સાવધાનરે;
જેજેકાર બોલો કહે નરસૈંઓ, સહુ સુંદરી કરોની ગાનરે.

૩૨

કૃષ્ણ કૃપાનિધિ કેશવા શ્રીહરિ, હું અનાથ તું નાથ કહીએ;
હાર કાજે મને રાયજી પરભવે, શામળા શરણ કોને જઈએ. કૃષ્ણ૦
હું શરણ આવ્યો સંસારને પરહરી, તો પ્રભુ કાં પેર પેર પીડે;
અંતરગત અવિલોકીને શામળા, તું વિના હૃદયશું કોણ બીડે. કૃષ્ણ૦
મંડળિક મુજપર કોપ ઘણો કરે, તે મારૂં દુઃખ તું શે ન જાણે?
ભણે નરસૈંઓ પ્રભુ પ્રીતડી તોડતાં, લાજ જાશે અલ્યા તારી વહાણે. કૃષ્ણ૦

૩૩

મોગરા માળે શું મોહીં રહ્યો મોહના, હાર આપો જશ ખ્યાત વાધે;
કહેશે નાગરો કોઈનું નામ ગાતો હતો, કૃષ્ણ તુજને કોઈ નહિ આરાધે. મો૦
સારી પંક્તિતણા લોક સર્વે મળ્યા, સહાય કરશો તેની પાસ થાશે;
મત્યુના ભયથકી નરસૈંઓ નવ બીએ, પણ તારો જશ જગદીશ જાશે. મો૦
રજની તો વહી ગઈ, રાત થોડી રહી, જોત તો ઝાંખી થઈ ગઈ દીવાની;
કેશવા કંઠથી માળ અળગી કરો, પ્રેમે આરોપો નરસૈંની કમાણી. મો૦

૩૪

હારને કાજ શું હઠ કરે શામળા, જાચવાને તારી પાસ આવ્યો;
રાધિકાની સંગે બેઠા વાતો કરે, કહેરે વૈકુંઠથી તું શું રે લાવ્યો? હાર૦
તારૂં નામ વિશ્વંભર ધર્યું તે વરાંસીએ, નંદનો છોકરો છાશ પીતો;
ઓઢતો કામળી હાથમાં લાકડી, ગાવડી ચારતો વન રહેતો. હાર૦
માત તું તાત તું ભ્રાત તું ભૂધરા, તું વિના દુઃખ તે કોને કહીએ;
ભણે નરસૈંઓ તારા ગુણ ગાઈ જીવીએ, એકલા ભૂતળ કેમ રહીએ. હાર૦

૩૫

રાગ—પ્રભાત.

શકે ખત વાંચતાં હું રે ખંખાર્યો, તેણે ચઢી શું રીસ રે;
આવો આલિંગન દીજે મારા વહાલા, ત્યારે હસીઆ જગદીશ રે. શકે૦

સભા સર્વકો જેમ સાંભળે, એવું હસીઆ નાથ રે.
લ્યો મહેતાજી લ્યો મહેતાજી, એવી બોલ્યા વાત રે. શકે૦

અમારે તમારે અંતર શાનો, હું તો દાસનો દાસ રે;
આંગળી મુખમાં ધરી નરસૈંએ, ત્યારે વહારે આવ્યા અવિનાશ રે. શકે૦

દૃઢ ભક્તિ દીઠી આસનથી ઊઠયા, ચાલ્યા શ્રી અવિનાશ રે;
ચરણુ ચલાવ્યા હાર લઈ આવ્યા, ગિરિધર કુંજવિલાસ રે. શકે૦

નરસૈંઆચો સ્વામી અંતરજામી, ધણી આરત જાણી નાથે રે;
સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રગટયા અંતરયામી, ભેટયા હરિજન સાથે રે, શકે૦

૩૬

રાગ—વસંત.

કમાડ કડકડીઆં ગડગડીઆં રે, મંડળિકનાં મંદિર,
સાંકળ ત્રુટી ને દ્વાર ઉઘડીઆં રે, સમરથ શ્યામ શરીર. કમાડ૦

ખડખડીઆં ઘર ને કોશીસાં રે, પડીઓ પોળે પોકાર;
ધ્રુજે ભૂર સભામાં સહુકો રે, થઈ રહ્યો હાહાકાર. કમાડ૦

આસનથી ઊઠયા અવિનાશી રે, આવ્યા સભા મોઝાર;
સભા સર્વ દેખતાં ઓરોપ્યો રે, મહેતાજીને કંઠે હાર. કમાડ૦

પીતાંબર પ્રીતે ઓરાઢયું રે, કાને કુંડળ જોડ;
મસ્તક મુગટ મૂકી નાચે રે, જે જે શ્રી રણછોડ. કમાડ૦

મુખે મોરલી મધુરી વગાડે રે, દિનાનાથ દયાળ;
રંગીલો છબીલો ને છોગાળો રે, ફરે ફુદડી દે તાળ. કમાડ૦

જે જેકાર વદે સહુ સખીઓ રે, ધન ધન ગોકુળરાય;
નરસૈંઆને ભુજ ભરી ભરી ભેટે રે, હૈડે હરખ ન માય. કમાડ૦

૩૭

રાગ—સામેરી

શ્રીપાત સંન્યાસી વિસ્મે પામ્યા, જોઈ રહ્યા ગોપાળ રે;
જેણે જેવા તેણે તેવા, દીઠા દીનદયાળ રે. આકૃણીએ૦
રઘુનાથાશ્રમે રઘુનાથ દીઠા, નરસિંહાશ્રમે નૃસિંહ રૂપ રે;
અદ્વિતાશ્રમે અદ્વૈતરૂપ દીઠા ગોવિંદાશ્રમે ગોવિંદસ્વરૂપ રે. આકૃણીએ૦
સહચરાનંદે સચરાચર દીઠા, માધવશ્રમે માધવ જેહ રે;
અદ્‌ભુતાશ્રમે અદ્‌ભુતરૂપ દીઠા, અચ્યુતાશ્રમે અચ્યુત દેહરે. આકૃણીએ૦
કેશવાશ્રમે કેશવરૂપ દીઠા, પ્રસાદપુરીએ પ્રેરક પ્રભુ રે;
બ્રહ્માનંદાશ્રમે બ્રહ્મરૂપ દીઠા, શ્રીધરાશ્રમે સિદ્ધ વિભુરે. આકૃણીએ૦
વિશ્વેશ્વરાશ્રમે વિશ્વરૂપ દીઠા, વસુદેવે વાસુદેવ ત્યાંયરે;
વિશ્વંભરાશ્રમે વિશ્વંભર દીઠા, મુકુંદે મુકુંદ જ્યાંયરે. આકૃણીએ૦
રામાનંદાશ્રમે રામાનંદ દીઠા, ભીમડે દીઠા રામરે;
રાજમાતાએ ચતુર્ભુજ દીઠા, રાણીએ સુંદર શ્યામરે. આકૃણીએ૦
પ્રલએ પ્રલયરૂપ દીઠા, મંડળિકે દીઠો કાળ રે;
શ્રીધર પંડિતે પંડિત રૂપ દીઠા, સભાએ સુંદર ગોપાળરે. આકૃણીએ૦
ચારે સખીઓએ ચતુર્ભુજ દીઠા, કુંવરબાઈએ દીઠો તાતરે;
નરસેંએ રંગીલો છબીલો દીઠો, શ્રી ગોકુળનો નાથ રે. આકૃણીએ૦
જેને જેવો ભાવજ હતો, તેણે તેવો દીઠો દયાળ રે;
મહેતાજીને કંઠે આરોપી, મોહને મોગરાની માળ રે. આકૃણીએ૦

૩૮

રાગ—પંચમ.

મહેતો—મેં આયો બ્રહ્મ તે પરમ આનંદશુ, કરમના જીવ તે મરમબોલે;
ધરમધુરંધરા તમને જાણે નહીં, રત્ન ગુંજા કરે એક તોલે. મેં૦
નિગમ જે અગમ તે સુગમ તો તેં કર્યા, ગોપીવિહારને કોણ જાણે;
લક્ષ્મીપતિ એ રુચે નહીં કામના, ભોમીના ભૂર તેને મર્મ આણે. મેં૦
જ્યાં છે પ્રેમ ત્યાં પરમ આનંદ છે, અન્ય આનંદ ત્યાં અન્ય હોયે;
નરસૈંઓ મહામતિ ગાય છે ગુણ કથી, કામી એ સમજે તો કામ નોંય. મેં૦

૩૯

રાગ—આશાવરી.

વૈષ્ણુવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પર દુઃખે ઉપકાર કરે ને, મન અભિમાન ન આણે રે. વૈષ્ણુવ૦
સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ કાછ મન નિશ્ચય રાખે તો, ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે. વૈષ્ણુવ૦
સમદૃષ્ટિ અને તૃષ્ણુાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે. વૈષ્ણુવ૦
મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
રામ નામસું તાળીરે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાંરે. વૈષ્ણુવ૦
વણુ લોભી ને કપટ રહિત છે, કામક્રોધને નિવાર્યા રે.
ભણે નરસૈંઓ તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યારે. વૈષ્ણુવ૦

બૃ. કા.

ગોવિંદ ગમન.

૪૦

રાગ—દેશાખ.

હરિએ પિતાને વળાવીઆ રે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ;
એક હસ્ત હસ્તે ગ્રહી રે, બોલ્યાં જશોમતી હરિની સાથ. ટેક.
લાડકડા વહેલા પધારજો રે, ઉછંકળ નવ થાશો રે દયાળ,
નહિ રાજ તહીં આપણું રે, વહાલા નવ ભણીએ કોને ગાળ. હરિ.
મુખમયંક નિરખ્યા વિનારે, હુંતો ઘેલી થઈશ મોરાર;
હરિ વહેલા વહેલા આવજોરે, મારા પ્રાણુજીવન આધાર. હરિ.
શુભ કામે જાઓ હરિરે, તોય હુને થાય અપશુકન;
મુજ નિર્ધનને એક દીકરો રે, મારૂં જીવન જગજીવન. હરિ.
મીટમેળાવો ક્યારે થશે રે, ક્યારે નિરખીશું રે વદન;
કાલે નંદ રહે તોય આવજોરે, મારૂં દુઃખડું જાણી સદન. હરિ.

કાજળ ટપકું રખે ભુસતા રે, તેમાં લાંછન નહિ અવિનાશ;
એમ કહી જનની ભેટીઆરે, હદે લઈ કીધું મંદ મંદ હાસ. હરિ.
જશોમતી કહે બળરામને રે, કરજે કૃષ્ણ તણું તું જતંન;
એમ કહી આંખલડી ભરે રે, જાળવજે રંકતણું રતંન. હરિ.
શ્યામળા તું મુખે કહે રે, કયારે આવીશ મારા પ્રાણ;
સમય ગયે નિશ્ચે મરું રે, તુજને બરકી બરકી જાણ. હરિ.
હરિ કહે વહેલા આવું અમેરે, તમે ચિંતા ન કરશો માય;
ભકત નરસૈંઓ એમ ભણે રે, ઠગી માને ચાલ્યા વૃજરાય. હરિ.

પ્રભાતીઆં.

૪૧

સમરને શ્રીહરી, મેલ મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂં;
તું અલ્યા કોણ ને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મારૂં મારૂં. સ૦
દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાએ;
દેહ સંબંધ તજે, નવનવાં બહુ થશે; પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાએ. સ૦
ધનતણું ધ્યાન તું, અહોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરાય મોટી;
પાસેછે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખીઓ, હાથથી બાજી ગઈ થયોરે ખોટી. સ૦
ભરનિદ્રા ભર્યો, રોધી ઘેર્યો ઘણો, સંતના શબ્દ સુણી કાં ન જાગે;
ન જાગતાં નરસૈંઆ લાજછે અતિઘણી, જન્મોજનમ તારી ખાંત ભાગે. સ૦

૪૨

હરિ હરિ રટણ કર, કઠણ કળિકાળમાં, દામ બેસે નહીં, કામ સરશે;
ભકત આધીન છે, શ્યામસુંદર સદા, તે તારાં કારજ સિદ્ધ કરશે. હરિ૦
અલ્પ સુખ સારૂં શું મૂઢ ફૂલ્યો ફરે, શીશપર કાળ રહ્યો દંત કરડે;
પામર પલકની, ખબર તુજને નહીં, મૂઢ શું જોઈને મૂછ મરડે. હરિ૦
પ્રૌઢ પાપે કરી, બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરી થડ શું ડાળે વળગ્યો;
ઈશને ઈર્ષા છે નહીં જીવપર, આપણે અવગુણે રહ્યો રે અળગો. હરિ૦
પરપંચ પરહરો, સાર હ્રદયે ધરો, ઉચરો હરિ મુખે અમૃત વાણી;
નરસૈંઆ હરિતણી, ભકિત ભુલીશમા, ભકિતવિના બીજું ધૂળધાણી. હરિ૦

૪૩

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણ ઝાલશે;
તાત ને માત સુત ભ્રાત ટોળે મળ્યાં, દોહેલી વેળા સૌ દૂર જાશે. શા.
કૂખે મસ્તક હતો, ઉગ્ર તપ આચરી, ભકિત કીધી ભગવાન કેરી;
અવતરી પાશ બંધાયો માયાતણો, લંપટી લાલચે લીધો ઘેરી. શા.
દિવસે ચોદિશ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વશે, સ્વપ્નમાં સાંભરે મોટી માયા;
પલક પરવાર નહિ, હરીને ભજવાતણો, જ્યાં લગી જીવ સંજોગ કાયા. શા
ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભીઓ, વેદના વિસરી ગર્ભકેરી;
નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સંભારીઆ, જ્યારે રાખ્યો'તો જઠરામાં ઘેરી. શા.
જાગરે જીવડા વાજ આવ્યો ઘણું, કેટલોએક પ્રતિબોધ દીજે;
નરસૈંના સ્વામીને, નિત્ય સંભારતાં, દેહનાં દુકૃત દૂર કીજે. શા.

૪૪

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રીહરી, જુજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્વ તું. શુન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. અ૦ ટેક.
પવન તું, પાણી તું. ભૂમિ તું ભુધરા, વૃક્ષ થઇ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે અ૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સૌ સાખ દે, કનકકુંડળવિષે ભેદ નોંય;
ઘાટ ઘડીઆ પછી, નામ રૂપ જુજવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોય. અ૦
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈંઓ એ મનતણી શી રચના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રગટ થાશે. અ૦

મીરાંબાઈ.

૪૫

પદ.

રાણાજી અમે પ્યારા ગોવિંદના ગુણ ગાશું. ટેક૦
ચરણામૃતનો નીમ અમારે, નિત્ય ઉઠી મંદિર જાશું; રાણા૦
રામ નામની જહાજ બનાવશું, સંસાર સાગર તર જાશું; રાણા૦

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ ભેજ્યા, ચરણામૃત કરી લેશું; રાણા૦
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવાગમન મીટ જાશું. રાણા૦

४६

રાગ—પ્રભાત.

મુજ અબળાને મોટી મીરાંત બાઈ, શ્યામળો ઘરેણું મારે સાચું રે–ટેક૦
વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલ વરકેરી, હાર હરિનો મારે હઈએ રે;
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએ રે. મુજ૦
ઝાંઝરીઆં જગજીવનકેરાં કૃષ્ણજી કલ્લાં ને કાંબી રે;
વિંછુવા ઘુઘરા રામ નારાયણના, અણવટ અંતરજામી રે. મુજ૦
પેટી ઘડાવું પુરૂષોત્તમકેરી, ત્રીકમ નામનું તાળું રે;
કુંચી કરાવું કરૂણાનંદકેરી, તેમાં ઘરેણું મારૂં ઘાલું રે. મુજ૦
સાસરવાસો, સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, હરિને ચરણે જાચું રે. મુજ૦

४७

બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા. ટેક૦
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને, આગીઆ સંગાતે પ્રીત જોડમા રે રાધાકૃષ્ણ૦
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને કથીર સંગાતે મણી તોળમા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે. રાધાકૃષ્ણ૦

४८

રાગ—પરજ.

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે. ટેક૦
મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિ સંતનનો વાસ;
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદો૦
રાણાજી કાગળ મોકલે રે, દ્યો રાણી મીરાંને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દ્યો, તમે વસોને અમારે સાથ. ગોવિંદો૦
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેજો રાણાજીને હાથ;
રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો૦

વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેજો મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો૦

સાંઢવાળા સાંઢ શણુગારજે રે, જાવું સો સો રે કોસ;
રાણાજીના દેશમાં મારે, જળરે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો૦

ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડી મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંય. ગોવિંદો૦

સાસુ અમારી સુષુમણારે, સસરો પ્રેમ સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં, મારો નાવલીઓ નિર્દોષ. ગોવિંદો૦

ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચુવેરે, રંગ બેરંગી હોય;
ઓઢું હું કાળો કામળો, દુજો ડાગ ન લાગે કોય. ગોવિંદો૦

મીરાં હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંગાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દીલ દૂર. ગોવિંદો૦

૪૯

પદ.

મુખડાની માયા લાગીરે મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગીરે. ટેક૦

મુખડું મેં જોયું તારૂં, આ જગતડું થયું ખારૂં;
મન મારૂં રહ્યું ન્યારૂં રે. મોહન પ્યારા૦

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું;
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે. મોહન પ્યારા૦

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેર શિદ જઈએરે. મોહન પ્યારા૦

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
રાંડવાનો ભે ટાળ્યોરે. મોહન પ્યારા૦

મીરાંબાઇ બલિહારી તારી, આશા એક મને હર ધારી;
હવે હું તો બડભાગીરે. મોહન પ્યારા૦

અખો.

૫૦

ગુરૂ અંગ.

ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી, કંઠે પાહાણુ શકે કયમ તરી;
(જયમ) નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહીં અદભૂત.
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂળગેથો ગયો;
પોતે હરિ નહીં જાણે લેશ, કાઢી બેઠો ગુરૂનો વેશ;
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ.
એવા ગુરૂ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર;
તું તારૂં સમજીને બેશ, કાં ચોળે ડીલે પ્યારી મેશ.
તુંબડું જયમ માહેથું મરે, જે લઈ પેસે તે સૌ તરે;
તરૂવર ફળ દેવા નવ જાય, અખા આવી જાચે તે ખાય.
પહેલો તું પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરૂ થવાને ઇચ્છ;
પારો મુવો તે રોગ નિર્ગમે, પછે ભોજન બોળું તે જમે;
ત્યમ નિરાશે મળે નારાણ, અખા તું પહેલે એવું જાણ,
તું તારા મનમાંહી પ્રીછ, શાને મોટમ લે છે શીશ;
ઝીણું મળતાં મોટું થાય, મોટું કણિકા થઈને જાય;
અખા તાત વિચારે વિધ્યે, રિધ્ય ઘણી તો રહે સાંનિધ્યે.
આપે આપ પુરણ બ્રહ્મ હરિ, પોત પસાર્યું રચના કરી;
ચૈતન્ય બ્રહ્મશલાનું ચિત્ર, રૂષિ જક્ષ માનવ પશુ પિતૃ;
થાય જાય એ માયા ભેદ, અખા ચૈતન્ય નોહે ઉચ્છેદ,

૫૧

ભાષા અંગ.

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું;

બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.
સંસ્કૃત પ્રાકૃતથી બહુ ભણે, કાષ્ઠ જેમ મધ્ય ભારાતણે;
છોડયા વહોણે નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ;
બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ નો'ય છૂટા પખે.
હરખે કરખે અનુભવ કથા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશ દિશા;
જ્યારે જેનું રાજજ જાણ, ત્યારે માનવી તેની આણ;
જ્ઞાનગગનમાં નોહે દેશ કાળ, એ તો અખા અજાણ્યા બોલે આળ.
જ્ઞાનાધિક નો'ય સિદ્ધિ વડે, સિદ્ધિ નામ શણગારે પડે;
એકમની કહાવે સાધવી, તે સેજ ન ઇચ્છે સિદ્ધિ વાધવી;
અખા અણુલિંગી નાવે સંસાર, એ તો ફોકટ માયા ઉડાવે વારઃ
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ઈશ્વરને વિષે, તેને વેદ માયા કરી લખે;
તેની કણિકા તે આ જીવ, તો સિદ્ધિ સહિત કેમ થાએ શિવ;
લોકપતિ જે તે સિધ્ય વડે, અખા અનુભવને કાંઈ ન અડે.
મુળગો અહં રોગ નહી ટળ્યો, તેમાં સિદ્ધિ રૂપી ભરમજ ભળ્યો;
જેમ પેલો ઘેલો હોય બુધ્યવિશે, વળી વ્યસને લાગ્યો માદક ભખે;
અખા અહંકારને ટાળી જોય, તું ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મોક્ષ.
પોત ન લહ્યું પછે પોતે થયા, ઉત્તમ મધ્યમ વ્યસને વહ્યા;
માયાકૃતનો નાવે અંત, માને નહી તો જો વેદાંત;
અખા ઉપનું ન માને આધ, ક્રમ વિક્રય વિના શી વાધ્ય.
પ્રપંચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહીં ઉપજ ને નહી તેમ વરો;
જ્યાંથું ઉપનું ત્યાં નવ ઘટે, સદ ન વળે જ્યાં જઈ આવટે;
જાતું મરતું દીસે ખરૂં, અંતે અખા ભરયાનું ભર્યું.
જેમ દુધે ફીણ ફિસોટા થાય, તોલ ન વધે આકાશ રૂંધાય;
જેમ અગ્નિ જોગે જળ ઉભરે, તેમ તત્વે તત્વ જગત અવતરે;
વકર્યાં તત્વ ધરે રૂપ નામ, અખા ઉત્પત લે ઠામનું ઠામ.
પંચતણા પચવીશેં તત્વ, વાસનાલિંગ તે તેનું સત્વ;
ભૂત ભૂત પ્રત્યે વિચરે, અને મૃત્યુ નામ પરપોટો મરે;
ભૂતકલ્લોલ સદા સર્વદા, ચિદ્વિલાસ અખા મનમુદા.
ચલન વલણ તે ચેતનતણી, પંચરૂપે આપે થયો ધણી;
આપ આપમાંહી વિસ્તર્યું, ન કર્યા સરખું તે ત્યાં કર્યું;
જેમ છે તેમનું તેમ છે જાણ, સમજે સાન અખા નિર્વાણ.

૫૨

કુટકળ અંગ.

તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ.
કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા તોય નાવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળસી દેખી તોડે પાન;
એતો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ કયાંની વાત.
જોજોરે મહોટાના બોલ, ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા.
ધ્રેંસ ન થાય ન જાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી;
આંધળો સસરો ને સણુગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ.
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું;
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.
જ્યાં જોઇએ ત્યાં કુડેકુડ, આમેસામાં બેઠાં ધુડ;
કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા કયાંથી થયા;
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડયો પાણ.
લીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને ગ્રહે;
એમ હરિને ઓથે ધૂતા ઘણા, ઉપાય કરે કનકકામનીતણા.
અખા ગુરૂ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર;
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર મેલીને વનમાં ગયો.
કામબાણ ન શકયો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી;
આને બસાવે, હીંડે છકયો, અખા હગ્યો નહીં, ઘર નવ રખ્યો.
ગોરીના થાવા વડભાગ્ય, માના પાસે આજ્ઞા માગ;
બળધની તે કેમ થાય ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય;
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવાં, અખા તેમાં ન લેવા દેવા.
સો અંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ;
સૌનાં નેત્રો ફુટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા.

શાસ્ત્રતણીછે એકજ આંખ, અખા અનુભવની ઉઘડી નહિ આંખ;
મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ.
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી;
સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ.
જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પંચના ગુરૂ તે સઘળો વેશ;
ઘરઘર મહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામચામના જતનજ કરે.
અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચું કેહેતાં ખીજે સાત.
હરિને કાજે ઘાટજ ઘડે, નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે;
પાણો કહે હું પરવત લહું, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું.
અખાથકી તે બીજે હરી, જેમ પર્વતમાંથી પાણુજ ખરી.

બૃ. કા.

પ્રેમાનંદ.

૫૩

હરિ પ્રતાપ.

રાગ—મેવાડાની દેશી.

શંખ લિખિત બે જોવા ચાલ્યા, ધાયા હંસધ્વજ ત્યાંહેજી;
રાજપુત્રને તરતો દીઠો, તેલસાગરની માંહેજી.
પદ્મપત્ર જેમ પવને હાલે તેમ, હરિ નામે અધુર ત્યાં થાયજી;
ચંદ્ર ચાલે જેમ મેઘઘટામાં, તેમ વૈષ્ણવ તેલમાં નહાયજી.
કરે કોગળા તેલ ઉછાળે, ગાજી કહે ગોપાળજી;
દશ વાંસ વેગળું શરવડું, ઉડે અગ્નિની જ્વાળજી.
તે જોઈ પુરોહિત વિસ્મય પામ્યા, અગ્નિ ઉદક સમાનજી;
સુધન્વા બ્રાહ્મણને કહેછે, આવો કરીએ સ્નાનજી.
હરી ચરણથી વેગળો તેને, પીડે ત્રિવિધિ તાપજી;
આ તપ્ત તેલમાં હું નાહુંછું, હરી નામતણે પ્રતાપજી.

મનુષ્ય ઇચ્છ્યું કંઈ નવ થાય, જો સામળીઓ હોય શીળજી;
જુઓ આવી અંત્રિક્ષ ઉભા છે, મારી રક્ષાએ જુગજીવનજી.
વાયક સાભળી સુધન્વાનું, પુરોહિત બોલ્યા ત્યાંહ્યજી;
લાવો નાળીએર પરીક્ષા કીજે, તેલ દીસે છે ટાઢુંજી.
સુભટ સહુને ત્યારે માઠું લાગ્યું, દુખીઓ થયો ભૂપાળજી;
ધિક્ક પુરોહિત ધિક્ક પુરોહિત, પ્રજા પાડે પસ્તાળજી.

આ જ્વાળાના ધુમ્ર થકા તો, દેવ દૂરથી દાઝેજી;
તે તેલને શીતળ કહે છે, ભુંડા બ્રાહ્મણ નવ લાજેજી.
સેવકે આણીને શ્રીફળ આપ્યું, તે રાજા પ્રજાએ દાખ્યુંજી;
શીત ઉષ્ણની પરીક્ષા કરવા, લઈ શંખે શ્રીફળ નાંખ્યુંજી.
તમ તેલની જ્વાળા લાગી, શ્રીફળ ફાટ્યું ફડાકજી;
ઉડયાં કાચલાં પેણામાંથી, બે બાઈને વાગ્યાં તડાકજી.

શંખ લિખિતનાં કપાળ ફાટ્યાં, ચાલી શોણિત ધારજી;
પ્રજા રાજાદિ સહુ આનંદ પામ્યાં, વરત્યો જયજયકારજી.
ફૂડાને કપાળે ઘા ઘટે, રૂડું કર્યું શ્રી રઘુનાથજી;
ભલું થયું કહી સ્ત્રીઓ હસે, તાળી દેઈ દેઈ હાથજી.
ત્યારે પ્રધાન બન્યો લજ્જા પામ્યા, સમજ્યા માંહોમાંહે ભ્રાતજી;
પછી શંખ લિખિતે પેણામાંહે, કરિયું ઝંપાપાતજી.

પાવકનો પરિતાપ ન લાગ્યો, પુરોહિતને અંગેજી;
પાપી બેઉ પેણામાંહે ઝીલે, સુધન્વાની સંગેજી.
ઓસીઆળો થઈ હંસધ્વજ બોલ્યો, નયણે આંસુધારજી;
સાધુ દીકરા કુળ અજવાળ્યું, હવે નીકળ બહારજી.
તેલક્રીડા કરી બ્રાહ્મણ સાથે, સંસારનો ભય ભાગ્યોજી;
શુભ સુધન્વા બહાર નીસર્યો, જઈ પિતાને પાયે લાગ્યોજી.
શંખ લિખિતને પાયે લાગ્યો, બોલ્યો વૈષ્ણવ જનજી;
તેલ તર્યો હરિ દર્શન પામ્યો, તે મુનિ તમારું પુન્યજી.

તવ કહે ગદ્ગદ્ કંઠે પુરોહિત, અમને છે ધિક્કારજી;
હવે જાણ્યો વૈષ્ણવનો મહિમા, ચર્ણ વંદે વારંવારજી.
હંસધ્વજ કહે સુધન્વાને, મેં દીધું દારુણ દુઃખજી;
ગોઝારો હું શું દેખાડું, શ્યામ થયું મુજ મુખજી.

પુત્ર કહે પિતાજી મારા, સમરો સીતા રામજી;
અતિ કાળ થાય છે આજ્ઞા આપો, હું જઈ કરું સંગ્રામજી.
જેણે મને ચેણા માંહે રાખ્યો, તેનું કરાવું દરશનજી;
અર્જુનને જીતી હરિને તેડું, તો હું સત્યવતીનો તંનજી.

વલણ.

તન હું સત્યવતી તણો, જો જીતું પારથ રાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સંગ્રામ કેવો થાય રે.

સુધન્વા આખ્યાન.

૫૪

વામનરૂપ વર્ણન.

રાગ—મારૂ.

ઇંદ્રતણાં ભય કારણે રે, સજી સેવક મેલ્યા બારણે રે;
દારપાલને દીધી શિક્ષા રે, કોઈ આવે તો માંગે દીક્ષા રે.
તમો આજ્ઞા બલિની લેજો રે, કોઈને આવવા નવ દેજો રે;
આજ્ઞા દીધી શુક્રાચાર્ય રે, કેવું કરોછો રાજનું કાર્ય રે.
કીધું વામને રેવા સ્નાન રે, ઘણું ફુટડું શોભે વાન રે;
બટુક રૂપે શોભે સારે વેષ રે, કીધો નગરી મધ્યે પ્રવેશ રે.
ઓળખાયાં અશરણશર્ણ રે, મળી જોવા ચારે વર્ણ રે;
જોઈ વિસ્મય થઈ પુર નારી રે, એ ઉપર કંઈ નાંખીએ વારી રે.
એની કેવી દીસે છે આડી રે, ભિક્ષા માંગવા મૂક્યો કાઢી રે;
પગલા ભરે છે હળવાં હળવાં રે, એનાં દાઝે છે કોમળ તળવાં રે.
છે દંડ કમંડળ ઝારી રે, નીચું જોઈ ચાલે બ્રહ્મચારી રે;
બાળક બહુ થયાં છે કેડે રે, વામનજીને રમવા તેડે રે.
જેવે વેદ નિત્ય વખાણે રે, તેને લોક બાળક જાણે રે;
રૂપ વામનજીનું જોઈ રે, અસુરઅંગના સર્વે મોહી રે.
ઋષિપતિ જોવાને આવે રે, પુષ્પમાળાથી પ્રભુને વધાવે રે;
આવ્યા વામન બલિને દ્વારે રે, પેસવા ન દીધા પ્રતિહારે રે.

તિષ્ઠ તિષ્ઠ કહે દ્વારપાળ રે, હસી બોલ્યા દીનદયાલ રે;
હું પાંચ વર્ષનું બાળ રે, હુંથી શું બીશે ભૂપાલ રે.
બલિરાયે લીધી છે દીક્ષા રે, અમો માંગવા આવ્યાછું ભિક્ષા રે;
પ્રતિહાર કહે શિર નામી રે, ક્ષણુ એક બેસો અહિં સ્વામી રે.
વામનજી બેઠા દ્વારે રે, કહ્યું બલિને જઈ પ્રતિહારે રે;
સેવક બોલ્યા જઈ શિર નામી રે, એક દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે.
છે પાંચ વર્ષનું બાળ રે, તેની વાણી પ્રેમ રસાળ રે;
તવ બોલ્યા શુક્રાચાર્ય રે, નથી બ્રાહ્મણનું અહીં કાર્ય રે.
પ્રતિહાર તે પાછો ફરીઓ રે, વામનજી પ્રત્યે ઓચરીઓ રે;
પૂર્ણાહુતી પૂરણ થાએ રે, પછે જજો મંડપ માંયે રે.

શુક્રે કીધો માર્ગનો રોધ રે, ચઢયો વામનજીને ક્રોધ રે;
મૃગચર્મ ત્યાં પાથરીયું રે, તે ઉપર આસન દૃઢ કરીયું રે.
પ્રભુ બેઠા બલિની પોળે રે, મળ્યા લોક જોવાને ટોળે રે;
નાના પગની પલાંઠી વાળી રે, રકત લોચન કીકી કાળી રે.
મૂક્યું દંડ કમંડળ પાસે રે, માંડયું ધ્યાન શ્રીઅવિનાશી રે;
આવ્યા વેદ ને સરસ્વતી માત રે, પાસે જોડીને ઉભાં હાથ રે.

અમર અંત્રિક્ષ જોવાને આવે રે, દેવાંગના પુષ્પે વધાવે રે;
સ્વર ઘોષ વામનજીનો ચઢીઓ રે, જાણુ પ્રલયનો ઘન ગડગડીઓ રે.

વેદધ્વનીએ ગગન ભરાયું રે, આચાર્યનું મન ચોરાયું રે;
નદી સાગર જળ ઉછળીઆં રે, પાતાલ સાતે ખળભળીઆં રે.
ભૂલી વિધાતા લખતાં લેખ રે, તે શબ્દે સળકતો શેષ રે;
ડોલ્યા વરુણ ગાંધર્વ કુબેર રે, ડોલ્યા પર્વત કેરા મેર રે.

ગળ્યું. વામનજીનું ગાત્ર રે, જુએ પુરનાં માણસ માત્ર રે;
ગયાં રકત લોચન સારે વેશ રે, થયા ઉભા મસ્તકના કેશ રે.

પ્રતિહાર ઉભા ભય પામી રે. ઉભા રહી ચિતવે શિર નામી રે;
ડોલ્યું બલિનું સિંહાસન રે, રાંધ્યા રહ્યાં બ્રાહ્મણનાં ધાન રે.
આ ચર્યા ભયાનક જોતા રે, નાઠા બ્રાહ્મણો પાછળ જોતાં રે;
બીજુ પાવક જવલા છાંડી રે, થઈ શતની જ્વાલા આડી રે.
મંડપના સ્થંભ ગડગડીઆ રે. ફરહ્યા સરખા ગુરૂ પડીઆ રે;

વળાનુ.

પડીઆ સરૂઆ હાથથી, યજ્ઞ કર્મ અમથું રહ્યું રે;
બલિ પુછે ગુરૂ શુક્રને, આ વિધ્ન યજ્ઞમાં શું થયું રે.

વામન ચરિત્ર.

૫૫

દંપતી સંવાદ.

રાગ—રામગ્રી.

પછે સુદામોજી બોલીઆ, સુણ સુંદરીરે;
શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જે નિરમ્યું છે તે પામીએ, સુણ સુંદરીરે;
વિધિએ લખિ વૃદ્ધિહાણ, ઘેલી કોણે કરીરે.
દીધા વિના ક્યાંથી પામીએ, સુણ સુંદરીરે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જો અડક્ષાનજ વાવીએ, સુણ સુંદરીરે;
તો ક્યાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જળ વહી ગયે શી યોજના, સુણ સુંદરીરે;
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
એકાદશી વ્રત નવ કર્યાં, સુણ સુંદરીરે;
નવ કીધા તીરથ ઉપવાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે;
નહિ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
બ્રહ્મભોજન કીધાં નહીં, સુણ સુંદરીરે;
નથી કીધા હોમ હવંન, ઘેલી કોણે કરીરે.
અતિથિ નિર્મુખ વાળીઆં, સુણ સુંદરીરે;
તો ક્યાંથી પામીએ અન્ન, ઘેલી કોણે કરીરે.
હરિપ્રસાદ લીધો નહીં, સુણ સુંદરીરે;
નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરીરે.
આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરીરે;

છૂટયાં પશુતણો આવતાર, ઘેલી કોણે કરીરે.
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે;
હરિચરણે સોંપી મંન, ઘેલી કોણે કરીરે.
ભક્તિએ નવનિદ્ધ આવશે, સુણ સુંદરીરે;
ધરો ધીર તમે સ્રીજંન, ઘેલી કોણે કરીરે.
આંખ ભરી અબળા કહે, રૂષિરાયજીરે;
મારૂં જડ થયું છે મંન, લાગું પાયજીરે.
એ તો ગ્નાન મને ગમતું નથી, રૂષિરાયજીરે;
રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે.
અન્ન વિના ચાલે નહીં, રૂષિરાયજીરે;
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
અન્નવિણ ભજન સૂજે નહીં, રૂષિરાયજીરે;
જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયજીરે.
શિવે અન્નપુર્ણા ઘેર રાખીઆં, રૂષિરાયજીરે;
સુરજે રાખ્યું અખેપાત્ર, લાગું પાયજીરે.
ઇંદ્ર સેવે કામધેનુને, રૂષિરાયજીરે;
તો આપણ તે કોણ માત્ર, લાગું પાયજીરે.
સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, રૂષિરાયજીરે;
મનવાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયજીરે.
ધર્મ પ્રાણ અન્ન વિના નહીં, રૂષિરાયજીરે;
ઉભો અન્ને સકળ સંસાર, લાગું પાયજીરે.
ફેરાતું ફળ જાશે નહીં, રૂષિરાયજીરે;
જઈ જાચો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે.
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, રૂષિરાયજીરે;
ધાશે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયજીરે.

વલણ.

તત્ક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્રકેરાં ઝાડ રે;
નાથ પધારો દ્વારિકા, હું માનું તમારો પાડરે.

૫૬

વૈષ્ણવનિંદા અને કુંવરબાઈનું રૂદન.

રાગ—આરૂ

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઈ, ભાવે ભેટ્યા બંને વહેવાઇ;
મળ્યો જમાઈ જમાઈનો ભ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.
કપટે ભેટી પાછા ખસે, જોઈ જોઇ સામગ્રીને હસે;
ઉતરવા ઘર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચડ મછર વિશેક.
ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળીઆંનું નહિ નામ;
કોહ્યું છાજ ને જુની વળી, ભીંતો દોદશ બેવડી વળી.
ઝાઝા માંકણ ઝાઝા જુઆ, ત્યાં મેહેતાના ઉતારા હુઆ;
વહેવાઈ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
કુંવર વહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને ખોઈએ પાપ;
મહેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
મન વિના મહેતાને નમે, સારૂં થયું જે આવ્યા તમે;
માંહો માંહી કહે સુંદરી, મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જુઓ સાથ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર તૂઠડો;
કુંવર વહુનું ભાગ્યું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.
જુઓ બળદ મહેતાજીતણા, બગાઈઓ શબ્દ કરેછે ઘણા;
વજાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળનાં જોડાં બાંધ્યાં પટકે;
તુળસી કાષ્ઠતણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
છાબમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે;
વેરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પુરૂં થાશે.
એમ નાગરી કૌતક કરે, ટોળ કરીને પાછી ફરે;
કુંવરબાઈએ જાણી વાત, મોસાળું લઈ આવ્યા તાત.
ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણદી મરમે હસી;
આ શું પિતા પુત્રીને હેત, શાને કરવા આવ્યો ફજેત.
લજાવ્યું સાત પેઢીનું નામ, સાથે વેરાગીનું શું કામ;
શું મળવા આવ્યાં એકલાં, એ બાપથી નબાપાં ભલાં.

કઠણ બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
નણંદી શું મચ્છર આવડો, પુંઠળથી બાઈ શું બડબડો.
સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ ઘણો;
કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.

રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મારે જીવતો રહો.
મર્મવચન નણંદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ;
દૂરથકી દીઠી દીકરી, મહેતાએ સમર્યા શ્રીહરી.
અન્યો અન્યે નયણાં ભરી, ભેટ્યા બેઉ એ આદર કરી;
મહેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત.

કુંવરબાઈ કહો કુશળ ખેમ, સાસરીઆં કાંઈ આણેછે પ્રેમ;
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરી.
કુંવરબાઈ બોલી વિનતિ, મોસાળું કાંઈ લાવ્યા નથી;
નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;

નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંહી ગણાય તેહ;
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી માઠું કાંઈ બીજું નહીં.
પિતાજી કાંઈ ઉદ્યમ ન કરો, ધનનો નવ રાખો સંઘરો;
આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ.
નથી લાવ્યા કંકુની પડી, નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી;
નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ, એમ શું આવ્યા બારેવાટ.

કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શે ન મૂઈ મરતે માત;
માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર.
જે બાળકાની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી;
જેવું આથમતા રવિનું તેજ, માવિના એવું બાપનું હેત.
સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જળવિણ જેવું તલફે મચ્છ;
ટોળા વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી.
• લવણ વિના જેવું ફીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજંન;
કીકી વિના જેવું લોચંન, મા વિના તેવું બાપનું મંન.

ઘડો ફૂટે રઝળે ઠીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
ગોળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સુનો સંસાર.
શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચપચાસ;
શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ.
નો'ય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહીને રોઈ દીકરી;
મહેતે મસ્તક મુકયો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ.
પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાવો તેટલી;
લખજો સાસરીઆં સમસ્ત, વિસારશો મા એકે વસ્ત.
વચન મહેતાજીના સુણી, કુંવરબાઈ આવ્યાં સાસુભણી;
મારે પિતાએ મોકલી હુંય, લખો કાગળમાં જોઈએ શુંય.
મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો ફાંસુ;
છાબમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે.

વલણ.

ફૂંકશે શંખ ઉભો રહી, નરસૈંઓ મોસાળું શું કરે;
સંવાદ વહુઅરનો સાંભળી, પછે વડસાસુ એમ ઓચરે.

આમેરૂં.

૫૭

કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રા.

રાગ—કાલેરો.

જાગો ભાઈ બીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવણરાય;
નર વાનરે લંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા કયમ સોહાય, જા૦ ૧
શત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણ;
લક્ષ જોધા વળગી ઢંઢોળે, જાણે શું પામ્યો મર્ણ, જા૦ ૨
જળ છાંટે નવ જાગે યોધો, તાપણાં કીધાં ચોફેર;
હૃદે ઉપર શિલાપડ મુકયાં, કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર, જા૦ ૩
કપાળ ઉપર દુંદભી વાજે, ચર્ણાઈ નફેરી ઢોલ;
કો મેઘ સ્વરે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ, જા૦ ૪

સુંઠ મરી નાસિકામાં ફૂંક્યા, અજ ચલાવ્યા નાસાગ્રાસ.
પાછો શ્વાસ મુકે નિદ્રામાંહે, અજા પીઠ ઉડયા જાય. જા૦ ૫
હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહિષ માતંગ;
કુંભકર્ણ સૂતો નવ જાગે, સાણસે ત્રોડાવ્યું અંગ. જા૦ ૬
નાના ઔષધ અંજન કીધાં, પછાડયો ઉચળી બે વાર;
પણ અઘોરીની ઉંઘ ન ઉડે, કીધો ઘુંટણીઆનો પ્રહાર. જા૦ ૭
વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બંધાવ્યો લંકારાય;
કપોળ માંહે સર્પ અકળાયા, તે શ્રવણ માર્ગે નીકળી જાય. જા૦ ૮
વાજ આવ્યો રાવણ રાજા, ન લાગ્યો એકે ઉપાય;
કુંભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય. જા૦ ૯
કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શંકર ભગવાન;
જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમાં, યુકતે કરાવો સંગીત ગાન. જા૦ ૧૦
ભક્ષ ભોજન કરાવી રાખો, નહિં તો કરશે સૌનો સંહાર;
રાવણે મધ પાન કરાવ્યાં, અન્ન તણો કીધો અંબાર. જા૦ ૧૧
અપ્સરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાનતાન વાજે વાજિંત્ર;
કુંભકર્ણ ડોલ્યો જેમ મણિધર, સાંભળતાં ગોવિંદ ચરિત્ર. જા૦ ૧૨
ઊઠીને સર્વે અન્ન આરોગ્યાં, પુછયો પછે સમાચાર;
મુને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડયો, શા વાનરના હોકાર. જા૦ ૧૩
રાવણે વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે દુભાવ્યા શ્રી રામ;
અગત્યના કામ માટે ઉઠાડયો, તું વિના કોણ કરે સંગ્રામ. જા૦ ૧૪

વલણ.

સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગાથે, કપિ પમાડો મર્ણરે;
એ વચન સાંભળી વીરના, પછે શું બોલ્યો કુંભકર્ણરે.

૫૮

રાવણને ઠપકો.

રાગ પરજીઓ.

કર ધસી કુંભકર્ણ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ;
ઘર ઘાલ્યું ભાઈ ભેદક, તેં દુભવ્યા શ્રી જગદીશ વીરા.
બળીઆ સાથે બાથ વીરા; કાં દુભવ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા.

ત્રંબક લેતાં તાહરારે, ચંપાણા વીશ હાથ;
કાઢી મૂકયો તુને રાઘવજીએ, થયો કૃતઘ્ની લંકાનાથ વીરા.
બળીઆ સાથે બાથ વીરા; કાં ડુબ્યા. ૨

સાયરજળ જેણે બાંધિયુંરે, શલ્યા તારી પુષ્પ સમાન;
મેઘાડંબર સહેજે છેદિયું, તોય તુને ન આવી સાન વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૩

લક્ષ ઘરણી ઘેર તાહરે, જેનાં દર્શન ઇચ્છે દેવ;
તો સીતાને શું લાગીઓ, થયો વૃદ્ધ ને ન ગઈ કુટેવ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૪

જગત જીતી તેં જેર કીધું પણ, ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ;
શ્યામ કેશ ઉજ્જવળ થયારે, તોય મન રહયું તારૂં શ્યામ વીરા.
બળીઆ કાં ડુબ્યા. ૫

ચંદ્ર વિના જેવી જામનીરે, દીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ બિભીષણ બાંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૬

પરનારી જેવી પાવકજ્વાળા, સાપણ વિખની વેલ;
જીવ લેશે તારો કુટુંબ સાથે, જઈ રામ ચરણે શીશ મેલ.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૭

હું મર્ણ થકી બીહીતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત;
નહીં માને શીખ માહરી, જાશો જમપુર સ્વજન સમેત વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૮

જો વાડીમાં બેસાડી જાનકી તો, લઈ આવ્યો કોણ કામ;
તુંથી સીતા જીતાતી નથી તો, કેમ જીતાશે રામ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૯

રાવણ કહે કુંભકર્ણનેરે, સાંભળ દુ:ખની વાત;
જ્યારે દેખું સતી જાનકી, જાણે હોય આપણી માત વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૧૦

જો ત્યાગ કરૂં ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે શરને અંગ;
હારે કેમ નમું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા. ૧૧

વલણ.

લાગે કાલખ મુખ વિષે, જો નમું રિપુને પાયરે;
કુંભકર્ણ કહે ધન્ય તું, તારૂ મન જોયું મેં ભાઈ રે.

રણયજ્ઞ.

૫૯

હરિહરયુદ્ધ.

રાગ—સારંગ.

શંકર આવ્યા છે સંગ્રામે, ધર્યું ચાપ તે સુંદર શ્યામે;
આજે ગરૂડે છેલછબીલો, હાંકે પોઠીઓ હરજી હઠીલો.
કૃષ્ણે ચક્ર ચડાવ્યું ચાક, મૂક્યું શંકરે પિનાક;
આવી મળીઆ બે ભગવાન, થયો સંસાર આંદૂલમાન.
વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમાં રાંધ્યા રહ્યા છે પાક;
ચળ્યા વિધાત્રીના લેખ, ધ્રુજે ધરા ને સળક્યો શેષ.
ફાટ્યું આકાશ ત્રુટ્યાં અભ્ર, પડ્યા ગર્ભવંતીના ગર્ભ;
કરી ચાપ તે મંડલાકાર, શિરે બાણ તો મૂક્યાં બાર.
જાદવસેના નાખી ઉરાડી, લઈ સમુદ્રમાંહી ઝંપાડી;
આવે બાણ તે મેઘની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.
તે પુઠે મૂક્યા પંચવીસ, છેદ્યાં આવતાં શ્રીજુગદીશ;
શત સહસ્ર અયુત લક્ષ કોટ, વરસે બાણ દોટાદોટ.
છૂટે બંદુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે ક્રોધે ભિંડીમાળા;
સણસણતાં શર બહુ છૂટે, તેણે કપાળ ભડના ફૂટે.
વળગે ભૂત પ્રેત આવર્ણ, વહે ચુડેલ અવળે ચર્ણ;
મસ્તક સગડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
હરખી શાકીણી ડાકણી સર્વ, આવ્યું જાણે ઉજાણીનું પર્વ;
ચૂસે કંઠ ને ઘુંટડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે.
કેટલી વારૂણીમાં થઈ ભ્રમ, વસ્ત્ર ગોણી ફરે છે નર્મ;
અહી ભમાવે જોઈ ગગન, જાદવ સેના કીધી ભગ્ન.
કેટલીની તે આંખ કપોળ, કોનાં મુખ જાણે ગોઢી પોળ;

સંબસ્તની વિપરીત વાન, કોના ભૂમિએ બરાએ કાન.
જીભ સળકે સર્પાકાર, મુખે કિલકિલ કરે ઉચ્ચાર;
ઘણા યાદવ ખાધા કરડી, નાઠી સેના તે મારગ મરડી.
ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જદુસેનાએ ખાધી હાર;
છૂટે દુર્ગે નાળ ને ગોળા, નાઠા જાદવ ટોળેટોળાં.

પ્રગટ્યો મહાદેવને વળી ખાર, વાજ્યો જાદવનો સંહાર;
વઢે ડાકણી શાકીણી સંહારી, એમ કોપ્યા શ્રી ત્રીપુરારી.
નાઠું સૈન્ય દીઠું ચોપાસ, ત્યારે કોપીઆ શ્રી અવિનાશ;
હરિએ ચક્ષુ કીધી વક્ર, પછે મૂક્યું સુદર્શન ચક્ર.
છેદ્યાં ડાકણી શાકીણી શીશ, રડે નાસે ને પાડે ચીસ;
કોને ભાલા વાગ્યાં બચોબચ્ચ, કોઈનાં નાક છેદાયાં ટચ્ચ.
છેદ્યા હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરનાં ઝરણ;

ફરી જાદવ યુદ્ધે વળીઆ, ઠામઠામથી આવીને મળીઆ;
આવ્યા સામા જાદવ જંન, દેખી ખીજ્યા પંચવદંન;
મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, બહુ સુભટ તજે છે પ્રાણ.
કૃષ્ણે મૂક્યું મોહાસ્ત્ર બાણ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ;
કીધું પોઢીઆપર શયંન, સાંભળ પરીક્ષિત રાજંન.
રણે કોપ્યો બળિનો બંધ, ધાયા ગણપતી ને વળી સ્કંધ;
મહા ક્રોધ અભ્યંતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી.

બહુ જાદવ સેના મરી, ક્રોધથકી કો ન ઉગારી;
ધસ્યા રાક્ષસ કરતા માર, જાદવમાં થયો હાહાકાર.
ત્યારે ધાયો સાત્યકિ શૂર, કીધી અસુર સેનાને ચૂર;
પ્રગટ્યું માયાતણું તિમિર, મંત્રે નિવારે તે જદુવીર.
છેદ્યા કવચ બાણ તે છેક, નાઠા અસુર મૂકીને ટેક;
ગાજ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાણ્યાં ધનુષ તે પંચ શત.
નાખે બાણ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ર અયુત ને લક્ષ;
નાઠી સેના તે ભડભડાટ, હસ્તી ચીસ પાડે ચડચડાટ.

પડ્યો જાદવમાં બહુ ભંગ, ત્યારે કોપ્યા શ્રી સારંગ;
...ને ચાંડ્યું સારંગ, બાણે બેધું તે બાણનું અંગ.
...ને છેદ્યો ધ્વજનો દંડ, રથ કીધો તે શતખંડ;

છેદ્યું છત્ર અતિ અનોપ, કાપ્યાં કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ.
બાણે પાડ્યો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચડીઓ કોપ;
કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભંગ થયાં શરીર.
છેદવા માંડ્યા જ્યારે હાથ, આવી બાણાસુરની માત;
કોટરા એવું તેનું નામ, દેખી નગ્ન ને લાજ્યા શામ.
નવ મૂક્યું સુદરશંન, નાસી છૂટ્યો બાણ રાજંન;
પાછો ક્રોધ કરી તે વાર, થયો જુદ્ધ કરવા તૈયાર.
રાયે ફરી કટક સજ કીધું, બાણે વઢવા દદામું દીધું;
જ્યાં ઉભા સ્યામ ને રામ, આવી કીધો ગહા સંગ્રામ.
પછે માંડ્યું આસુરી કર્મ, વરસે માંસ રૂધિર ને ચર્મ;
ધાયો સમુદ્ર વાધે જેંમ પર્વ, વરસે અસ્થિ ઉપદ્રવ.
નાસે જાદવ બળીઆ સર્વ, ભલા સુભટ તજે ગર્વ;
હલધર નાઠા મૂકી મામ, દૈત્યે દારૂણ કીધો સંગ્રામ.
નાખે કર્દમ કાંટા સર્પ, વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ;
પાડ્યું જાદવમાં ભંગાણ, નાઠા હલધર લઈને પ્રાણ.
દાનવ રાય મૂકે દોટ, કોની ગ્રહીને મરડે કોટ;
બેનાં ગ્રહી અફાળે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રી જુગદીશ.
ગરૂડ થયો છે ગતિભંગ, શલ્યા પ્રહારે ભાંગ્યું અંગ;
રથ વહોણા કીધા રામ, મૂકી મામ ને નાઠા કામ.
સુંદર સ્યામજી કીજે સહાય, જાદવ કરે છે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય;
દેખીને દેવ પામ્યા બીક, બાણે વાળી રૂધીરની નીક.
ખીજ્યા કૃષ્ણ ખેડ્યો ખગજંન, અતી ક્રોધ ચડ્યો છે મંન;
ચક્ર લીધું છેદવા હાથ, કીધી ઇચ્છા તે વૈકુંઠનાથ.
એમ કોપ્યા શ્રી જદુનાથ, હવે છેદું બાણના હાથ;
મૂક્યું ચક્ર તે બીજીવાર, દૈત્યમાં થયો તે હાહાકાર.
નાઠો બાણ વાળીને મૂઠ, હરિએ ચક્ર તે મૂક્યું પૂંઠ;
અંગોઅંગમાં લાગી જ્વાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ.
એમ કપાય બાણના પાણ, ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય વદે મુખ વાણ;
અંગે વહે શોણિતની ધાર, કાપ્યા કર બાણના તે વાર.
આવી બેઠું સુદરશંન, અકળાયો બાણ રાજંન,
જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ.

જેમ ઝૂડે વૃક્ષને વંન, તેમ કર કાપ્યા છેદંન;
પછે રાખ્યા કર ત્યાં ચાર, પડયો બાણ તે ભૂમિ મોઝાર.
અંગે રુધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણ;
સૂતો કરે શિવનું ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનું માન.

વલણ.

બાણાસુર પૃથ્વી પડયો, પીડા પામ્યો પંડરે;
વળી સદાશિવ કોપે ચડયા, કાંપ્યા ચૌદ બ્રહ્માંડરે.

ઓખાહરણ.

૬૦

દેવકી વિલાપ.

રાગ—મેવાડો.

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
હૃદયા ફાટે હો, નયણે જળ ભરે;
સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું ઓચરે.
માનુષી દેહ ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી;
કોણ મુકાવે હો, નહીં પિતા માવડી.
ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
કેમ સહું રાતી હો, વીરાજીની આંખડી.
મહીએર તો મારૂં હો, તું મથુરાપતિ;
ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
કહાં ભોગવશો હો, પાપનો પોટલો;
શિર મારૂં દુખે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મારી તૂટી હો, પડે કરમુદ્રડી;
દેખે અંગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુંદડી.
વેણી વીંખરાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી;
ભલું ભાગ્યો દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે તો વધ કેમ કરે;

મીંઢળ નથી છૂટયાં હો, ના ગઈ સાસરે.
તંબોલ પરણ્યાનો હો, સૂકયો નથી સાવલીએ;
મા મારો છડું કોડ ભરી હો, લાગું તારે પાવલીએ.
જેને ઉછેરીરે હો, તેને નવ મારીએ;
ઘણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ.
ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજતણી;
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હું દુર્બળ ભણી.
એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની;
દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયાં વૃદ્ધ જોબન હો, ને બાળક બાહુવાં;
રોયા હય હસ્તી હો, રોયાં નંગ ઝાડુવાં.
રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવપતિ;
પણ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણ.

દયા ન આવે કંસને, ક્રોધી મથુરાનાથરે;
જેવે ધાઈ ઘાય મૂકે, વસુદેવે ઝાલ્યો હાથરે.

દશમસ્કંધ.

૬૧

કૃષ્ણ બાળ ચરિત્ર.

રાગ—આશ.

કોણે ફોડી હો, આ ગોળી કોણે ફોડી હો;
સાદ સાંભળી નાઠા નરહરિ, અંબા દોડી હો. આ ગોળી०
ઉડયું વહ્નને હાથ ઘસતી, પુઠે હીંડી હો;
બાઈ ગોરસનું મને દુઃખ નથી, ભાંગી ગોળી રીઢી હો. આ ગોળી०
પરસાળ છાસે છબછબે, જેમ તળાવની લહેરી હો.
આખા ગોરસનું ઉજડ વાળ્યું, દીકરો કે વેરી હો. આ ગોળી०
માખણ ખવરાવ્યું માકડાંને, ઉછંકળ છૈયો હો;
પાત્ર ફૂટું ને નેતરું તુટું, ભાંગો રવૈયો હો. આ ગોળી०

આપો દિવસ આજ બાંધી મૂકું, જોઉં કોણ મુકાવેછે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, કેમ હાથ આવે હો. આ ગોળી૦

રાગ-પંચમ-સામગ્રી.

સોટી લીધી હાથ, ધાયાં જસોમતીરે;
ઘુંટણીએ ઘનશ્યામ, નાસે જદુપતિરે.
જોવા મળી વૃજનાર, અંત્રિક્ષ સુરવધુરે;
આગળ પુત્ર ને પૂઠે માત, ખુંદ્યું ગામ બધુંરે.
બીજાં બાળક નાસી જાય, મર્કટ વૃક્ષે ચડયાંરે;
થાકાં જશોદા માત, ધાતાં ઢળી પડયાંરે.
પુનરપિ બેઠાં થાય, આંબા શ્વાસે ભરીરે;
છેડો ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરીરે.
નાનાં બાળક માંય, શક્તિ કયાંથી આવડીરે;
તાળી દઈ હસે ગોવાળ, દાઝે માવડીરે.
જુએ ઇંદ્રાદિક દેવ, કૌતક કૃષ્ણુતણારે;
છે આંસુ ભર્યાં લોચંન, દીસે સોહામણાંરે.
છે ક્રોધે ભર્યું કપાળ, રીસે તરડીયુંરે;
શોભે મોહનજીનું મુખ માખણુ ખરડીયુંરે.
છે ખીટળીઆળા કેશ, માંહે રેણુ ભરીરે;
નાસે ત્રિભુવનનાથ, જુએ ફરી ફરીરે.
છે ગોરસખરડયો દેહ, તકનાં બિંદુ ઝરેરે:
એવા દુ:ખમાં દીનાનાથ, માખણુ ભક્ષ કરેરે.
ખોડંગતો વિશ્વનાથ, ચૌટે ચાલતોરે;
સોને મઢયો સિંહનો નખ, હૈડે હાલતોરે.
કમળપે કોમળ પાય, કઠણ ભોમ્ય ધરેરે;
ભાંગે કાંટા વાગે પાષાણુ, શોણિત અંગે ઝરેરે.
છે અંતરજામી નાથ, માને કીધી મયારે;
ઘણું થાકી જાણી માત, પ્રભુ પડી ગયારે.
હું નહીં કરૂં અન્યાય, એકવાર ચૂકોરે;
કહો તેવા ખાઉં સમ, આવારકી મૂકોરે.
જઈને ઝાલ્યો હાથ, દાસી કને દોરડું માગેરે;
પરમેશ્વર માગે માન, માતને પાય લાગેરે.

મંદિરમાં આવ્યાં માત, પાંખોટે મહીરે;
બાંધવા માંડયા હાથ, દોર પોંચે નહીંરે,
કેમ કરી બાંધ્યો જાય, સુંદર શ્યામજીરે;
ભટ પ્રેમાનંદનો નાથ, અકળ રામજીરે.

દશમ સ્કંધ.

૬૨

નન્દવિદાય.

રાગ—ગોડી.

વિદાય કરવા ગોપનેરે, આવ્યા વાડી માહે ગોવિંદ;
કાંઈ રીસ કરી શ્રીકૃષ્ણનેરે, શ્વાસે ભર્યા કહે નંદ. વિદાય૦
હું રંકે સહેવાતું નથીરે, પુત્ર તેં માંડયો ઉન્માદ;
આપણ પશુ પાળી જીવીએરે, શો બળીઆસુ સંવાદ. વિદાય૦
સાંભળ્યું કંસાસુર તેં હણ્યોરે, છે જરાસંધસું કામ;
હાવાં ગોકુળમાં રેહેવાતું નથીરે, શોધો વસવાનો ઠામ. વિદાય૦
તું મન માને તેમ આચરેરે, ન માને મારી શીખ;
તેં દૈત માત્ર શત્રુ કર્યારે, હું રંક મંગાવ્યો ભીખ. વિદાય૦
એ મલ્લરૂપને પરહરોરે, ધરો ગોવાળાનો વેખ;
તમારો વાંક કશો નથીરે, છે મારા કરમની રેખ. વિદાય૦
ગજદંત નાંખી દીઓ દીકરારે, ધરો જેષ્ઠિકા વેણુ;
રામકૃષ્ણના દેહનીરે, નંદજી ખંખેરે રેણુ. વિદાય૦
પ્રીત દેખી પિતાતણીરે, ચાલી હરીને આંસુધાર;
નંદે જાણ્યું પીડા થઈરે, કાંઈ વઢતાં લાગો પ્રહાર. વિદાય૦
હૃદેસું લીધા શ્રીહરીરે, લોચનનું લોહ્યું નીર;
મુષ્ઠિ પ્રહાર થયા મલ્લનારે, ઘણું વાગ્યું શ્યામશરીર. વિદાય૦
ઉપાય ઓખધ કીજીએરે, ચાલો પુત્ર આપણે ગેહ;
પય પીજે બાખડી ગાયનું, રૂડો થાશે દેહ. વિદાય૦
રામ રહેશે કે તહાં અ:વશી મુકાવા વસુદેવ તાત;
સુખે રહો આંહાં રામજીરે, મોકલું છું રોહિણી [illegible] વિદાય૦
માત પિતાને પ્રતિપાળજોરે, છે [illegible]
રોહિણીના સરખી રામજીરે, દેવકીની [illegible] [illegible]

તપાસ લેજો શ્રીકૃષ્ણુનોરે, હળધર માગું છીં માન;
સબળ સંપ બે મિત્રનોરે, લોક જાણ્યા ભાઈ સમાન. વિદાય૦
બોલ સુણી નંદરાયનારે, જોયું નીચું રાજકુંવર;
કઠિણુ મન કરી બોલીઆરે, વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર. વિદાય૦

૬૩

રાગ—વેરાડી.

(કૃષ્ણુ વચન):—

અમો ઓસીંકળ કેમ થઇએરે, ગોકુળ ત્યાગી;
એવું કહીને આંસુ ભરીઆં અંતરજાગી. અમો૦
અમો તમારે મંદિર આવ્યા, લહેણું કાંઈ લેવા;
નંદ અમો તમને માનું છીં, પિતાજી જેવા. અમો૦
સગા પુત્રને હેત ન રાખે, તેવું હેત કીધું;
કૃતઘ્ની આજ થયો જે, તમને દુઃખ દીધું. અમો૦
ખોળે ચડી મેં મૂંછ તાણી, પાટુ બહુ મારી;
પરપુત્રનું ખુંદ્યું ખમીઆ, ધંન નર ને નારી. અમો૦
સાકેર દૂધ વાટકીએ પાયું, ખોળે બેસાડી;
નહીં આવે જસોદાને તોલે, દેવકી માડી. અમો૦
પુત્રની પેરે ત્રેવડજો, રખે ઉતારો માયા;
અમો છીં વસુદેવના નંદન, દેવકીના જાયા. અમો૦
નાસરડે ગોકુળમાં આવ્યા, મામાજીને માટે;
ઉછેરનારને ઉત્તર દેતાં, કાળજ નવ ફાટે. અમો૦
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, વિદાય તો આપી;
મૂર્છા ખાઈ નંદ પડયા, શું દ્રુમ નાખ્યો કાપી. અમો૦

૬૪

રાગ—સામગ્રી.

(નંદવચન):—

એ શું બોલોછો શામળા, ઘેલો થયો રણછોડ;
પાણિગ્રહણુ [illegible] નથી, વહુ જોવાનું કોડ. એ શું૦
વિણુ વિચાર્યું નવ બોલીએ, હસે દુરીજન લોક;
નથી દીઠું નથી સાંભળ્યું, પુત્રનું સગપણુ ફોક. એ શું૦

દીઠાં મંદિર માળીઆં, દીઠી ઘોડાની ઘોષ;
દીઠા લોક રળીઆમણા, થઈ તુંને રહેવાની હોંસ. એ શું૦
દૂષણ જન્મ્યાને ઉપજે, જો કહીએ બીજાં માબાપ;
વસુદેવ તાત છે રામને, એને કહેતાં નહીં પાપ. એ શું૦
આપણુ નાત આહીરડાં, ક્ષત્રી છે વસુદેવ;
રામે તાત કહ્યા હશે, પડી તને કહેવાની ટેવ. એ શું૦
ગોવિંદ બેસો ગાડલે, ઉભા છે સહુ ગોવાળ;
હવડાં શત્રુ કો આવશે, કાલા થાય અતિકાળ. એ શું૦
નીચું જોઈ કહે નાથજી, નયણે ઢાળી નીર;
અમો પુત્ર છીં પારકા, તમો જાઓ મંદીર. એ શું૦

(કૃષ્ણ વચન):—

આશા મૂકો નંદજી.

અર્ધનિશા હું આવીઓ, માત જશોદાને પાસ,
કન્યા તમારી વીજળી તે, ઉડી ગઈ આકાશ. આશા૦
મનસા વાચા માનજો, નથી કૌતક વાત;
સગા પિતા વસુદેવજી, તમો છો પાલકતાત. આશા૦
આપણે સગપણ છે નહીં, કહી ચાલીઆ જગદીશ;
બીજી વાર ધરણે ઢળ્યા, પાડે નંદજી ચીસ. આશા૦
નંદ ગોવાળા વલવલે, નીસાસે ફાટે પહાડ;
રોયા ગગને દેવતા, રોયાં વાડીના ઝાડ. આશા૦
વિલાપ નંદના સાંભળીરે, રોયા નગરના લોક;
જાતાં રામ રોયા ઘણું, શ્રીહરીને ઉપન્યો શોક. આશા૦
નંદ કહે ગોવાળાને, વાગ્યું વચનનું બાણ;
વાહી લાવો કો કૃષ્ણને, મારા જાશે પ્રાણ. આશા૦
વિપ્રપ્રભુએ સાંભળ્યું, રોયા પરમેશ્વર;
આંસું લોહ્યાં નંદનાં, ફર્યા રાજકુંવર. આશા૦

દશમ સ્કંધ.

૬૫

ભોળી સુભદ્રા.

રાગ દેશાખ

માતાને ઘેર ગયા મોરારી રે, ત્યારે ટોળે મળી સર્વે નારી રે;
સોલ સહસ્રે વાત વિચારી રે, શું લાવ્યા ગિરિવરધારી રે.
આવ્યા સુભદ્રાની પાસે રે, જ્યારે બહાર પધાર્યા અવિનાશ રે;
ત્યારે નણુંદ થયા પ્રસન્ન રે, આપ્યા સોળ સહસ્રને આસંન રે.
પછે સુભદ્રાજી હરખે પૂછે રે, ભાભી સર્વે આવ્યાં તે શું છે રે;
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં રૂકિમણી રાણી રે.
આવ્યાનું સ્થાનક અમારૂં રે, તે તો બાઈ ભોવન તમારૂં રે;
અમો ભાભી જે સોલ હજાર રે, તેને તમારો છે આધાર રે.
જ્યારે તમો જાશો સાસરડે રે, નહિ કદી અવાય વસુદેવ ઘર રે;
સાહરવાસો સર્વે ભોજાઈ રે, કરવા ઇચ્છેછે તમને બાઈ રે.
અમ સરખું કંઈ કામ હેજો રે, મન ગમે તે માગીને લેજો રે;
જ્યારે એમ બોલી વડી વામા રે, ત્યારે બોલ્યા સત્યભામા રે.
આપણને એથી અધિક કંઈ નહિંએ રે, દૂધ છે તોય એ ને છે દહીંએ રે;
આપ્યાનો તે શો છે ઉધારો રે, બાઈજી લોની આ હાર અમારો રે.
આપણુ કયાં ખરચીશું ગર્થ રે, સાસુ નણુંદ એ મોટું તીર્થ રે;
આપ્યો હાર તે સત્યભામા સતી રે, ત્યારે ઊઠીઆં જાંબુવંતી રે.
આ પહેરો સુભદ્રાજી ચીર રે, ચિત્રવિચિત્ર ભર્યું છે હીર રે;
રૂકિમણી મન કીધું બોહોળું રે, આપ્યું પહેરવાને ત્યાં પટોળું રે.
એક કહે લ્યો સુભદ્રા બહેન રે, આ માળા લ્યો મોટી મોહન રે;
કેણે આપ્યા કંકણ ને ચુડી રે, નણદી કહે ભાભીઓ રૂડી રે.
ઘોળા સાળુ છાંટવાં કેસર રે, મોટાં મોતી નાકે વેશર રે;
કો જોડ આપે અણુવટની રે, કો છોડે કટિમેખલા કટની રે.
કલ્લાં કાંબી ને ઝાંઝરીઆં રે, નણુંદને અર્પણ કરીઆં રે;
એમ આભણ આપ્યાં સર્વે રે, ત્યારે બોલ્યાં સુભદ્રા ગર્વે રે.
આજ ભાભી પરોણાં રહીએ રે, વળી કામ અમ સરખું કહીએ રે;

જેવાં કરશો તેવાં થઈશું રે, વહાલી વાત તે તમને કહીશું રે;
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં તે રૂક્મિણી રાણી રે.
કહુંછું કહો સુભદ્રા બાઈ રે, આજ આવ્યા હુતા તમારા ભાઈ રે;
પેટી હતી તે બીયા કને રે, આવીને તે આપીછે તમને રે.
તે પંજરમાં તે શું છે રે, ભાભીસાથ સૌકો પુછે રે;
આપણે બોલવું ચાલવું શાનું રે, એને જોઈ જાવું છે છાનું રે.
માટે ઉઘાડો પંજરતાળું રે, અમો વેગળી રહીને નિહાળું રે;
નણંદે ઝભ કરડી ત્યાં દંત રે, ભાભી કોધી તમારો કંથ રે.
જાણો છો ત્રિકમની ટેવ રે, અભ્રિકટકો છે કૃષ્ણદેવ રે;
એ તાળાંની કૂંચી રે, મોહને મુકી છે ઉંચી રે.
શું જાણીએ ઘો છે કે સાપ રે, તેને દેજો તમે જબાપ રે;
ત્યારે સત્યભામા ત્યાં પુછે રે, બાઈ આવડું બીહોછો તે શું છે રે.
જો તમ ઉપર કોપે શ્યામ રે, ત્યારે મારૂં તમો લેજો નામ રે;
જો હરી દેખાડે મુને બળ રે, રૂડી પેરે ઉતારૂં ઝાકળ રે.
ત્યારે બોલ્યાં તે જાંબુવંતી રે, એક મેં વિચારી છે મતિ રે;
આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કીજે રે, કોઈ બહાર જઈ વાત ન કીજે રે.

વળણ.

ન કીજે વાત વિઠ્ઠલની ચોરી, જાંબુવંતી એમ ઉચ્ચરે;
સંજય કહે સાંભળ ધૃતરાષ્ટ્ર, પછે શ્યામા સમ કેવા કહે રે.

૬૬

રાગ મારૂ.

જાંબુવંતી કહે બહાર જઈને, કરે પિંજરની વાત;
તેને માથે ભાર એટલો, નહીં પિતાની જાત.
પછે સુભદ્રાના હાથમાં તે, આપ્યાં સત્ય વચન;
વચ આણુપણુ રહ્યાં જોઈને, માન્યું માનુનીમન.
ચાલી સુભદ્રા પિંજર પાસે, કૂંચી કરમાં સહાઈ;
એકલીએ તાળું ઉઘાડયું, જુએ વેગળી સર્વે ભોજાઈ;
દ્વાર બને જુજવાં કીધાં, જુએ છે સર્વે સાર;
માંહે મૃતક મોડું દીઠું, ત્યારે હરી રાજકુમાર.
અહીલોચનનો પ્રાણ રહ્યોતો વળગી પેટીના પાસા માંહે;

હસતાં હાસ કરી હંસ પેઠો, હરીભગિનીના નાક માંહે.
અબલાને ગર્ભ છે અર્જુન કેરો, થયા છે પંચ માસ;
તે પિંડ માંહે પાપી પરાણે, સઘ પૂર્યો વાસ.
તે જીવ વિચારે અહીલોચનનો, હું આવ્યો હરીને ઘેર;
ન થાઉં પ્રસવ મારૂં સુભદ્રાને, વાળું પિતાનું વેર.
ત્યારે કૃષ્ણની કામનીએ કૌતક કીધું, મરકલડે મુખ તાણ્યું;
કમાઈ જુઓ આપણા કંથની, મુવું મુડદું મસાણથી આણ્યું.
તાળી દઈ હરયાં માંહો માંહે, સર્વમાં સત્યભામા ડાહ્યાં;
બાઈએ હેત કીધું ભગિનીને, અવિલોકે અભડાવ્યાં.
પીતાંબરનો પાલવ ઢાંકી, પ્રભુએ પિંજર આણ્યું;
મારે મંદીરે ન આવ્યા, મેં ત્યારથકી કૌતક જાણ્યું.
મુખ મરડીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી હંડાળી;
સુભદ્રાને વીંટી વળી ભાભી, સોલ સહસ્રની ટોળી.
રૂકિમણી કહે બાઈ મારે મંદીર, ટબકલી છીંટ છે આછી;
તે તમને હું આપીશ બાઈ, પરોળી આપોની પાછી.
જાંબુવંતી કહે બત્રીશ લક્ષણો, બાઈ તમારો વીર;
તે જાણે તો મુને દાર મારે, માટે આપો મારૂં ચીર.
સાંસતાં રહી સત્યભામા બોલ્યાં, હાથ દઈને ગાલે;
આજ તો હાર લાવોની પાછો, જોઈએ તો આવજો કાલે.
એક કહે નહીં રાખે આપણું, નહિ અભૈયા ભીખારી;
હસ્તિનાપુરમાં કેમ જાશે, અંગુઠી પહેરી મારી.
એક કહે એ અભૈયાને આપતાં, આપણું હૈડું હીસે;
પાછું લઈએ છીએ એટલા માટે, જે પીએરમાં વરણાગી દીસે.
માન દઈ અપમાન માંડયું, જ્યારે વસ્તુ પેટીની જાણી;
મૂળગું વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું, ભાભીએ લીધું તાણી.
ત્યારે બડબડતાં સુભદ્રા બોલ્યાં, જે ધણી હું માનુમોહોતી;
હવે સાલ્લા સોની જવા ઘો, "ભાભીઓ ભાવજ" પોહોતી.

વળણ.

પોહોતી ભાવના ભાભીઓ, એમ નણદે ટચકો ચોડીઓ;
લટપટ કરીને વસ્ત્ર હર્યાં, પછે આપ આપને મંદીર દોડીઓ.

—અભિમન્યુ આખ્યાન.

૬૭

વિરલ વિપત્તિ.

રાગ કાલેરો.

પક્ષી કે' જૈમિનિ સુણો તમે, એવે આવ્યો વૃદ્ધ એક વિપ્ર;
અરે ભાઈ મારે દાસી રાખવી, એનું મૂલ્ય કહે તું ક્ષિપ્ર.
ધન સંગ્રહ ઘણો મારી પાસે, ઘરમાં મળી નારી સુકુમાર;
તે ઘરકાર્ય કરી શકે નહિ જાણો, માટે ધન ખરચું આ વાર.
આ તારી સ્ત્રી નિપુણ જણાએ, તરૂણરૂપ શીલમાં છે સારી;
એ ગુણની સાથ દ્રવ્ય આ પૂરૂં, તે તું લે નારી દઈ તારી.
નારી તારી દઈ ચાલ્યો જા વારે, એવું સુણ્યું નરેંદ્ર;
તેનું દુઃખે હૃદય ચીરાઈ ગયું અતિ, રે મેં શાં પાપ કર્યાં મહેંદ્ર,
હા કે ના નવ મુખથી ઉચર્યો, દ્રવ્ય બાંધ્યું રાજાની ગાંઠ;
કેશે સાહી સ્ત્રી ખેંચવા લાગ્યો જો જો બ્રાહ્મણ ખરા ખાંટ !
સ્ત્રી કે' પિતાજી મૂકો મુજને, હું આવું તમારી સાથ;
આ કેશ મારા કોઈએ નવ ખેંચ્યા, તમો ખેંચો જુએ મારો નાથ !
શું આટલા દુઃખથી અંત આવ્યો હશે, શ્રોતા મનમાં એમ;
ના ના એમ રખે ભાઈ ધારો, થાય પડતા પર પાટુની રે'મ !
તેનો અજ્ઞાન બાળક જોઈ માતાને, મુકાવવા શું ક્રોડયો;
વસ્ત્રે વળગી પડયો કાકપક્ષાળો, મુખ પાડે ઘણી ઘણી રાડયો.
રે મા ! આ વૃદ્ધ તને કયમ ખેંચે, મારા જનકને મૂકી આજ;
રોહિતાશ્વ વળી રૂદન કરી કે', આજ કોપશે મા ! મહારાજ.
રાજપત્ની રડતી મુખ બોલી, રે આર્ય ! મૂકો પળ વાર;
મારા બાળક પુત્રને આલિંગી લઉં હું, ત્યાં સુધી મૂકો દાતાર,
અહો પિતા ! એ બાળકકેરૂં, દર્શન દુર્લભ મુજને;
માટે જરા વાર મુજને મૂકે તો, આશિષ દેઉં તુજને.
અહો વત્સ આવ આવ આ બાજુ, જો દાસી થઈ તારી માત;
અહો પુત્ર ! મને સ્પર્શ કરીશ નહિ, સ્પર્શ યોગ્ય રહી નથી જાત.
તદપિ તે બાળક નવ સમજ્યો, ગયો રડતો રડતો તેની પાસ;
અશ્રુથી નેત્ર ભરાઈ ગયાં જેનાં, દીસે અંગોઅંગ ઉદાસ.

ઓ મા ! ઓ મા ! કહી પાછળ ધાયો, વળગી પડયો તેની કોટ;
સાટું કરનારે લાત મારી એક, સાહી તેની દઢ ચોટ.
અહો માતા ! હે માતા ! કહીને, બાઝયો બાલુડો બાંય;
હે માતા મુજને આ મારે, તું નવ બોલે મુખ કાંય !
રાજપત્ની કહે અહો દ્વિજરાજા, એક વિનતિ સુણો મારી;
આ બાળકને સાથે લાગો ખરીદો, પ્રભુ થાવ એટલા ઉપકારી.
એ વિના મારા પ્રાણુ ન રાખું, કે કરી શકું નવ કામ;
હું હીન દીન અભાગણી સામું, ભાળો કૃપાદષ્ટિ આમ.
હું સનાથ અનાથ જેવી પ્રભુ જાણો, મેળવો ગાયને વત્સ;
પ્રભુ પુત્રપ્રેમ સર્વેને લાગ્યો, કયમ જીવે જળવિણુ મત્સ્ય.
તે બ્રાહ્મણુ મહાક્રૂર હતો પણ, નહિ વિશ્વામિત્ર જેવો ! !
તે પડેલા પુરૂષની પાસ જઈ કે, કયમ અલ્યા પુત્ર દેવો ન દેવો ?
આ વધારે દ્રવ્ય હું તુજને આપું, તે લઈ બાળક દે મુજને;
અથવા અમો શેણે પૂછું કાંઈ, આપું દ્રવ્ય કહ્યું શાસ્ત્રે તુજને.
ધર્મવેત્તાએ સ્રીપુરૂષ કેરું, મૂલ્ય કર્યું નક્કી જાણુ;
શત સહસ્ર લક્ષ કે કોટિ માનો, બોલ્ય શું દેઉં તુને અજાણુ.
તદપિ નૃપ મુખથી નવ બોલ્યો, ત્યારે વિપ્રે કીધું આમ;
પ્રથમની પેઠે છેડે દ્રવ્ય બાંધ્યું, પછે ચાલ્યો લઈ હરિનામ.
રાજપત્ની અને પુત્ર નિહાળે, પૃથ્વી પડયો ભૂપાળ;
આગળ જવા જેના પગ નવ ઉપડે, મારે ધક્કા દ્વિજ કરાળ !
તદપિ તે નવ ચાલ્યાં જ્યારે, ત્યારે બાંધ્યા બંને એક દોર;
ગોપાળ વત્સ સુરભિને ખેંચે, તેમ ખેંચે ક્રૂર કઠોર.
તે જોઇ નયણે નૃપ અતિ કંપ્યો, વારંવાર ઉષ્ણુ મૂકયા નિશ્વાસ;
રે મારી પત્નીને વાયુ ન દેખે, કે સૂર્ય શશિનો પ્રકાશ.
તે નારી દાસી થઈ ગઈ મારી, ધિઃક દૈવ તુને ધિક્કાર;
સૂર્યવંશમાં જન્મ પામેલો, તે દુઃખ પામે સુકુમાર.
જેની અંગુલિ મગફળી હઠાવે, તે શું વેચાયો આ વાર;
ધિઃકાર છે દુર્બુદ્ધિ મુજને, ન વસે દયા લગાર.
અહો પ્રિયે ! હા વત્સ બાલુડા ! શું આની દશા આવી આજ ! !
મારી અનીતિએ બંને વેચાણાં રે, રે મેં કથળ્યું તમારૂં કાજ !

મહા કષ્ટ હું દેહે પામ્યો પણ, આ જીવ શાથી ન જાય!
આ જીવતરમાં ધિક્કાર પડો, જેણે વેચ્યાં પુત્ર પુત્રવતી માય!
રે રે પ્રભુ શા પાપ કર્યાં મેં, તેનો દેવા લાગ્યો તું આ દંડ;
અતિ થયું હવે ક્ષમા કરો પ્રભુ, નથી નથી કંઈ પાખંડ.

વલણ.

નથી નથી પાખંડ કંઈ મારાં, એમ વિલપે નૃપ ભૂમિ પડી રે!
તે વૃદ્ધ વિપ્ર પત્નીસુત લઈને, ગયો ઓથે તેણી ઘડી રે.

માર્કંડેય પુરાણ.

૬૮

નળદમયંતી મેળાપ.

(રાગ-રામગ્રી, દેશી ગળગળી.)

બાહુકે દીઠાં બાહુઆં, ઉલ્લટયું અંતઃકર્ણ;
દયામણાં મારાં દીકરાંને, દેખીને આવે મર્ણ. બાહુકે૦
કળજુગે કલ્પાંત કીધું, બાળક વરત્યાં મોસાળ;
કોણ કૃત્ય મેં આચરયાં, તજી અબળા અંતરિયાળ. બાહુકે૦
સંજોગ સાગર ઉલ્લટયો, નયણાં શ્રાવણ સમાન;
આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન. બાહુકે૦
મળવાને તેડયાં મીઠડાં, કર લાંબા કીધા ધીશ;
છળ્યાં બીહીનાં બાળકાં તે, પાડે ચીસે ચીસ. બાહુકે૦
દાસીએ ચાંપ્યાં હૃદે સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર;
રહેવા દે તારું રમાડવું ભાઈ, રૂએછે રાજકુમાર. બાહુકે૦
બાહુક કહે બાળકને મુને, સાંઈ દેવાનો સ્નેહ;
નારે ભાઈડા ભેટતાં, થાય કાળી કુંવરની દેહ. બાહુકે૦
છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તુને મળવાનું કેમ મન;
શે દુઃખે થાયછે ગળગળો, રોતાં ફૂટશે લોચંન. બાહુકે૦
બાહુક વળતો બોલીઓ, માહારે એવાં બાળકની જોડ;
આ દેખીને તે સાંભર્યાં, થયું રમાડવાનું કોડ. બાહુકે
દાસીએ કહ્યું દમયંતીને બોલ્યાં બાહુકની વાત;
બાઈ આશ્રજ દીઠું અતિઘણું, કાળો કરે આસુપાત. બાહુકે૦

દમયંતીએ પૂછયું ભીમને, નળની પડેછે ભ્રાંત;
આજ્ઞા હોય તો બાહુકને, પૂછું તેડી એકાંત. બાહુકે૦
ભીમક કહે સતીસુતા, તુને શું દેઉ શિક્ષા;
સુખે બોલાવો બાહુકીઆને, કરો નળની પરીક્ષા. બાહુકે૦
વૈદર્ભી આવ્યાં અંતઃપુરમાં, જાહાં પોતાની મેડી;
આજ્ઞા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી. બાહુકે૦

(બાહુકને તેડાવી રૂપાને બાજઠે બેસાડયો, દમયંતી પડદે બેઠી હતી તે તેને ગમ્યું નહિ તેથી ઉઠી જવા માંડયું, ત્યારે)—

૬૯

(રાગ કાફીની દેશી હોંસની.)

વિનય સંગાથે બોલ્યાં* વૈદર્ભી સુંદરી;
શા માટે ઊઠી જાઓછો તેડાવ્યા ખપ કરી.
અમને રહેવું ઘટે બાંધી અંતરપટે;
બોલું કેમ પ્રગટે પરપુરૂષ નિકટે.
બેસો બાજઠે, બોલું ઉલટે;
ન પૂછું કપટે. બોલવું નિર્મળ ઘટે.
પુરૂષ ભમ્યા હટે, ચાલે પોતાની ચટે;
હીંડે નારીને નટે, લાજે નહી રાજવટે.
જે નરજન મનેકાળા, મુખે વિખની જ્વાળા;
મૂકે વિજોગના બાલા, કેમ સહી શકે બાળા.
બાહુકજી છો આચારી,સુણો તમે વિનતિ મારી;
કો એમ મૂકે વિસારી, દોહેલે પામી નારી.
વહાલપણાં કહીંએ ગયાં, મુખે કહેતા અબૈયા;
વજ્રપેં કઠણ હૈયાં, તરછોડયાં નાહાનાં છૈયાં.
બ્રહ્માએ પુરૂષ ઘડીઆ, નારીને જીવે જડીઆ;
દુખના દહાડા પડીઆ, વેરીડા થઈ નીવડીઆ.
પ્રીતડી જેહની વ્યાપે, તેહને મારે આદાપે;
ફળ બે રૂડાં આપે, વૃક્ષને થડકી કાપે.
રંભે વેલ માહરી મૂકે, પ્રવાહ જળ વહેતું મૂકે;

તે જાણી ચતુર શું ચૂકે, ફરી આવી ન ઢૂંકે.
જે સ્થળનું જળ પીજે, છળ તાહાં કેમ કીજે;
પરદયા ધરીજે, તેનો જીવડો નવ લીજે.
જેહનો હાથ ગ્રહીએ, તેને મૂકી નવ જઈએ;
અમો અબળા છઈએ, વેદના કોહોને કહીએ.
જેને પામી માનવજને, દેવતા ન આવ્યા મને;
તેને ન મૂકીએ વને, રાખીએ પોતા કને.
બેસી એક પાટે, કામની કપટ ધાટે;
થોડા અન્યાય માટે, ન મૂકીએ ઉજડ વાટે.
અબળાનાં કોણ બળ, કદળીપે કોમળ;
નયણે ભરે જળ, કડવાં કર્મનાં ફળ.
વનમાં વાઘ ગાજે, પાવલીએ કાંટા ભાંજે;
બીજા લોકને દાઝે, શઠ સ્વામી નવ લાજે.
વનમાં રામા રૂએ, કોણ આંસુ લુહે;
ફરી તપાસ ન જુએ, પોતાનું કુળ વગુએ.
આંધી ધરે અલેખે, વગડામાં ઉવેખે;
સ્વામી ન આવે તેખે, વેરીડા દેવ દેખે.
ન જાણે નાર મોરી, છત્રપતિની છોરી;
અજગરે ગળી ગોરી, ચતુરાની શી ચોરી.
નયણે આંસુ રેડે, પારધી લાગો કેડે;
તારૂણીને તેડે, છબીલી નવ છેડે.
કુળને લાગે ખામી, ન બોલે શઠ સ્વામી;
નીચપણું નફેટ, કુળ લજાવ્યું નેટ.
કરી માસીની વેઠ, પ્રેમદાએ ભર્યું પેટ;
કર્મ લાંબી દોરી, ચડી શિર હારની ચોરી.
ન જાગે નાથ અઘોરી; ભાગો શીર ધણધોરી;
ન કરે પ્રેમદાની મીટ, વળી હવે આડી લીટ.
પુરૂષ હૈયાના ધીટ, મન જેવાં વજ્રકીટ;
કહેતાં નહીં આવડે, દુઃખે હૈયાં ધડહડે.
ખોટું આળ ચડે, ગગન તુટી પડે;

જે કો વિશ્વાસ કરે, પુરૂષનો આધાર ધરે.
તે ઘેલી શીદ ઠરે, રોઈ રોઈને મરે;
ખપ કરીને વરી, દુખણી અંતે કરી.
બાહુક કહો વાત એ ખરી, તેને કાંઈ પૂછશે હરી;

૭૦

(રાગ-છંદની ચાલ.)

દહે દેહ વિજોગની ત્રેહજવાળા, મારે મર્મનાં બાણુ, કહે પ્રશ્ન બાળા.
તારી બુદ્ધ બાહુક બળવંત દીસે, કાંઈ જાણુવા ભેદ મમ મન હીસે.
દીસે શારદા વાસતમ જીભઅગ્રે, ભલું કીધું પધાર્યા ભીમકનગ્રે.
વિનયયુક્ત દીસો સર્વ સિદ્ધવાન, ભૂત ભવિષ્ય જાણો તમો વર્તમાન.
એક શોભીતા પુર્ષ તે મુર્ખ મોટા, જેવા શીપમાં મોતીના દાણા ખોટા.
એક રૂપહીણુ પુરૂષ બહુ ગુણુ ભરીઆ, જેમ સાચા હીરા-રજજુગત કરીઆ.
બાહુક બાપના સમ જો વૃથા બાખું, તમ ઉપરે વિશ્વ ઓવારી નાંખું.
ઇંદ્રવારૂણીનાં ફળ કરમાં સોહે, પણુ ભક્ષ કરતાં તેના પ્રાણુ જાએ.
એક રૂપવંત નારી કો નર નીરખ્યો, તેજવંત શોભે કોટિ કંદર્પ સરખો.
ધરે છત્ર ને જેહની આણુ વરતે, કરે નવનવા ભોગ જન નિત્ય પ્રતે.
વર અમર મુનિવરતણી આશ ત્રોડી, પંખીરાજનાં વચનપર પ્રીત જોડી.
તજ્યાં માત ને તાત પીએર પડોશી, નવ જાણીયું નાથજી છે સદોષી.
સોંપ્યાં તન મન પ્રાણુ નિર્દોષ જાણી, સુણો બાહુકજી કહું કર્મ કહાણી.
જેમ પારધી કપટના કણુ ચણાવી, પાડે પંખીને ફંદમાં સ્નેહ જણાવી
વેધે મૃગને જેમ ઘંટા વજાડી, તેમ પ્રેમદા પ્રેમને પાશ પાડી.
બહુ રંગ વિલાસમાં સુખ દેખાડી, ગયો હાડ અંતે તે વિપત્ત પાડી.
જાંહાં કંદ ને મૂળ નહીં ફળ પાણી, તેરે ઠામ મૂકીછે અનાથ રાણી.
ન કોયે કરે એહવું કર્મ કીધું, અપરાધ પાખે ઘણું આળ દીધું.
શતખંડ કીધી તે વિજોગશસ્ત્રે, ફરી વનમાં તારૂણી અર્ધ વસ્ત્રે.
ત્રય દિવસ ત્રય રજની વનમાંહે ભટકી, નિરૂદે નાથને વાત શી મન અટકી.
ગ્રહી અજગરે સુંદરી શિથિળ કીધી, ગાજ્યો પારધી ઇશ્વરે રાખી લીધી.
કહી ડાકણી શાકણી ને સીહારી, પાશ પહાણુ પાડુ બહુ માર મારી.
પરાધીન થઈને નીચું કામ કરિયું, ધરી દાસીનામે દુર્ભર ભરિયું.
ચડી ચોરી માથે મોતીમાળ કેરી, કરનાં પ્રીત વહાલાં થયાં સર્વ વેરી.

ત્રણ વર્ણ રાખ્યાં શ્વેતવસ્ત્ર પહેરી, નહિં કંકુ કાજળ નહીં નાડું નહેરી,
હવિષ્યાન્ન પરાધીન અન્ન પાગી, તોહે તેણીએ ન તજ્યો નિર્ગુણ સ્વામી.
તપ નીમ રાખી નિજ દેહ બાળ્યો, ગૃહસ્થ રાજની નારે સંન્યાસ પાળ્યો.
કહો બાહુકરાય એ ધર્મ કેવો, ધરે નાથને એવો શું છેહ દેવો?
સર્વ પાપમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત, તેને પૂછશે કહો કાંઈ વિશ્વનાથ.
બાહુક એહ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે, એવા કપટી પુરૂષને શુંય કીજે.
સુણી મર્મવાણી નળનાથ રીઝયો, જોવા પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો.
સુણો પ્રશ્નના ઉત્તર ભીમકબાળા, તે પુરૂષને પ્રભવી ગ્રેહજવાળા.
સગા મિત્રની પ્રીત તે સાથે ફોડી, ગયો પુરૂષ તીર્થે નારી સાથ તેડી,
વન સાત અપવાસ ભમતાંરે કીધા, મચ્છ રાખવા નારને ત્રણ દીધાં.
કીધો શ્રમ બીજે મચ્છ નવ લીધાં, પેલી પાપણી નારે તે મચ્છ ખાધાં.
કહો ભીમકબાળા થઈ વાત એવી, પૂછે બાહુક પ્રશ્ન તે નાર કેવી.
જોતાં છે અપરાધ એ નોય નાહાનો, તેને મૂકતાં નાથનો વાંક શાનો.
ગ્રહી અજગરે સુંદરી આંસુ ઢાળે, તેમ કંથ ડસ્યો હશે સર્પ કાળે.
થયો શાકિની નામ અપવાદ એવો, કહ્યો હશે ભરથારને ભૂત જેવો.
જેમ સ્ત્રીએ કીધી પરઘેર વેઠ, તેમ તેણે ભરિયું પરઘેર પેટ.
કોણ કોનાં દુઃખને કહીને રોશે, બુદ્ધિવાન પ્રાણી કર્મ સામું જોશે.
ધોળો સાળુ પહેરી સ્ત્રીએ પિંડ પીડયો, કાળું કામળું ઓઢીને કંથ હીંડયો.
એ પ્રશ્ન ઉત્તર કહ્યા મેં વિચારી, વળી પૂછવું હોય તો પૂછ નારી.
કહી મર્મની વાત નિજનાથ જાણ્યો, ભાંગ્યો ભેદ મનમાહે ઉત્સાહ આણ્યો.
એવી ગતવાણી બીજો કોણ ભાખે, એવું કોણ બોલે નળનાથ પાખે.
થયું ભેટવા મંન મરજાદ નાઠી, અંતરપટનું વસ્ત્ર ગયું રે ફાટી.
ગજગામની ભામની પ્રેમમાતી, આવી નાથ પાસે ગુણગ્રામ ગાતી.
કરી પ્રદક્ષણા પછે પાય લાગી, બોલો નૈષધનાથ કહ્યું માન માગી.
અપરાધ પ્રાણીતણા કોટિ હોયે, પરિબ્રહ્મ તો કરૂણામીટ જોયે.
વન માહે મૂકી અપરાધ પાખી, છે મચ્છના આહારના વિષ્ણુ સાખી.
તમચર્ણવિષે મમ મંન રાતું, તમપાખે પેટમાં હું રેણુ ઘાતું
નથી રૂપનું કાજરે ભૂપ મારા, થઈ કિંકરી અનુસરૂં ચર્ણ તારાં.
સુણી વિનતિ નારની દીન વાણી, ઊઠયો બાહુક અંતરે પ્રીત આણી.
કરકોટક નાગનો મંત્ર ભાખી, જીરણ કામળું દૂર કીધુંરે નાંખી.
ત્રણ નાગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં, હરખી સુંદરી કારજ સર્વ સીધાં.

જવ મૂળગું રૂપ મહારાજ ધરિયું, અસુરધામનું તિમિર તે સઘ હરિયું.
જેમ તરૂવર પૂંઠે વિટલાય વેલી, તેમ કંથને વળગી રહી ગુણુઘેલી.

(ઉથલો.)

હરખે ઘેલી સુંદરી, બેટી ભીડી બાથરે;
જેજેકાર ઘરમાં થયો, દેખી નૈષધ નાથરે.

નળાખ્યાન.

શામળભટ.

પરચુરણ છપ્પા.

૭૧

વિદ્યા વિશે.

મૂકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યામાંહિ વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહની જાણી;
સદ્‌વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદ્‌વિદ્યા આગળ ધન કશું; વિદ્યાહીન જન તે પશુ;
પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જયમ બગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જયમ રાંકાં;
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જયમ ટાંકાં;
છે પંડિતમાં પ્રાક્રમ ઘણાં, પંડિત સઉ શિર મોર છે;
શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.
મૂરખને નહિ માન, મુર્ખ ઝાઝામાં ઝુરે;
દે ન મુર્ખને દાન, મુર્ખમાં અક્કલ અધુરે;
મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવંતો બોલે;
મુર્ખ ન લેખામાંહી, નહીં પંડિતને તોલે;

જેમ હંસ મધ્ય બગલાં પડયાં, કારણ શું જાણે કશું;
શામળ કહે સાચું કહું, વિદ્યાવણ નર તે પશુ.
પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો;
પંડિત પાકમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે;
પંડિતને સનમાન, માન અનમીનાં મોડે;
જે અગમનિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષકોટિધા તે લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, શામળભટ સાચું કહે.

૭૨

વચન [illegible]વા વિશે.

વચન કાજ હ[illegible] નીચે ઘર પરઠયું પાણી,
વચન એકને [illegible]ગ, ગ[illegible] કુબ્જાને આણી;
વચન એકને [illegible], હરે હળાહળ પીધો;
વચન એ[illegible] માંગ[illegible]જ, દેવવર દૈત્યે લીધો;
શુભ ધર્મ કર્મ [illegible] સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ શામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો શું રહ્યું.
વચન ન પા[illegible] જેણ, તેહ સુકૃત વ્રત હાર્યો;
વચન ન [illegible]ળ્યું જેણ, કમોતે તેને માર્યો;
વ[illegible]ન પાળ્યું જેણ, તેહ નર દૈવે દંડયો,
[illegible]ન પાળ્યું જેણ, તેહશિર અગ્નિ મંડયો;
જો[illegible]ન વ્યર્થ જેતું થયું તો દૈવત તેનું ગયું;
ક[illegible]ામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો શું રહ્યું.

૭૩

સાચી સમજ.

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા,
જળચર જળમાં નાય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા;
ગાડર મુંડાવે શીશ, અજા મુખ દાઢું રાખે;
ગર્ધવ લોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે;
વળી મોર તજેછે માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય[illegible],
કવિ શામળ કહે સાચાવિના, કોણ સ્વર્ગમાં જાયછે;

ઉંચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
તરૂવર સહેછે તાપ, પહાડ આસન દ્રઢ વાળે;
ઘર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છુપીને;
નોળીકર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળપત્ર કપિને;
ઇશ્વર અનુભવવિણ નવ મળે, સહેજ ભાવના ભંગ છે;
શામળ મનસા સિદ્ધ, તેને કથરોટમાં ગંગ છે.

૭૪

વિનય.

વિનય ભાગે દુ[illegible] સુ[illegible] વિનયથી પામે,
વિનય કરતાં ધન જ[illegible] [illegible] વેરી કો ધામે:
વિનય વશ સૌ લોક, [illegible] નૃળો જાયે,
વિનય ટાળે અજ્ઞાન, વા[illegible] રીતું થાયે;
વિનય મોટો છે વિશ્વમાં, વિનય [illegible] મારગ ઘસે;
શામળ કહે છે વિનયમાં, સુખ સત્નુધા વાસો વસે.

૭૫

કુસંગતિ.

કરે નીચનો સંગ, નીચની બુદ્ધિ આ[illegible] જાણુ,
કરે નીચનો સંગ, સકળ સદ્ગુણો ગુમા[illegible] કશું;
કરે નીચનો સંગ, નીચની ભાષા ભાખે, પશુ;
કરે નીચનો સંગ, નીચની રીતજ રાખે;
વળી નીચ કામ નીચાં કરે, નીચ કહેવાય ઉંચ
શામળ કહે સંગ નીચની, કોય ન કરશો કોય દ
મળે ઉંચને ઉંચ, મળે ભંગીને ભંગી.
મળે નીચને નીચ, મળે રંગીને રંગી.
મળે ભગતને ભગત, મળે પાપીને પાપી.
મળે જ્ઞાનીને જ્ઞાની, મળે જાપકને જાપી.
વળી વ્યસનીને વ્યસની મળે, મળતે મળતા ગુણ મળે;
જેમ લવણ ભળેછે તક્રમાં, શામળ પય સાકર મળે.

૭૬

ક્રોધ.

જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, અમૃત વિખ કરી જાણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, બોધ કોઈનો નવ માને;
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સુખ ફેડી દુઃખ આણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સગાંને શત્રુ જાણે;
ક્રોધ કોઈ કરશો નહીં, ભેટ ચોળે બહુ શુળ છે;
શામળ કહે શાણા સમજજો, ક્રોધ પાપનું મૂળ છે.

૭૭

લોભ.

ગળે અરાડે અંગ, ગળે નાસા ને નેણાં;
પળે મુંડ ને તુંડ, વદાએ વિપરીત વેણાં;
અસ્થિ રૂધિર ને માંસ, સુકાય ચલાય ન ચરણે;
ધાતુ સરવનો ધ્વંસ, કશું સંભળાય ન કરણે;
ઇંદ્રિયો બધી ટળવળે, આહાર નિદ્રા પણ ઘટે;
શામળ કહે તૃષ્ણા શતગુણી, મનમાં વધે નહીં મટે.

૭૮

મોત.

પેસે અરણ્યવનીર, તીર ગંગાને બેસે;
ચડે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે;
પર્વત માંહિ પ્રવેશ, કરે આપે એકાંતે;
ઓષધ અમૃતહાર, ભમે ભૂલ્યા ભ્રાંતે;
કિંકર રાખે કંઈ કોટિધા, સંચ પ્રપંચ ઘણા કરે;
શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
નાઠે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાય;
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પણ થાય;
નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે;
નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ લૂટે;

કદી નાઠે મોત મૂકે નહીં, પ્રસંગ્યો ત્યાંથી પાસ છે;
કવિ શામળભટ સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.
જે જાયું તે જાય, જેહ ફૂલ્યું તે ખરશે;
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચડયું તે તો ઉતરશે;
લીલું તે સુકાય, નવું તે જુનું થાશે;
આવર્દાવશ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે;
જે કિન્નર જક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
મઘવાદિક પણ મોતે મરે, કોણુમાત્રમાં માનવી.
ગયા ઇંદ્ર કંઈ ક્રોડ, ગયા બ્રહ્મા કંઈ ભૂલ્યા;
ગયા કરોડો કામ, અડગ શૂરા પણ ડૂલ્યા;
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહીપત;
ગયા દિલીપ હરિશ્ચંદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત;
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાહ્નવી,
થિરથાવર કોઈ રહ્યા નહીં, કોણુમાત્રમાં માનવી.
કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે;
કોઈ વર્ષ દસબાર, કોઈ પચ્ચીસ પચાસે;
કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણોસો એંસી;
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી;
જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.

૭૯

વૈતાળપચ્ચીશી.

વાર્તા ૨૭.

દોહરા.

બ્રાહ્મણ એક ભરતખંડમાં, ભિક્ષુક નર ને નાર;
પૂરવ પુન્ય પ્રતાપથી, પુત્રજ પ્રગટ્યા ચાર.

પુત્ર પ્રત્યે માતા કહે, ભણ્યા નહિ ભૂસુર;
કન્યા કો દેશે નહિ, ખોશો નાતમાં નૂર.
ચેત્યા ચારે ચતુર નર, વિદ્યાકામ વિદેશ;
ભણવા કારણ બ્રાહ્મણે, પંથ કર્યો પ્રવેશ.
ઈશ્વિર દહેરૂં અરણ્યવે, પૂજા તેની કીધ;
ચારે ચાલ્યા ચોદશા, શોભા કામે સિદ્ધ.
એક પૂરવ એક ઉત્તરે, દક્ષણ પશ્ચિમ પાર;
વાયદો કીધો વરસનો, તે દહેરે તે ઠાર.
કરમ અનુસારે કારમી, વિદ્યા ભણીઆ વાણ;
મળ્યા એકઠા મલપતા, જુગત પોતાની જાણ.
બેઠ્યા સૌ ભોજન કર્યાં, રહ્યાં શિવ દે'રે રાત;
અરસપરસ એક વરસની, વિગતે કીધી વાત.
જેજે જે વિદ્યા ભણ્યા, તે કરો જાહેરી કામ;
પિતા આપણને પૂછશે, ઠરાવ કરો આ ઠામ.
એક કહે હું તો ભણ્યો, વિદ્યા વારૂ સમસ્ત;
કલેવર કોઈ ઉભાં કરૂં, જો જડે એક અસ્ત.
બીજો કહે બુદ્ધિ થકી, ત્વચા માંસનું તોલ;
ત્રીજો કહે સજીવન કરૂં, બહુ ગુણ બોલ્યો બોલ.
ચોથો કહે હું તેહને, તર્ત પમાડું મર્ત;
ચારે જણાએ કહ્યો, વિદ્યા કેરો વરત.
પ્રીતે જોઈએ પારખું, સાચું જૂઠું જાણ;
સિદ્ધ મંત્ર સાધી જુઓ, પંચે કર્યું પ્રમાણ.
આણ્યો અસ્તનો કરકડો, કર્યું કલેવર એક;
રૂધિર માંસ ત્વચા કરી, બીજે બુદ્ધવિવેક.
ત્રીજે તોલ મંત્રે કરી, કર્યો સજીવન લાગ;
•નવ ગજ નવ હાથનો, થયો વળગણ વેગે વાઘ.
મૂછ પૂછે મહા મરડીઓ, શાર્દુલ સવાયો શેર;
આળસ મરડી ઊઠીઓ, લીધા ચારે ઘેર.
ચોથો વીર તેણે હણ્યો, મંત્ર ભણીને મેલ;
નીરખીને હરખ્યા સહુ, ખરો દેખાડ્યો ખેલ.

એ તો ખોટું આચર્યું, બીજાએ કરી બુદ્ધ:
ખોલી લાવ્યો ટુકડો, અસ્ત તણો એક શુદ્ધ.
કલેવર તેનું કર્યું, બીજે ત્વચા માંસ;
ત્રીજે સજીવન કર્યું, પદ્મિણિ રૂપ સાચ.
દીસંતી દેવાંગના, અંગના તે નવનિધ;
ઇંદ્રાણી હોય અવનવી, રામા રંભ રીધ.
રંભાદે કે રોહણી, ઉર્વશી કે આપ;
મણી રૂપ કો માનની, પૂરણ હરિપ્રતાપ.
હંસાગમની મોહિની, ચંદ્રવદનીનાં ચેન;
પદ્મણી રૂપે પ્રેમદા. અદ્ભુત રૂપે એન.
મોર કળા મૃગલોચની, મારે રૂપરૂપબાણ;
સિંહલંક અધરબિંદુ, ભામની ઉગ્યો ભાણ.
ચોથે વિદ્યા ચિંતવિ, તરુણી ઉપર તરત;
વનિતા તે વિદ્યા થકી, તુરત પામી મરત.
મોહ લાગ્યો જણ ચારને, જોઈ રામાનો રંગ;
થયા અતિશે આકળા, ધારણ ન રહ્યું ઢંગ.
સ્ત્રી માટે ચારે જણે, શિવને સોંપ્યાં શીશ;
કમળપૂજા કોડે કરી, ઢાંકી દીધા ઇશિ.
એટલે તુરતજ આવીઆં, પારવતી પૂજા કાજ;
વિપરીત દેખી વિસ્મે થયા, આતે શું મહારાજ.
ગોઝારા ગુણના નિધિ, જોવું ન ઘટે મુખ;
ઉત્પાત દેખી ઉમીઆજીને, દારૂણ લાગ્યું દુ:ખ.
કરે રૂદન ને હૈડું હણે, કરવા માંડયો ક્રોધ;
શ્રાપ દેશું શિવજી તને, જ્યારે કરશું શોધ.
આપું હત્યા માહરી, એવી દીધી આંચ.
પ્રભુની પુજા કેમ કરૂં, પ્રૌઢી હત્યા પાંચ.
કળકળતી દીઠી કામની, હસીઆ ભોળાનાથ;
વિમાન થકી ઉમીઆ તણો, હેતે ઝાલ્યો હાથ.
કહો તે હું કરૂં કામની, છાંડો હઠથી રીસ;
સમ ખાઈ સંતોખીઆ, ઉમીઆજેને ઇશિ.

જગદીશ જીવાડો જુગતથી, પડયાં મનુષ જે પાંચ;
તો તમ પાસે હું રહું, શિવસું બોલ્યાં સાચ.
એકવીશ ક્રોડ બ્રહ્માંડ તું, રચે પલકમાં એક;
એ પાંચે ઉઠાડતાં, વાર મ કરો વિવેક.
ઇશે અંબર ઓરાડીઉં, નિર્મળ સિંચ્યું નીર;
અમૃતકૂપ છંટાવીઓ, શુદ્ધ થયાં શરીર.
સજીવન સહુકો થયા, ચાર માજાયા ભ્રાત;
સ્વપ્નાવત ઉઠયા સહુ, જશ પામ્યા નિજ જાત.
પ્રેમદા દીઠી પદ્મની ઓપિત ઉજ્વળ અંગ;
ચારની કેડે પાંચમી, શોભિત સુંદર અંગ.
ઘેર આવ્યા તે ગુણનિધિ, નમ્યા માતને ચરણ;
વીતકવાત એક વરસની, કરતુત સંભળાવ્યું કરણ.
શબ કહે રાય સાંભળો, એ કન્યા તો એક;
પુરૂષ ચારમાં કોણ પરણશે, પુરપત એ વિવેક.
જાણો ને જો કહો નહિ, બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ;
પવિત્ર જાણી પૂછીએ, એ અચંબો આપ.
વેદ વચન વિક્રમ કહે, જેણે હણીઓ વાઘ;
બીજા રહ્યા જોઈ બાપડા, લેશ બન્યો નહિ લાગ.
વાઘ હણુત જણ ચારને, પાપે ખોવત પ્રાણ;
માર્યો તેની માનુની, સાંભળ શબ સુજાણ.

બ્રુ૦ કા૦

૮૦

અંગદવિષ્ટિ.

(સંક્ષિપ્ત).

સોરઠો.

રામ-સુત અંગદ કહે રામ, કહો વચન જો તુમ ઘટે;
આપનો એહી કામ, બિષ્ટિ કરને આતસું.

ઝૂલણા છંદ.

અં-કથન અંગદ કહે શીશ નામી, પ્રભુ કોડ મુજને અતિ હોડ હાસું;
આગન્યા હોય તો જાઉં એ ગામમાં, નામ પ્રતાપથી નહિજ નાસું;
શીશ દશ છેદીને વીશ ભુજ ભેદીને, દુર્ગ પાડી કરું ક્ષેત્ર ખાસું;
રાવણો રંક રજ ચરણપ્રતાપથી, લંક ઉદવસ્ત કરી હરણ વાસું!

દુહા.

રામ-ડાંપણ છે દશ કોટિધા, અંગદ તુજમાં એન;
એ વિધિ વિષ્ટિ કરો, ચિત્ત ચતુરાઈ ચેન.

ઝૂલણા છંદ.

અં-વિષ્ટિ કામ કરવું તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે કહીએ;
નગર ઝઘર કરવું નિરવંશી, શત્રુવચન શા માટે સહીએ;
સુત પરિવાર સંહારું એના, હવે રાજ બેસી કયમ રહીએ;
લક્ષવસા સીતા અહીં લાવું, જરૂરપણે અયોધ્યા જઈએ.
રામ-અદકા બોલ કહોછો અંગદ, શૂરપણું જાણે છે સૃષ્ટિ;
મારું મન તેથી નવ માને, રાદથકી નવ થઈએ રષ્ટિ;
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મારી દૃષ્ટિ;
મુજને સુખ ઉપજાવો અંગદ, વિવેકવાત કરો ત્યાં વિષ્ટિ.

દુહા.

ચાલ્યો અંગદ ચોંપથી, મુખ જપતો શ્રી રામ;
પોતે આવ્યો પાંસરો જ્યાં રાવણનું ધામ.
રિદ્ધ ઉપમા રાવણતણી; કેમ કહે કવિરાજ;
મહિપત મહેલ મઘવા સમા, લંક દેશકે લાજ.
પ્રતિહાર બેઠો પોળપર, બોલ્યો મુખથી વાણ;
કહાં જાયરે વાંદરા, મૂરખ મહા અજાણ,

છપ્પો.

પ્રતિ-પેસી ન શકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઇંદર;
સુર સહુ સેવા કાજ, ચાકરીમાં રહે ચંદર;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણ અવનિમાં જેની;
ઈશ સરીખા શીશ, રહે આજ્ઞામાં એની;

પણ પોળે કયમ પરવરે, હજુ લગણુ ધીરજ ધરૂં;
જા રે જ્યાંથી આવ્યો તિહાં, નહિતર કોટી કટકા કરૂં.

દુહો.

અણુસમજ્યો આગું ચલે, દેખત ધોળે દીશ;
મારૂં મુદગર જોરથી, તોડીશ તારૂં શીશ.

ઝૂલણા છંદ.

અ–કહે અંગદ પ્રતિહાર સુણ પુરતણા, રાત દહાડો બેઠો દેહ દાખે;
ઓળખે નહિ અલ્યા મૂઢ મૂરખ મને, ભાર ખોવા ભલો ભૂર ભાખે;
હાથ દીઠા નથી હોંસશું માહરા, ચોરટા દેહનો સ્વાદ ચાખે;
સત્ય કહેરે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં, કોતણું ઝુંપડાં રીઝી રાખે;

દુહા.

પ્ર–એ મંદિર રાવણતણાં, હીરા કનક જડાવ;
તું જાવા સમરથ નહીં, બહાર રહી તું કહાવ.
અં–પ્રતિહાર કહે પોકારીને, કેવી તારી લંક;
રાવણની સમૃદ્ધિ કહે, રાવણ રાય કે રંક.

ઝૂલણા છંદ.

પ્ર–લંક શોભા તે લંગૂર તું શું લહે, ચિંતામણિ ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;
ઇંદ્રજીત ઉપમા પૂછ તું ઇંદ્રને, શૂરપણું સાંભળી શેષ સળકે;
દશકંધ ડરથી દિગ્પાળ ડોલે દશે, ક્રોડ પચ્ચાસ પ્રતિ પ્રાણ પલકે;
પોળીઓ કહે પશુ પેર પ્રીછે નહીં કુંભકર્ણ દેખી તુજ કુંભ દલકે.
અં–કપિવર કોપીઓ લાજ લખ લોપીઓ, ઓપીઓ આપથી ક્રોધ કુંડી;
રણજંગ રોપીઓ ચોદિશ ચોંપીઓ, ભમર ચઢાવિયાં દષ્ટિ ભુંડી;
સહેલસું. ખેલશું રેલશું નગરમાં, દેશ બાધામાં તે દાખું દુંડી;
તારે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લંકપતિ એક લુંડી.

દુહા.

છત્રપતિ તો એક છે, રિદ્ધિપતિ રઘુનાથ;
એમ કહી પ્રતિહારનો, હોડે સહાયો હાથ.
પ્ર–વણ આજ્ઞાએ વાંદરા, પાવ ધરે પુરમાંય;
કાયા ક્રોડ કટકા કરૂં, રહે રહે ઉભો ત્યાંય.

અં-અંગદ હસીને બોલીઓ, રાવણ છે બહુ દૂર;
જાવાને અટકાવ કયમ, દશકંધ હજૂર.

છપ્પા.

પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
દીધી ગાળ દશ વીશ, પૂછ શત્રુનો સહાયો;
અંગદપર એક પ્રહાર, કોપ કરીને કીધો;
કયમ લોપે મુજ લાજ, દાવ દ્વેષીએ દીધો;
પછી અંગદ ખીજ્યો અંગમાં, ધાટ પ્રથમ એનો ધડ્યું;
સામળ કહે સેવક રામનો, નરપતિને વળતો નડ્યું.
ધાયો અંગદ ધીર, નીર ઉતાર્યાં નરનાં;
દેવટ કીધો દરબાર, વખાણ શાં કહું વાનરનાં;
પુરમાં પડ્યો પુકાર, છેકે હિમ્મત છુટાણી:
વાયે ચાલી વાત લંક બાધી લુટાણી;
પ્રતિહારને મારી પરવર્યો, ધાટ ઘણા જણનો ધડ્યો;
પછી રાવ થઈ ત્યાં રાવલે, રાવણ પણ રોષે ચઢ્યો.

દુહા.

વાત ગઈ બહુ વેગથી, રાવણ રાય હજુર:
પ્રતિહાર પાંત્રીશ મારિને, આવ્યો વાંદર શૂર.
અધિપતે મન વિચારિયું, આવ્યો એ હનુમાન;
કનકપુરી ઘડી એકમાં, બાળી કીધું નામ.
મનમાંહે વિચારીને, કીધી વિપરીત વાત;
ઉછળ્યો સિંહાસનથકી, ઘડવા તેનો ઘાટ.
સભા મધ્ય બંધન કરી, કોટ રચ્યો તે દીશ;
નીચો થઈને આવશે, નમાવશે પછી શીશ,
અંગદ જ્યાં આગળ ગયો, ખિડકી જોઈ દષ્ટ;
રામઅરિને શું નમું ? મનમાં પામ્યો કષ્ટ.
ક્રોધ કરીને કુદીઓ, કરી જોર અપાર;
કોટ ઓલંગી હુલકીઓ, ગયો સભાને દ્વાર.
આભઅવનિ એકત્ર કરી, કીધો ઉલકાપાત;
અંગદ ઉતર્યો આકાશથી, ગર્જ્યો કડકડાટ.

દિગ્મૂઢ થયા સઉ દેખતાં, દીઠો કૃતાંત કાલ;
પર્વત સરખો પ્રચંડનર ફરીને કીધી ફાલ.

ઝૂલણા છંદ.

ક્રોધે દંત કરડીઓ મુખ મૂછ મરડીઓ, આપ અધિકાર અધિપત બેઠો;
દીસે બહુ હાથીઆ, શોભીતા સાથીઆ, બાથીઆ બીડ રીસાળ રેઠો;
શૂર મહાપૂર એ ક્રૂર કોપે ભર્યો નૂર નરપતિ બળવંત બેઠો;
શુભ સભા સાથમાં પાંત્રીશ હાથમાં, પોકાર બહુ કરતો પ્લવંગ પેઠો.

દુહા.

દશકંધને દુઃખ મનાવવા, અધિપત ઓળખવા એન;
દૃષ્ટિ મારી અંગદો ત્યહાં, વધો વિપરીત વેણ.
અં-જનની કુણ રાવણતણી, બહુ ઉપજ્યા બાળ;
જાત શ્વાન કે શુકરી, ભુંડણ કે શિયાળ.

ઝૂલણા છંદ.

પોકાર કરતાં ઘડી પાંચ પૂરણ થઈ, બોલતા શે નથી કર્મફૂટયા;
રીસ ચઢશે મુને શીશ તમ તોડશું, કૃતાંત કોપતાં કાળખૂટ્યા;
ચોર માટે બીહોછો સહુ ચિત્તમાં, તોલ અહંકારના ટેક ટૂટયા;
અંગદ કહે ઉત્તર શે નથી આપતા, સર્વની આંખ કે કાન ફૂટયા?
દેહ દાઝયો દશાનન ઘણું દિલ વિષે, એક આપે થયો તેહ તાથે;
ઉછળ્યો એક કર આપ આસન થકી, મુખ મૂછ મરડી હિતહોડ હાથે;
રા-કોણ તુજ નામ ને ગામ ને ઠામ કહે, કામ કશું છે પશુ ભૂપ સાથે;
કો તણો મોકલ્યો ત્યાં લગી આવીઓ, આભ બાધો ભરે બાંય બાથે?
અં-વાળીનો પુત્ર ધરસૂત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ મારૂં હરખ હેવા;
શરણ રહુંછું રઘુનાથના ચરણની, દેવનો દેવ અધિદેવદેવા;
ધુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઈશ સેવા;
તે તણી નારને તસ્કરી લાવીઓ, લંક લગી આવીઓ શુદ્ધ લેવા.
રાવણ-વખાણ કરે અલ્યા વાનરા રામનુ, કેટલું સાંભળ્યું જૂઠ જેવું;
શીશ સાટે કરી લંક લગી આવીઓ, લોળિયું લાભનું શું જ લેવું;
દેહ માનવતણી એહમાં બળ કશું, સિદ્ધ શ્રી જાણી ! શીદ સેવું;
જાણતો હોય તો કહે અલ્યા વાનરા, જોર કર તુંને પ્રાક્રમ કહેવું.

છપ્પો.

અં-હણ્યો જેણે હિરણ્યાક્ષ સાર પ્રહલાદાં દીધી;
ફરશીધર ફરશુરામે, નેક નક્ષત્રી કીધી;
બલિ ચાંપ્યો પાતાળ, સહજમાં અહલ્યા તારી;
દુષ્ટનો ફેડયો ઠામ, વાળિને નાખ્યો મારી;
પાષાણ તાર્યા પયોનિધિ, સેતુપાજ બાંધ્યો હવે;
મમત મૂઢ મૂરખ કરે, એ નર ઓળખશો અબે.

કવિત.

અંગદ-સુનો યું લંકાધીશ, દસહી ધરાગો શીશ;
કશિકે પ્રતાપ આપ, બેઠે હો જુ પાંચમે;
રામજીકું સીત દીજે, રાજ બેઠે લંક કીજે;
ખીજે નહીં કોઇ સિદ્ધ, પામોગે સાંચમે;
ન તો ગઢ લંક લૂંટયો, જનો આપ કાલ ખૂટયો;
રૂકયો જપ રામ નામ, કાલ લિયો ચાંચમે;
શામલકી યેહિ બાત, અંગદ જ્યું કહે સાચ;
મન રાચ નાચ કરે, થયે આઇએ આંચમે.

ઝૂલણા છંદ.

રા-કાપડી વેષ લઈ વન વિષે જે ફરે, શીશ જટા ધરે સંગ સારો;
સીતની શુદ્ધ નવ માસ નિરખી નહીં, આજ સાગરતણો દીઠ આરો;
લાવીઓ રીંછ લંગૂર લખ કોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મારો;
લંકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણ સહ, રાઢમાં જીતશે રામ તારો;
અં-એક કિંકર અહીં આવશે રામનો, તે નહીં તાહરો બોલ સાંખે;
તાત મારાતણી કીર્તિના કવિ તમો, હું ખમું બોલ જે ભુંડ ભાંખે;
અન્ય જણને ઓશિઆળ શી તાહરી, જો ઘડી એકમાં જોર ઝાંખે;
લંક પરલંક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણું નીર નાંખે।
રા-કહે દશાનન સુણો વાળિના દીકરા, પ્રીત સંભાર તું વૈર પૂઠી;
રામ ઉપર તને હેત કયમ ઉપજે, તાતને મારીઓ કાળકૂટી;
પિંડ પાળે, તારું વેર વાળે નહીં, પેટની વેઠમાં વાટ ઉઠી;
કર અહીં ચાકરી બાંધ ત્યાં બાકરી, રામસું રાઢ કર આવ રૂડી.

અં-બુદ્ધિબળહીણુ તું ક્ષીણઆયુષ થયો. રાવણ મૂઢ મુખ શું જ બાંખુ;
રાજમહારાજ અધિરાજજી કેરડાં, દર્શનો નિત હું દિવ્ય દાખું;
સહુ અમૃત રત્નખાણ પૂર પ્રેમની, તે તજી નીરવત ઝેર આખું;
સ્વામી શામળતણા ચરણ પ્રતાપથી, તુજ સમા કિંકરા ક્રોડ રાખું!

છપ્પો.

શા-મૂરખ મૂઢ અજાણ, જૂઠું બોલે કયમ ઝાઝું;
કોણ ગણતીમાં રામ, લવરી સુણતાં હું લાજું;
ક્રોડ બીલાં ખાનાર, લંગૂરાં કોટિક લાવ્યો;
વાયણ કેરાં દૂત્ર, મણિધરમણિ લેવા આવ્યો;
વળી તારણી મારી તાટકા, તે પ્રાક્રમ દીઠું તમો;
વળી હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમો.

ઝૂલણા છંદ.

• અં-ત્રયંબક જ્યાં તોડિયો, માન તુજ મોડિયો, છોડિગો ત્યાં તુંને ધર્મ ધાર્યો;
દશ મસ્તક દક્ષમાં રાખિયો કક્ષમાં, પલક એક પક્ષમાં હોડ હાર્યો;
કોટિ રાક્ષસ હણ્યા, બય તેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણીઆ હવે તુજ વારો;
મારવો રંકને લુંટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મારો!
રાવણ-માનવી માનવી સંગ રહે સહુ, માંકડાં સાથ મન એનું મોહ્યું;
નાનપણ માંહિથી નામ કાઢયું જુઓ, પરવર્યા પુરથકી રાજ ખોયું;
ક્ષત્રીવટ ખોઈને જોગ જટા ધરી, શરમ ને કરમ ને ધરમ ધોયું;
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પારખ્યા, દશકંધ રામનું જોર જોયું.

ચોબોલો.

અંગદ-મંત્રી તે પુણ્યવંતા પૂરણ, ઘેર બેઠા લખ લૂટેછે;
શ્રી દશરથના નંદન સાથે, ધારા વેદની છૂટેછે;
લાયક લીલા લક્ષ્મણ સાથે, અમૃતના ઘન ઉઠેછે;
અભાગીઓ અક્કરમી અંગદ, રત્ન પત્થરશું કૂટેછે

છપ્પા.

રાવણ-બોલે વધતા બોલ, તોલ ખુએછે તારું;
રવિ સામા નાખે રેણુ, માન ધટે નહિ મારું;
આયુષ તારું અલ્પ, એક ઘડીમાં આવ્યું;
તાતનું લેવા વેર, ભાગ્યે ભુંડું તુજ ભાવ્યું;

અવતાર અફળ તારો ગયો, વેર ન વાળ્યું વેઠમાં;
શત્રુને જઈ શરણે રહ્યો, પાવક ઉઠો તુજ પેટમાં!

અંગદ–અન્યાયી બોલે આળ, ગાળ ગુણહીણા દેછે;
અધર્મી અવતાર, ભાર સું માથે લેછે;
મુજને તુજપર હેત, ખેદ રાખી નહીં ખીજું;
આપણ બન્ને ભ્રાત, બતાવું કારણ બીજું;
જો વાળિ તાત છે આપણો, છૈયે સહોદર સુખમાં;
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યોતો કૂખમાં!

રાવણ–વાળી સરખા ક્રોડ, ચરણ મારા ચાંપેછે;
સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાંપેછે;
ઇંદ્ર આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા;
નથી સાંભળ્યો કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાજા;
ડોલાવું દશ દિક્પાળને, સળકાવું શેષધામને;
તું અલ્પ બુદ્ધિ સમઝે નહીં, રહ્યો વખાણે રામને.

ઝૂલણા છંદ.

અં–જોડીને કર કહું વાત તુજ કામની, નરપતિ ગર્વ તુજ એમે જાશે;
સીત શું પ્રીત તે મોતની રીત છે, ચાંચડવત ચોળશે ચિત્ત ચહાશે;
ઈશ હતા તુજ શીશ પર ગાજતા, તે સાથે શત્રુતા બહુજ થાશે;
શામળતણા સ્વામીની નીચ નિંદા કરે, ચોકડી ચૌદનું રાજ જાશે.

સવૈયો.

રા–રાંકની જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચેતન આકરનો;
ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાઠ શું જાણે ઠાકરનો;
મેરુતણો મહિમા નવ પ્રીછે, કરે વખાણ તે કાંકરનો;
"ખાખરની ખીલોડી" અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો?

છપ્પ.

અંગદ–અંધ થયો દશકંધ, ધન્ધ ધારી શું બેઠો;
કુળ અંગારો આપ, પાપરૂપી થઈ પેઠો;
દશ છેદાશે શીશ, દિવસ થયા તુજ વંકા;
ઉઠિ યશ ઉદ્ગ્રાંટ, લક્ષ લુંટાશે લંકા;

પુત્ર તારા પ્રાજે થશે, વિધવા નાર તારી થશે;
સમઝ મૂઢ મૂરખ મને, ચૌદ ચૌકડી ચોવટ જશે.

ઝૂલણા છંદ.

રાવણ—માંકડાં રાંકડાં જા ઘેર જીવતો, વાંકડા ફાંકડા બોલ કેવા ?
કાયાતણા કટકડા કોડ કરાવશે, વનચરા પાસથી લા'ણુ લેવા;
મુખતણા મટકડા ભાવ ભૂલી જશો, ચટકડા સેવશો સિદ્ધ સેવા;
લટકતાં શીશ રેશે ધડ જુજવાં, રામ નહીં આવશે હાથ દેવા.

છપ્પા

અંગદ—રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મુજ સામું જોશે;
રામચંદ્ર પરતાપ, જીવ નિજ દુશ્મન ખોશે;
રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મને શસ્ત્રજ મારે;
રામચંદ્ર પરતાપ, કોડ તુજ સરખા હારે;
શ્રી રામચંદ્ર પરતાપથી, જળને સ્થાનક સ્થલ કરૂં,
કવિ શામળ અંગદ કહે, કહેતો આભ ઉંડળ ભરૂં.
રાવણ—રાંક ઉપર થી રીસ, કરવી તે ન ઘટે મુજને;
દેઉંછું જીવતદાન, જીવતો મૂકું તુજને;
કાસદકેરા કાન, વાઢતામાં હું લાજું;
તરણાપર શો ટેક, દિલ મારામાં દાઝું;
તું બુદ્ધિહીણ બકતો રહે, કુચલી શી ઝાઝી કરે;
ગમાર જાણી નહિં ગુંદરૂં, ફરી બોલે નિશ્ચે મરે.

કવિત

અંગદ—પૂર્વ જન્મ પાપથકી, સીતાતણા શ્રાપ થકી;
અક્કલ ઓછી આપથકી, સહેજ પડયો શૂળમાં;
અક્ષરના અંકથકી, વિધાતાના વંકથકી;
રંજાડયા કો રંકથકી, ધન ભેળ્યું ધૂળમાં;
અહંકાર આણ્યાથકી, મમત મૂઢ માણ્યાથકી;
નિરગુણ નાણ્યાથકી, તણાયો તું પૂરમાં;
છેક બુદ્ધિ છોછીથકી, અક્કલ આપ ઓછી થકી;
રાવણ તેં હાથ ઘાલ્યો, ગોખરના મૂળમાં.

ઝૂલણા છંદ.

કવિ—દૃષ્ટિ ભુંડી કરી, રીસથી રાવણે, રાજમદ જોરથી રાજ રૂઠયો;
જવું ન પામે હવે જીવતો વાનરો, એમ કહી આપ અધિપત ઊઠયો;
ગુણજ ગુપ્તિ ગ્રહી સામદો સંચર્યા, કોટકોટયાન જાયમ રાફ છૂટયો;
પુત્ર વાળીતણો વીંટીઓ વિધવિધે, બાણનો શિર વરસાદ વૂઠયો.

છપ્પો.

રાવણ—નથી મારતાં વાર, રંજકમાં રણુ રોળું;
અંગદ તારૂં અંગ, ચિત્ત ચાંચડવત ચોળું;
કાઢું તાળુવે જીભ, વદે જો વેર વાણીમાં;
વાંદરેલ કહાવું તેલ, પિલાવું ધું ઘાણીમાં;
જોર હોય તો જુદ્ધ કરે, મુજ કિંકરના સાથમાં;
એમ કહી અંગદને તિહાં, લીધો બળવંતે બાથમાં.

ઝૂલણા છંદ.

દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, ચંદ્રશેખર ચરચ્યાછે ચંદન;
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, વૈદનાથનાં કીધાંછે વંદન;
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, નવનાડનું કર્યું નિકંદન;
અંગદ—ઇશ્વિર ગત ઇશ્વિર સૌ જાણે, દશકંધ હણશે દશરથ નંદન.
રાવણ—વાત વિવેકની તે તું શઠ શું લહે, જંગલી ઝટ ટૂંકા કેમ કૂટે;
આકના તૂરની પેર ઉડી જશો, જે દિવસ માહરાં બાણ છૂટે;
જાનવર જાણીને મૂકીએ જીવતો, લાજ લંગૂરની કોણ લૂટે;
પ્રાજેકરી નાખશે પલકની પલકમાં, એકલો ઇંદ્રજીત આપ ઊઠે.

કવિત.

અંગદ—માન કહ્યું મૂઢ મતિ, જ્ઞાનહીણ ગૂઢગતિ;
આપ દીધો સીતા સતી, પડયો પાપપાશમાં;
મોકલ્યો કાસદકામે, હુકમ ન દીધો રામે;
નહિ તો વાસું ઠામ ઠામે, વાનરાં અવાસમાં;
હવે નથી રહેતી રીસ, ત્રોડી નાંખું તારૂં શીશ;
બાગ્યું ભુજ વીશ હજુ, હેત રાખું હાસમાં;
બલપણ બાખું બાખ, શાખતણી દેઉં સાખ;
ઇંદ્રજીત જેવા લાખ, ઉડાડું આકાશમાં;

છપ્પા.

રાવણ—રામતણી તુને આણ, વદે અંગદ તું વાણી;
રામતણી તુને આણ, પલક પીવા રહે પાણી;
રામતણી તુને આણ, હવે જો જીભ હલાવે;
રામતણી તુને આણ, જો તું ચરણ ન ચલાવે;
રામઆણથી કહે જઈ તહીં, જહીં સેન સકળ છે તમતણું;
રાવણે કહાવ્યું રામથી, મહિમા દેખાડ મોટમપણું.

કવિ—ઉડયો સુણી આકાશ, અંગદ અતુલીબળ આપે;
મહિમા વધારી માન, રામ રજ ચર્ણ પ્રતાપે;
આવ્યો જયહાં અશોક, અલૌકિક જયાં છે વાડી;
દુઃખ નવ વ્યાપે દેહ, ખરી રત્નાકર ખાડી;
બેઠી સીત સ્વરૂપ ત્યહાં, રૂપ રઢીઆળી શુભ સતી;
પ્રદક્ષણા દેઈ પાયે નમ્યો, મોકલ્યો છે લક્ષ્મણ જતિ.

અંગદ—સાંભળજો મુજ માત, વાતમાં એહ વધાઈ;
લક્ષ્મણ સહિત શ્રીરામ, પધાર્યા ભૂપત ભાઈ;
વાનર પદ્મ અઢાર, બોતેર કોટીક સાંધી;
મળ્યો વિભીષણ ભ્રાત, પાજ સમુદ્રે બાંધી;
મેં વિવિધ પ્રકાર વિષ્ટિ કરી, ટેવ એહની ટેડીઓ;
સીતા પ્રત્યે અંગદ કહે, ગઢલંક વાનરે ઘેરીઓ.

સીતા—સીતા કહે સુણ વીર, ધીર થઈ ધીરજ ધરજો;
જોરાવર જન એહ, કામ બહું પાકું કરજો;
લલોપતો નહીં લાગ, શોભે નહીં શૂરા સાથે;
મંદ્રાચળ શો મેર, ઉપાડેછે એક હાથે;
કુંભકર્ણ કહેવાયછે કારમો, દેખે તેટલું ખાયછે;
એવું જાણી અહીં આવજો, રામ તો મોટા રાય છે.

અંગદ—કહો તો મેરૂ સહિત, ઉદયાચળ હું ઉપાડું;
કહો તો લંકપર લંક, આધક અવનિમાં ગાડું;
કહો તો બાણું ક્રોડ, જોધને બાંધી જાઉં;
કહો તો ઇંદ્રજીત કુંભકર્ણ, દૈત્ય સર્વેને સાઉં.

મા કહો તો લંકને લુંટીએ, વસુધા વિપરીત નાંખીએ;
પણ હુકમ નથી હજુરનો, માટે સરવે સાંખીએ.

સીતા—છાનો રે ભડ ભ્રાત, વાત શી કરવી ઝાઝી;
કરો કહ્યું તે કામ, રામ જે વાતે રાજી;
કરતા હો જે કાલ, આજ સવેળા સાધો;
દેખાશે કો એક દુષ્ટ, વાયુવત વેગે વાધો;

જ્યાં આગન્યા માગી અંગદે, જોધ જાવા લાગ્યો જવે;
રાક્ષસીએ બૂમ પાડી ઘણી, જોધ તરવરી રહ્યા તવે.

કવિ—માર માર કરતા મૂઢ, ધીર ધસમસતા ધાયા;
અંગદકેરા ચરણ પૂછ શત્રુએ સ્હાયા;
સહસ્ર લાખ કરોડ, હડીલે હોડ હકાર્યા;
તીડાનતીડનો રાફ, વાનરપર વેદ વકાર્યા;
ત્રાસ પડયો ત્રહોવિષતણો, દાવાદળ વડું દેશમાં;
દાખ્યું લોકે દશકંધને, લંગૂર આવ્યો એક દેશમાં.
કરડતો દંત દશકંધ, અસ્વારી આપે કીધી;
એક પલકે અશોક, વાડી તો વીંટી લીધી;
પકડયો પૂછ પ્લવંગ ઝાપટી ઝાંકયો જ્યારે;
સમર્યા મન શ્રીરામ, તરત છૂટયો કર ત્યારે;
ત્યાં જુદ્ધ જોર ઝાઝું થયું, હઠીલો હોડે હારીઓ;
એ વાત લંકામાં વિસ્તરી, મહીપત મોટાએ મારીઓ.

કવિ—મેઘરાવણ મહારાજ, ધજ ફરકાવી તેણે;
ઇંદ્રજીત જસ રુપ, ઇંદ્ર જીત્યોતો જેણે;
ઢમકાવતો ઢોલ નિશાન, કૃતાંત સરીખો કહાવ્યો;
પિતા પાસ તે પુત્ર, એક પલકમાં આવ્યો;
એક પહોર રણજંગ મચ્યો; કહી ન શકે કોયે કવિ;
સંહાર થાય સૃષ્ટિ તણો, શોભા લંક એવી હવી.
મહોકમ દીધો માર, અંગદને રાયે, આપે;
ન ગણે લેખા માંય, હાથ શ્રીરામ પ્રતાપે;
લખ બોતેર હજાર, તણા તો હંસજ હરીઆ;
વાડીમાં કૂપ વિશાળ, ભૂપ સહુ તેમાં ભરીઆ;

બાકી બૂમ પાડી ગયા, મઢ લંકા ગુણગામને;
ઉત્પાત કરીને આવીઓ, શરણાંગત શ્રીરામને.
દંડવત્ કીધા દશ વીશ, શીશ નમાવ્યું નેહે;
સુખનું સાગર સર્વ, દૈવત પામ્યા સહુ દેહે;
શીશપર મૂકયો હાથ, વાતો પૂછી રઘુનાથે;
રામ–વિષ્ટિની કહો વાત, રીઝ થઈ રાવણ સાથે;
સીતાને સહજે આપશે, કે કરવી રાઢ પડશે ઘણી,
અંગદને એમ પૂછીઉં, કોટિ બ્રહ્માંડ કેરા ધણી;
અંગદ–વાલિસુત કહે વાત, એની મેં કેમ કહેવાયે;
નથી સમજ્યો નરેન્દ્ર, અહંકારી એવો રાયે;
સામ દામ ને ભેદ, કર્યા તે જુગતે ઝાઝા;
જેમ પત્થરપર નીર, માને નહિ રાવણ રાજા;
કરગરી કહ્યું મે કોટિધા, આંચ દેખાડી અતિ ઘણી;
પેર પેર મેં પ્રીછવ્યો, ડગ્યો નહીં લંકાધણી.
એક કહીએ તો આઠ, હાડમાં બોલજ બોલે;
કહે વાનરને વનચર, આપ બળ કરે [illegible]તોલે;
ભર્યા ભોજન માંય, ચાર કણ જોયા ચાંપી;
અનેક કહ્યા ઉપદેશ, મન મેં જોયું માપી;
લોઢા ઉપર લીહ જયમ, પટકુળ ગાંઠ જેવી પડે;
રાઢ વિના રાવણ રીઝે નહિ, માંગી સીતા તો નહિ જડે;
કવિ–મુખે ન બોલ્યા રામ, નિઃશ્વાસ મૂકયો મન સાથે;
રાવણ સરખું રત્ન, હણવું પડશે મુજ હાથે;
આવ્યો વિભીષણ ભૂપ, આવ્યો જશ આંબુવંતો,
આવ્યા નલ નીલ સુગ્રીવ, આવ્યો હઠકર હનુમંતો;
મહારાજ વિચાર મનમાં કરયો, જે ચિત્ત લહે નહિ ચાતુરી;
સૌ સેવક કહે સ્વામી સુણો, "દેવ તેવી કરો પાતરી."
દીધા દદામે ઘાવ, દેવ દાનવપર કોપ્યો;
લંકાગઢ દરબાર, રામે રણસ્તંભજ રોપ્યો;
થઇ પુષ્પની વૃષ્ટ, દેવ અમૃતઘન વૂઠયા;
રાવણ રોળાશે રણ, નવ ગ્રહ બંધથી છૂટયા;

લંકા ગઢ વાનરે વીંટીઓ, પોકાર પુર બાધે પડયો;
રાવણ તે હૈડે હરખીઓ, રણજંગ રચી જુધ્ધે ચઢયો.
થયો જત્ર ઉલ્કાપાત, વાત મંદોદરી જાણી;
સતી શિરોમણિ નાર, રાય રાવણની રાણી;
આવી ત્યાં કર જોડ, કથન કંથ આગળ કહેવા;
મન્દોદરી–રૂઠયો જ્યારે રઘુનાથ, ઠામ કીયો પછી રહેવા;
ભૂલોછો કેમ ભૂપત થઇ, રાય વિચારો રીતને;
રાણી કહે રીઝવો રામને, સોંપો માત સતી સીતને.

રાવણ–રાણીને કહે રાય, દીસે ગતિ તારી ઘેલી;
અંગદ વિષ્ટિ કાજ, પ્રીત કરવાને પેલી;
શીશ માટે એ સીત, લાવ્યો છું લક્ષાવસા એ;
વગર રાઢ વઢવાડ, આપું કયમ એહ દશાએ;
બોલ બોલ્યા જે રાવણે, અફળ જતે અનરથ થશે;
નિશ્ચે નાર નમવું નથી, હોનાર હશે તેવું થશે.

મંદોદરી–ઘેલા કંથ કુબુદ્ધ થકી, તેં એ શું કીધું;
સૂતો જગાડયો સિંહ, મોત વણમાગ્યું લીધું;
અજીત રામ ન જીતાય, અજીત લક્ષ્મણ કહેવાયે;
દશ શીશ ભુજ વીશ, રોળાશો રાવણ રાયે;
લંકે વિભીષણ સ્થાપશે, એટલું એને કામ છે;
રાજ રાવણ તારૂં ગયું, સ્વામી શામળ રામ છે;

રાવ–ફટ ફટ રાવણનાર, વાત કહું છેલ્લી છાની;
આપણે બે એકાંત, મારે મન મનની માની;
પૂર્વજન્મની વાત, સારી પેરે મુજ સૂઝે;
કોય ન જાણે અન્ય, બુદ્ધિવંતા નર બૂઝે;
દાનવ મીટી દેવતા થશું, ધાવ દદામે દેઈશું.
જીતશું જો તો જશ થશે, નહિતર વૈકુંઠ લેઈશું;
મંદો–સાબાશ રાવણરાય, સાબાશ એ બુદ્ધિ તારી;
સાબાશ હઠ હિમ્મત હોડ, હવે નિશા થઈ મારી;
આદ્ય અંત એવું મન, રામ હદેમાં રહેજો;
અહંકાર એથી લક્ષ કોડ, નરેંદ્ર નકારો કહેજો;

માનુની કહે બેસું માળીએ, જુદ્ધ જોઉંછું તાહરૂં;
કાયર થશો મા કંથડા, વચન માનો એ માહરૂં.
સામસામાં રણતુર, શૂર સંગ્રામે ચઢીઆ;
નેવું દિવસ નિઃશંક, વીર વિવાદે વઢીઆ.
વરણવે શતયુગ શેષ, તોય પુરૂં નવ થાયે;
એક પાસે શ્રીરામ, બીજે શ્રી રાવણ રાયે.
રામે જાણ્યો રણજીત એ, જનુની એક રાવણ જણ્યો;
એકાણું દિવસે એક બાણથી, રાગ હાથે રાવણ હણ્યો.
રાવણ પામ્યા રાજ, અવિચળ પદવી આપે;
વિભીષણ પામ્યો લંક, પૂર્ણ તે પુણ્ય પ્રતાપે;
મળ્યાં રામને સીત, વિજોગ ભાગ્યા તે તનના;
દુંદુભી વાગ્યાં દેવ, મનોરથ પહોચ્યા ગનના;
સીતા લેઈ સિધારીઆ, દરશન અયોધ્યા ગામનું;
જયજયકાર જગમાં થયો, રાજ થયું શ્રી રામનું.
મળ્યાં માત ને ભ્રાત, મળ્યા ભરત ભાવિક ભાઈ;
વીતક વર્ષ બે બાર, તણાં તે કહ્યાં ગાઈ:
હનુમાન તણી હિમ્મત, સુણીને મોટમ મેલી;
વૂઠયા અમૃતમેહ, રંગ રૂડાની રેલી;
છત્ર ધરાવ્યું રામજી, લક્ષ્મણ ચમર કરે જયહાં;
શામળ કહે શોભા ઘણી, મેહ માગ્યા વરસે ત્યહાં.
રામચરિત્ર પવિત્ર, ગાય જે નરને નારી;
ઇકોતેર પરિયા સહિત, અધિક પામે ઉદ્ધારી;
દ્રવ્ય પુત્ર ઘરસુત્ર, પુરંદર પદવી પામે;
જન્મમરણજંજાળ, વેદના સઘળી વામે;
શ્રી રામચંદ્ર કૃપા કરે, ઇશ્વર પદવી આપે અતિ:
શામળ કહે સેવો સહુ, રાગ લખમણ સીતા સતી.

દોહરો.

શ્રોતા વકતા સાંભળો, કહે કવિ કરજોડ;
શામળ કહે બોલો સજ્જનો, જેજે શ્રી રણછોડ.

બૃ. કા.

દયારામ.

૮૧

ભગવદ્ગીતા મહાત્મ્ય.

બારમો અધ્યાય.

શ્રી મહાદેવોવાચ.

ગહ રુદ્ર કહે સુણ શક્તિ, ગીતામહાત્મ્ય ધરી મન ભક્તિ;
રમા રમણશું બોલ્યાં વાણી, અગ્ર દહે મુને સારંગપાણિ. ૧
વધા વળતા શ્રી વિશ્વના રાય, દ્વાદશમાનો મહિમાય;
દેશ દક્ષણમાં અભિરામ, કોહોલાપુર નગરનું નામ. ૨
ત્યાંના લોક સરવ સુખી પુષ્ટ, નહીં નિર્ધન નહીં કોઈ દુષ્ટ
દિવિ ભૂષણ દે એવા ધામ, પ્રાકાર ગોપુર અભિરામ. ૩
ચારૂ ચૌટાની રચના રૂડી, કશી વસ્તુ જ્યહાં નહિ કૂડી;
પતાકા ધ્વજ ભુવન ભુવંન, તેને પવન શીતળ ગિરિવંન. ૪
ગયા ક્ષેત્ર છે રૂડું જ્યાંહે, કોટિ લિંગ રૂપાનાં ત્યાંહે;
પરશક્તિ લક્ષ્મીનું ધામ, મનવાંછિત પરિપૂર્ણકામ. ૫
ત્યાં મણિકુંડ નામે છે ઘાટ, ગટે મનન કરતાં ઉચ્ચાટ;
ત્યાં પુરૂષ આવ્યો એક, વેદશાસ્ત્ર સુજાણ વિવેક. ૬
મણિકુંડમા મંજન કીધું, શંખચક્રાદિ ભૂષણ દીધું;
આવ્યો પરશક્તિ મંદીર, સ્તુતિ કીધી જોડી કર વીર. ૭
સહુ સુરસ્થિતિ આપ પ્રતાપે, ધર્યું તેજ લીધી આપે;
હે જગતમાત હર તાપ, છો જગતનું કારણ આપ ૮
ઉદ્ભવ સ્થિતિ લય ત્રણ ખાણી, આપ બળથકી સર્વે હે માણી;
ત્રિઅવસ્થા તમારો આધાર, તુર્યરૂપ તમો નિરધાર. ૯
તમો તુર્યાતીત પણ કહાવો, શુદ્ધસ્વરૂપ તમો મન ભાવો;
તમો સાવિત્રી બ્રહ્માણી, વૈષ્ણવ મહાલક્ષ્મી રાણી. ૧૦
દુષ્ટદળની શક્તિ જાણી, તમો મહાકાળી રૂદ્રાણી;
ચંડ મુંડ ને મહિષાસુર, રક્તબીજાદી હણીઆ ક્રૂર. ૧૧

નિરંજન નિરાકાર તે તમો, રાણી કેમ શકીએ જીવ અમો;
એમ સ્તવ્યાં ભૂપ ધરી ભકિત, થયાં પ્રસિદ્ધ વદ્યાં પરશકિત. ૧૨
હે રાજપુત્ર વર માગ, સુણી બોલીઓ તે નમી પાગ;
હું તો રાજપુત્ર છું હે માજી, મારી બગડેછે બહુ બાજી. ૧૩
અશ્વમેધ યજ્ઞ પિતુ માંડયો, દૈવયોગે દેહ તેણે છાંડયો;
તેલમાંહે તળી તન રાખ્યું, કર્મ ચલવ્યું કર્યું તેમ ભાખ્યું. ૧૪
પણ હય જો ગયું કોઈ હરીને, ચાલે કર્મ હવે કેમ કરીને;
તે અશ્વ આવે જેવારે, થાએ યજ્ઞ ચાલતો ત્યારે. ૧૫
સુણી શકિત બોલ્યાં સુણુ બાળ, તારૂં કાર્ય થશે તતકાળ;
મુજ મંદિરતટ એક ઠામ, વસે સિદ્ધરમાધ મુની નામ. ૧૬
તેને મળતાં થશે સિદ્ધ કાજ, સુણી ગયીઓ મુનીને રાજ;
કીધો પ્રણામ શ્રદ્ધા આણી, પાસે ઉભો જોડી જુગપાણિ. ૧૭
બોલ્યા સિદ્ધરમાધ એવી વાણી, તારા મનની વાત મેં જાણી;
આવ બેસ કુંવર બુદ્ધિવંતા, રખે અશ્વની રાખે ચિંતા. ૧૮
એમ મંત્ર ભણ્યા તતખેવ, કીધું આકર્ષણ સહુ દેવ;
એટલે સહુ તેત્રીશ ક્રોડ, આવી ઉભા રહ્યા કરજોડ. ૧૯
મુની કહે હય હરીઓ કોણે, લાવો શીઘ્ર મૂકો સ્થળ આણે;
નહિ તો સ્થાનક મુકાવીશ, સુણી કંપ્યા કોટીતેત્રીશ. ૨૦
હતો ઇંદ્રે તુરિને લીધો, પળ પહેલો મોકલી દીધો;
ઇંદ્રે પુછાવ્યું જે મુનિ હાવું, આજ્ઞા હોય તો નમવા આવું, ૨૧
સુખથી આવ કહ્યું ઋષી જ્યારે, ઇંદ્ર આવી પડયો પગ ત્યારે;
રાજપુત્રને ઘોડો આપ્યો, અંગોઅંગે આનંદ વાપ્યો. ૨૨
મુનિમહિમા નિહાળ્યો અપાર, રાજપુત્રને ઉપજ્યો વિચાર;
એનું અકળિત બળ ખ્યાત, એતો જીવાડે મારો તાત. ૨૩
એવું ધારીને વિનતિ કીધી, હસી હા કહી આજ્ઞા દીધી;
તારૂં કારજ સિદ્ધ પમાડયું? ચાલ તાત તારાને જીવાડું. ૨૪
રાજપુત્ર ઘોડે ઘેર લાવ્યા, મોટા સિદ્ધ સદન પધરાવ્યા;
તળી રાખ્યો હતો નૃપ જ્યાંહે, મુનિરાય પધાર્યા ત્યાંહે. ૨૫
જોતાં સકળ વાડવનું વૃંદ, મુનિ ધ્યાન ધર્યું ગોવિંદ;
લીધું ઉદક અંજળી ભરીને, છાંટ્યું જ્યાં અભિમંત્રણ કરીને, ૨૬

કોઈ નિંદ્રાથી ઉઠે જેમ, ભૂપ બેઠો થયો ઝટ તેમ;
વીતી વાત કહી વિસતારી, સિદ્ધસ્માધ મહીમા ભારી. ૨૭
નૃપ નમીઓ પાગ શિર ધારી, હેતુ પૂછવા વાત વિચારી;
પાણિ જોડી પૂછ્યું ભૂપ એમ, પામ્યા આવડું પ્રાક્રમ કેમ. ૨૮
સિદ્ધસ્માધ કહે સુણ ભૂપ, તેનું કારણ ભાખ્યું અનુપ;
સુણ શ્રી ભાગવદ્ગીતાય, તેનો દ્વાદશમો અધ્યાય. ૨૯
તેને નિત્ય ભણું વિશ્વાસે, બળ અવર ન રાખું પાસે;
એ અધ્યાનું જોર પ્રચંડ, ચાહુ તો રચું નવલ બ્રહ્મંડ. ૩૦
એક મૃત્યુકને જીવન દીધું, એમાં તે શું પ્રાક્રમ કીધું;
સુણી સિદ્ધસ્માધની વાણી, નૃપ નમીઓ જોડી જુગ પાણિ. ૩૧
ભણાવો મુને તે અધ્યાય, નિજ ભૃત્ય જાણી મુનિરાય;
સાચો પ્રેમ લહ્યો રૂપી આવ્યો, પિતા પુત્ર બન્નેને ભણાવ્યો. ૩૨
બળ ઉભય અલૌકિક પામ્યા, કાળ કર્મ અવિદ્યા વામ્યા;
વૃહદ્રથ નામા એ ભૂપ, થયો શુદ્ધ નારાયણ રૂપ. ૩૩
ભૂપ પામિયો વૈકુંઠવાસ, વસે જ્યાં સદા હરિહરિદાસ;
ઝાઝો મહિમા કહું તુને શુંય, અદ્યાપિ તેને પૂજું છું હુંય. ૩૪
હરખ્યાં પદ્મા સુણી પતિવાણી, નીલગ્રીવે તે વાત વખાણી;
તેને સ્ફુટકરી જન દયારામે, સાધારણમતિ સુખ થવા કામે. ૩૫

૮૨

યમુનાજીની સ્તુતિ.

આર્યા.

જય યમુના શ્રીયમુના, પાને દૂરા કિંકર યમના;
પુનરપિ આવાગમના, નિજપદદાતા નિજગળ જળશ્રમના.

છંદ ભુજંગ પ્રયાત.

નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક સેવી;
ધ્રુવાદિ થયા ધ્રુવ ધામે નિવાસી, પ્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ દાસી. ૨
સરિતા સહુ સ્વામિની શ્રેષ્ટ ગંગે, મહાસિદ્ધ પામી તમારા પ્રસંગે;
અહો, અત્ય અદ્ભુત મેં'મા શું ભાખું, સમુદ્રેથી બિંદુ સમુ જલ્પી દાખું. ૩

થયું હોય જેને પયઃપાન માતા, કદા તેહને યમ નહીં દુઃખદાતા;
કદા દુષ્ટ તોયે સ્વસાસૂનુ કાંપે, વિચાર્યું યમે યાતનામાં ન આવે. ૪
કરે સ્નાન નિશ્ચે નવો દેહ થાયે, તદા યોગ્યતા સેવવા કૃષ્ણરાયે;
જગત્પાવની જાહ્નવી વેદવાણી, શિવે શીશ રાખી પરાપૂત જાણી. ૫
ત્રિવિક્રમપાદોદકી એજ હેતું, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તે મૂળ હેતુ;
રવિજા તમો તે તણાં પટ્ટરાણી, શકું કેમ કીર્તિ તમારી વખાણી. ૬
પતિ નામ છે કૃષ્ણ, કૃષ્ણા તમારૂં, રૂપે એક વસ્તુ કશું છે ન ન્યારૂં;
રંગે શ્યામળાં, સ્નાનથી શ્વેત પ્રાણી, વડું એજ આશ્ચર્ય અદ્ભુત કાંણી. ૭
કૃપાસાગરી નાગરી જગતમાતા, હરિવલ્લભા ઈશ્વરી ભક્તદાતા;
સદા સપ્તસિંધુ થકી નીર ન્યારૂં, બને કોણથી કર્મ અદ્ભુત સારૂં. ૮
નદી નવસેં ને નવાણું નવાયે, સમું પુણ્ય ગંગા વરાં એક નાયે;
વિધિકલ્પ ગંગા ભજે મંત્ર ગાત્રે, ફળેયુકત તે યમુનાસ્મરણ માત્રે. ૯
ગૌનાદિ રૂપે કાલિંદીક નિવારી, થયા જીવ જે પૂર્વમહાપુણ્યરાશિ;
ગિરા ગોમતી ગૌમતી નર્મદાજી, ભામા ગલ્લકી સર્યૂ આદિક રાજી. ૧૦
કુરૂક્ષેત્ર કાશી ગયા પુષ્કરાદી, વસે નિમિષારણ્ય જ્યાં બ્રહ્મવાદી;
નદી તીર્થ ઇત્યાદિ સંગે સમાજ, તમોમાં કરે સ્નાન પ્રયાગરાજા. ૧૧
ઘણા જન્મનાં પાપ મહા ઓઘ કાપે, કદા વર્ણ કો નામ યાગી આલાપે;
ધરે પાય તે પૃથ્વી પૂત માનું, ફળેયુકત પાવન ત્યાં ચિત્ર શાનું. ૧૨
કરે સ્નાન સૌ તીર્થમાં નિત્ય કોઈ, કહું પુણ્ય તે તીર્થ રાજેથી હોઈ;
રવિપર્વ કોટિક સિંધુ ભજેથી, મળે તેટલું પુણ્ય કૃષ્ણા રજેથી. ૧૩
નદી ક્ષેત્ર સૌ તીર્થ પ્રત્યેક સાધે, અયુતાબ્દથી જેટલું પુણ્ય લાધે;
પરિક્રમ પંચાસ કોટિ ફરેથી, ફળે પુણ્ય તે મથુરા સાંભરેથી. ૧૪
મધુપુર ગોકુળ વૃંદાવને વા, વસે પ્રાણી તે પ્રાણી પ્રાણેશ લેવા:
વડું માહત્મ્ય સહેજે વસી માત્ર રેતું, વસી કૃષ્ણ કૃષ્ણા ભજે તો શું કેવું. ૧૫
તટે રાસક્રીડા સદા કૃષ્ણ ગોપી, લીલા લાડીલી લાલ એકાંત ઓપી;
જહાં વૃક્ષવૃક્ષે વસ્યા વેણુપાણિ, પત્રે પત્ર ચોભુજ છે વેદવાણી. ૧૬
અલૌકિક આનંદદાતાર માજી, દયો દાસ ગારો મુખે દોની ગાજી;
ભણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી, કૃપાદૃષ્ટિ તેને કરે ચક્રપાણિ. ૧૭

૮૩

ચેતવણી.

પદ.

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને, કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજનીરે;
આ જૂઠી બાજી જગતતણી છે, તેથી મમતા તજનીરે. ચેત૦ ટેક.
શું મૂરખ મિથ્યા મારૂં કહેછે, તારૂં તે સહુ ખોયુંરે;
આ અમૂલ્યક હીરો હારીને તેં, પત્થરમાં ચિત્ત પ્રોયુંરે. ચેત૦
આ ડહાપણ તારૂં ગયું ધૂળમાં, ચુલે પડી ચતુરાઈરે;
તું સેવા સમરણમાં નવ સમજ્યો, અંન ગગાડયું ખાઈરે. ચેત૦
તેં હેતે હરિસેવન નવ કીધું, સંતોષ્યા નહિં સાધુરે;
આ ધિઃક પડયો તારો જનમારો, વણસાડયું તેં બાધુંરે. ચેત૦
અલ્યા તું તારી જનનીને, શે ના પત્થર પડીઓ પેટરે;
જે લોક પખાળત વસ્ત્રજ વારૂ, તુજને નાખી હેટરે; ચેત૦
તોપણ કોઈનું કારજ સરતું, પણ તું તેથી ગાહેરે;
કોઈને કામ કયહું ના આવ્યો, કિંચિત્ કયહુંના ગાંહેરે. ચેત૦
આ જનમ દિવસથી જરા લગી તેં કુત્સિત કૃત બહુ કીધાંરે;
આ માતપિતા આદે અતિ સજ્જન, જનને દુઃખ બહુ દીધાંરે. ચેત૦
તું પાપથકી બીહીનો નહીં પાપી, વદ્યો ન જૂઠા પાખેરે;
કોટી જીવ કલપાવે મુરખ, જૂઠી પૂરી સાખેરે. ચેત૦
વદતું નહીં તે વદે સુખેથી, ના ખાતું તે ખાએરે;
તું તારા મનમાં મરમાતો, ના જાતું ત્યાં જાએરે. ચે૦
આ વિષયતણું કૃત વહાલું કીધું, મનથી માન્યું ઠીકરે;
વેદ શાસ્ત્રનું વચન ન માન્યું, ધરી ન હરીની બીકરે. ચેત૦
કપટ કરી લોકોને લુંટયા, પિંડ પોતાનો પોખ્યોરે;
નવ દીન ઉપર દયાજ આવી, પરઆત્મા બહુ દોખ્યોરે. ચેત૦
તું વૈષ્ણવ વેષે વહાતો હીંડે, જ્ઞાનઉપદેશ બતાવેરે;
પોતાનું મન પત્થર સરખું, તેમાં દોષ ન લાવેરે. ચેત૦
દગો કરંતા દોષ ગણે નહીં, લાગ્યો જયમ ત્યમ લૂંટીરે;
જે પરમારથ કણ જનનો દેખે, હઈડું ભાંગે ફૂટીરે. ચેત૦

એમ કપટ કરી છળભેદ રચીને, પરવિત્ત ઘરમાં ઘાલ્યુંરે;
એમ કરંતાં મૃત્યુ આવ્યું, તેથી કપટ ન ચાલ્યુંરે. ચેત૦
પછી જમકિંકરે ગરદન ગ્રહીને, કહાડયો ઘરથી બહારરે;
લેઈ ગયા જમપુર ઝપાટી, દેતા માર અપારરે. ચેત૦
ત્યાં જઈને રાખ્યો ધર્મ આગળ શી આજ્ઞાછે સ્વામીરે;
જે વિધિ કહો તે વિધિ દુઃખ દઈએ, બોલ્યા મસ્તક નામીરે. ચેત૦
પછે ધર્મરાયે ત્યાં તુજને પૂછયું, કહે કમાઈ શી કીધીરે;
તું ગયો હતો હરિસમરણ કરવા, કયમ થઈ નહીં સિદ્ધીરે. ચેત૦
ત્યાં એવું કહેતાં ચિત્રવિચિત્રે, કહાડયું તારૂં પાનુંરે;
તે વાંચતાં મનમાં લજવાણો, એવું તાહારૂં ગાનુંરે. ચેત૦
તે સાંભળી ત્યાં ધરમસભામાં, સરવે હસીયા દંતરે;
ભાઈ આવો નિરલજ કોઈ ન દીઠો, કદી ન આવ્યો અંતરે. ચેત૦
પછે ક્રોધ કરી યમરાજા બોલ્યા, નાખો કુંભીપાકરે;
એ નકટ જીવને શી શિખામણ, ન મળે જેને નાકરે. ચેત૦
ધરમે એમ કહ્યું જવ ત્યારે, તું બોલ્યો જોડી પાણુંરે;
મેં જન્મ મારી હું હાર્યો સ્વામી, દીન વધો તું વાણુંરે. ચેત૦
હવાં મનુષાદેહ એકવાર મુજને, આપો શ્રી મહારાજરે;
હું હાવાં હરિસમરણ નહિ ભૂલું, અન્ય કરીશ નહીં કાજરે. ચેત૦
એમ કોટિ કાલાવાલા કરતાં કૃપા કરી યમભૂપરે;
જોજે ના ભૂલીશ કહી આપ્યું, મનુષાદેહ સ્વરૂપરે. ચેત૦
તું એમ કરાર કરી આવ્યોછે, તે તું શે નવ જાણેરે;
તું હાવાં જઇ ઉત્તર શો આપીશ, હરિગુણ મુખ ના આણેરે. ચેત૦
તું ફોકટ ફજેત શીદ થાએ છે, કહ્યું માનની માહારૂં રે;
હું સાચું કહુંછું સમજ હરિ ભજ, શીદ બગાડે તારૂંરે. ચેત૦
આ જે દેખે તે સહુ ખોટું, સાચું હરીનું નામરે;
તે વણ હીમે લૂંટી લે તેને, નથી દ્રવ્યનું કામરે. ચેત૦
આ સુખસંપત ઘર ઘરણી દેખી, શીદ હરાયો હીંડેરે;
આ તું મા જાણીશ ઝાઝું, જીવીત આવ્યું ટાંડેમીડેરે. ચેત૦
તું હૃદયથી નથી હેત ધરીને, ભજતો વૈકુંઠનાથરે;
તો પાછળ પસ્તાવું પડશે, ઘસવા પડશે હાથરે. ચેત૦

ભાઈ આ મનુષ્યદેહ મોંઘો છે, મળશે નહીં વારેવારેરે;
જો આ અવસર ચૂકયોતો નિશ્ચે, લક્ષ ચોરાસી તારેરે, ચેત૦
ત્યાં ખર સુકર ગંડક ગર્ધવ, જાતિમાં અવતરશોરે;
ત્યાં પ્રભુસમરણ કરવાની ગત્ય નહી, ચારેખાંણ રડવડશોરે. ચેત૦
તે માટે મુજ કહ્યું કરીને, ગોવિંદના ગુણ ગાનીરે;
આ માયા મમતા મૂકીને તું, તાહારૂં ચેતી જોનીરે. ચેત૦
તું આવ્યો ત્યારે શું લેઈ આવ્યો, જાઇશ કહે શું લેઈ રે;
તું બીજું તારૂં શુંજ બતાવે, તારી છે નહીં દેહરે. ચેત૦
મારૂં મારૂં કરીને મૂરખ, મુઓ તું દોડી દોડીરે;
વૃથા વિટંબણ શીદ કરે છે, સંગ ન આવે કોડીરે. ચેત૦
ભાઈ તારે કીધે વસ્તું ઓછું, લેશમાત્ર નહીં થાયરે;
એ કરતાહરતા બીજો છે, તું વચ્ચે શીદ અથડાયરે. ચેત૦
લખ્યું ન મિથ્યા થાય કદાપિ, ભાગ્ય વિષે છે જેહરે;
તેની મેળે વણમાંગ્યું, આવી મળશે તેહરે. ચેત૦
તે માટે કોટી કલ્પના કહાડી, ગાની શ્રી ગોવિંદરે;
એ દાસ દયાના પ્રભુને ભજતાં, થાશે અખિલાનંદરે. ચેત૦

૮૪

બાળલીલા.

ગરબો.

સજ્જન સાંભળોરે, હરિની બાળલીલા કાંઇ ગાશું,
કોટિક કલ્પનારે, પતિતપણાથી પાવન થાશું; ૧
ઇશ્વર અખિલતણારે, જેનું કરે શેષ શિવ વંદન,
ભકતવત્સલ પ્રભુરે, માટે થયા નંદના નંદન. ૨
ગોકુળ ગામમાંરે, નિત્ય યશોમતીઘેર આનંદહેલી,
કાલાં તોતલાંરે, સુતનાં વચન સુણી થાય ઘેલી. ૩
મોહન મુરતીરે, સહેજે દીઠેથી મોહ લાગે,
તે હરિ હઠ કરીરે, મા મા કહીને માખણ માગે. ૪

પાયે લંગરીરે, છમછમ કરતો છગીલો ચાલે,
લટકે લાડકોરે, રંગત લાકડલી કર ઝાલે. ૫
કટિકંદોરડોરે, ચરણ ધરંતાં ખમખમ બોલે,
લટકે ફૂમતુંરે, શોભા નહીં કોઈ તેની તોલે. ૬
પહોચ્યાં સાંકળાંરે, કરમાં કંચનકંકણ શોભે,
બાજુ બેરખાંરે, બાજુબંધે બહુ મન લોભે. ૭

ઉરપર સાંગલુંરે, સિંહનખ શોભે સુવરણમઢીઓ;
મણી મુક્તાતણીરે, માળાઓ જઈ નાભી અડીઓ. ૮
મોહન મુખડુંરે, શરદપુનમ શશીથકી બહુ સારૂં;
નિરમળ નાસિકારે, મોતીલળકે મોહ્યું મન મારૂં. ૯
આંજી આંખડીરે, માજી ગાલ નજરિયું કીધું;
લિલવટ લાલનુંરે, શોભે કુંમકુંમ બિંદુ દીધું. ૧૦
કુંડળ કાનમાંરે, પડ્યાં પ્રતિબિંબ કપોળે ઝળકે;
ઝુમણું વેળિયુંરે, મોતીભરિયું લટકે લળકે. ૧૧
મુખપર ઝૂમતારે, હરિને ખિટળીઆળા કેશ;
છબી ઘનસ્યામ છેરે, મનમોહન પ્રભુ બાળક વેશ. ૧૨

મુખ દધિ લેપિયુંરે, નિરખે ઉર ભરી આવે વહાલ;
પરમ આનંદનોરે, સાગર નવનીતપ્રિય નંદલાલ. ૧૩
એવો લાડીલોરે, ઠગકે ચાલ ઠગકતી ચાલે;
મહીડું વલોવતાંરે, ગોવિંદ ગોળી રવૈ ઝાલે. ૧૪

બોલે તોતલુંરે ઠણુકણુતો કાનડ કાળો;
માડી ધવડાવતીરે, હઠ કરી કેતાં લાગે વહાલો. ૧૫
પાલનો ઉભર્યોરે, કોકા દૈને કંઠ લપટાવે;
શિરશુદ્ધી. કરીરે, ઉછંગે લઈને ધવરાવે, ૧૬
ગોવિંદ ઘુંટડેરે, દૂધ પીએ જસોદા મુખ જુએ;
બુચકારી દેરીરે જનુની આંખનાં આંસુ લુએ. ૧૭
ત્રપ્ત થયા પછેરે, માજી વિવિધ રમકડાં આપે;
બેસે આંગણેરે, ગોપી જન લઈ રૂદયે ચાંપે. ૧૮

લેતી ભામણાંરે, નિરખ શિશુ મારે મુખ ચૂમે;
ઘેર જવાય નહીંરે, લલચ્યું લાલ વિશે મન ઘૂમે. ૧૯

રમતાં આંગણેરે, કરદમ વળગ્યો છે અંગે;
બહેકે બરાસથીરે, ઝાઝી હેલી છે હરી સંગે. ૨૦
એવા જે બર્યારે, વછનું પૂંછ ગ્રહી ફરે પૂઠે;
પડી જવાયછેરે, ગોપી હસીપડે વળી ઉઠે. ૨૧
વ્રજની સુંદરીરે, લાલચ માખણતણી બતાવે;
અંતર પ્રેમથીરે, પ્રભુને થૈથૈ થનક નચાવે. ૨૨
બાળચરિત્રનોરે, આનંદ એવો વ્રજજન માણે;
વ્રજવાસીતણાંરે, ભાગ્યનો પાર કોઈ નવ જાણે. ૨૩
નેતિ નિગમ કહેરે અગમ અગોચર સહુથી અળગો;
તે પ્રભુ પ્રેમથીરે, આહીરડાંને આવી વળગ્યો. ૨૪
ક્રીડાઅવતાર ઘણોરે, શિરોમણી વ્રજલીલા વ્રજરાણો;
દાસ દયાતણોરે, પ્રાણજીવન ધન એ પ્રભુ જાણો. ૨૫

૮૫

પ્રેમપરીક્ષા.

ગરબો.

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઈ અનુભવી જાણેરે, કહેતાં તો નાવે બણી.
પ્રસુતાની પીડારે, વંઝા તે શું જાણે?
જાણ્યું કેમ આવેરે, માણ્યાને પરમાણે.
મૂગે સાકર ખાધીરે, ગુંગાને સ્વપન થયું;
સરવે મન જાણેરે, બીજાને ન જાય કહ્યું.
ઘાએલનાં દુઃખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે;
અજ્ઞાની લહે નહીંરે, રતિની ગતિ શી છે.
નીમ સરવે નાસેરે, જ્યારે પ્રેમ તે વ્યાપે;
નિંદ્રા જેને આવેરે, તે ઉત્તર કયમ આપે.
જેનું ચિત્ત જ્યાંહાં ચોટયુંરે, તેને તેથી સુખ થાયે.
શો સ્વાદ અગ્નિમાંરે, ચકોર ભાવે ખાયે.
રીત પ્રીતની એવીરે, તેનું સુખ તે જાણે;
અનુભવથી અજાણ્યુંરે, એના અવગુણ આણે

નેહ સુખથી ન વાધેરે, દેખી દુઃખ નવ ઘટે;
જેમ વૃક્ષને વળગીરે, વેલી તો ફરી ના ફટે.
શિખે શાંભળે ગાયેરે, જોબન ગત પ્રીતતણી;
કરવી નથી પડતીરે, એની મેળે આવે બણી.
પ્રીત બાઝે તો સહેજેરે, છૂટે ન પછે છોડી;
મચ્છને દુઃખ દેછેરે, ગળ્યા પછે અંકોડી.
સાચી પ્રીત પ્રાણ લેરે, સાધારણ થાય પરી;
દાદુર જળવિણ જીવેરે. માછલડાં તો જાય મરી.
મોટી જનની મોહિનીરે, બીજી પ્રીતથી ન મળે;
પણ જડ જુઓ લોહુંરે, ચમકને દેખી ચળે.
છીપ રહે સાગરમાંરે, ઇચ્છા સ્વાતિ બુંદતણી;
જુઓ દૃષ્ટિ ચકોરનીરે, અચળ રહેછે ઇંદુભણી.
લજ્જા સુધ સાત્રથરે, પ્રેમીજનમાં ન ટકે;
મધુકર વાંસ કોરેરે, કમળ નવ ભેદી શકે.
મૃગ સહેજે મરેછેરે, પલાયણ અભ્યાસી;
રાગ અનુરાગ પાશેરે, બાંધ્યું મ શકે નાસી.
દૃષ્ટિ પ્રીતની માટેરે, પતંગ દીપકમાં બળે;
જાય પ્રાણ પોતાનોરે, તોયે સ્નેહીને મળે.
રહે ચાતક તરસ્યુંરે, સદા બાર માસ લગી;
પીએ સ્વાતિનું વારીરે, અવર પરસે ન ડગી.
વિષના વસનીનેરે, સાકર પણ સુખ ના કરે.
પય પાણીથી ઉત્તમરે, મીન તેમાં નાખે મરે.
જેનું મન જેસું માન્યુંરે, તેને સુખ તેથી મળે;
તેવિના તેથી સારૂંરે, નાવે તેની આંખ તળે.
બે વૈરાટનાં લોચનરે, ઇંદુ ભાનુ ભેદ કશો;
કંજ કરમાય ચંદ્રેરે, ફૂલે રવિમેંહ વસ્યો.
કંઠે વળગી ના છૂટેરે, એ પ્રેમતણી ફાંસી;
કાચો મારે ફૂટેરે, સુણી જગની હાંસી.
છે અગમ પંથ સ્નેહનોરે, બોધનજી તેનથી દીઠો;
ત્યાં લગી જ્ઞાન મોઠેરે, જેમ પણ છે મીઠો.

જોગતો તેને જોઈએરે, જેનું મન જગમાં ભમે;
તે તો અચળ અમારૂંરે, ચિત રસીઆમાં રમે.
જેનું મન માનેરે, તે જોગ સુખેથી ગ્રહો;
અમો તો એહ માગુંરે, પ્રીતમજીસું પ્રીત રહો.
તમારા તો હરિ સઘળેરે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમો રીઝો ચાંદરણેરે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.
ઇંદુને અવલોકીરે, ચકોરનું ચિત્ત ચળે;
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સંતોષ વળે.
એવા વચન સુણીનેરે, ઓધવજીની ભ્રાંતિ ટળી;
જોગજંજાળ છૂટીરે, ગયું મન સ્નેહમાં મળી.
અભિમાન મૂકીનેરે, ઓધવ ગોપીપાય પડયા;
કહે દયાનો પ્રીતમજીરે નિશ્ચે એક તમને જડયા.

૮૬

લોચનનો ઝગડો.

પદ—રાગ રામગ્રી.

લોચન મનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો;
રસીઆ તે જનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો. ટેક૦
પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નંદકુંવરની સાથ;
મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહે તારે હાથ. ઝગડો લોચન૦
નટવર નિરખ્યા નેન તેં, સુખ આવ્યું તુજ ભાગ;
પછી બંધાવ્યું મુજને, લગાન લગાડી આગ. ઝગડો લોચન૦
સુણ ચક્ષુ હું પાંગળું, તું મારૂં વાહન;
નિગમઅગમ કહ્યું સાંભળ્યું, દિઠાવિના ગયું મન. ઝગડો લોચન૦
ભલું કરાવ્યું મેં તને, સુંદરવર સંજોગ;
મને તજી તું નિત મળે, હું રહું દુઃખવિજોગ. ઝગડો લોચન૦
વનમાં વ્હાલાજીકને, હું વસુંછું નેણ;
પણ તું ને નવ મેળવે, હું નવ ભોગવું ચેન. ઝગડો લોચન૦

મેન નથી મન કયમ તને, બેરે સ્યામશરીર;
દુઃખ આરે જાણે જગત, રાત્રદિવસ વહે નીર. ઝગડો લોચન૦
મન કહે હું ધીકું હદે, ધુમ્ર પ્રગટ ત્યાં હોય;
તે તુજને લાગે નયન, તેહથકી તું રોય. ઝગડો લોચન૦
એ બેહુ આવ્યાં બુદ્ધિકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
મન લોચનનો પ્રાણ તું, લોચન તું મનકાય. ઝગડો લોચન૦
સુખથી સુખ દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
દયાપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણસું, બેહુવડેથી પ્રીત. ઝગડો લોચન૦

૮૭

પદ.

હરિ ભાવ વિના, કેવળ કૃતિ કરેથી કાર્ય ન થાય;
જ્યમ અગ્નિવિના, ભસ્મમાં ઘૃત હોમે એળે જાય. ટેક૦
જુઓ સર્પ સમીર ભક્ષિને રહે, જુઓ ચાત્રક તે પિપાસ સહે;
જુઓ ઉલુક અખંડ ઉજાગ્ર રેહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મીન તીર્થજળમાં ન્હાયે, જુઓ ગુણકા નૃત્ય કરે ગાયે;
જુઓ પહાણો પોખે શું સુખ થાયે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મૃગઆદિક પશુ વનવાસી, જુઓ ગુનેગાર સહેછે ફાંસી;
જુઓ કાસદ પણ જાય કાશી. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ તેલીનો બળદ પરિક્રમા કરે, પન્નગ પેટે ચાલે દંડવત કરે;
જુઓ તપોધન દેવળેદેવળ ફેરી ફરે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ વટ જટાનો બોજ સહે, જુઓ અંધ સદા કર દંડ ગ્રહે;
જુઓ ખરતન રાખમાં રોળ્યું રહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ નટવો અવધૂત વેશ ધરે. જુઓ બગલો દ્રઢ થઈ ધ્યાન ધરે;
જુઓ મૂક વચન મુખ નવ ઉચરે. હરિ ભાવ વિના૦
નહીં વ્યંડલ વિષયતણી આપદા, ઉભું વૃક્ષને ક્રોધ મળે ન કદા;
જુઓ અજગર નિર્લોભી છે સદા. હરિ ભાવ વિના૦
ભાવે પ્રલ્હાદને સ્થંભમાંથી મળ્યાં નામદેવને ભાવે ભૂતમાંથી નિકળ્યા;
વણ ભાવે મંડળિકને કાળ ફળ્યા. હરિ ભાવ વિના૦

હરિ તેવા થાય જેવા જાણે, નિજ ભાવ પ્રમાણે ફળ માણે;
દયો કહે જુઓ સર્વ ઠેકાણે. હરિ ભાવ વિના૦

૯૮

પદ.

સાચું તે સગપણુરે, સમજ મન સ્યામતણું;
બાકી સહુ જૂઠુંરે, કશું નથી કામતણું. ટેક૦
માત તાત ભ્રાત ને ભગની, સગાં સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખા ગોત્રને જ્ઞાતિ, એમાં તારૂં તે છે નહીં કોય;
સગું એ તો સરવેરે, સુખ ને દામ તણું. સાચું તે૦
જનુની જનક એવાં કર્યાં કેટલાં, તેં જેટલી ધરી દેહ;
લહેણાદેણીનો સંબંધ તૂટયો, ત્યારે મૂકી ગયાં તેહ;
કોઈએ ના બતાવ્યુંરે, ઠેકાણું વિશરામતણું. સાચું તે૦
જોની આ હરિવણ હેત ધરીને, કોણ આપે મનુષ અવતાર;
પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, તને ભજનતણો અધિકાર;
ભજે તેને આપેરે, પદ નિજ ધામતણું. સાચું તે૦
અણુ આસક્તિ કમડું મા રાખીશ, માવા મનથી છોડ;
નિશ્ચિંત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજીસું જોડ;
દયા દિનરજનીરે, રટણ કરરે રામતણું. સાચું તે૦

ધીરોભક્ત.

૯૯

પદ.

હોલો હોલી કહેછે રે, પ્રભુજી મારી વહારે ચડો;
બચ્ચાં મારાં મારે રે, તજો આવી બીક ખડો. ટેક૦
બાણ તાણીને ઉભો પારધી, ઉપર આવ્યો બાજ;
રાફડામાંથી સર્પ નીસર્યો, તેને તો સરી ગયાં કાજ;
ગરૂડનો ગામી રે, હરિ બિરદદાર ખરો. હોલો૦

વિનતિ સુણી વિઠ્ઠલ પરવરીઆ, સાપ માંહે નિરવાણ;
ભિલને ડેસતાં પારધીના, તતક્ષણ લીધા પ્રાણ;
બાણ ત્યાંથી છૂટયું રે, બાજ આવી હેઠો પડયો. હોલો૦
જુઓ હરિ કેવા સંકટમોચન, બચ્ચાં બચાવ્યાં કૃપાળ;
કાળું કરનારનું કરતો કાળું, એવો એ દીનદયાળ;
કાળનો કાળ કાળો રે, પ્રહ્લાદની વહારે ચડયો. હોલો૦
કઠણ વેળાએ કારજ કરશે, ભજન કરો ભવ જાય;
સ્વામી સેવાનું ફળ અમોલે, અંત સમે કરે સહાય;
થાય હરિ ઉભો રે, કદી કાળ સામો તડુકયો. હોલો૦

૯૦

પદ

મન મેવાસી, મગરૂરીમાં રહો છો, પણ આખર તમારે મરવું છે;
તિલતિલ તારે લક્ષ્મીવરની–આગળ, લેખું કરવું છે. ટેક૦
તેં શું પરઠયું ને શું પાળ્યું, અહીં આવી ઉંધેકંધું વાળ્યું;
જડબુદ્ધિ જીવ બાધું ગોતર બાળ્યું. મન૦
તારાં દશે દ્વાર જ્યારે બંધ થાશે, તારી વહારે તે વળતી કેણુ થાશે;
તારે આકાશ અવની એક થાશે. મન૦
બાની બકરી કસાઈ ઘેર આવી છે, તે તો પોણી પલની પરોણી છે;
એવી તારા અલ્પ આયુષની એંધાણી છે. મન૦
તારાં નીચાં કરમ નિશ્ચે નડશે, તુજ પાપી શરીરે પોજારાં પડશે;
જમકિંકરની લાતો જડશે. મન૦
કાંઈ પુણ્યતણાં પગલાં ભરજો. કાંઈ પરમારથ કારજ કરજો;
દાસ ધીરાના ધણીને હૃદે ધરજો. મન૦

ગિરધર.

૯૧
દશરથપ્રાણત્યાગ.

રાગ વેરાડી.

સુમંત સંચર્યોરે, મારગે કરતો જાય રૂદન;
રથ હાંકી વળ્યોરે, પરતાપછે અતિ ઘણું મન.
અરે હું અભાગિયોરે, વનમાં મૂકીને આવ્યો રામ;
મુને જનનીએ જનમ્યો વૃથારે, કરવા આવું નિર્દય કામ.
દેખશે રથ રામ વિનારે, પામશે માતપિતા ઘણું દુઃખ.
જ્યારે મને પૂછશેરે, ત્યારે હું શું દેખાડીશ મુખ.
સુમંત એમ શોચતોરે, રોઈ રોઈ રાતાં થયાં લોચન;
અશ્વ ઝૂરે ઘણું રે, પગ પાછા પડે દુરબળ તન.
અવધપુર આવીયું રે, દીઠી નગરી પ્રેતસમાન;
લોક સહુ રૂદન કરેરે, જે જ્યાં તે ત્યાં મુકી બાન.
જ્યારે રામ વન ગયારે, પુરમાંહે પડી છે હડતાળ;
દેહ જેમ પ્રાણ વિનારે, એમ થઈ અવધપુરી તે કાળ.
પ્રધાન પરવર્યોરે, પુરમાં ઢાંકી પોતાનું મુખ;
કૈકેને આંગણેરે, રથ છોડયો થયું ઘણું દુઃખ.
મંદારમાં મંત્રી ગયોરે, જ્યાં છે દશરથ ભૂપ સુજાણ;
સહુ સાથ વીંટીવળ્યોરે, રાયના કંઠે આવ્યા છે પ્રાણ.
સુમંતે ત્યાં જઈરે, કીધો રાયજીને પરણામ;
ભૂપતિ બોલીઆરે, સુમંત કયાં મૂકી આવ્યો રામ.
લક્ષ્મણ જાનકીરે, પ્રાણવલ્લભ મારો રઘુવીર;
મારૂં સરવસ ધન ગયુંરે, હવે હું કેમ કરી રાખું ધીર.
સુમંત તેં શું કર્યુંરે, રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન;
મંદાર મારૂં ઉજડ થયુંરે, કોણે ફોડયાં મારાં લોચન.
હું અંધની લાકડીરે, રામને ચોરી ગયું કોણ આજ;
દૈવે દુઃખ દીધું ઘણુંરે, મેં શાં કીધાં હશે કૂડાં કાજ.

મૂકી મને કયાં ગયારે, આવો મારા રામ કુંવર સુકુમાર;
મારી આજ્ઞા કોણ પાળશેરે, કોણ ચલાવશે રાજવે'વાર.
વૈદેહી કયાં ગઇ રે, સુંદર ચંપકળી સુકુમાર;
આવો મારી માવડીરે મેં તને દીધું દુ:ખ અપાર.
હવે મુખ નથી દેખતોરે, લાડકવાયા લક્ષ્મણ વીર;
આવો ડાહ્યા દીકરારે, મારૂં તન મન ધન રઘુવીર.
હે વિધિ તેં શું કર્યું રે, લૂંટી લીધું દેખાડીને સુખ;
આવું કોને થાય નહિરે, હા હા દૈવે દીધું ઘણું દુ:ખ.
બાળક બાળપણેરે, મેં પાપીએ કાઢયાં વન;
સુમંત સાચું કહેરે, કયાં મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન.
કયાં લગી સંગ કર્યોરે, કયાંથી તું પાછો આવ્યો ઘેર;
રામે ત્યાં શું કર્યુંરે, તે માંડી કહે મુજને પેર.
સુમંત થયો ગળગળોરે, નેત્ર સજળ થઇ બોલ્યો વાણ;
મહારાજ મેં ઘણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરૂષપુરાણ.
હું શૃંગવેર સુધી ગયોરે, ત્રણ દિવસ લગી રહ્યા નિરાહાર;
મુને પાછો વાળીઓરે, ગુહકે ઉતાર્યા ગંગાપાર.
દક્ષિણ દિશા ભણીરે, ગંગા ઉતરીને ગયા રામ;
તમને ઘણા કરીરે, રઘુપતિએ કહ્યાછે પ્રણામ.
સુણી એવું ભૂપતિને, રગ રગ લાગ્યો હુતાશન;
ગાઢે સ્વર થકીરે, રાયે કીધું શોકરૂદન.
કંઠ મળીગયોરે, અંગ પછાડે અવની માંહે;
રામવિજોગનોરે, અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
આરતનાદથીરે, પોકાર્યું રાયે રામનું નામ;
દેહ મૂકી દશરથેરે, પ્રાણ ગયા કહેતાં હે રામ.

વલણ.

રામરામ રઘુવીર કરતાં, તજ્યા ભૂપે પ્રાણ રે;
હાહાકાર હવો તદા, સહુ રૂદન કરે નિર્વાણ રે.

પ્રીતમદાસ.

૯૨

પદ

રાગ પ્રભાતી.

પ્રથમ પ્રભુજીશું પ્રીત ન કીધી, અંતે સંત તેડાવોરે
તુળસી લાવો કોઈ તિલક બનાવો, રામભજન સંભળાવોરે. પ્રથમ૦ ૧
લાય લાગી ત્યારે કૂપ ખોદાવો, કહો કેમ અગનિ બુઝાશેરે;
ચોર ધન સહુ હરી ગયા પછી, દીપ કરે શું થાશેરે. પ્રથમ૦ ૨
બાળપણું રમતામાં ખોયું, જોબન વહાલી જુવતીરે;
વૃદ્ધપણે છોકરડાં વહાલાં, પછી મુએ તે માગે મુક્તિરે. પ્રથમ૦ ૩
કહે પ્રીતમ પ્રભુ પુરણાનંદ ભજો, એજ પદારથ સાચુંરે;
વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, એમાં નથી કાંઇ કાચુંરે. પ્રથમ૦ ૪

૯૩

પદ

રાગ ભૈરવ.

હરી હરી રટણ કર કઠણ કળિકાળમાં, પકડ પરબ્રહ્મ શું રાખ પ્રાણી;
પરપંચ પરહરો સત્ય હૃદિયે ધરો, આચરો અમૃત વિમલ વાણી. ૧
માયાના પૂરમાં વિશ્વ સહુ વહી ગયું, નીરખવા ના રહ્યા રંક રાજા;
બ્રહ્માના દિવસમાં કીટ ગણતી કશી, ઊપજે ને ખપે જીવ ઝાઝા. ૨
અલ્પ સુખ સારૂ શું જીવ ભૂલ્યો ભમે, શિરપર કાલ રહ્યો દંત કરડી;
પામરા પલકની ખબર તુજને નથી, મૂઢ શું જોઈને મૂછ મરડી. ૩
કાળનું આવણું કીટથી બ્રહ્મા લગે, મોટા મહંત તો પાર નાંરે પ્રીછે;
પ્રીતમ પ્રભુજીનું ભજન ભૂલેશ મા આતમાનું જોને કલ્યાણ ઇચ્છે. ૪

ભોજો ભગત.

ચાબખા.

૯૪

મુરખો માની રહ્યા મારૂં રે, તેમાં કાંઈએ નથી તારૂં; ટેક.
સાત સાગર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખારૂં;
ચૌદ ચોકડીનું રાજ્ય ચાલ્યું ગયું, રાવણાદિકવાળું રે; મુરખો. ૧
દુઃખને તો કોઈ દેખે નહિ ને, સુખ લાગે સારૂં;
વેળાવેળાની છાંયડી તારી, વળી જાશે વારૂં રે; મુરખો. ૨
હરિભજનમાં હેતજ રાખો; સગરણ કરો સારૂં;
ભોજો ભગત કહે રાખો રૂદેમાં, પ્રભુનું ભજન પ્યારૂં રે; મુરખો. ૩

૯૫

દુનિયા દિવાની કહેવાશે રે, ભૂંડી ભીંતોમાં ભટકાશે;
પાપ જ્યારે એનું પ્રગટ થશે ત્યારે, ભુપાજતીયેર જાશે;
ધૂણી ધૂણી એની ટોકજ દુખશે, ને લેનારો લેઈ ખાશે રે; દુનિયા. ૧
સ્વરગમાં નથી સુપડું ને, નથી ખાંડણીઓ ને ઘંટી;
દુધચોખાના જમનારા તમે, કેમ કરી જમશો બંટી રે; દુનિયા. ૨
ઢુંગ કરીને ધુતવાને આવે ત્યારે, હાથ બતાવા સૌ જાશે;
ક્યારે આના કર્મનું પાનું રે ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશે રે; દુનિયા. ૩
ફાગીઆગર કોઈ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે;
ભોજો ભગત કહે ભ્રમણાંમાં ભમતાં, ગાંઠની મુડી ગમાશે રે. દુનિયા. ૪

નરભેરામ.

૯૬

પદ

રાગ—ચાબખો.

નિશ્ચે કરો રામનું નામ, નથી જોગી થઈને જાવું;
નથી કરવાં ભગવાં કામ, નથી ભેગું કરીને ખાવું. ટેક૦
જો પુરવે તો ભગવાં કરજો, પુરવે ઉજ્જ્વળ રાખો;
રખે દુખવો સામા જીવને, સુખ સામાનું તાકો. નિશ્ચે કરો૦

એક ત્રાજુવે સઉ સંસારી, બીજે જોગી લાવો;
કીયા જોગીને રામજી મળીઆ, એવો એક બતાવો. નિશ્ચે કરો૦
કંઈ નાહ્યા રાંડોને રોપે, કંઇને ન મળી નારી;
કોઈ સ્વાદે કોઈ કરજે નાડો, કેમ રીઝે ગિરિધારી. નિશ્ચે કરો૦
મહેતો મીરાં ને પ્રહ્‌લાદ, સેનો નાપિક નાતી;
ધનો પીપો રોહીદાસ ફુઓ, ગોરો કુંભારની જાતી. નિશ્ચે કરો૦
બોડાણો જ્ઞાતિ રજપુતની, ગંગાબાઈ છે નારી;
દાસ થઇને જે રહ્યા તો, ઘેર આવ્યા ગિરિધારી. નિશ્ચે કરો૦
રંકા વંકા સજન કસાઈ, ભજ્યા રાત ને દહાડો;
કીયા જોગીને રામ મળ્યા, તે એવો એક દેખાડો. નિશ્ચે કરો૦
નથી રામ વિભૂતિ ચોળવે, નહિ ઉંધે શિર ઝોલ્યે;
નથી નારી તજી વન જાતાં, જ્યાંલગી આપ ન ખોલે. નિશ્ચે કરો૦
જંગલમાં મંગળ કરી જાણે, મંગળ જંગલ જેને;
કડવું મીઠું, મીઠું કડવું, રામજી વશ છે તેને. નિશ્ચે કરો૦
પયને ઓડે ઘૃત રહ્યું છે, તલ ઓડે જેમ તેલ;
કહે નરભો રઘુવર છે સઘળે, એવો એનો ખેલ. નિશ્ચે કરો૦

કાળીદાસ. (વસાવડનો)

૯૭

સ્વયંવરવર્ણન.

રાગ—ધવલ.

રાયે મંડપ રચીઓ, સીતા સ્વયંવર મચીઓ રે; રાયે૦
રૂપ નિહાળી અનુપમ કન્યા, જનકે લીધી છે પ્રતિજ્ઞા રે; રાયે૦
તેડાવ્યા ભૂપ સકળદેશકેરા. આવીને કીધા છે ડેરા રે; રાયે૦
જે કોઈ શિવજીનું ધનુષ ચડાવે, તે જાનકીકંથ કહાવે રે; રાયે૦
મોટી મનોહર મંડપશાળા, હેમના સ્થંભ હીરાળા રે; રાયે૦
કાંચનમંચ અનુપમ ઢાળ્યા, પધરાવી ભૂપ નિહાળ્યા રે; રાયે૦

કૌશિકમુનિ સાથે રાઘવ રાજે, તે રૂપ અલૌકિક છાજે રે; રાગે૦
રઘુપતિ આગળ ભૂપતિ ન્યારા, ચંદ્ર આગળ જેમ તારા રે; રાગે૦
ધનુષપૂજન કીધું જનક ભૂપાળે, ચંદન પુષ્પની માળે રે; રાગે૦
ઢોલ નિશાન ને દુંદુભિ વાજે, ઘોર ગગન લગે ગાજે રે; રાગે૦
જનક પાસે ઉભાં જાનકી આવી, ધનુષને પુષ્પે વધાવી રે; રાગે૦
બોલ્યા શતાનંદગુરૂ નૃપ જોઈ, ધનુષ ચડાવોને કોઈ રે; રાગે૦
એવું સુણીને ઉઠ્યા મહીપતિ સુખીઆ, ભુજબળસમર્થ સુખીઆ રે; રાગે૦
ધનુષ તળે કર ન શકયા ઘાલી, ચંચળ આવ્યા જે ચાલી રે; રાગે૦
ઉઠી ઉઠી આવે છે ભૂપતિ બળીઆ, ફરી અગ પાછા વળીઆ રે; રાગે૦
આવ્યો છે ઇંદ્ર નરેંદ્રને રૂપે, ન ચડ્યું ધનુષ સુરભૂપે રે; રાગે૦
વાસુકિ આવ્યો અનુપમ વેશે, ધનુષ ફર્યું નહીં શેષે રે; રાગે૦
લંકપતિ લંક બાંધીને ઉઠ્યો, જાણીએ ગેબ વછૂટ્યો રે; રાગે૦
દોડ્યો દશાનન ગર્વે ભરાણો, મન જાણે હું સફળાણો રે; રાગે૦
ચાપ તળે કર દશ દશ ચંપ્યા, તે દેખીને દિક્‌પતિ કંપ્યા રે; રાગે૦
ધનુષ તળે ભુજ વીશ ભરાણા, તે કહાડતાં કર કચરાણા રે; રાગે૦
લડથડ્યો દશમુખ મહીપતિ હસીઆ, મુકુટ મસ્તકથી ખરીઆ રે; રાગે૦
વીશ ભુજા દશ મસ્તક ધારી, હાર્યો રાવણ અહંકારી રે; રાગે૦
વરૂણ વાયુ આવ્યા નરવપુ ધારી, ધનુષથકી ગયા હારી રે; રાગે૦
દશસહસ્ર મહીપતિ એકઠા ધસીઆ, ધનુષના ખૂણા ન ખસીઆ રે; રાગે૦
દશ દિક્‌પાળનો લાગ ન લાગ્યો, સર્વનો ગર્વ ત્યાં ભાગ્યો રે; રાગે૦
કે ભૂપ ચિતા ઉપહાસે, ન ગયા પિનાકની પાસે રે; રાગે૦
... ધનુષ વળે ભૂપતિ પાછા, તે આછા થકા લાગે આછા રે; રાગે૦
કેટલાક ભૂપતિ મનમાં રે લાજી, શીઘ્ર ચાલ્યા રથ સાજીરે; રાગે૦
જનકની આજ્ઞા માગી ન માગી, તે (વળી) ગયા ભૂપતિ બળ ત્યાગીરે; રાગે૦
જોયું જનકે કોઈએ ધનુષ ન ચડીયું, તે પર્વતની પેરે પડીયું રે; રાગે૦
જનક ભણે મારી પુત્રી ન પરણી, વીર વિના થઇ ધરણી રે; રાગે૦
ભૃગુપતિએ પૃથ્વી નક્ષત્રી કીધી, વીરકળા હરી લીધી રે; રાગે૦
એણીપેરે સાંભળી લક્ષ્મણે વાણી, લોચન ક્રોધે ભરાણી રે; રાગે૦
બાપુરે પ્રભુ મુને આજ્ઞા દીજે, (તો) ભૂપતનું મનડું પતીજે રે; રાગે૦
કહોતો બ્રહ્માંડને પાદુએ પાડું, નભલગે અવનિ ઉપાડું રે; રાગે૦

સાત સાગર કહો તો એકઠાં ભેળું, આભના તારા ઉખેલું રે; રાયે૦
નિર્વીર પૃથ્વી જનકજીએ જાણી, ન શક્યું ધનુષ કો તાણી રે; રાયે૦
પ્રભુ તમ આવે જો ધનુષ ન ભાગે, તો રવિકુળ લાંછન લાગેરે; રાયે૦
સાંભળી બાત વાર્યા રઘુનાથે, આપણ છીએ મુનિ સાથે રે; રાયે૦
આજ્ઞા વિના કાંઈ કામ ન થાએ, સેવાતણું ફળ જાએ રે; રાયે૦
સાંભળી ઋષિ હસી બોલ્યા મુખથી, ધનુષ ચઢાવોને સુખથીરે; રાયે૦
રામ રઘુકુળકેસરી કહાવો, શંભુનું ધનુષ ચઢાવો રે; રાયે૦
મુનિવરના સુણી વાયક કર્ણે, ઊઠી પ્રભુ લાગ્યા ચર્ણે રે; રાયે૦
કટિતટ-પલવટ નાથે ન વાળી, ન બાંધી પાઘ સંભાળી રે; રાયે૦
સેજે ધર્યું જઈ ધનુ ત્રિપુરારિ, તે લાગ્યું કુસુમ જેવું ભારી રે; રાયે૦
તાણી પિનાકના કર્યા ત્રણ કટકા, તે આભ લગે જઈ અટક્યા રે; રાયે૦
સપ્ત પાતાળેથી પન્નગ થડક્યો, ભાનુતણો તુરી ભડક્યો રે; રાયે૦
કલમલ્યો કુરંગ ધનુષ કડાકે, દિગ્ગજ ભાગ્યા ભડાકે રે; રાયે૦
દેવ રહ્યા દંત આંગળી ઘાલી, જોવા આવ્યા સહુ ચાલી રે; રાયે૦
કોય કે' ભવકોદંડ કિશોરે, વય વિના ભાગ્યું છે જોરે રે; રાયે૦
કોય કે' ભૂપતિ એવું કરીએ, જાનકી ઝોંટીને વરીએ રે; રાયે૦
કોય કે' ભૂપ એવું નવ કીજે, અન્યાયે કન્યા કેમ લીજે રે; રાયે૦
કોય કે' જાણ્યુંઅજાણ્યું મા ભાખો, બોલ્યા વિના બળ રાખોરે; રાયે૦
જેણે શરાસન શંભુનું ભાંજ્યું, અસ્ત્ર અખંડિત ગાંજ્યું રે; રાયે૦
તે સાથે યુદ્ધ કરે કેમ ચાલે, મારી મહીતળે ઘાલે રે; રાયે૦
કોય કે' ભૂપ ચાલો રથ જોડી, ભાંડ થાય જેમ થોડી રે; રાયે૦
ભકતભૂપતિ ઘણું મનડામાં હરખે, તે રૂપ રાઘવતણું નરખે રે; રાયે૦
દેવનાં દુંદુભિ વાગ્યાં છે વ્યોમે, વરસે કુસુમ ઘણાં ભોમે રે; રાયે૦
ભારે કુતૂહળ મંડપ માંહી સજ્જન હરખ્યાછે ત્યાંહી રે; રાયે૦
આપી રઘુવરને વરમાળા, આલીને જાનકી બાળા રે; રાયે૦

સીતાસ્વયંવર.

બ્રહ્માનંદ.

૯૮

પદ

રાગ—ગરબી.

નારાયણ નામ લેને તું પ્રાણી રે, બદ્રીનાથ પ્રગટ જુગ જાણી; નારાયણ.
નરદેહ દીધો તુને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે;
પડયું રહેશે નાવે કોડી સાથે, નારાયણ—૧.
ગર્ભવાસ રક્ષા કીધી તારી રે, લીધો જઠરાગ્નિથી ઉગારીરે;
એવો તેને તું કેમ વિસારી, નારાયણ—૨.
વિના સમજે કહેછે મારૂં મારૂં રે, ધન કાજે ભમે મન બહારૂં રે;
તારે હાથે નથી તન તારૂં. નારાયણ—૩.
મિથ્યાસુખમાંહી તું ભરમાણો રે, બાંધ્યો લોકલજ્યા ગળે પાણો રે;
જાયછે તૃષ્ણાને પૂરે તણાણો, નારાયણ—૪.
કાયા માયા છે જો તારી કાચીરે, તેને રંગે મા રે'જે તું રાચીરે;
બ્રહ્માનંદ કહે વાત સાચી, નારાયણ—૫.

૯૯

પદ

રાગ—ધોળ.

દાટયો રહેને ચોર દૈવના, શું મુખ લઇને બોલે જી;
સ્વારથ કારણ શ્વાનનીપેરે, ઘર ઘર ફરતો ડોલે જી. ૧
આતમ સાધન કાંઈ ન કીધું, માયામાં ભરમાણો જી;
લોક કુટુંબની લાજે લાગ્યો, સઘળેથી લૂટાણો જી. ૨
પિંડને અરથે પાપ કરતાં, પાછું ફરી નવ જોયું જી;
કોડી બદલે ગાફલ કુબુદ્ધિ, રામ રતન ધન ખોયું જી. ૩
વિષયવિકાર હૈયામાં ધાર્યા, વિસાર્યા મોરારી જી;
મૂરખ તેં આમે દશ મહિના, જનની ભારે મારી જી. ૪
સંતપુરૂષની સોબત ન ગમે, ભાંડ ભવાઈમાં રાજી જી;
બ્રહ્માનંદ કહે નરતન પામી, હાર્યો જીતી બાજી જી. ૫

દેવાનંદ.

૧૦૦

પદ

તારા મનમાં જાણેછે મરવું નથીરે, એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર;
તેમાં ભૂલી ગયો ભગવાનનેરે. ટેક૦
ધન દોલત નારી ને ઘણા દીકરારે, ખેતી વાડી ઘોડી ને ઘરબાર. તેમાં૦
મેડી મંદીર ઝરૂખા ને માળિયાંરે, સુખદાયક સોનેરી સેજ. તેમાં૦
ગાદી તકીઆ ને ગાલમસુરીઆરે, અતિ આડ કરેછે એજ. તેમાં૦
નીચી ખાંધ કરીને નમતો નથીરે, એવું સાધુસંગાતે અભિમાન. તેમાં૦
મરમાળી મોહનજીની મૂર્તિરે, તેની સાથે ન લાગેલ તાન. તેમાં૦
પાપ અનેક જન્મનાં આવી મળ્યાંરે, તારી મતિ મલીન થઈ મંદ. તેમાં૦
દેવાનંદના વા'લાને વિસરી ગયોરે, તારે પડયો ગળે જેમ ફંદ. તેમાં૦

૧૦૧

પદ

દુનિયામાં ડાહ્યા, ડા'પણમાં દુઃખ પામે;
ભવતારણ ભગવાન વિસારી, ચડીઓ ઠાલે ભામેરે. દુનિયામાં૦
મનુષ્યદેહ મળ્યો અતિ મોટો, ખોટો જાણી ખોયો;
ચોરે ચૌટે જૂઠું બોલ્યો, નાહક નીર વલોયોરે. દુનિયામાં૦
હરિહરિજન સંગ હેત ન કીધું, પીધું વિષનું પાણી;
સુખ સંસારી પામ્યા સારૂ, સુત્રા લગી ઘર તાણીરે. દુનિયામાં૦
હરખશોકની નદીઓ મોટી, તેમાં જાય તણાણો;
દેવાનંદ કહે હરિ ભજ્યો નહીં, ઘણે દુઃખે ઘેરાણોરે. દુનિયામાં૦

નિષ્કુળાનંદ.

વૈરાગ્ય વિષે.

૧૦૨

પદ

રાગ–જંગલો.

જનની જીવોરે ગોપીચંદની પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી;
ઉપદેશ આપ્યો એણીપેરે, લાગ્યો સંસારિડો આગજી. જનની૦
ધન્ય ધન્ય માતારે પુત્રતણી, કહ્યાં કઠણ વચનજી;
રાજ સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજી. જનની૦
શિકી ન શકેરે ઇંદ્રીઓ, બહુ બોલાવ્યો બાજંદજી;
તેનેરે દેખી ત્રાસ ઉપનો, લીધી ફકીરી છોડયો ફંદજી. જનની૦
ભલોરે ત્યાગ ભરથરીતણો, તજી સોળસેં નારજી;
મંદીર ઝરૂખા મેલી કરી, આસન કીધલાં બહારજી. જનની૦
એ વૈરાગવંતને જાઉં વારણે, બીજા ગયારે અનેકજી;
ભલારે ભુંડા અવની ઉપરે, ગણતાં નાવે છેકજી. જનની૦
કયાં ગયું કુળ રાવણતણું, સગરસુત સાઠ હજારજી;
ન રહ્યું તે નાણું રાજા નંદનું, સર્વ સુપન વેવારજી. જનની૦
છત્રપતિ ચાલી ગયા, રાજ મૂકી રાજનજી;
દેવ દાનવ મુની માનવી, સર્વે જાણો સુપનજી. જનની૦
સમજી મૂકો તો સારૂં ઘણું, જરૂર મુકાવશે જમજી;
નિષ્કુળાનંદ કહે નહિ મટે, સાચું કહું ખાઈ સમજી. જનની૦

૧૦૩

પદ.

જંગલ વસાવ્યું રે જોગીએ, તજી તનડાની આશજી;
વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આઠે પહોર ઉદાસજી. જંગલ૦
સેજ પલંગેરે પોઢતા, મંદિર ઝરૂખા માંયજી;
તેને નહિ તૃણ સાથરો, રહેતા તરૂતળ છાંયજી. જંગલ૦

શાલ દુશાલા ઓઢતા, ઝીણા ઝરકશી જામજી;
તેણે રે રાખી કંથા ગોદડી, સહે શિર શીત ઘામજી. જંગલ૦
ભાવતાં ભોજન જમતાં, અનેક વિધિનાં અન્નજી;
તેણેરે માગવા લાગ્યા ટુકડા, ભિક્ષા ભવને ભવનજી. જંગલ૦
હાજી કહેતાં હજારો ઊઠતા, ચાલતા લશકર લાવજી;
તે નર ચાલ્યારે એકલા, નહીં પેંજાર પાવજી. જંગલ૦
રહો તો રાજા રસોઈ કરૂં, જમતા જાઓ જોગીરાજજી;
ખીર નીપજાવું ક્ષણું એકમાં, તે તો ભિક્ષાને કાજજી. જંગલ૦
આહાર કારણુ ઉભા રહે, એકની કરી આશજી;
તે જોગી નહીં ભોગી જાણુવો, અંતે થાયછે વિનાશજી. જંગલ૦
રાજ સાજ સુખ પરહરી, જે જન લેશેરે જોગજી;
તે ધનદારામાં નહિ ધશે, રોગસમ જાણે ભોગજી. જંગલ૦
ધન્ય તે ત્યાગ વૈરાગને, તજી તનકાની આશજી;
કુળરે તજીને નિષ્કુળ થયા, તેનું કુળ અવિનાશજી જંગલ૦

મનોહર સ્વામી.

૧૦૪

પદ

જેને કૃષ્ણવચન વિશ્વાસ, તેને ન રહે યમનો ત્રાસ. ટેક૦
વિશ્વેશ્વરનાં વચન વિચારે, વર્તે બારે માસ;
વાક્ય વિરુદ્ધ ન બોલે મુખથી, કરે સંતમાં વાસ. જેને. ૧
કામક્રોધતૃષ્ણાદિક કેરો, કરે હૃદયથી નાશ;
શીલદયાસંતોષાદિકની, ખરી જમાવે રાશ. જેને. ૨
નિરાધાર આધાર સર્વનો, તે હરીનો વિશ્વાસ;
તેને ભજે યજે ધ્યાવે નિત્ય, અન્ય ન રાખે આશ. જેને. ૩
સાધનવંત થકો નિત્ય સાધે, એક રૂપ અવિનાશ;
ભેદરહિત નિજરૂપ જણાવે, ચિદાકાશ સુખરાશ. જેને. ૪

કૃષ્ણ કૃપાથી નિશદિન તેને, બ્રહ્માનંદવિલાસ;
મનોહર મુક્ત જગતમાં વિચરે, છૂટે માયાપાસ. જેને. ૫

વીરવિજય.

૧૦૫

હિતશિક્ષા.

સાંભળજો સજ્જન નર નારી, હિતશિખામણ સારી જી રે;
રીસ કરે દેતાં શિખામણ, ભાગ્ય દશા પરવારી; સુણજો સાજનો રે.
કામ વિના પર ઘર નવ જઈએ, આળે ગાળ ન દીજે જી રે;
બળીઆ સાથે બાથ ન ભરીએ, કુટુંબ કલેશ નવ કીજે. સુણજો૦
દુશ્મનસું પરનારી સાથે, તજીએ વાત એકાંતે જી રે;
માતબેનસું મારગ જાતાં, વાત ન કરીએ રાતે. સુણજો૦
રાજા રમણી ઘરનો સોની, વિશ્વાસે નવ રહીએ જી રે;
માતપિતાગુરૂ વિણ બીજાને, ગુંજની વાત ન કહીએ. સુણજો૦
અજાણ્યાસું ગામ ન જઇએ, ઝાડતળે નવ વસીએ જી રે;
હાથી ઘોડા ગાડી જાતાં, દુર્જનથી દૂર ખસીએ. સુણજો૦
રમત રમતાં રીસ ન કરીએ, ભયમારગ નવ જઇએજીરે;
બે જણ વાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં ઉભા નવ રહીએ. સુણજો૦
હુંકારા વિણુ વાત ન કરીએ, ઇચ્છાવિણુ નવ જમીએ જીરે;
ધન વિદ્યાનો મદ નવ ધરીએ, નમતા સાથે નમીએ. સુણજો૦
ગુરૂ જોગી રાજા પંડિતને, હાંસી કરી નવ હસીએજીરે;
હાથી વાઘ સરપ નર વઢતા, દેખીને દૂર ખસીએ. સુણજો૦
કૂવાકાંઠે હાંસી ન કરીએ, કેફ કરી નવ ભમીએજીરે;
વરો ન કરીએ ઘર વેચીને, જુગટડે નવ રમીએ. સુણજો૦
ભણતાંગણતાં આળસ તજીએ, લખતાં વાત ન કરીએજીરે;
પરહસ્તે પરદેશ દુકાને, આપણું નાગ ન ધરીએ. સુણજો૦

નામું માંડો આળસ છાંડો, દેવાદાર ન થઇએજીરે;
કષ્ટભયાદિક સ્થાનક વરજી, દેશાવર જઇ રહીએ. સુણજો૦
માતાચરણે શીશ નમાવી, બાપને કરો સલામો જીરે;
દેવ ગુરૂનાં દર્શન કરીને, કરો સંસારનાં કામો. સુણજો૦
બે હાથે માથું નવ ખણીએ, કાન નહિ ખોતરીએજીરે;
ઉભા કેડે હાથ ન દઇએ, સામે પૂર ન તરીએ. સુણજો૦
તેલ તમાકુ દૂરે તજીએ, અણગળ જળ નવ પીજેજીરે;
કુલવંતી સતીને શિખામણ, આના જોગી દીજે. સુણજો૦
સસરોસાસુ જેઠજેઠાણી, નણદી વિનય ન મૂકોજીરે;
શાણપણે શેરી સંચરતાં, ચતુરા ચાલ ન ચૂકો. સુણજો૦
નીચ સાહેલી સંગ ન કીજે, પરમંદિર નવ ભમીએજીરે.
રાત પડે ઘર બહાર ન જઈએ, સૌને જમાડી જમીએ. સુણજો૦
ધોબણ માલણ ને કુંભારણ, જોગણ સંગ ન કરીએજીરે;
સેંજે કોઇક આળ ચઢાવે, એવું શીદ આદરીએ. સુણજો૦
નિજ ભરતાર ગયો દેશાવર, તવ શણગાર ન ધરીએજીરે;
જમવા નાતવરો નવ જઇએ, દુરિજન દેખી ડરીએ. સુણજો૦
પરશેરી ગરબો ગાવાને, મેળેખેળે નવ જઇએ જીરે;
નાવણ ધોવણ નદી કીનારે, જાતાં નિર્લજ ન થઇએ. સુણજો૦
હુપડતે પગ ચાલ ચાલીએ, હુન્નર સહુ શિખીએજીરે;
સ્નાન સુવસ્ત્રે રસોઈ કરીને, દાન સુપાત્રે દીજે. સુણજો૦
શોકતણાં લઘુ બાળક દેખી, ખેદ ન ધરશો હૈયેજીરે;
તેની સુખ શીતળ આશીષે પુત્રતણાં ફળ લહીએ. સુણજો૦
બારવરસ બાળક સુરપડિમાં, એ બે સરીખાં કહીએ જીરે;
ભક્તિ કરે સુખ લીલા પામે, ખેદ કરે દુઃખ લહીએ. સુણજો૦
નર નારી બેઉને શિખામણ, મુખ લવરી નવ લહીએ જીરે;
નાત સગાનાં ઘર છોડીને, એકલડાં નવ વસીએ. સુણજો૦
અતિશે ઉનું ખાટું ખારૂં, શાક ઘણું નવ ખાવુંજીરે;
મૌનપણે ઓઠીંગણ વરજી, જમવા પેલાં ના'વું. સુણજો૦
અન્ન વખાણી વખોડી ન ખાવું, તડકે બેસી ન જમવુંજીરે;
માંદા પાસે રાત તજીને, નરણાં પાણી ન પીવું. સુણજો૦

કંદમૂળ અભક્ષ ને બોળો, વાસી વિદળ તે વરજો જીરે;
જૂઠ તજો પરનિંદા હિંસા, જો વળી નરભવ સરજો. સુણજો૦

નર્મદાશંકર.

૧૦૬

પ્રજાનો રાજાપ્રતિ ધર્મ

નારાચ

ખરા ઠરેલ કાયદા ઉમંગ લાવી પાળતી,
કહેલું સાનમાં લહી ખલુસ જે બજાવતી;
સ્વદેશનાભિમાનથી ફિતુર બંડ ના કરે,
પ્રજા સજાત જાણવી, સુરાજભક્તિ આચરે.
પિતાની કાળજી વડે નિરાંતથી જમી સુતી,
ન તેમણી ઓઠે સુપુત્રી મારવા કદી જુતી;
તજી કૃતઘ્નતા સજે કૃતજ્ઞતા રૂડી દિસે,
પ્રજા સજાત જાણવીજ જેહની ખુશી ખીલે.
બહુજ ઇતરાજી રાયની કદાપિ થાય જો,
ક્ષમાની ઢાલ રાખી બા'ર હાજીહાજી ગાયતો;
સમો વટાવી કાયદો અયોગ્ય ફેરવાવતી,
પ્રજા સજાત જાણવી સુરાજનીતિ માંગતી.
પડ્યું વિપત્તિ આભ*તૂટી જોઈ બાપ ઉપર,
કદાપિ ના તજેજ તે જીવોજ ખાઈને ડર;
અનંત તંન મંન ધંનથી દીએ સુઆશ્રય,
પ્રજા સજાત નિજ કામમાંહિ મેળવે જય.
પિતા ઉપર સામટો બધો ન બોજ મૂકતી,
સ્વદેશને સુધારવાતણો સ્વશક્તિએ છતી;

સ્વહિત દેશહિત રાજહિત રીત નીત તે,
પ્રજા સજાત તુર્ત ઝૂંડી લે વળી ભલી ગતે.
કુસંપ લોભ ગર્વને સદૈવ ચાનકે હણે,
સુયત્ન ઘોડજોડ જોડી સંપ ચારકે ભણે;
'સદા રહોજ રામરાજ અંગના ઉમંગમાં,'
પ્રજા સજાત વીર તો છતેજ રંગ જંગમાં.
દગા છળો જુગાર જાર ચોરી ને ખુનો સહુ,
સ્વદેશમાંથી કહાડવા કરેજ મહેનતો બહુ;
બચાવી નાણું એમ જે નખાવતી સમારમાં,
પ્રજા સજાત લાભ લૈ રહેજ બાપલાડમાં.
વિયોગ રાયદીપનો સહે નહીં કદી ખરે,
મુએલવત્ પડી રહે પતંગ દીવસે અરે;
સુદીપ દેખતાંજ ઝંપલાવી તેલમાં પડે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પી આપ પ્રાણદે.
ન એવું આચરે કદી કુલાઈ જાય રાયરે,
ખુશામતો કરી નહીં ગુલામ આપ થાયરે;
રહીજ નીજ બારબોજમાં નહીં ચળે છળે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પી આપ સુખ લે.

૧૦૭

રૂક્મિણિ હરણ.

કટાવ.

સહુ સેનને, રાજાઓને, હારી ગયલા, નિરાશ થયલા, જોઈ કરીને, પ્રગટ સભામાં, સહુની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હરીને, મારૂં ધરીને, નાતું ફરીને, પુરમાં પાછો; એવું પણ લઈ, નિજ સેનને, જાદવ સામાં, લડવાનું કહી, બહુ ક્રોધમાં, બહુ શૂરમાં, સકળ સેનથી, જુદો થઈને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુઠે તો, પડયો ધસીને, જઈ સાંમો ને, બોલ્યો જોરે, "કપટી કૂડા, દોરચાર઼ ઓ, બીખાર઼ ઓ,

કાયર થઇને, કહાં નાસે છે, બાળકપણમાં, દહીંદૂધની, ચોરી કરી તેં, તે પરમાણે, આ અબળાને, મમ ભગિનીને, હું દેખું ને, હરી લઇજાવા, મનમાં ધારે, શરમજ બારે, નક્કી રાખ તું, લવ નવ ફાવે," એમ કહીને, મુકયાં તીર ત્રણ, બીજાં પાંચ પણ, જે સર્વેને, હરિએ રોધી, થઈને ક્રોધી, મૂકયાં બાણ ત્રણ, સફાઇથી કે, શિર સાર્થિનું, સટ્ટ કપાયું, ઉડયા અશ્વ ને, રથ ઘસડાયો, ભાગી ગયો સહુ, તૂટયું ધનુષ શુભ, એવી અવસ્થા, દીઠી જ્યારે, ઘણો બળીને, બળાત્કારે, મથી મથીને, રૂકમ મૂકતો, તીરો ઘણાં પણ, છેદાઇ તે જાયે સઘળાં, જોઈ દોડયો, ખડ્ગ ઢાલ લઈ, તારે તો શ્રીકૃષ્ણ કહાડતા, ખડ્ગ સામું પણ, એવામાં શ્રી રૂકિમણિજીયે, વચ્ચે પડી, કરી કાલાવાલા, ઘણા આગ્રહથી, હરિ અટકાવ્યા, જેને જોતાં, રૂકમે મારી, ગદા રથપર, તર્તજ પટકી, ધરી તેહને, તસતસતો બહુ, બાંધ્યો જબ્બર, સાંગી સાથે, પછી અશ્વ હરિ, થયા ખેડતા, એવાં છે બહુ, પુણ્યચરિત્રો, દેવદૈત્યનાં દ્રોરતોરને, તોડી નાખતાં, શ્રી દ્વારિકાધીશનાં તે બોલો શ્રીરણછોડરાયની જે.

૧૦૮

વહેમ.

ઊઠો ધરી ઉમંગ, અંગથી આળસ કહાડો,
વીરપુરૂષનો સંગ, કરીને બીક નહસાડો;
કરો નહીં દરકાર, વહેમ જો આવે આડો,
અપયશના વિચાર, કાયરઘરમાં ગાડો;
સત્યવચન ને ટેક, મરતાં પણ નવ છાંડો,
તજી જનાની છેક, બાજી મરદાની માંડો;
મચાવી દો ભરપૂર, ઉદ્યમરંગ અખાડો,
નક્કી રાખજો ઉર, બડે નહીં ઘરમાં ખાડે;
સમજી સર્વનું કામ, નિજ અભિમાન જાડો,
તરે દેશનું નામ, સંપ જમાવો ધાડો;
ક્રોધઅગ્નિથી રહેજ, જળાવો કંટક વાડો,
વધશે કીર્તિ તેજ, સિકંદર થાશે દહાડો;

કરિ કિકિયારી એમ, ઝટ ઝટ પાગો ઉપાડો,
પછી નિરાંતે ક્ષેમ, સદા સુખસાથે લાડો;
કહું આગેવાન નર્મદ, ધરી ઝુંડાનો ડાંડો,
સહુ શૂર સાથ ઝટ થઈ, વહેમને તોડી પાડો.

૧૦૯

વિદ્યા સંબંધી પડતી.

કરે ન કો અભ્યાસ, પૂરતો તન મન દઈને;
કામ જેટલું લેઈ, બેસી રહે સંતોષે તે.
કરે ન કો અભ્યાસ, કારખાનાં કયમ લાવે?
વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે કયાંથી આવે?
વિના દ્રવ્ય તે કેમ, શાસ્ત્રનાં શોધન થાયે?
વધેજ વિદ્યા કેમ, કેમ જિજ્ઞાસા વાધે?
વધે પુસ્તકો કેમ, થાય વિદ્વાનો બેગા;
બતાવના ઉપાય, વહેમપર મારી છેકા?
વળી ભણેલા કોક, હોય તે ફૂલાયછે,
ભૂલી ફરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવેછે.
અજ્ઞાની ને અંધ, જંન બે સરખાં ચાલે;
જેમ દોરવે અન્ય, તેમ તે અહીંતહીં હાલે.
ઘણો છેહ દે ચતુર, ભણ્યો નિજ લાભજ જોયે;
પડે ખાડમાં અંધ, બાપડાં જખમી રોયે.
પડે નહીં વિશ્વાસ, પરંતુ કરવો પડતો;
અપંગડાં શું કરે, વાટમાં નડતાં દડ તો.
શહેર શેરની પડે, ગામને ખાઈજાયે;
ગામ ખવાડે રોજ, નહીં કંઈ તે મન આણે.
અભણ્યાકેરૂં ધંન. ભણ્યો તે લૂટી લેતો;
જેમ બમાવે એહ તેમ તે મનમાં લેતો.
મનુએ શિક્ષા દીધ, પક્ષપાતેજ ન ન્યાયે;
કરે વિપ્રના કાજ, બીજાપર સખ્તી થાયે.

કરે મશ્કરી ખૂબ, ભણ્યો મૂરખની રોજે;
ધિક્કારીને પડે, તૂટીને તે પર ફોજે.
અભણ્યો રહે ગુલામ, ભણેલાનો થઈ તાબે;
જેનામાં નહીં રામ, જંન તે ધખ્ખા ખાયે.
ધનમાનને કાજ, ભણ્યાએ પંથ ચલાવ્યા;
અભણ્યા ભોળા જંન તેમણે માનજ આપ્યાં.

११०

ચોમાસામાં વનવર્ણન.

મંદાક્રાંતા.

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકામ,
સંધું દીસે પવન ન હોલે શાંત રૂડું ગભીર;
શોભા વર્ણું શું હું, ઝટ પછી મેઘરાજા પધાર્યા,
વૃક્ષાદીએ હરખથીં નમી સ્વરિત શબ્દો પુકાર્યા. १

કેવો થંડો પવન અતિસેં જોરમાં આવતો રે,
ઓ આ આવી ઝડપથીં બહુ વાદળી કાળીં જો રે;
આહા કેવું પડું પડું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
ઓહો: આવ્યો ખૂબ તૂટીં પડયો મેઘ મોટીજ ધારે. २

ચારે પાસે વીજળીં ચમકે ઉપરા ઉપરીરે;
ગાજી રે'છે ગરજનથકી રાન આખું વળીરે;
વ્યાઘ્રો સિંહો અતિસ તડૂકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
જોતાં ત્રાસે પ્રથમ નીકળ્યો તે પ્રવાસી ગરે રે. ३

જોગી બીજા જન હું સરખા કષ્ટ જેને પડેલાં,
તેઓ રાને લવ નવ બીહે જોઈ ઉત્પાત ઘેલા;
જોગી હર્ષે ચિંતન કરતા સચ્ચિદાનંદનું ને,
દુ:ખી અજ્ઞાઃ મરણ ઇચ્છતા સુજ્ઞ તે રંગ જુએ. ४

આહ્મા જાણે ગડગડ ગડી આ ભડાકા કડાકા,
વીજે અડકે જળ ખૂબ પડે વાયુ લેતા તડાકા.

વાંસો ફૂટે તડતડ કરી રાન થાએ કરાળ,
ઓથો વિના સરવરતટે બૂમ પાડે મરાળ. ૫

પા'ડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉંચું લઇને,
આંબા ડાળે કરતી ટહુકા ખૂબ કોએલડી તે;
દાદૂરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પય પય કરે આકળા ચાતકો તે. ૬

પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાંહે ગયે ને,
પા'ડી ભૂમિ ચકચક બને સાફ ધોવાઇને રે;
થંડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાંહાં પછીરે,
દર્દી જાએ દરદી જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭

ખેડુ લોકો શરીર ભીંજવી ખેતરે કામ કર્તા,
જેને થાએ શરદી ગરમી થોડી રે અન્ય કર્તા;
આહા જોતાં બહુ નવનવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણથકી જીવ મારો નચંતો. ૮

પા'ડો લાગે રમણીય બહુ છેક જંગાલી લીલા,
કોઈ ભૂરા ધુગરથકી તો કોઈ આછાજ લીલા;
ઉંચે જોઉં પરવત ચડી તો ઘણાં આભ્ર રંગી,
નીચે જોઉં ભરપૂર ખુલ્યાં ઝાડનાં ઝુંડ રંગી. ૯

આડો જોતો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેર્યો જોવો,
એતો લાગે ધૂળ ઉડી રહી વા દિસે ધૂમ્રગોટો;
સિંધુ પા'ડો તરૂ નભ સહુ એક રંગે મળ્યાંરે,
માટી રાતી ભીની, ભીની, અને ઘાસ લીલાં ભીનાં રે, ૧૦

ઉંચે તર્તાં વિધ વિધ કહું શોભતાં વાદળાંઓ,
આકારે જે તરૂ પશુ જીવો પંખી જેવાં ઘણાંઓ;"
કાંણુંવાળા ધું ધું ધું ધું ધું ધૂં વાંસ પોલા કરે રે,
તેતો કુંજે પ્રિય કરણુને ખૂબ લાગે ખરે રે, ૧૧

કો કો ઠામે ડુંગરપરથી ધોધ મોટા પડે રે;
જેમાં રૂડા સુરજ કિરણે રંગ ઝાઝા બનેરે;

એને જોતાં અચરત થઈ કાં ન તુને સ્તવું રે,
ઘો ઘો ઘો ઘો મધુર સુણતાં કાં ન લે'ર સુઉં રે. ૧૨

વા'ણે સાંજે રૂડું ધનુપ જે આસમાને જણાએ,
જોતાં તેને નિરભય તરે કો ન આનંદમાંહે;
થાઓ જોતાં નદી ભરપૂરી કેમ ના મંન મોટું,
સુણે પાણી ખળ ખળ થતું કેમ ના રહેજ લોટું. ૧૩

હોડી ચાલે છરછર કરી કાપતી પાણીને ને,
ખેંચી બાંધ્યા પવનથકી આ તોય ફૂલે સડો તે,
બારા વાળી નમી રહી જુઓ બાજુ પાણી ભણી રે,
સંધ્યાકાળે તટ નિરખવું મોજ આહા ઘણી રે. ૧૪

શોભે કેવાં બહુ ખડ અને ધાન્ય તે ખેતરોમાં,
ઝાડો લીલાં વિવિધ ફુલડાં વંન ને વાડીઓમાં;
મીઠાં ખાસાં સરવરતણાં નીરતો નીર્મળાં ને,
મેદાનોમાં હરણુ બકરાં ગાય ઘેટાં ચરે રે. ૧૫

આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાગો સજ્યો રે,
તારાઓ જે મુંઝઈ રડતા શોક તેણે તજ્યો રે;
પીડાતો તે અતિસ કમળો ચંદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માંડી ફરી ગોદી સુધા ધન્ય તેણે સહુને. ૧૬

રાતે ચાંદો અધવચ ઠરે થંડ આકાશમાં ને,
તારા સંધા ચળકીજ રહે ખૂબ ગંભીરતાએ;
શબ્દો લાગે દૂરથકી થતા માછીના મિષ્ટ કાને,
વાયુ આવે ફરફર વળી એ ગઝા કોણ જાણે ! ૧૭

દલપતરામ.

૧૧૧

મરનારની પછવાડે ન રોવા વિષે.

પદ

વા'લાની વાંસે, રાગ તાણી નવ રોવું;
જેથી તેને જંપ ન ઉપજે, જીવમાં સમજી જોવુંરે; વાલાની. ટેક.
ગોવિંદજીએ કહ્યું ગરૂડને, ફૂટે રડે જે કોઈ;
મરનારાને મહા દુઃખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઈરે; વાલાની. ૧
લીંટ લાળ ને આંસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે;
રૈરવમહારૈરવના દુઃખથી, એ દુઃખ અદકું જાણેરે; વાલાની. ૨
કોઈ છાતી કૂટે શિર ફૂટે, ચુંટે કેશજ હાથે;
એ સઘળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથેરે; વાલાની. ૩
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સૌ સાંખી રહીએ;
જો હૈયામાં હેત વધે તો, દુઃખ તેને શીદ દૈયેરે; વાલાની. ૪
શત્રુતા સંપૂરણ હોય તો, રડો કૂટો ન વિચારો;
જીવતાં વેર વળી ન શકે તો, મરતાને વળી મારોરે; વાલાની. ૫
કૂટ્યા થકી જો કાંઈ દેખો તો, કૂટો લઈને પાણો;
શામાટે તમે કૂટી શરીરમાં, રોગ ઉપાધી આણોરે; વાલાની. ૬
એવી શોભા મેલો અળગી, વળગી રહો ન વહેમે;
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુન્ય કરો કાંઈ પ્રેમેરે; વાલાની. ૭
રોશો પણ તેને નહીં જોશો, ખોશો આંખ તમારી;
દલપતરામ કહે દિલ શોધી, માનો શિક્ષા મારીરે; વાલાની. ૮

૧૧૨

ફેરફાર થવા વિષે.

ઉપજાતિ વૃત.

કુંભારનું ચક્ર જુઓ ફરેછે, દૃષ્ટિ બણી બાગ જુદો ધરેછે;
ક્ષણે ક્ષણે આ જગમાં લગાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર; ૧

પૃથ્વીતણી નિત્યગતિ વિચારો, જેથી નિશા વાસર છે થનારો;
ક્ષણે ક્ષણે થાય નવો પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૨
રવિ ઉગીને ચડતો જણાય, સાંજે જુઓ તે વળી અસ્ત થાય;
સ્થિતિ જણાતી બદલે અપાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૩
જે જે ચીજો આ નજરે જણાય, ક્ષણે ક્ષણે કાંઈક તે ઘસાય;
અંતે પછી નાશ નકી થનાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૪
જે ચાલતા કે સ્થિર જીવ જામે, વધી વધીને પરિણામ પામે;
પછી થવાનો ક્ષીણના વિકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૫
પૃથ્વી વિષે જે બહુ પર્વતો છે, થતા દીસે તે પણ માપ ઓછે;
વિદ્વાન જાણે મનમાં વિચાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૬
વડી વડી જે નદીઓ વહેછે, તે સર્વદા ઓછી થતી રહેછે;
સદૈવ ચાલે નહિ એક ઠાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૭
સમુદ્ર પાછો હઠતો જણાય. કોઈ સ્થળે તે વધતોજ જાય;
જ્યાં પૃથ્વી છે ત્યાં જળ કોઈવાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૮
જ્યાં વસ્તી છે ત્યાં વન છે થવાનું, અરણ્યમાં પૂર થશે પ્રજાનું;
બની રહે ઉત્તમ ત્યાં બજાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૯
જે કાળથી આ જગ નીપજ્યું છે, નવું નવું રૂપ સદા સજ્યું છે;
રહે ન એકે સ્થિતિ માસ બાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૦
જે જાતિનાં ઝાડ આગાઉ થાતાં, તે જાતનાં આજ નથી જણાતાં;
થયાં દિસે પત્થરને પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૧
હતા પશુ હાથી થકી ઉતંગ, પેરંભમાં પત્થરરૂપ અંગ;
જોતાં જડે છે કદી કોઈ ઠાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૨
પૂર્વે હતી વસ્તીજ મચ્છ કેરી, વનસ્પતીની પછી થૈ ઘણેરી;
પક્ષી પશુ તે પછી બેસુમાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૩

૧૧૩

અભિમાન.

દોહરા.

માણસને અભિમાનથી, મળે ન કદીએ માન;
ઉલટું અપમાનજ મળે, નકી કરે નાદાન. ૧
અભિમાને દુઃખ ઉપજે, અભિમાને જશ જાય;
મિથ્યા અભિમાને કદી, જીવનું જોખમ થાય. ૨
અરે વૃથા અભિમાનમાં કશો મળે નહિ માલ;
જીવરામ સમ જગતમાં, હીણા થાશે હાલ. ૩
આ મિથ્યા અભિમાન છે, ખરીજ ઉંડી ખાડ;
પડે તેહના પંડનાં, હરેક ભાગે હાડ. ૪
અરે વૃથા અભિમાનથી, સરે ન એકે અર્થ;
થાય મનુષ્યમાં મસ્કરી, ઉપજે અધિક અનર્થ. ૫
ઉપજે નહિ અભિમાનથી, અમૃતતણો ઉઘાડ;
અરે વૃથા અભિમાન તો, ઝેરતણું છે ઝાડ. ૬
સ્વાદ નથી સુગંધ નથી, નથીરે પુષ્પપરાગ;
અરે વૃથા અભિમાન તો, કહીએ કાળો નાગ. ૭
અભિમાનીને અંતરે, સ્વપ્ને પણ નહિ સુખ;
થાય વૃથા અભિમાનથી, દાવાનળ સમ દુઃખ. ૮
બહુધા ઉપજે બળતરા, અંગેઅંગ અથાગ;
અરે વૃથા અભિમાનછે, અદ્ભુત બળતી આગ. ૯
માનો જો મારૂં કહ્યું, કહું તે ધરજો કાન;
ધરી નરતન ધરશો નહીં, મન મિથ્યાઅભિમાન. ૧૦
કાઢુંછું હું અનુભવ કરી, ખરેખરી વળી વાત;
ઉપજે છે અભિમાનથી, ઘડીએ ઘડીએ ઘાત. ૧૧
મિત્ર નથી અભિમાન ગુણ, એ તો ઉગ્ર અરીવ;
મિથ્યા અભિમાને ગયો, **જીવરામનો** જીવ. ૧૨
જે પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી ફૂલાય;
પુરો ઘટ છલકાય નહિ, અધુરો ઘટ છલકાય. ૧૩

૧૧૪

એકેશ્વર.

દોહરા.

એકજ છે અવિનાશ તે, ઈશ્વરનો હું દાસ;
બીજો કહે તે બે થયા, ઈશ્વર ને અવિનાશ. ૧
એ રીતે ઈશ્વરતણાં, જુદાં નામ અનેક;
પણ જરૂર તે જાણજો, ઇશ્વર સૌનો એક. ૨

મનહરછંદ.

અંગ્રેજો કહે ઈસુ ખ્રિસ્ત ખરો તારનાર,
પ્રભુનો પુત્ર છે અમે બાવે તેને ભજીએ;
આર્યજનો કહે ખરા ઇશ્વરી અંશાવતાર,
રામકૃષ્ણાદિક અમે તેને કેમ તજીએ;
મહમદીયન કહે મહમદ એજ ખરો,
પારશીઓ કહે અમે પાવકને પૂજીએ;
શી રીતે મમત તજી સર્વ એકમત થાય,
સૌને સાચા કહ્યાવિના સંપ કેમ સજીએ, ૩

કોઈ કહે મહમદ સાથે ખુદા બોલતો ને,
કોઈ કહે જરથોસ્ત સાથે વાત કરતો;
કોઈ કહે ઇસુ સાથે કરતો અનેક વાતો,
કોઈ કહે રામકૃષ્ણ રૂપે, તે વિચરતો;
કોઈ કહે આરબી લીપીમાં લખતો તે લેખ,
કોઈ કહે એ તો વાણી વેદની વાપરતો;
કોઈને ન જુઠી કહું કહે દલપતરામ,
દિલ કોઇનું દુખાવવાથી રહું ડરતો. ૪

બૌધ મતવાળાઓને કહીએ જો બુદ્ધિહીણ,
તેત્રીશ કોડ ચીના શું પશુ પ્રમાણ છે!

મુસલમાની ઇરાની આરબો માનેછે મત,
યુરોપ આખો તે ખ્રીસ્તી ધરમની ખાણછે;
હીંદુ છે હજારો લોક, જરથોસ્તી જન ઘણા,
કેને કેને કહીએ કે એ બધા અજાણ છે;
કહે દલપતરામ જૂદાં જૂદાં પડયાં નામ,
સર્વનો પ્રભુછે એક ખાલી ખેંચાતાણ છે. ૫

૧૧૫

સંપલક્ષ્મીસંવાદ.

દોહરા.

સાંભળ મૂરખા સંપ તું, આણે કેમ અભિમાન;
નિર્ધનીઓ નર લોકમાં, કયાં પામ્યો સન્માન.
ધનથી ગનગમતું મળે, સુખ સૌ ધનને સાથ;
સર્વ રહે સેવક થઇ, હોય દ્રવ્ય જો હાથ.
થળ થાનક જળ ધન કરે, જળ થાનેક થળ થાય;
ઉજ્જડ વડા અરણ્યમાં, ધનથી શેહેર વસાય.
વણકર ધનને વાસતે, આપે વસ્ત્ર અપાર;
ધનકારણ સોનાર પણ, સરસ ઘડે સણગાર.
પાગર ઉંચકે પાલખી, બેસે ધનીના બાળ;
હુકમ ચલાવે હામ ધરી, પૈસાથી મહીપાળ.
સંપ કરીને શૂદ્રજન, ઉપજાવે તરૂ થોક;
ભલાં ભલાં ફળ ભોગવે, લક્ષ્મીવાળા લોક.
આજ પછી અભિમાનના, બોલીશ મા મુખ બોલ;
નહીંતો નિર્લજ તું થશે, તરણા સરખો તોલ.

છપ્પા.

સંપ કહે સુણ રમા, જન્મ તારો હું જાણું;
વળી જાણે સૌ વિશ્વ, કેમ વિસ્તારી વખાણું;

પય ખારાની પુત્રી ભયંકર વિષની ભગની;
વિષ કરતાં વિશેષ, ઉંડે સંભારે અગની;
વિષ પ્રાણ હરે પોતે મરી, કરે એકને કલેશ છે;
તેં જીવતી રહીને જગતમાં, દીધા ઉજાડી દેશ છે.
કૈરવ પાંડવ કુળ, મૂળથી નાંખ્યાં મરડી;
રાવણનું પણ રાજ, ઝડપ તેં નાંખ્યું ઝરડી;
બહુ રાજાના રાજ, સંપ તજવાથી તૂટયાં;
સરસ હતા સુલતાન, સંપ ફીટે ઘર ફૂટયાં;
પરિપૂરણ લક્ષ્મી પામીને, સંપ વિના નહિ સુખી રહે;
નિજ ઘરમાં ઘણાં કુસંપથી, મોટા પણ મરવા ચહે.

દોહરો.

હરના ઘરમાં હરઘડી, થતું હશે તોફાન;
સંપ ન દેખી શંકરે પીધું હશે વિષપાન.

છપ્પા.

ગિરીજા ગંગા શોકય હશે હરરોજે લડતી;
ઇંદુ અગ્નિની જ્યોત, પરસ્પર નિશ્ચય નડતી;
વાઘ વૃષભને વેર, મોર મણીધરને મારે;
સિંહ હાથીનું શિર, તોડવા તુરત વિચારે;
શિવસેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે;
ઘરમાં એવો કજીઓ ઘણો, સહન થયો નહિ શંકરે.
સપ્ત ધાતુમય સરસ, શૈલ્ય કૈલાસ વસે હર;
ધનપતિ માર્યો મિત્ર, કરે આશા કિંનર નર;
લંકા સરખાં લાખ, દાસને બખશિશ દેછે;
ગરૂઓ પુત્ર ગણેશ, રિદ્ધિ જેથી જન લેછે;
પણ બે બૈયર ચડભડ કરે, પલંગ ત્યાં કુણ પાથરે;
શિવ શયન કરે શમશાનમાં, ભીખ માગી ભોજન કરે.

દોહરો.

તન રોગી શિર શત્રુતા, જર આવે ને જાય;
પણ જો સંપ કુટંબમાં, શીતળ રહે સદાય.

વિજયાશંકર.

૧૧૬

પ્રભાત

(રાગ—રામકળી.)

રંગીલું પ્રભાત આજ રંગ રંગ લાગે.—રંગીલું પ્રભાત આજ૦—ટેક૦
રંગીલું પ્રભાત આજ, શો સજ્યો સુનેરી સાજ;
પવન લે'કિ ઠંડી તાજી, ખીલ્યાં પુષ્પ બાગે.—રંગીલું પ્રભાત આજ૦
પારિજાત ગૂલકળી, મોગરા ગુલાબ તણી;
લપટમાંહ્ય લટુ ભ્રમર, ભમે જાગ જાગે!—રંગીલું પ્રભાત આજ૦
મીઠા સૂર પક્ષી કરે, અંગમાં ઉમંગ ભરે;
ભેરવી—આલાપ સુણી, ભીડ સંધી ભાગે.—રંગીલું પ્રભાત આજ૦
ઉદ્યમે ઉમંગી મંન, સ્નાનથી પવિત્ર તંન;
ઉત્તમ અભ્યાસ થકી, ભાગ્ય—ઉદય આગે!—રંગીલું પ્રભાત આજ૦
સર્વોત્તમ બ્રહ્મગાન, ઉદ્યમ નહિ એ સમાન;
સફળ દિવસ ધન્ય આજ, અનુભવ અનુરાગે!—રંગીલું પ્રભાત આજ૦
ત્રિવિધ તાપ ટળે રોગ, નિત્ય નિત્ય નવા જોગ;
વિજય પાકું તેજ જે, પ્રભાતે રંગ રાગે!—રંગીલું પ્રભાત આજ૦

વિજયવાણી.

૧૧૭

શ્રીમંતોની મિથ્યા મોટાઈ વિષે.

(લાવણી)

જગત વિષે જે જનમ ધરીને જથાર્થ હેતુ જાણેછે,
યશનાં કાર્યો આદરતા વિણુ અવર ન વાત વખાણેછે;
એજ ખરો ઉદ્દેશ જગતમાં બીજા સર્વ લહો ખોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણુ ગનાયછે મિથ્યા મોટા.

લોભ તણો નહિં થોભ જેહની તૃષ્ણાનો ન મળે કાંઠો,
સંચય કરી ધન ભેગું કરે પરિણામ વિચારે નહિં માઠો;
ચંચળ લક્ષ્મી રહે ન સાચવી અણચિંત્યા આવે ટોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વાત કદી પરમાર્થ તણી કો કરે, ધરે ન કશી કાને,
નિશદિન કેવળ સ્વાર્થ-વાત કરી પુરુષારથ મોટું માને;
મન જેનાં મોટાં નહિં એવા જન જાણો સહુથી છોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વિદ્વાનોને ઉત્તેજન દઈ વિદ્યાની વૃદ્ધી કરવા,
કળા હુનરની કદર જાણવે બેહદ જેઓ બેપરવા,
કીર્તિ લોભે ખરચે ધન બદલામાં ખિતાબ તાજોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
નિરાશ્રિતોને આશ્રય દેવો એજ ધર્મ ધનવંતોનો,
વળી કરવો સત્કાર નમ્ર થઈ ગુણીજન સાધુસંતોનો;
ગુમાન રાખી ગરથ તણું નવ સુંઘવા વિષય તણા ગોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
પૈસો દઇ પ્રભુ કરે પરીક્ષા શિક્ષા દેવા એ સ્થિતિમાં,
કે કેવો ઉપયોગ કરેછે છકેછ કે રહેછે નીતિમાં !
પિંડ પોષી પરમાર્થ ન જાણ્યો તો પડશે શિરપર સોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વડીલોપાર્જિત કે કદી હોએ આત્મોપાર્જિત ધન તોએ,
લક્ષ્મી નહીં પુરુષારથ-લક્ષણ, વિદ્યા ગુણ તે નવ જોએ;
મૂરખને તે મળે ગજપતી, હરતી કવિજનના લોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
સ્વદેશનું હિત ઇચ્છી અહોનિશ યશનાં કાર્ય રુડાં કરવાં;
દેશીઓનાં દુખ જે જે દિલ દાઝ ધરી તે તે હરવાં,
વિજય જન્મ કહું તોજ કૃતારથ બાકી બીજા પરપોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ.

૧૧૮

શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય ?

(વસંતતિલકા)

પોઢે પલંગપર પ્રેમથી સાત વાગે,
ઉંધે અતિશય સવાર થતાં ન જાગે;
વાતો વિષે વિષયની દિનરાત જાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય ? ૧
અત્યંત સૂક્ષ્મ વળી વસ્ત્ર ઘણા ગમે છે,
સ્ટાકિંગ બૂટ મનમાંહી રહ્યાં રમે છે;
ફૂલેલ તેલ બહુ કેશ વિષે ઘલાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય ? ૨
કોચે પડે કડ ખડી ગઈ હોય જેમ,
આવે ન કોઇ દિન દીનપરે ન રે'મ;
કોડે કરી કદી કંઇજ નહીં અપાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય. ૩
શીશી લવંડર તણી લઇ ખૂબ છાંટે,
ઘૂમે ઘરેઘર, અને વળી વાટ ઘાટે;
વિદ્વાન કે વડીલને ન જરા નમાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય ? ૪
'ગુડ્‌મૉરનિંગ સર' એમ બહુજ બોલે,
પાછા પછાડીથિ છચોકજ તેજ છોલે;
જ્યાં ગોળ ખોળ સરખાંજ સદા ગણાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય ? ૫
ભાવે ભણે અવર, જે છળભેદ ભાષા,
રાખે સદાય પરના ધનમાંહિ આશા;

પ્રીતે ન પુણ્ય પણ કાંઈ કદી કરાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય? ૬
છે પાટલૂન વળી કોર ભરેલ ટોપી,
ભાષા ભણે ભભકમાંથી વળી યુરોપી;
ચશ્માવિના ન ઘડી એક રહી શકાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય? ૭
માને ન ધર્મ વળી કર્મ કંઈ ન જાણે,
તૈયાર તેમ કથળી પડવે કટાણે;
કાને ન હોય હિત તે પણ સંભળાય,
શું આપણો ઉદય એમ કદાપિ થાય? ૮

ભુલાખીરામ.

૧૧૯

વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સીતા સમાણી સતી કોણ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી;
કુરંગ હણવા મતિ ભ્રષ્ટ કીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
કેવા હતા કૌરવ કાળજ્ઞાની,
કુસંપમાં પાછી કરી ન પાની;
કપે મુઆ દ્વેષ સહિત ક્રોધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
નિપુણતા ન્યાય વિષે ધરાવી,
નળે સુકીર્તિ જગમાં જમાવી;

ગુમાવી ગાદી સુતને વળુંધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
યદુપુરી યાદવ યાદ આણો,
સુરા વિષે જીવ ભલો ભરાણો;
મુઆ મુકી સર્વ શરીર શુદ્ધિ.
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
રૂડો હતો રાવણ શાસ્ત્રવેત્તા,
નવે ગ્રહો નિકટમાં રહેતા;
હરી સીતા કષ્ટ સહ્યું કુબુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

બી૦ એમ૦ મલબારી.

૧૨૦

પ્રવાસ વિષે.

(નારાચ છંદ)

પ્રવાસથી પ્રદેશનો વિશેષ વેશ જાણીએ,
પ્રવાસથી જમીન ગુણદોષ સૌ પિછાનીએ;
પ્રવાસવિણ લેશ એશ દેશ કો નહીં દીએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
વિવિધ દેશમાં વિચિત્રજાત બીજ વાવીયાં,
અમુક દેશમાં અમુક પ્રાણીઓ વસાવીયાં;
મળેલ દેશ આપણે પ્રદેશમાં ન દેખીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
રૂડી પ્રભુની નેમ એક ઠાર કાં ન રેડવું,
ન દુઃખમાં ઉમેરવું ન સુખને ઉખેડવું;

પરંતુ દેશ દેશ ભાત ભાત આશિષો લીએ,
પ્રદેશીં આ ભૂમિ વિશે પ્રવાસીં આપણે છીએ.
વધુ વધુ ફરી સરસ્વતી સીમા વધારશો,
પડયાં ત્યહાં પડી રહી ન જ્ઞાન કો સુધારશો;
પ્રવાસથી પ્રભુજીના દીધેલ લાખ લેખીએ,
પ્રદેશીં આ ભૂમિ વિશે પ્રવાસીં આપણે છિએ.
સદા નિશાળમાં રહી ન બાળ માનવી બને,
ભણેલ કામનું નહીં ભણી રહી નહીં ગણે;
પ્રવાસ કાન ખોલશે પીડા કશી ન વેઠીએ,
પ્રદેશીં આ ભૂમિવિશે પ્રવાસીં આપણે છીએ.
પ્રવાસના ઉજાશથી પ્રકાશ ઈશ દીપશે,
સુમાર ઉરનો વધી સ્વભાવ મોકળો થશે;
ફરી ન લાગ આવશે બેરામ આમ બેસીએ,
પ્રદેશીં આ ભૂમિવિશે પ્રવાસીં આપણે છીએ.

નીતિવિનોદ.

૧૨૧

દુખી લોકોને સુખી કરવા એ સર્વનો ધર્મ છે.

(ભુજંગી છંદ.)

પ્રભુની પ્રજા સૌ સદા સંપી ચાલો, બુરે કાળ કંગાળને માલ આલો;
પડે દામ તે દેવનામે ઉધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૌ નિવારો.
કહ્યું કારમી આપ કાયા કઢંગી, મતા માલ માયા મઝા સૌ પતંગી;
ભરી હોય જો માલકેરી વખારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૌ નિવારો.
ખરે દુઃખીઆ સુખીઆનો હવાલો. સુખી શેઠીઆ દુઃખીઆ આપ પાળો;
દુખે ડુબતાં હાથ આપી ઉગારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૌ નિવારો.
દુખી આંધળાં પાંગળાંને તપાસો, પૂછો જીવશું મોકળા કેમ નાસો;
પૂછી દુઃખીઆંઓની સ્થિતિ સુધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૌ નિવારો.

મળે દાનનું દામ શ્રીનાથ હાથે, પ્રભુ વાળશે ઋણ સૈ વ્યાજ સાથે;
ધરો ધીરતાના હજારો પ્રકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૈ નિવારો.
ધરો માલ સૈ દુઃખીઓને નિરાંતે, થશે તે જમે આખરે નાથ હાથે;
પ્રભુ આપની પેઠ હુંડી સ્વિકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૈ નિવારો.
મળે દાનથી લાભનો પૂર લાવો, ભરી ફંડને સૈ વીમા ઉતરાવો;
મળે દોકડેદોકડાનો વધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૈ નિવારો.
ખરો તે પ્રતાપી ખરો ભાગ્યશાળી, કરાવે દુખીને સદા જે દીવાળી;
દુખી જીવડા માનશે ઉપકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૈ નિવારો.
ભણી આ સ્તુતિ મારી સૈ ધ્યાન લેજો, દિલાસા દુખી દેહીને લોક દેજો;
ન કો બોલ એ'રામકેરા વિચારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાંગી દુખો સૈ નિવારો.

નીતિવિનોદ.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

૧૨૨

બોધ.

ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સે'જે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનીઆની જુઠી વાણી વિષે જે દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગતકાજી થઈને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે.

વસે છે ક્રોધ–વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તંઃ દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા છલ્લબલ્લ જવા દેજે.
પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે.

હરિલાલ ધ્રુવ.

૧૨૩

ડિકૅલ્લસ લાઇટ.

ઇન્દ્રવજ્રા.

મોજાં વિકાસી મુખ શાં તડે છે! ચોપાસ શી પંકિત તમિસ્ત્રની છે!
તોયે ન કમ્પે ખડકે પનોતી, ના ઝંખવાએ શુચિસ્નેહજ્યોતિ!!! ૧
છો ફુંફવે ફીણ ફુંદોટવાળાં— છો ધૂધવે ગર્જન ઘોરવાળાં—
રેલી પખાળી ચરણો પડી એ; પાયે ઉડે છે કડમે જડીજો!!! ૨

આકાશ પાતાળ કરંતુ એક, તોફાન વંટોળ નડે ન લેશ,
અન્ધારી ના વાદળી, વીજળી ના—આંધિ! ઝગે છે કળી ઉજળી આ! ૩
મંદાકિનીનાં કુમુદો વિલાપે— આકાશના તારલિયા બિચારે—
તે ચન્દ્રિકાની ઝરણી ભલે ના! તોયે ખીલે જાગૃત શી ઝલે આ! ૪
આશા ભલે શૂન્ય અગમ્ય થાઓ! ના પાર આ સિન્ધુ તણો જણાઓ-
વાઓ, ભલે! વેણુ પ્રભંજનોના સોહામણી એ રમણી હસે ત્યાં!!! ૫

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

૧૨૪

સ્વિત્ઝરલૅન્ડમાં સૂર્યાસ્ત.

રથોદ્ધતા.

રવિ મનોહર શું અસ્ત પર્વતે, કર વિસારી વર ચિત્ર આલખે?
નભસિ મેઘ કીધ જાંબુ શામળા, આવરણીય કંઈ કેસુડે ભીના! ૧
કંઈ છુટા ભુખર ભસ્મ શા મૂકી, કંઈક સિન્દૂર રસેથી રે' રસી,
વર્ણી કહીંક કનકેથી રેખતો, ભભક ભવ્ય અદભૂત લેખતો! ૨
અહહ દૂર વનરાજિપિચ્છ શાં, અરુણ વર્ણ—નહિ પ્રજ્વળી રહ્યાં!
શુભ ગુલાલ સ્થળ સર્વ છાંટીઓ, ગિરિ અપૂર્વ અનળે જળી રહ્યા! ૩
હિમગિરિની ભીની એષિ વેણીએ, અહ ગુંથ્યાં શું કંઈ માણિકો ગણિ!
કહીં પ્રભા અતિ પ્રચણ્ડ એ વહે, ત્રિપુરદાહ પરિપૂર્ણ શું કહે!?! ૪
જળસપાટી પટ લે'રીએ હસી, કિરણ વર્ણ અહ શો લિયે ચૂસી!
મનુજ મોહિની કળા ન તું વિષે, વિસ્મ ગર્વ. નહિ સ્વર્ગ તું થી છે!!! ૫

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ

૧૨૫

એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત.

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શિવાય પણ હું શું કહું ?
પૂછ્યું તથાપિ તમેજ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું સુણશો પૂછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમાં !
નરજાત સુખી હશે અહીં કહીં મકાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઈ.
પંડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસિયું ઉર ચોંટિયું સદ્‌ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
હું નાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હિન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિષે કર પીડીઓ અજ્ઞાત એક શિશુજને;
ઉદ્વાહનાજ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને.
તાતે કહ્યું, "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે."
હું બોલી: "કાન્ત ગણાયછે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
સંધિ થયો નથી, છે નહીં, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ ?
તમ પાસ ભણતાં હું ભણી-મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
વિકસેજ પદ્મની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
સંસારમાંહી પ્રયાણ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
બે એકથીજ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી કહ્યું એવું ગે.

એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગૃહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા;
રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ–એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને;
મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે.
હું કિંકરી છું તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું–શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ સ્વયમ કરી કરું ગતિવાળું હું ?
મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?"

સુણી વચન સકે આ તાત દિઙ્મોહ પામ્યા,
ખરખર જળધારા તેગને નેત્ર ચાલી;
નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી,
કર દઈજ લલાટે બોલીઆ દીન વાણી."

મારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિયપ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મેં ખોસી–અરે–અજાણ્યે–ખરે ! –કટાર જ સાહી.
હું ભૂલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ–કીધો ચૂકી ઘાવ, હાય, તુજ પર મેં !
આ દુષ્ટ હિન્દુઆચાર ! ભુલાવ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સહુએ માર્ગ એક લેવાનો,
જઈ જતાની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિરતુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઈ જાએ,
જન લોચનવન્તા અંધ–હાય ! જગમાંહે.

મેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
હું બની ગયો મતિમન્દ !
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,

તે જઈ મેષની પેઠ લોકની પુઠે નાંખ્યું દુઃખદરિયે !
એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક-વૈરિયે.
પ્રિયપુત્રી ! કહે તું સત્ય, કર્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મેં આજે,
તારા જીવનમાંહે ઝેર ભેળિયું ! સાચે.

તારો જનક થયો તુજ શત્રુ-હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
મારૂં થશેજ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે.
નહીં હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સૂઝતી મને! રોઈ ને રહેવું;
તારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી સહેવું.
હું જીવી કરું શું હવે?
મુખ દેખાડું શું? કહે;
સહું હૃદયશલ્ય શી રીતે?
રોઈ રોઈ મરીશ તું વીતે!
હવે જેમ તેમ દિન કા'ડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમઝુ મારી તું બાળ મૂકીશ તે આળ દૈવશિર મનમાં.
પણ સ્વીકાર આ પદપાત! અને અપરાધ ક્ષમા કર મારો!
નહિ જીવે-હવે નહીં જીવે-પિતા કંઈ તારો!!!"
નૃશંસ મારાં વચનો સુણીને
પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મારે
પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે.
નિહાળી એ સર્વ ન ચિત્ત મારું
ફાટ્યું ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા!
પાષાણની કીધી મુને વિધિયે;
રોઈ રહી મુખ કરીજ કાળું.
અહો પિતાજી! નવનીત-ચિત્ત!
દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું
દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશોજ
નિઃશ્વાસ ઉંડા મૂકતા હજીયે!"
જઈ પછી એ પતિપાસ જીવી
આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી;
શકી તથાપિ નહિ દૈવતન્ત્ર
સ્વતન્ત્ર મારૂં કરવા કદી હું.

સુશીલ મારા પતિમાં હતો કંઈ
ન દોષ એવો જન જોય નિન્દે;
ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
મુનેજ નિત્યે અભિનન્દતો એ.
આદેશ હુંયે ગણીં શાસ્ત્ર કેરો,
સ્મરી વિશેષે વળી તાત શબ્દ,
સરીજ ત્યાં જ્યાં વહ્યું સ્વામિ ચિત્તઃ-
તરી, મૂકી વહેતું પુરે જ ચિત્ત.
થઈ ગયાં જીવિત બેય એક,
થયા તથાપિ નહિ જીવ એક.
કંઈ હતા મુંજ ઉરે વિલાસો,
કંઈ પતિની હતી ઉરસૃષ્ટિ.
ઉપાય જેનો નહિ તેની ચિન્તા
અયોગ્ય જાણી જ નીભાવ કાપો;
અભાવતું ભાવતું કીધું તેને
એકાન્ત જેનોજ હતો અભાવો.
બહુ બહુ બહુ મેં તો ચિત્તને બોધ દીધો
પતિરિ૨ લસનારી નિમ્નગામાં જ વહેવા;
અશરણ પણ એ તો રોઈને એક બોલ
વદતું "નહિ વિધિને દોરવા શક્તિ હુંમાં!"
કાળ આખરે વહી જતાં પામ્યા પતિ વૈદેહ,
ફૂટી ગયું સૌભાગ્ય મુજ હતું જગતમાં જેહ.
વિધવાની આ દેશમાં સ્થિતિ વિચિત્ર ઘણીજ
સજ્જન પન્થી! તે સુણી ધરીશ તું મનમાં ખીજ
અબળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય,
તો તેનાથી નહિ અહીં બીજું શોધી સહાય.
પણ ખોવાયા રત્નને સંભારી દિનરાત,
પ્રતિનિઃશ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતું હિન્દુને શાપ.

પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર વહે ઉષ્ણુ વારિ;
ભગવતી ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી,
ધરતીપણું તજીને તેથી આ આર્યભૂમિ
સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે !!!
નીરખી જ મુજ અંકે આવું વૈધવ્ય આવ્યું,
રતિપદ જડતાં કો વિશ્વમાં ના જ મારૂં,
અહીં નહીંજ જડ્યો તે ચિત્તસંયોગ ઇચ્છી
મન કર્યું સતી થાવા–સ્વામીની સાથ જાવા.
અથથી ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે મારૂં ભાઇ,
નથી નથી નથી એમાં નક્કી કાંઈ નવાઈ,
સદય હૃદય તોયે સર્વ આ સુણી રોશે,
પથિકજન ! તમારે ત્યાં નહી આવું હોશે !!"

સ્નેહમુદ્રા.

૧૨૬

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ.

મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,
મુજ હૃદય ધડકતું પ્રેમ તેમના અહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.
આ રાત્રિ ગાજતી આજ,
મુજ મહેલ તણી ચોપાસ
આ અન્ધકાર વીંટાય,
તે અન્ધકારની મધ્ય
સુઈ રહ્યું પુત્ર-ગૃહરત્ન,
એ પ્રજા, તાત, ને પ્રિયા, પુત્રઃ પ્રીતિરત્ન સર્વ મ્હારાં છે,
મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધડકતું, છૂટે નહી છોડયાં એ. મુજ૦
મુજ હૃદય વિશે એ જડયાં; દ્વાર "ણી જવા ચરણુ ઉપડે જ્યાં,
મુજ હૃદયસૂત્ર ખેંચાય પાછું પ્રીતિબળે : જડાયાં એ ત્યાં ! મુજ૦

જઉં પલંગ ત્યજી ગૃહદ્વારે,
ત્યાં હૃદય પાછું ખેંચાયે;
જઉં પલંગ ભણી હું પાછો,
સુતી પ્રિયાની જોઉં આંખો,
પોપચાં શિથિલ પથરાયાં,
વિશ્વાસે નેત્ર મીંચાયાં,
સુતી દીન મક્ષિકા જેવી
પડી રહી પાંપણો કેવી ?
એ મૂર્તિ પ્રીતિવિશ્વાસતણી સુતી મૂકી જતાં ન જવાયે,
નહિ હૃદય ધડકતું મટે, ચરણ જડ થયા કહ્યું ના માને ! મુજ૦
હું વર્તું હવે શી રીતે ?
પ્રીતિ નહિ હારે, નહિ જીતે !
ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !
કરું વધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,
ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચીરાય.
સહુ પ્રાણી દુ:ખમય ભાસે,
જનતા પીડાતી જગ આખે;
તે સહુની પીડા દૂર કરવા,
કલ્યાણ જગતમાં ભરવા,
થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે,
થઈ તપસ્વી તપ ગુરુ માંડે !
જગના સહુ આધિ વ્યાધિ
હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે,
નવી યજ્ઞ વેદી મંડાશે,
પશુમાત્ર હવે ઉગરશે,
મુજ પ્રીતિ એ હામે પડશે !

મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે!
બીજું જગત જીવી સુખી થશે
઼ઓ તાત! પ્રિયા! ઓ પુત્ર!
ઓ માત! પ્રજા! સુખસૂત્ર!
મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સઉ! અંગ સર્વછો મારાં!
જન–પશુ જગના કલ્યાણયજ્ઞ પર હોમું અંગ સઉ મારાં! મુજ૦
હવે શાકયસિંહ, ગર્જે છે,
પ્રીતિગુફા છોડી, નીકળે છે!
જગ નવું આશ્વાસન લે છે,
દુષ્ટોનાં ઉર કમ્પે છે,
હવે દયાધર્મ પ્રકટે છે,
દીન જગત સુખે જંપે છે,
એ નવો મુજ અવતાર! પ્રિયા! તે જોઈ દયા દિલ ધરજે!
એ દયાધર્મ સ્થાપવા પરિવ્રાજિકા થઈ ઘર ત્યજજે! મુજ૦
ઓ હતી પ્રિયા જે કાલ!
તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
લઇ ભિક્ષુ–કમંડળ હાથ,
ગૌતમઃ તે નીકળે આજ
જગદુદ્ધારણને કાજ!
ઓ પ્રિયા! ભૂલી મુજ દોષ,
ત્યજી પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,
ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,
કરી ઉદારદ્રષ્ટિ તે કાળ,
દેજે તું ક્ષમાની ભિક્ષા!
લેજે તું બુદ્ધની દીક્ષા!
એ મહાધર્મને કાજ ત્યજી પ્રીતિસાજ, સુકવી મુજ આંસુ,
લોહીશ હું જગનાં આંસુ, પ્રિયા થઈ બુદ્ધ તું પણ ત્યજ આંસુ! મુજ૦

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

૧૨૭

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

(તોટક)

નભમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહીં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ ભમતો.

ગિરિરાજ અસંખ્ય અહીં બળીઆ,
ઘનના અનુકૂળ સખા મળીઆ;
ધરી ધુમ્મસનું પટ પર્વતને,
ગુંગળાવી દિયે ધરી મોદ મને.

પછી પર્વતના ઉરની ઉપરે,
નવલું કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે;
વળી ઝર્મર ઝર્મર ગાન ઝીણું,
કરતો ઘનરાજ મધુરૂં ઘણું.

પટ ગાઢું ગુંથ્યું તરુવૃન્દતણું,
ધરિયું ગિરિયે હરિયાવરણું;
સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો,
ઘન સર્વ સ્થળે જઈને અડતો.

ઝરણાં ઉજળાં જળ નીતરતાં,
કંઈ શ્વેતજ સર્પસમાં સરતાં;
ગિરિ એહવી મૌક્તિકમાળ વહે.
ઘન તે રમતો કરમાંહિં ગ્રહે.

ગિરિરાજ અને ઘનરાજતણો,
અહીં ખેલ અલૌકિક આજ બન્યો;-

ગિરિન્દ્ર અહો ! ધનરાજ અહો !
મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહો !

હૃદયવીણા.

૧૨૮

ચંદા.

વિષમ હરિગીત.

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિયે,
જે નદી, સરવર, અદ્રિ, તરવર, દિવસ તપિયાં તેમને;
કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકીને સૂઈ જતી
તેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી.
કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા, એમનાથી રહું બીની;
માત મારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી,
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વંદના કરું દૂરથી.
નામ ચંદા મધુર મારું પાડિયું મુજ માડીએ;
ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડીએ;
માંહીં વહેતી વ્યોમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,
ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણુંતી ફરું વળી.
ફરું બીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી,
નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;
બન્ધુ મારો રાહુ તે ડીઠ્યો કુછન્દી કૂબડો,
કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો.
બાંઝ જાય પિતાજી ત્યારે આંગણે રમું કોડથી,
રૂપા અને હીરા તણી ગેંદો લઈને દોડતી.—
એક લઉં, બીજી ઉછાળું ત્રીજી શિર ઝીલું ધસી,
વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખું હસી.
"માગ્યું માત મહીં કને ને તાતની અનુમતિ લીધી,
આ મૃગલું મારું-બાપુ ! તેં હજી સુધા કેમ નથી પીધી ?

સુધા પાતી એહને,--ભરી કુમ્ભ આપ્યો તાતજી—
રાખું ઉછંગ મહીં સદા એને કદાપિ ન દઉં તજી.
વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે અણીવાળું નાવડું
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને કોદી તેપર જઈ ચઢું,
ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છન્દ ચાલ્યું જાય ત્યાં,
ઉંડુ ભુરૂં આકાશકેરૂં જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.

ત્યાં ધને કો દામ વેરી ઝીણી રૂપેરી રેત તે
લઉં ખેલવા લંબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે;—
ને બધી આ વેળ હરણું મારૂં જે બહુ બીકણું,
મુજ સોડમાં સંતાઇ સૂતું, એ મુને રૂચે ઘણું.—

આવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા, રસીલા, મંદ, ઝીણા, સુન્દરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરૂં,
ને સુણે હરણું માહરૂં ને ઉંઘ ખીકી લે ખરૂં;
ઊઠી હું મૃદુ ને સુંવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાંખું નજર ઝીણી સીધી સાગર અને ભૂમિભણી;
રંગરાતું મુખડું મારૂં કંઈ વિશાળું સિન્ધુમાં
ધોઈ કરી ચઢું વ્યોમ, વળગ્યાં વાળસું જળબિંદુડાં.

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંજાડવા
કંઇ યુક્તિઓ બહુવિધ કરે ભંગાણ સુખમાં પાડવા,

પણ હું તો હસતી રમતી ફરૂં ઉપર નભવિશે,
ને એહ અસ્થિર મેહુલાસું કદી ભરાઉં નવ રીસે,
એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો.
ને રૂપેરી કોરનો રૂમાલ ધોળો દે કદી,
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી;
કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઈ તે વડે
મારી ઝડપ રમતો રમંતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે
ને ત્યહાં અંબોડલો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
ને વાળ ચળકંતા રૂપેરી વિખરી ચોગમ રમે,

પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિંધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી,
ને કરંતો મંદ મંદ ઘુઘાટ ભરઆનંદ શું,
ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું !
ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ બાહું માતને,
તે મુને મંદ હસંતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘુમન્તી તે
સપ્તર્ષિ કેરી ગાડલી મુજ દૃષ્ટિ પડતાં ફીકી બને,
નદીમાં સરવરોમાં, ને સિંધુમાં કદી ના'તી હું,
તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જાતી હું;
ત્યાંહીં નાચું લે'ર કરતી, વળી ડુબકાં ખાતી હું,
ને મૃગલું મારૂં તેહને એ નવલ જળ કદી પાતી હું,
કદી ઉંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઉભી રહું,
નીચે બિછાવી મેં રૂપેરી તેહ જાજમ નીરખું;
દૃષ્ટિ ઉંચી ફેંકું વળી ઉંડું ભુરૂં આકાશ જ્યાં
ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં.
એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
જેનાં શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ઠરી,—
નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક તેહની
વિધવિધ દશાઓ ઉંચી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી.
ને અનંત ગયોજં વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાય કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,—
એહવો મોટો મહીધર નભમહીં ધરતો રસે
હજ્જાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
કો સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઉભી ઝઝૂમતી,
નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ઘૂમતી;
મુજ કરે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગુંથી
ત્યાં પડી ને જોવા હું નાખું દૃષ્ટિ ઝીણી મથી મથી.
પછી નીચે ઉતરૂં જ્યાં વ્યોમ પૃથ્વી ચુમ્બતાં,
ને તરૂઘટાબાકાં મહીં મુજ પો'ળું મુખ ધરી ચંચુ ત્યાં;

પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી,
કરીં ડોકિયું ફરીં એક વેળા, સૂઉં જળસેજે જઈ.
મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને દમે વિખુટી કરી,
માડી થકી બહુ વેળ લગીં આ વા'લસોહી દીકરી;
વિરહ ટળીં જે વેળ મળીં મુજ માડીને નીરખું ફરી,
તે વેળ કેવું પ્રફુલ્લ મુખ મુજ ધરે શોભા સુંદરી !
કોઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે
પાદ પ્રહારે તોડી ઘનપટ, પછી જનનીમંદિરે
ડોકિયાં કરૂં જ્યાં જ્યાંહિં પાડી બારીં એમ મેં,
ને માતમન્દિર મુકુર મૂકયા મુખ નિરખતું ત્યાં ગમે.
નાનુ મોટું થાય વપુ મુજ પણુ નિરંતર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહિં તે સમે તાતની ગમ રહું;
એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જયાહરે.
જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ ભેટ લેવા તે તણી,
મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું બનીઠની;
પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી.
વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણુંઝાણુા મેહથી,
શાંત એનું નીરખી મુખ મુજ સુખનદી નવ થોભતી,
નારંગી રંગે સાળુ સુંદર પે'રી સખી શી શોભતી !
ચકચકિત સહુ પહેલ ચોડયો તારલો સખી ભાલમાં
લાડંતી અડકું એહને કદી આવીં જઈ બહુ વા'લમાં.
એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમંતી હું,
પણુ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહું,–
કેમકે સામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી–
મુઈ રાત્રિ–એણે દૂર સખીપો કીધી ક્રૂર વચે 'વસી.
ઉડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મૂંજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મુને તે ગળી ગઈ–
જાણે નહીં–હું અમર છું ને બેઠી મુજ મન્દિર જઈ !

કુસુમમાળા.

૧૨૯

આશા પંખીડું.

(સીતાજીના મહિનાની ચાલ.)

આશાપંખીડું મેં તો પૂર્યું કનકમય પાંજરે,
રમ્ય રંગ ધરંતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે;
ઝીણી ચંચુ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી!
ઇન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગી શિર શોભતી;
ધોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહીં પચરંગી ચાંદલો,
પીંછે કીરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
હીરા સરીખાં બે ઝીણાં નેન ચમકચમકે ઘણાં;
સુંવાળું શું એનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિયે!
પણ બદલી ઘડી ઘડી રંગ મને નાંખે ભ્રાંતિયે;
વળી અમૃતશું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્યારે નાચંતું ભૂલી ભાન હઈડું મુજ મૂરખું.
પણ એક દિવસ એ તો, હાય! ઉડીને ચાલિયું,
તોડી કનકનું પિંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ ઝાલિયું;
તોએ ગાન કરંતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું.
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું;
ઉડી પેઠું એ એક દિવ્ય હતું વન તે મહીં,
હું પણ રવઅનુસારે ધાઈ બેઠો ત્યાંતો સહી;
દીઠું બેઠું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા;
ઉડી બેઠું બીજે ઝાડ, ગાઈ લાગ્યું મહાલવા;
વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મુને ભટકાવીઓ,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવીઓ.
અંતે બેઠું ઉંચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા,—
"અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ! ફાંફાં શાં આ મારવાં!
નવ આવું કદી તારે હાથ, મૂરખ ઓ માનવી!—
હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારૂં મૂર્તિ નવનવી;

પૂર્યું પાંજરે મુજને તેહ, ધારીશ નહિં મન વિશે,
એ તો ઘડિયું મારે પ્રભાવ, તને ઉલટું દીસે.
પણ મન નવ થઇશ ઉદાસ, કહું સુણ વાત તું,–
પણે નાંખ નજર, પણે દૂર, વ્યોમ જ્યાં ડૂબી જતું;
પેલી રૂધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જો;
અંતરિક્ષ ઉભી, જેના સ્તંભ રચ્યા મોટાં હાડકે;–
દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,
બીજી બાજુ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે;–
આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠો છે બીહામણો;
મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુને અળખામણો;
પણ તું જઇશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું
જઈ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યહાં તે વાર તું;
ત્યારે ત્યાંહિ જો! ભેટીશ તુંને હું આનંદથી,
ત્યાંલગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાંતથી."–
એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીડું ના રહ્યું,
ઉડતાં ઝળકંતી એની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;
જઈ લય પામ્યું ચંદ્રમાંહીં, વળી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાતે કો વેળ સુણું એનું ગાન એ.

કુસુમમાળા.

દોલતરામ કૃપારામ.

૧૩૦

સુલોચના–ઇંદ્રજિત–સંવાદ.

તોટક છંદ.

કરી આગળ પ્રેમ સ્વરૂપ અને, સ્વર કોકિલ ને હસતે વદને;
મહિલા કર જોડી કરે વિનતિ, જયમ શંકર આગળ પારવતી.

" શિરછત્ર સનાથ થઈ તમથી, ખમજો કદી ઓછ કહું અમથી;
પ્રમદા-જન સૂચન જે કરશે, તમ આગળ હાસ્ય થઈ પડશે.
અબળા પર રોષ ન હોય કશો, કહું પ્રીતિ ધરી મનમાં ધરશો,
કરજો પ્રભુ કિંમત સાર અહી, હિત-વાક્ય મનોહર હોય નહિ.
જય ને યશ આજ લગી કરતા, અબળાજનના ભય સંહરતા;
અતિ પ્રીતિ હતી જન હોય સતી, કયમ છેક ગઈ બદલાઈ મતિ
જયમ આપની તેમ બીજાની પ્રિયા, કયમ તેશું કરાય અયોગ્ય ક્રિયા;
કુળધર્મથકી પતિ! તાત ખસ્યા, ધિક ! આમ થઈ વિપરીત દશા.
કદી સારસ-જોડ જુદી કરતાં, ટળવી મરશે તનને ધસતાં;
કકળી લોહતાં મસ આંતરડી, કરશે વિભુ આંખ ઘણી કરડી.
રવિવંશજસાથ પ્રપંચ કરી, અબળા-જન સાથ્યરહિત હરી;
શઠ ભિક્ષુક શ્રી અધિરાજ થયા, ઉપકાર છતાં ન અણાઈ દયા.
ન ધરે ન ધરે મુજ પ્રાણપતિ, હરવી વિષયાર્થ પવિત્ર સતી;
કુળ-દીપક કાજળ કેમ ઝરે ?, નહિ અમૃત ઝેર થઈ પસરે.
અધકું રઘુવીરનું કામ દીસે, તરવ્યા પથરા જળ અબ્ધિ વિષે;
બળ શંકરથી દશકંધ તણું, સ્વપરાક્રમ રામવિષે છ ઘણું.
કર સર્પતણા દરમાં ધરતાં, છૂટકો કદી થાય ન જીવ છતાં;
ગજ સિંહ અકારણ ખીજવતાં, નહિ વેર તજે નિજ પ્રાણ જતાં.
નિજ બાહુ પરાક્રમ દાખવીને, પરણ્યા રઘુનંદન જાનકીને;
બળ તાતનું કામ ન આવ્યું જરી, છળથી વનમાં તવ સીત હરી.
ઘન ઘોર અરણ્યવિષે ફરતા, નહિ લક્ષ્મણ રામ જરા ડરતા;
બહુ લોકતણા ભય સંહરતા, નહિ આપ દશાનન સાહ્ય થતા.
બળવાન-વિરૂદ્ધ ન યુદ્ધ ધરે, તજવી નહિ કીરતિ સીત સરે;
શુભચોકડી ચારનુ રાજ્ય જતાં, લવ શાન્તિ રહે ન સતી હરતાં.
કયમ સિંહણનું દુધ ચિત્ત ચહો, મણિ શેષતણો કરથી ન અહો;
જળમિષ્ટતણો નિધિ છેક તજી, ધરના જળમાં કયમ બુદ્ધિ સજી ?
મુજ નાથ વિચક્ષણ આપ ઘણા, મથવા હરવી પ્રિય સર્વ તણા;
થઈ "એક" હવે પદ સાચવજો, તમ જોર બીજે કહીં દાખવજો.
શશિહીણ ભયંકર છે રજની, પતિ વિણ જણાય સૂકી સજની;
જયમ પુત્ર વિના ઘર માણસનું, ત્યમ નીતિ વિના અતિ શૂરપણું.

વિરલા ધન ને યશ મેળવશે, પણ ઉદ્ધત તે ન ગ્રહી શકશે;
પણ નીતિ વિવેક ખરો પકડી, ધરશે નિજ બંધનમાં જકડી.
ગજ શૂકર સિંહ બલિષ્ઠ ઘણા, પણ સર્વ આધીન મનુષ્ય તણા;
બળ નીતિ સમીપ ન શૌર્ય ટકે, જગ-ચક્ર સુનીતિ વિના અટકે.
જયની ધ્વજ દુર્ગપરે ફરકે, વિધિ પાઠ કરે શશિ છત્ર ધરે;
યમ સેવક ઇંદ્ર ગ્રહેશ થયા, લઈ અગ્નિ મશાલ સદાય રહ્યા.
ધરતી કીરતિ થઈ પ્રાણપ્રિયા, મુજ સાસુની સાથ કરે કજીયા;
મસ પ્રીતિ થવા પતિ રાવણની, સમજ્યાવણ રીતિ દશાનનની.
દશ મસ્તક વીસ વિશાળ કરો, તમ તુલ્ય ગુણી વિજયી દીકરો;
વશ રૈયત સિંહલદ્વીપ તણી, શિર ઉપર શંકર તુલ્ય ધણી.
નિજ પુત્રતણે ઘર પુત્ર થયા, સ્વપરાક્રમથી રળનાર મયા;
સુખમાં લગીરે નહિ ખોટ રહી, પ્રભુતા મુખથી કયમ જાય કહી.
જયમ પંકજ સૂર્ય પ્રફુલ્લ કરે, ભરજોબન નારનું નાથ કરે;
ભરછક્ક કરે સરિતા વરષા, (ત્યમ) સસરાપર શંભુપ્રતાપ વરષા.
ઘણું કામશું વેર મહેશ્વરને, ગમ્યું તેતણું સખ્ય દશાનનને;
અપલક્ષણ છેક ન ગુપ્ત રહે, વિભુ પુત્રનુ તોય જરા ન સહે.
પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રશાન્ત થવા, કર્યું તાતનું ચિત્ત સતી હરવા;
નહિ તો વિસરી સુખ સ્થાયિ અતિ, ક્ષણભંગુરમાં કયમ થાય રતિ.
અપકીર્તિ કરે વિપરીત કૃતિ, દઈ શાપ ડસે જયમ સાપ સતી;
બહુ સંશયમાં પડીં જાય પ્રજા, ફટકી મરશે ફુટડી કુળજા,
રઘુનંદન રીસ ઘણી કરશે, બળહીન અરિ-કુળ સંહરશે;
લઈ સીત બધા ઘરમાં ફરશે, ઋતુ પાનખરે જયમ બાગ વિષે,
પ્રિય પાય પડી કહુંછું વિનવી, પરનાર લગાર ન સંઘરવી;
દઈ થાપણ માલીકને નકરી, હરજો રઘુનંદશું પ્રીતિ કરી.
કહ્યું આપનું માન્ય હમેશ કર્યું, અવળું સવળું નહિ દીલ ધર્યું;
કશું માગ્યું નથી કદી પ્રાણપતિ, ઉરમાં ધરજો મુજ આ વિનતિ.
મુજ જાત તણું અભિમાન મને; મુખ લેઈ જવાય ન સીત કને.
જવ રક્ષિત થાય ન શીયળને, સહુ વ્યર્થ ગયું પરણી તમને.
"અભિમાનની" એમ મને કહીને, ડગતા દરરોજ ત્રિયંબિનીને;
નહિતો મુજ માન ઘણાં પડતાં, કયમ ના અટકો જરિયે લડતાં.

સમ ઉમ્મરની કદી ચાર મળી, મુજ વાત સખી-ગણુમાં નીકળી;
હલકું પડશે તમ નાર તણું, કથશે "સુખ છે નહિ નાથ તણું.
અથવા કયમ એક અનાથ ત્રિયા, કુમળી સુશીળી અવળી ન ક્રિયા;
ન બચાવી શકાઈ દશાનનથી, લલના જયમ અન્ય હુતાશનથી." "
અતિ એમ કહી અકળાઈ ગઈ, મસ ગદ્ગદ કંઠથી મૌન્ય થઈ;
વદતાં મન બુદ્ધિ શકે હરતી, હીંચકે જયમ અંતર ઝૂલવતી.
કરી હાવ વિચક્ષણ ભાવ અતિ, પતિનિશ્ચય ડોલવતી યુવતી;
ક્ષણ સ્તબ્ધ ઉભો થઈ મંદમતિ, જયમ શંકર કામિની-દર્પણથી.
પણ શુદ્ધિ સમસ્ત સમગ્ર કરી, વીર વાણ વદ્યા વધુ વહાલ ભરી;
નિજ ન્યાય પરાક્રમ દાખવવા, સુખ તુષ્ટિ વધૂજનને ધરવા,
"મનમાં મુજ તાત સતી પરણ્યા, સ્વપને નહિ એ જવ રામ તણા;
પરણાળનું લગ્ન કર્યું જનકે, પણ કેમ સગાઈ ખરી અટકે.
કદી રામ ધનુષ્ય ઉપાડી શક્યા, દુહિતાઅરથે જનકે પરખ્યા;
બળથી રઘુનાયક સીત વર્યા, છળથી દશકંધ શિકાર ચર્યા.
થયું તે ન થયું નહિ થાય હવે, ભૂલ થાય કબૂલ સતી તજવે;
અયિ! વક્રર સીત સહિત જશે, વણ કારણ લોક ઘણા હસશે.
ઝટ નૌતમ સેન તયાર થઈ, મુજ કારણ છેક અધીર થઈ;
ક્ષણ સાંભળ શબ્દ મહારથીના, 'બળમાં નહિ પુત્ર મનોહરીના'
જયમ તારક-મંડળ ચંદ્રવિના, જયમ જાન દીસે વરહીણ ક્નાં;
નૃપતિ વિણ શૂન્ય સભા અતિશે, ત્યમ અગ્રસરી વણ સેન દીસે.
ગ્રહમંડળને જયમ સૂર્યગતિ, ત્યમ સેન વિષે સખિ! સેનપતિ;
ભલું સૈન્ય કલેવર જોર ઘણું, પણ પ્રાણ વિના વિચરે ન અણું.
ચતુરંગ વિરાજિત સેન મળી, ભટ સામદની અગણિત ભળી;
અતિ વેગ ત્વરા કરતા સુભટો, યશકાળ સમીપ હવે વરત્યો.
નીળ સુગ્રીવ અંગદ ને નળને, હનુમાન વિભીષણ લક્ષ્મણને;
શિવસાક્ષથકી રઘુનંદનને, છડી નાખીશ હું જયમ ડાંગરને.
રિપુ દાનવ કિન્નરનાથ ઘણા, લડનાર મજ્યા સુરલોકતણા;
નહિ સૈન્ય ઘણું તુજ નાથ કને, પણ લોટ કર્યા દળી દુશ્મનને.
નહિ રામ વિષે અલિ! રામ જરી, ગુણદોષ ગણી મન સીત હરી;
અગણી શીદ નામ થકી ભડકે, પિતુને નહિ મૂરખના અડકે.

ગજકુંભ વિના નહિ અન્ય ગ્રહે, બળવાન શિકાર સદૈવ ચહે;
બહુ મેઘતણો પણ વાદ કરે, કયમ સિંહ શૃગાલથકી તેહ ડરે.
ગુણરૂપવતી મુજ પ્રાણપ્રિયે, તુજ નાથ જરા રણમાં ન બીએ;
લપટાઇશ હું તુજ સાથળમાં, પ્રતિકાર કરી અરિનો પળમાં.
મોટી ! મર્કટયૂથ કશું કરશે, કદી દાંત થકી બળ દાખવશે;
યમ-દંડ થઈ શર તો પડશે, થઇ માણસ રામ ન જીરવશે,
રઘુનંદન બાણપ્રહાર લઈ, વટ સાચવશે નિજ જીવ દઈ;
ધરૂં લક્ષ્મણ-કાજ દયા મનમાં, ન ધરે મુજ બાણ શિશુતનમાં.
અતિ પ્રીતિથકી તુજ દાસ થતાં, સહુ સંકટ લાજ રિવાજ જતાં;
તુજ આણ ઉલ્લંઘન નાજ કરૂં, વસતું પણ અંતર શૌર્ય ખરૂં.
કદી પંકજના કુમળા દળમાં, મધુલિહ પુરાઇ રહે જળમાં;
પણ વાંસ વિષે ઝટ શાર કરે, બળ કે છતા પ્રીતિ જરા ન ધરે.
રથ વાહનને હય હસ્તિ ઘણા, નવ અસ્ત્ર સહસ્ત્ર વિષે ન મણા;
લઇ બકતર ટોપ ફરાસી તણા, જરૂરી કરતાં બમણાં ત્રમણાં.
શુભ સૈન્ય તણો થઇ અગ્રસરી, ધરૂં દુસ્મન ઉપર આંખ નરી;
નિરખી ટકશે કુણ આ જગમાં, જવ ઇંદ્ર છુપાઈ ગયો નભમાં.
રણક્ષેત્ર વિષે અરિ-કર્ષણને, નીરખી મસ ખીલ્યું ભરી નયને;
ધનને યશ લાભ ઘણો ગણતાં, નહિ વાર કરૂં જરિયે લણતાં.
રણ-સાગરનો થઇ મત્સ્ય કહે, સ્થળ અન્ય વિષે કયમ જીવ રહે;
તન-દાહ વધ્યો ચિરકાળતણો, કરશે અરિરક્ત પ્રશાન્ત ઘણો.
કયમ તર્ક વિતર્ક કરી નબળા, ગજગામણુ આંમ કરે અબળા;
મુજ સાથ રહી દિનરાત સખી, નહિ રાવણ પુત્ર શકી પરખી.
મનની સુણ વાત કહું તુજને, જય કે ક્ષય છે યશકારી મને;
દિન એક જરૂર યદા મરવું, અતિ ઉત્તમ છે રણમાં ગરવું.
જવ વિષ્ણુ બની રઘુનાથ ફરે, જય મેળવતાં શુભ કીર્તિ વરે
કદી હાર થશે પણ ઇશ્વરથી, રઘુનંદ વિના મુજ જોડ નથી.
પ્રમદા કયમ આમ ગલિત થઇ, કયમ કોમળ છાતી ભરાઈ ગઇ;
નયણે કયમ શ્રાવણ ભાદરવો, ન ઘટે કરૂણારસ આદરવો.
ધર ધીરજ બીરૂ દશેક ઘડી, અથવા સહુ કામ જશે બગડી;
જયની ધ્વજ તાત સમક્ષ ધરી તુજ પાસ થકી નહિ જાઉં ફરી.

મનની કર દૂર બધીય કજા, રણ મધ્ય જવા અલિ! આપ રજા;
વળતાં નહિ દૂર જઈશ ફરી, ભુજ અંક વિષે મુજ શીષ ધરી.

ઇંદ્રિજીતવધ કાવ્ય.

૧૩૧

પવન

ગઝલ.

નહિ મુજ માત કે તાત, નથી મુજ બે'ન કે ભ્રાત,
નથી કર પાંખ કે પાય, નથી કો'ની મને સા'ય;
નહિ કોને હું ગણકારૂં, કરૂં હું રોજ મન ધાર્યું,
રમું હું રોજ સ્વચ્છંદે, ફસાઉં ન કોઈને ફંદે.
ક્ષણે નાચું ક્ષણે દોડું, ક્ષણે જોડું ક્ષણે તોડું,
ક્ષણે ઉડું ક્ષણે ચાલું, ક્ષણે લાડું ક્ષણે મહાલું:
રંહસ સ્થાનો વિશે માણું, સરવની વાત હું જાણું,
જગતની પ્રીત છે મારે, મણુંછું સર્વને પ્યારે.
સ્ત્રીઓ માને મને સારો, પતિથી લે મને પ્યારો,
પુરૂષ પણ છાનું ના રાખે, કરેછે પ્રેમ મુજ સાખે;
મને નહિ રાગ કે રોષ, ધરૂંછું સર્વમાં તોષ,
વહનનું કર્મ છે મારૂં, પ્રમાદ ન તે વિશે ધારૂં.
સરવના લેઈ પરમાણું, ઝપાટામાં સ્થલે આણું.
ઉતારૂં સર્વના થાક, સકળ મુજ ચિત્તમાં પાક;
સગુણતા છૈ નહિ મારે, ધરૂં નહિ સ્વાર્થ તલભારે,
મળે જેવો મને સંગ, બને તેવા બધા ઢંગ.

સુમનગુચ્છ.

છોટાલાલ સેવકરામ.

૧૩૨

આમ્રવર્ણન.

વસંતતિલકા.

હે વૃક્ષ આંબ અવલંબન વેલી કેરા!
વિશ્વોપકારી તુજમાં ગુણ છે ઘણેરા;
મોરે કરે વન સુવાસિત તું વસંતે,
અર્પે પ્રમોદ અલિ કોકિલને તું ખંતે.
ત્રૈલોક્યમાં રતિપતિ નિજ રાજ્ય થાપે,
તારા અમોઘ ફૂલના શરના પ્રતાપે;
આવે અતિથિ જયમ પંખીગણો તું પાસે,
ગ્રીષ્મે વસે ત્યમ પશુ તુજ છાંયવાસે.
પેખી ઉદારપણું કોકિલ પૂર્ણ ભાવે,
તારો દસુંદી થઈ કીરતિ તુજ ગાવે;
સંપત્તિ તારી સઉ છે જગજીવનાર્થે,
આ વિશ્વમાં જીવિત ધન્યજ જે પરાર્થે.
તારા અપાર ઉપકાર સૌ શિરે છે,
તે વિસરી જન તનેય વ્યથા કરે છે;
કો કર્વતે કર વતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે.
છે કેટલીક જન--જાત કૃતઘ્ન એવી,
તોએ રહે સુજનતા તું સદાય સેવી;
વસ્તુ ન કો જગ પ્રપંચી વિષે જણાય,
જે તારી સાથ તુલના કરવા કથાય.
સંપત્તિ તારી અમૃતોપમ સર્વતોષી,
તે રક્ષણાર્થ તુજ નિઃસ્પૃહતા અહો શી?
આ જે રસાળ વન સંત સમું ઠરેલું;
રહેજે અખંડ મહીમાં મહિમા ભરેલું.

ઉપવન વિનોદ.

છપ્પા.

૧૩૩

સન્નારી.

ભલી ભામિની તેહ, વદે મુખ મીઠી વાણી;
ભલી ભામિની તેહ, બોલ બોલે નવ તાણી;
ભલી ભામિની તેહ, વડીલ મર્યાદા પાળે;
ભલી ભામિની તેહ, સંપ સૌથી સંભાળે;
રહી સ્વાધિન સ્વામિશું સદા, સદાય શુભ મતિ દાખતી;
તે સેવકસુત ભલી ભામિની, રાગ હૃદયમાં રાખતી.
સન્નારી ખરી તેહ, સ્વામીની સેવા ભજતી;
સન્નારી ખરી તેહ, પ્રભુને પ્રીતે ભજતી;
સન્નારી ખરી તેહ, આત્મવત સૌને માને;
સન્નારી ખરી તેહ, ધરે હિત સૌનું ધ્યાને;
કદી કડવું વચન વદે નહિ, વાણી મધુર ઉચ્ચારતી;
વળી સેવકસુત વિખવાદ તે, અંતરમાં નવ ધારતી.

છોટાલાલ સપ્તશતી.

૧૩૪

મરણપ્રસંગે જમણવાર ન કરવા વિષે.

ભલે લગ્નમાં યત્ન, કરે ભોજન મન ગમતાં
ગાય હર્ષનાં ગીત, ચિત્ત આનંદ ઉપજતાં;
મંડપ રચીને શ્રેષ્ઠ, ભલે યશ કીર્તિ લેતા;
ભલે આપીને દાન, માન વિપ્રોને દેતા;
પણ રે ! રે ! શોક પ્રસંગમાં, જમણવારનો કર અરે !
એ દાઝયા પરનો ડામ તો સેવક-સુત કેરજ કરે.
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, મરણ પાછળ જમવાનો,
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, દુઃખમાં છે દમવાનો;

ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, હળાહળ અનરથ રૂપે;
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, ઉતારે ઊંડે કૂપે;
રે! ત્રાહ્ય ત્રાહ્યના, જમણમાં ભોજન મુખ કયમ પેસતાં?
શું છોટાલાલ ન લાજતા? જઈ ભાણાંપર બેસતાં.

છોટાલાલ સપ્તશતી.

કલાપી

૧૩૫

ગ્રામ્ય માતા.

શાર્દૂલવિક્રીડિત. ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દીસતી એકે નથી વાદળી;
ઠંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
ને ઉત્સાહ ભરી દીસે શુક ઉડી ગાતા મીઠાં ગીતડાં!

માલિની
મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવલોનાં બાલ નાનાં કરે છે;
કમલવન ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે!

અનુષ્ટુભ
વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપેછે સગડી કરી.
અહો! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિર્મ્યું દીસે!

વસંતતિલકા
ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં!

મંદાક્રાંતા
ધીમે ઊઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને જુએછે;
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજુ શાંત બેસી રહીને
જોતાં ગાનો સગડી પરનો દેવતા ફેરવેછે.

અનુષ્ટુભ ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃષિક એ ઊઠી ત્યારે "આવો બાપુ" કહી ઉભો.
શાર્દૂલવિક્રીડિત "લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને" બોલી ને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જુએ;
"મીઠો છે રસ બાઈ! શેલડી તણો" એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી!
વસંતતિલકા પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કંઈ વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.
અનુષ્ટુભ "બીજું પ્યાલું ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃષા,"
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.
મંદાક્રાંતા કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિંદુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના!
"શું કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે?" આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોંકતી શેલડીમાં.
અનુષ્ટુભ "રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
"નહીં તો ના બને આવું," બોલી માતા ફરી રડી.
વસંતતિલકા. એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
માતા તણે પગ પડી રોઈને કહે છે-
"એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
"એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ઈશ!
શાર્દૂલવિક્રીડિત પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારેજ ધાર્યું હતું-
'આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં;
છે તોયે મુજ ભાગ કંઈ નહિ સમો તે હું વધારૂં હવે,
શામાટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?
વંશસ્થ રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,
પ્રભુ કૃપાએ નકી એ ભરાશે;
સુખી રહે બાઈ! સુખી રહો સૌ,
"તમારી તો આશિષ માત્ર માગું!"

વસંતતિલકા પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીંજ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ઓ'જો વહે રસ અહો ! છલકાવી પ્યાલું !

૧૩૬

કૃતઘ્નતા.

શિખરિણી.

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન : તમ જ્વાલા સળગતી !
ભલે વટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી !
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મોટાં ઢળી પડે !
ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલીજ કરે !
ભલે વે'તાં વા'ણે સઢ સહુ ચીરાઇ તૂટી પડે !
પ્રચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઉછળી રહે !
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરિયામાં થઈ જતી !
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી !
હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઈ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સત્વો આ કુદરત તણાંમાં ભળી રહું !
બને તો વંટોળો થઈ જગત આ ઉજ્જડ કરું !
ધડાકા મોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના,
મને વા'લાં વા'લાં પ્રલયધમસાણો પવનનાં !
દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
તમે લોકો વૈરી, મમ હૃદય લે વૈર કયમ ના ?
હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જ્વાલ સળગી !

દયા રોનારાંની ઉપર નવ મારા હૃદયને !
તમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂરજ દીસે !
તમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે,
અને તોયે સૌ એ ઘટિતજ થયું એમ ગણુશે !
અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા ?
અરે ? તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
તમારે માટે કો હૃદય બળવું જો કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરો ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
સખે ! તેં એ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું !
હતું ખુલ્લું તોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીઠું !
કહું શું લોકોને ? અરર ! સઘળાં પામર નકી !
વૃથા દોણું ત્યાં હું મમ હૃદયનો ક્રોધ જ નકી !
તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કૈં એ કહી શકે !
મૂક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે !
દગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શું કહી શકું ?
વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મુંગો મરી શકું.
ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ
ગિરિ તો આ રૂનો થઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
ઘણા વ્હોની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,
હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઈ તાણની મહીં !
જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે,
હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કદી જશે !
અરે ! આશા કિંતુ જરી પણ રહી ના હૃદયને,
પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઉંચે લઈ શકે ?
સખે ! અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે ! તેં કીધું જગત કડવું આ હૃદયને,
કૃતઘ્ની તું થાતાં દિલ મમ કૃતઘ્ની થઈ ગયું !
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું !
તને કૈં કહેવું એ દિલની નબળાઈ મુજ નકી,
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયની ના થઈ શકી !

નકી આશા કાંઈ તુજ હૃદયમાં રાખીજ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુ:ખ સખે!
હશે! ભાઈ! કિંતુ હૃદય ત્યજવું તે સુખથી શે!
ઉછેર્યું મેં તારું હૃદય કુમળું દુ:ખી ગણીને;
હવે કાંટા લાગે (અમર તુજ એ કંટક હજો!)
પરંતુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો!

ખબરદાર.

૧૩૭

નદીગમન.

વસંતતિલકા.

પાણી પછી નદીવિષે ભળીને વહાલે,
ચારૂ ઘણાં ચળકતાં ઝૂમબેર ચાલે;
સ્પર્શી ધીમે રવ ઝીણો કરતાં સુહાતાં,
કૈં ગુપ્ત વાત કરવા મહીં શું સુંથાતાં?
આ રેલ જાય ઝડપે ધરી વેગ એવો,
જાણે થયો પવન પીક સત્વર જેવો;
તે ભેટવા ભડ સરિત્પતિને સુભાવે,
આ ભેટ રેલતણી લૈ સરિતા શું લાવે?!
ખારો સદા મુજ પતિ, ઉદધિ રહે છે,
ચીમ્ભે મધુર જળકાજ મને કહે છે;
પ્રેમે તૃષા પતિતણી હું હવે છિપાવું,
વર્ષાતણું મધુર વારિ મુખે વસાવું!
આપે મને જળ જુઓ ભરતી વિષે એ,
હંમેશ એ ઉદધિપાક સ્મરૂં હું હૈયે;

મેં લૂણ એનું બહુ ખાઈ ભર્યુંજ મારૂં,
આ વેળ કેમ અપકારી થઈ વિસારૂં ?!
એ રીત આ સગુણ નાર નદી ઉચારી,
ધાતી જુઓ અધિક પ્રેમ પતિસું ધારી;
શું આકળી અતિ થતી પડતી અધીરી,
દોડી તજાતું પતિની અતિ દિલગીરી.
જ્યારે નદીપર પડે કિરણો સવિતા,
રૂપેરી સાડી સમ શોભતી આ સરિતા;
માંહેથકી ચળકતાં પ્રતિબિંબ ધાતાં,
સોનેરી લીટી સમ સુંદર શું સુહાતાં!
આ દૂરથી નદી પડે વળી એમ આંખે,
તે શેષનાગ અહીં આવી પડેલ દાખે;
વર્ષાતણી શુભ લીલાજ નિહાળવાને,
મોટી મઝા ગમત એ મનમાં શું માને?
કે ચોટલો ધરણી માતતણો અહીં શું,
છૂટી જઈ વળી પડયો દીસતો નહીં શું?
તે વૃદ્ધ હાલ થઈ છે બહુ જાણુ તેથી,
આ શ્વેત વાળ નદીતુલ્ય જણાય એથી!
એવાં અનેક ધરીને શુભ રૂપ અંગે,
ઉદ્દિષ્ટ દાગ ધસતી સરિતા ઉમંગે;
કાઢી બહાર કચરો સહુ તે કિનારે,
સિંધુ વિષે જઈ બળી નિજ અર્થ સારે.

કાવ્ય રસિકા.

૧૩૮

ચંપેલી.

અદ્‌ભુત છંદ

જગમાં બહુ સુંદરતા સરજી,
બહુવાર, છતાં, મનની મરજી.

મધુરાં ફુલડાં સહુને વરજી,
તુજશું બની ઘેલી
નીરખે નીરખે તુજનેજ અહીં,
નહિ દ્રષ્ટિ ઠરે સ્થળ અન્ય કહીં,
તુજ મોહ સમો કંઈ મોહ નહીં,
ફુલરાણી ચમેલી,
કદી દેશ રહું પરદેશ ફરૂં,
વળી હર્ષજ કે કદી શોક ધરૂં,
તુજ નામ ઘડી ઘડી હું સમરૂં,
ઉરની મમતાથી;

મુજ બાળપણે તુજશું રમતો,
ભરૂં પીમળ યૌવનમાં ભમતો,
ભરજો મુજ વૃદ્ધવયે શમતો,
મુજ જીવનસાથી.

બહુ વેળ અહીં તુજ પાસ રહ્યો,
મુજ મંદ વિચારપ્રવાહ વહ્યો,
લખી તેપર ગૂઢ સુભેદ કહ્યો
તુજ મિષ્ટ સુગંધે;

મુજ અંતર વાંચી ઉમંગથકી,
સમજી ધરતું બહુ હર્ષ નકી,
ભરતું વધુ એક કણી ઠમકી,
નિજ જ્ઞાનપ્રબંધે.

નભમાં બહુ તારક છેજ જડયા,
બહુ જ્યોતિષિ તેહની પૂંઠ પડયા,
ગતિ અંતરના મરમો પકડયા,
કળથી નિજ યંત્રે;

મધુરી પણ છે મુજ તારક તું;
અહિં ભૂપર ઉરસુધારક તું,
બની જ્યોતિષિ હું તુજ બહાર કહું,
મુજ કાવ્યસુમંત્રે.

જવ ગ્રીષ્મ તપાવી મૂકે જગતી,
જયમ અંતર ધૂણી રહે ધગતી,
વળી માનવદ્રષ્ટ ઉંચે ચગતી,
શીત આશ્રય કાજે,
તવ તું ખૂબ ખીલી રહીજ પ્રીતે,
સહુ ઠારતી મિષ્ટ સુગંધ શીતે,
તુજ માળ ગ્રહી અરપે સુરીતે,
અતિ સુંદર સાજે.

બહુ સેવતી આંહીં ભલેજ ફૂલે,
વળી ગર્વથી તેમ ગુલાબ ખુલે,
પણ તુજ સુવાસ સમીપ ભૂલે,
નિજ સર્વ વડાઈ;

તુંજ રાણી ખરી સહુ પુષ્પતણી,
પ્રિય શુક્ર સમી તુજનેજ ગણી,
મુજ બાગની તુંજ મુકુટમણી,
ગુણ શું રહુ ગાઈ.
બહુ વેળ અરે લલના લટકે,
તુજ પાસ સુભાવથકી ભટકે,
તુજને લઈને કરમાં મટકે,
નિજ કાનજ પે'રે,

નિરખી રહું તે બહુ હર્ષ ધરી,
લલના વધુ સુંદર કે તું હરી,
પણ સાથ સુગંધ ગ્રહે તું ખરી,
મધુરી તુંજ છે રે.
પ્રતિ એક સમીર સમીપ તને,
"મૃદુ નાચતી જોઉં" વિનોદી મને,
નખરાં સહુ એહ સમીરકને,
કરતી અતિ પ્રેમે.
તુજ કોમળ ભેટ લઈ વધતો,
મધુરો તુજ સ્પર્શથકી બનતો,

તુજ કુહેણુ બધેજ ફૂંગાડી જતો,
તુજ નિર્મળ નેમે.
નયને તુજને નીરખીજ રહું,
શયને પણ હું તુજનેજ ચહું,
ભયને ન ગણું તુજ પંથ વહું,
મુજ પ્રીતિજ એવી.
સમતા ઉરની કદી દૂર પળે,
ભમતા કંઈ દુઃખ વિચાર ભળે,
મમતાથી સ્મરૂં ઝટ કે તું કળે,
હરતી ઉર કેવી.
તુજ પાસ પધારૂં ઘણીક ઘડી,
કળવા જનજીવન કેરી કડી,
તવ તું મુજને કંઈ વાત વડી,
અતિ પ્રૌઢ સુઝાડે;—
કંઈ હાસ્ય કરું, કંઈ અશ્રુ ભીનાં,
કંઈ ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીટાં,
જનઆત્મપરે ચિત્રેલ દીઠાં,
ન દીઠાં દ્રગ પાડે.
પ્રતિબિંબ પડી સહુ એ મનમાં,
ગૂઢ ચિત્ર ધર્યું ઉરદર્પણમાં,
હમણાં અહીં તે પ્રતિજીવનમાં,
રૂપની સ્મૃતિ આપે;—
ધ્રુવશું સ્થિર પ્રેમની દિવ્ય કળી,
કંઇ અંતર ભૂલી ગયેલ રળી,
છટકયા કંઇ તર્કતરંગ વળી,
હૃદયે મુજ થાપે.
પ્રિય પંચકરી મધુરી ફરજે,
તુજશું ભલી શુદ્ધ ધરા કરજે,
કવિપુષ્પ બની કવિમાં ભરજે,
જશ પીમળ તું તો.

તુજ ગાન કરૂં જગમાં ભટકી,
પ્રિય આશ રહે તુજશું લટકી,
મુજ અંતસમે દવઅશ્રુથકી,
રડશે નહિ શું તો.

વિલાસિકા.

૧૩૯

ગુણવંતો ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત; (ધ્રુવ)
મોંઘેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝૂકી રહ્યાં અમશીશ :
માત મીઠી ! તુજ ચરણુ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નંદનવનથી અમોલ;
રસફૂલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલ્લોલ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સંત મહંત અનંત વીરોની વા'લી અમારી માત !
જય જય કરવા તારી જગતમાં અર્પણ કરીએ જાત !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય:
દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ તારી છાંય !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સરસરિતા રસભર અમીઝરણાં રત્નાકર ભરપૂર:
પુણ્યભૂમિ ફળફુલ ઝઝૂમી, માત ! રમે અમ ઉર !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

હિંદુ, મુસલમિન, પારસી સર્વે, માત ! અમે તુજ બાળ:
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સહુ કાળ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉર પ્રભાતસમી અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરીએ જયજયકાર !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

પ્રકાશિકા.

ન્હાનાલાલ

૧૪૦

ધર્મરાયના પાર્ષદને વિદાય

૧. આવજો ધર્મપુરીના પાટવી રે !
આવજો બ્રહ્મલોકના મહેમાન જો !
આવજો પાવન કરજો આંગણું રે,
આવજો લઈ પ્રભુજીનાં નિશાન જો :
આવજો, ને રોપજો ધ્વજ આમ બારણે રે,

૨. નથી કાંઈ પૂછ્યું, નથી કાંઈ પૂછવું રે,
નથી કાંઈ પારખવા પેગામ જો :
કાગળીઆ લાવ્યા મહારાજના રે,
લખીઆ માંહી બ્રહ્માક્ષર 'રામ' જો :
પ્રભુજીએ સંભાર્યા આમ સ્નેહીને રે.

૩. જગત ઉતારી દીધ કર દેવને રે,
સાચવજો એ પ્રાણવિરામ જો !
ભીંજે દાનસમય આમ આંખડી રે,
નથી અપશુકન ઘડી અભિરામ જો :
લ્યો, ને કરજો જતન અધિકડું રે.

૪ કાળા ઘૂમશે ઘન કદી આભમાં રે,
બળતી વીજ કરશે ચમકાર જો :
ગિરિવરશા જોગી પણ ડોલશે રે,
ઉઘડશે પોતાનું દ્વાર જો :
એવી પાપની પળથી ઉગારજો રે !

૫. એક પાંખે લખ્યાં ઉંચાં ઉડવાં રે,
એક પાંખે લીધ ધર્મનો હાર જો;
એક કરમાં ધર્યો અમૃતદીવડો રે,
મુદ્રા મહીં જગના ઉદ્ધાર જો :
અદ્દ્ભુત દર્શનથી હરી આંખડી રે.
૬. એક મીટમાં પૃથ્વીનું વિરામવું રે,
એક મીટમાં ઉઘડવાં સ્વર્ગ જો :
વદન ભરી ગેબી એક હાસવું રે,
મૂર્તિમાં ધર્મરાજનાં ભર્ગ જો :
મંગલ દર્શનથી મનડું હર્યું રે.
૭. નથી સત્કાર્યા, નથી સેવા કરી રે,
આપ્યું એક નમન પદમાંહી જો:
કહેજો નમન વળી મહારાજને રે,
દેજો દેવકુલોને સાંઇ જો :
વીનવજો વગડે નવ વીસરે રે.
૮. બાંધી બાંધી દિશાઓ નગી જતી રે,
પન્થ અજવાળે શશિયર ભાણુ જો:
ઢોળે તેજ અનુપ કંઈ તારલા રે,
ત્યાંથી કરજો મધુર પ્રયાણ જો :
મધુરા પંથ પ્રભુદરબારના રે.
૯. એક દિન પ્રભુજી આણાં વાળશે રે,
છાશે અમપર પુણ્યની છાંય જો :
વીર હો ! ત્યારે પૂજવા આવશું રે,
પ્રેમળ દેવોમાં પ્રભુરાય જો :
સંચરશું ત્યારે સંગાથમાં રે.
૧૦. આવજો મોટા ઘરની મ્હોડવી રે !
આવજો અમુલખ જોઈ સંજોગ જો :
આવજો, આદર છે અમ આંગણે રે,
આવજો, મનભર કરશું ગોગ જો :
રાજકાગળ લઈ અવધે આવજો રે.

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

૧૪૧

હરિના દર્શન.

મારા નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી:
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરીઆં ઝાંખી કરી.
શોકમોહના અગ્નિ રે, તપે, તેમાં તમ થયાં:
નથી દેવનાં દર્શન રે, ક્રોધાં, તેમાં રક્ત રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સૃજનમાં સભર ભર્યા:
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઉભર્યા.
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઈ રહે:
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે.
જરા ઉઘડે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેહ સદા:
બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગા રે, ઘડીયે ન થાય કદા.
પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ તેને ચેતનની?
જીવે સો વર્ષ ધુવડ રે, ન ગમ તોયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમાં ન માય કદી:
જળ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ! કયારે ઉઘડશે?
આવાં ઘોર અન્ધારાં રે, પ્રભુ! કયારે ઉતરશે?
નાથ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા:
નેના! નીરખો ઉંડેરું રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ આળસ છાંડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી:
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ.

કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો.

મણિશંકર

૧૪૨

કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ.

માલિની

સુરસદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમનસહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.

વસંતતિલકા

આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જામ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માંહિ રંગ,
શબ્દો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા.

મંદાક્રાંતા

માથું ઉંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઉંચું કરૂં છું,
જોવા જેવું નીરખી મનને હું સુધાથી ભરૂં છું;
અંગે અંગે ખૂબી નીરખીને આંખ તો જાય ચોંટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ખોટી.

અનુષ્ટુભ્

એક અદ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાયછે મૂઢ મુગ્ધાની મોહની વડે.

\+ × × × ×

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાયછે,
પ્રેમ છે એ નહિ બીજું; પ્રતીતિ એમ થાયછે.

વસંતતિલકા

બોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ,
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહેછે,
કે આપની અમરલોક વિશે રહેછે.

અનુષ્ટુભ

કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસીજ આપની,
(દેખીએ) દિવ્ય ચક્ષુથી, ગિના આપ પ્રતાપની.

વસંતતિલકા

આવો નહીં વિપદ આપ સમીજ રાય,
રાણી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોકવાસ,
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ.

અનુષ્ટુભ

રચના દુનીઆની હું, દેખાડું સરદારને,
પાંખ ઉપર બેસીને, જુઓ દેશ હજારને,

મંદાક્રાંતા

આહા ! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઉંચો ગિરિવર બને શ્વેત શોભા જણાય,
ધોળાં પો'ળાં ઝરણ ટપકે વાદળાંઓ ધસાય,
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઉંચુંજ થાય.

અનુષ્ટુભ

રહો એ કાંઈ જોવાનું, દીસેછે આ દિશા મહીં,
આવેછે કોઈ પ્રાણી એ, તેમાં સંશય છે નહીં,

વસંતતિલકા

છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી,
આંખો થકી કહીં શકાય અપૂર્વ કામી,
કસ્તુરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય,
દેખાવને નીરખતાં મન ત્યાં તણાય.

મંદાક્રાંતા

જાણે કોઈ શર શિર વિશે તીક્ષ્ણ બાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ બાગેલ હોય:
તેવી રીતે ધડીં ધડીં પછી એ અગાડી ધસેછે,
વૃત્તિની કૈં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસેછે.

અનુષ્ટુભ

અચાનક મને એવું, અનુમાન થઈ ગયું,
વાદ્ય અદ્‌ભુત અસ્પષ્ટ, સંભળાય અહીં કયું ?

વસંતતિલકા

ઉંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી વહનમાં તરૂઓ તણાય;
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડી કોઈ નજરેથીં ગુફા નિહાળે.

અનુષ્ટુભ

અસામાન્ય છટાથી એ, બજાવે હાય ! બીનને,
ચાલે તે ચિત્તના તંતુ, જ્ઞાન કયાં બુદ્ધિહીનને.
દેખેછે કાળને સામે, તોય પાછો નહીં વળે,
જવાની તો કહો કેમ, આજ્ઞા સંગીતની મળે.

વસંતતિલકા

આશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની ખબર તો પણ બદ્ધ રાગે;
દેખી સમાન હળવે ડગલાં ભરેછે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બીજાં કરેછે.

અનુષ્ટુભ

આવે ચંડાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી,
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત, થાય કસ્તુરી વિત્તથી.

મંદાક્રાંતા

ધીમો તેથી કંઈ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ,
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ.
ઝાંખું તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જોતાં જણાય.
ધીમો તોપે સ્વર સમજવા નાડીઓ ફુલ્લ થાય.

અનુષ્ટુભ

કહે કરુણ ચીસોમાં, અરે રે આગ શું કરે ?
પ્રાણદાન કરૂં તોયે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે.

શિખરિણી

અરે ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણી પીડા કયમ કળે,
કરે તૈયારી એ શરતણી ફરે ચિત્ત મુજનું.
ખરે ! પાપી પ્રાણી નિધન કરૂં હું દુષ્ટ તુજનું.

અનુષ્ટુભ

આપેછે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દોડું ચાંડાલની સામે, રાખીને ખડ્ગને કને;

વસંતતિલકા

મારૂં જઈ શિર વિષે તલવાર એને,
નીચે પડે અરર ! બીન-બચાવું કેને ?
તે જોઇનેજ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતાંજ ફિમ્મજ જાય.

અનુષ્ટુભ

"અપ્સરા અહીં ક્યાં લાવી," કહી હું ક્રુદ્ધ થાઉં છું,
કલ્પના જાયછે છોડી એકલો રહી જાઉં છું.

રમણભાઈ.

૧૪૩

પ્રભુમય જીવન.

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તુંથી ભરૂં,
બલ દે, અભિલાષ હું એહ પુરૂં.
મુજ દેહ વિશે. વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે.
મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
મુજ દ્રષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે,
મુજ તર્ક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે.
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં !
મુજ જીવન કેરૂં રહસ્ય ઊંડું
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું.
ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહીં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સઘળી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે
અનુસારજ ચિત્ર પછી ચીતરે:
જ્યમ ચિત્રક એ મનમૂર્તિ વડે
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે.
મુજ લેખન ને તુજ સીહીં પુરે.
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં,
કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં,
મુજ વર્તનથી છબી જે બનતી રે
તુજ ઉજ્જવળ રૂપની ઝાંખી દિરે.

લલિત.

૧૪૪

દેશજનોની દેવપૂજા.

(મંદાક્રાંતા)

૧

જન્મે તેને દિલ-દુધડીઓાં પાયછે આશ-ઘેલાં,
જીવે તેને સ્મિત-ફુલડીઆાં-છાયછે લાડ-ઘેલાં;
જાતાં તેને નીર નયનનાં સીંચતાં વા'લ-ઘેલાં,
સંસારીને સુરસમ પૂજે ભાવથી ભક્તિ-ઘેલાં !

૨

આવી પૂજાને અજબ રીતની માનવી માનવીની,
દેશે દેશે ઘડી ઘડી થતી રંક ને રાજવીની;
આની પૂજા સ્વરૂપ જુજવે દેશભક્તિ સ્ફુરાવે,
અંતે એ તો પ્રકટ કરતી દેવની ભાવનાને !

૩

દેવાંશી આ ક્ષણિક દીસતો દેહ તો આપણો છે,
સંસારે આ ક્ષણિક દીસતો સ્વર્ગ શો આપણો છે;
એ સ્વર્ગે તો સુરજનતણું વાસને વાટિકા છે
એમાં આવી નિશદિન ન શું દેવપૂજા ઘટે કે !

૪

જન્મે ત્યાંથી પરહિત કરે સ્વાશ્રયે શીખી સે'વા-
જીવ્યા સુધી પરભવ બને સ્વાર્પણે સ્હાય સેવા-
જેવા તેવા રહી જીવિતને આમ ઉજાળનારા-
એવાને તો સુરપદ ઘટે ને ઘટે દેવપૂજા ! !

૧૪૫
"અમેતો પ્રભુ બાલ બલવંત!"

(ભૈરવીનો લય.)

અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત!
અમારે રેલવવો આનંદ,
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત!
મર્દાની પાલનમાં વિકસે-
અમ જીવનનાં તંત્ર,
વિકાસમાંનો વેગ બરે કંઈ-
નિર્ભયતાના મંત્ર!
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત!
નાથ તણાં નિર્ભય નંદનને-
સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ,
તાત સમાં તેજસ્વી વિચરીએ-
ભરીએ તેજતરંગ!
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત!
ઉજાળીએ રસ સુગન્ધ વધવા-
વસુંધરાનાં રત્ન;
પ્રાણ-રસાયણ પ્રસારીએ-
રચી અમ ચેતનને યંત્ર!
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત!
અમારે રેલવવો આનંદ-
અમે તો પ્રભુ—બાલ બલવંત!

૧૪૬
આંસુડાંનો લહાણ.

(રૂડીને રૂપાળી રે મીઠીને મધુરી રે મારા તારી મોરલી-હોજી)

(ભગવતી મીરાંબાઈના એ ભજનની ધૂન).

આરો: ભાળાંભોળાં! રે મનડાંનાં મોળાં! રે
પ્રભુના ઘરનાં બેલડાં! હોજી:

આવો : આવો : લઇએ આંસુડાંની લ્હા'ણુ !
આંસુડાં તો કેસુડાં ! હોજી :
આંસુ પાડી સંભારશું, સાંભળશું સુખદુઃખ :
હરી દોહલાંને થશું એકગેક દિલફૂલ !
નિરાંત વાળે આંસુડાં ! હોજી :
આવો : આવો : લઇએ આંસુડાંની લ્હા'ણુ !
નિરાધારને નીરખતાં નયન ભરાશે નીર :
કઠોર થઇને સેવીશું દર્દી દિલ લગીર !
અંતર ઠારે આંસુડાં ! હોજી :
આવો : આવો : લઇએ આંસુડાંની લ્હા'ણુ !
કુમળાં ઉર સંભાળશું જાણે હળવાં ફૂલ :
ભરી ચમક પ્રભુના તણી કરશું ઘેલાં નૂર !
ઉર અજવાળે આંસુડાં ! હોજી :
આવો : આવો : લઇએ આંસુડાંની લ્હા'ણુ !
આંસુડાં તો કેસુડાં ! હોજી :

બોટાદકર.

૧૪૭

વિદ્ધ મૃગ.

હરિગીત.

સંગીત, લુબ્ધક ! સુખદ તારૂં આમ નવ અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોંઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ આયુના સંપ્રાતથી પંચત્વ આ સમગે મળ્યું.

શર લક્ષ બીજાં ફેંકવા તલવારનો કર ઘા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે !
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક હું મગ્ન હું
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ દૃષ્ટિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજી રહ્યો, રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે ભટક્યો ફર્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું;
સારંગી રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું.
દઈ તાલ સાયકતાપથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમપારાવારમાં ના'તાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

સુમંત

૧૪૮

રત્નાકરનાં રત્નો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તારી રત્નતણી ગુફા મહીં શું છે, તું ઉદધિ રાખતો,
તેજસ્વી બહુ શક્તિઓ મણિ સમી, ને મૌક્તિકો આપતો;
સર્વે જે ચળકે દિને નહિ ગણે, કો જે વૃથા દીપતા,
ચિંતાશીલ સમુદ્ર ! રાખ તુજ તે, ના એ અમે માગતા.

તારી પાસ બહુ ભર્યું ધન, અરે રત્નો મહા મૂલ્યનાં,
નીચે શાંતિ મહીં રહે તુજ તળે, દીપે તહીંથી ઘણા;
હજ્જારો બહુ નાવના કરીં ચુરા, લક્ષ્મી ગુહ્ય રાખતી,
ક્રોધોન્મત્ત સમુદ્ર રાખ તુજ તે, નાએ ભૂમિ માગતી.
છેરે તોય હજી બહુ નિધિ તળે, મોટાં પુરોમાં ફરી,
તારૂં વારિ વિશાળ હેમભવનો, રેતીથીં દીધાં ભરી;
પ્રાસાદો જહીં રમ્ય નંદન ક્રીડા, થાતી તહીં શૂન્ય છે,
રે રે ઉદધિ દોડ તેપર જનો, દે છે થવા નાશ તે.
છેરે તોય હજીય નિધિ તણીંએ, ને છે તરંગો મહીં,
વીરોને બહુ સુજ્ઞ સજ્જન ભર્યાં, તેં છેજ વારિ મહીં;
તારૂં ગર્જન ના સુણે વળીં નહિ, સુણે યુધે નાદ જે,
પ્રેતસ્થાન પ્રચંડ રાખ ધન તું, પાછા સહુ આપ તે.
પાછાં આપ લીધેલ વિક્રમી જનો, ને રમ્ય ચારૂ સ્ત્રીઓ,
તેં જે લૂટીં લીધેલ છે ભૂમિથકી, જેને સ્મરે સ્નેહીઓ;
રાત્રિ દિન કરે બહુ રૂદનને પ્રીતિ વિસારે નહિ,
રાખ્યા જાણ દટેલ દ્વીપ પુરજો, છે સર્વ તારૂં નહિ.
કાંતા સુંદરીના કંઈ પ્રિયતમો, તેં લૂટીં લીધાજ છે.
આશાવાન યુવાનની પ્રિયતમા, તેં લક્ષી લીધીજ છે;
તારે આ મુજ વાક્ય સુણવું ઘટે, પાછાં મૃતો આપ તું,
લેશે સિંધુ ભૂમિ—અમુલ્ય જન તે, પાછાં મૃતો આપ તું.

નાટ્ય.

પ્રેમાનંદ.

૧

ભીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ.

(અનેક સુખના અભિનયદર્શક જલપ્રશંસા કરી તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યા પછી પદ્મગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળો ભીમ થયો, તે સમયે તેને કુબેરનાં અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી અટકાવવા દોડી આવ્યા.)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) અરે મૂઢ યક્ષો તથા ક્રોધાવશાનામક દાનવો! અને કિન્નરો! તમે આજુબાજુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનારા છો કે કેમ? તમારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું, તે ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરૂદ્યોગીના ભૂષણરૂપ શું ફૂલાંજ ગુંથો છો? કે કંઈ બીજીએ સરત રાખોછો?

અનુચરો—(ગુંથાતી માળાઓ ભણી નજર હોવાથી) અધ્યક્ષ! અહીં બીજું શું આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે ફૂલાં ગુંથોછો કહી ઠપકો દેવા લાગ્યા છો! આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથી કરવા બેઠા છીએ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો!

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(સકોપ), અરે શો વિચાર કરાવોછો? જરા ઉંચું જોઈને બોલશો કે એમને એમજ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સતાં સૂવર્ણ બાજુબંધ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, ભયંકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઈ તથા તમો સર્વને તૃણતુલ્ય લેખી પદ્મિનીનાં જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે એટલાથીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ

પામે છે !! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શા માટે આવ્યો છે !

અનુચરો—(ભીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) મહાબાહુ ! મહા-તેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાજે આવ્યા છો ?

ભીમ—ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજાનો અનુજ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમાં આવી રહેલો મને માનો; અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પદ્મ લઈ જઈ પ્રિયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુંજ છે.

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને ક્રીડા કરવાનું અતિ પ્રિય સ્થળ છે. આમાં માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી. યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુબેરની આજ્ઞા વિના આ જળનું પાન કરવા કે એમાં ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી.

ભીમ—અને કદાપિ કોઈ શક્તિમાન થયો તો તેનું શું થાય તેય ભેગેભેગું કહીજ દ્યોને !

અનુચરો—(સકોપ) અરે ભલા માણુસ ! એમાં તે કે'વાનું શું છે ? ધનદની અવગણના કરી આમાં વિહાર કરનાર નાશ પામે નાશ ! અલ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે ? વાહરે વાહ !!

ભીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજનો ભાઈ ભીમસેન છું !!! શું તમે ને વૃકોદરને નથી જાણતા કે અલ્યા પેલા કહી જીવવા ઇચ્છો છો ?

અનુચરો—વાહરે અલ્યા ! કે'છે કે હું ધર્મરાજાનો ભ્રાતા છું અને કુબેરનો અનાદર કરી બળાત્કારે બિસપ્રસૂન લેવા ઇચ્છેછે !!

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજાનો ભ્રાતા આ કમળ ન લઈ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજાનો ભાઈ તો શું પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતાં આ સ્થળના સામું જોવા-નેય સમર્થ નજ થઈ શકે !!

ભીમ—ખરૂં બાઈ ખરૂં ! તમારૂં કે'વું ખરૂં છે; પરંતુ હું અહીં આટલામાં તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉં તથાપિ આ કમળને લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી ! !

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવું પડશે.

ભીમ—ઇચ્છવું પડશે ત્યારે જોઈ લઈશું. પરંતુ તમે એટલુંય નથી જાણતા કે રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી; અને ક્ષત્રીવનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કોઈની યાચના કરવી નહિં. ત્યારે શું તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઈ ક્ષત્રીનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છોછો ?

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે', તુંજ કે' કે ક્ષત્રીઓ પારકું લેવાની ઇચ્છાવાળા કયારે હોયછે ?

ભીમ—સત્ય છે, તમારૂં કે'વું સત્ય છે; ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે અને હું પણ એવોજ છું.

અનુચરો—અલ્યા કેમ કરી એવો છું ? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછ્યે વિહાર કરેછે અને "સફાઈગીંથી તો હાથ કાઢતો નથી !"

ભીમ—(સસ્મિત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની કયારે છે ? આ તો નગઝરણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; કંઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી !

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

ભીમ—શાંતં પાપં ગિરિના ઝરણથી ઉત્પન્ન થયેલી તલાવડીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વભૂત પ્રાણીઓનો એકસરખો અધિકાર છે. એટલે પછે કોઈને કોઈની યાચના કરવાની રે'તીજ નથી. (એમ કહી ઘણાં કમળ તોડી બગલમાં મારે છે.)

અનુચરો—અરે મરણધર્મવાળા માનવ ! શું તું સર્વની અવગણના કરે છે ? ત્યારે તો લે, લેતો જા ! (એટલું બોલી સર્વેજણ ભીમ ઉપર ચઢી આવેછે અને તેના પર ખડ્ગ, તોમર, પટ્ટિશ, બાણ, પા'ણ, આદિક અનેક શસ્ત્રોનો વરસાદ કરેછે; અને ભીમ તે કશાને ન ગણકારતાં કમળ તોડી એકઠાંજ કર્યા કરેછે. તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઢ માનવ ! શું તું સર્વની અવગણના કરેછે ? (એટલું બોલી ભીમને અનેક બાણથી વીંધેછે. અને તેથી અસ્થાને લાગેલા ઘાથી જેમ સિંહ બમણો બલિષ્ઠ અને કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ થઈ તે સિંહનાદ કરેછે અને તે શબ્દમાં હનુમાન પોતાનો શબ્દ પુરેછે તથા નિકટ આવી પહોચેલો ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો સ્વર ઓળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરેછે. જેથી અસંખ્યાત યક્ષો પૃથ્વીપર પડી જાયછે અને તેમનો અધ્યક્ષ મહાભય પામી આકાશ માર્ગે થઈ કુબેરને સમાચાર કે'વા જાય છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

૨

સત્યભામાનો રોષ.

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુંછું કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં'તાં તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાજે રાખી મૂક્યું'તું. આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો. મેં એવું સાંભળ્યું'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું'તું. "બળ્યો વર ને બળી જાન" પ્રભુ ! મને તો મરવાજ દો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ! પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ કલેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભર્યું નહિ.

સત્યભામા—(સજળનેત્રે) પણ તહીં જઈ દોડયા દોડયા પહેલું આપી આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાશીજ લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય; મારે તો એ નથી જોઈતું !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી. તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કર, ગ્રહણ કર.

(રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતું હોય તો ખેદવચન કંઈ ભુંડું નથી. માત્ર દેવે એવું અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે.

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવી! એમ તે કિયા અંતરમાં ધરે ? આવો અહીં બેસો.

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુઆદિક લોહી સકોપ) સાયર જેવાં મોટાં કહેવાઈ મરજાદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માનવો? વગર નોતરીઆ જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુઃખી નથી થતો? અમે તો કોઈનાય સુખમાં આડાં આવતાં નથી!

રૂકિમણી—બેન! આવડે તેટલું બોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો તે સાગર શેનો? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ જુએ તેને સુખનાં શમણુંય શેનાં આવે? "કોઇ વેંત નમે તો કોઈ ગજ નમે."

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કોઇ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કરનારનું ભલુંય થનાર નથી!

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ; જોજે નમવું સાંભળી નીચઃ માબાપની થઈ જતી! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઉભી રહી હેરિયાં હેરનાર તુંજ કે બીજી? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત એમ કરે છે! છાતીપર આવી ઉભાં રહેતાં કોણુ ના કે' તેવું છે?

સત્યભામા—(ભૃકુટિ ચઢાવી સામું જોઈ) તમે તમારા ભારમાં રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે. હું તો કાળજું કપાઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ. (એટલું કહી

નીચું જોતાં રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ઘાલેલું અલૌકિક પુષ્પ જુએછે અને તરતજ કૃષ્ણદેવના સામું જોઈ જોરથી માથું કૂટે છે).

રૂકિમણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) મહારાજ! ચાલો મારે મંદિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાંસરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવી! તમારૂં કહેવું સત્ય છે; કિંતુ સજળ ઘનને વેરી નાખતાં સુધી વાયુએ વાવું એ ઘનની શોભાને ઘટાડનારૂં છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર! એ હું સારી રીતે સમજુંછું અને સમજી પણ ખરી, એમ છતાં અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ છે. હું જાણુંછું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાજે આ હઠ લઈ બેઠી છે તો તે દેવ કયાંથી લાવવાના હતા? મહારાજ! જો તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હું આ મારૂં પુષ્પ એને આપું. મેં તો એવાં ઘણુંય દીઠાં છે અને ઘાલ્યાં છે. (એમ કહી ફૂલ છોડવાનું કરે છે.).

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોનાર નથી. હું શું કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઈ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઇશ. શું આ ઘા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે?

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કર્યા કરજે! (ભોંયને પગની ઠોકર મારી) મારી તો બલારાત તારા સામું જુએછે.

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમાં ભવોભવ કંકાસ રો'; મારી...(એટલેથીજ બોલતાં અટકતી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઉભા રહેછે).

કૃષ્ણદેવ—દેવી! એક કાળે પૂર્વોતર ચપળાનો ચમકારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે.

રૂકિમણી—શું આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યાં જવું? તો ઠીક, દેવ! હું તેમ કરૂંછું. પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઉં.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ?

રૂક્મિણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે ! ! વારૂ મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામુ જોતી જોતી ચાલી જાય છે.)

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઈ ફિયે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયાછે ! ! જૂઠ્ઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજીના કયાં જાણવામાં છે ? જો હું આવાજ ગરજમતલબી તમને જાણુત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણુત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો ભવજ છૂટી પડયો ! ! નીચેથી ઉંચું જુએ કોણ ? " પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું ! "

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું ? જેણે મારે કાજે માબાપ, ભાઈબાંધુ, સર્વે તજ્યાં અને એક મારાપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી. તેં તારી જાતેજ જોયુંકની કે એ મારૂં વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહે છે ! જાવ ને તેને તહીં જઈ સત્તર દહાડા પડયા રો'. તમને કોણ ચોખા મૂકી બોલા'વા આવ્યું'તું ? એણે તો માબાપને તજ્યાં છે અને મેં તો માબાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યાં છે ! મારા જેવી ભરોસો રાખનારી તો કોઈએ મળનારી નથી ! મારૂં'ય મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શું પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉં, પણ હાય હાય ! આ અકરમણના કરમમાં એ કયાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ? જ્યાં ત્યાં બોલવું.

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામાં માથું પછાડી) શું ત્યારે મારૂં જૂઠું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તેં ગળથુથીમાં વખે ઘોળી શે ન પાયું ! હાય હાય ! શું આ કસાઈવાડેથી મારને છોડવનાર કોઈએ નથી ! ! ઓ માડી ! મેં તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આ સકર્મીને પાલે પડી ! ! !

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડયાં હોત તો ચૌદમું રત્ન કયારનુંય અંગેઅંગે ઓપી રહ્યું હોત ! !

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીબાવી રીબાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઈ વેણબાણ મારતા રો' તો પ્રભુ તમારૂં ભલું કરશે !

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીશી માથું અને છાતીઓ કૂટતી પૃથ્વીપર પડે છે) હાય મુઓ જીવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે કે ઝટલઈ જતો નથી (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરૂં ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માયાએ કર્યોઓ મને કયમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !
જાણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અદ્વૈત ધર્મે નહા,
વે'લો થા, વચળે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા.

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને શા'ર્વાજ કરોછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાંજ જીભ કરડીને મરૂંછું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબેછે.)

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કને જઈ) હાં હાં આમ તે થાય ? જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આણી આપવું; ઊઠ ઊઠ અને કલેશ તજી જે જોઇએ તે માગી લે. (એટલું કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે.)

સત્યભામા—જાવ જાવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોલે બંધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ છે ! કયી નખોદણે આ સંસાર માંડયો હશે કે આવાના હુંસલા ખાઈ પેટ ભરવું સડે છે ! પેટમાં પૂળાય ઊઠતો નથી કે કોઈનાં ઓશિયાળાં ન થવું પડે !

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે! હું તને સત્ય કહું છું કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ; કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે ક્લેશ તજી શાંતિ ધારણ કર. જો આ—

સ્રગ્ધરા.

જો વાયે છે વનિતા સમીર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયાં છે હિમકણ જળનાં, ભક્ષશે શું મરાળા;
જો રોતી રે' પ્રિયા તું નિકર નયનથી, અશ્રુ એ'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે! મુખવદું અરતું, ક્લેશ ત્યાગો કરાળા.

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર! ભોળી તો હુંજ છું; જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.

સત્યભામા—જોજો આર્યપુત્ર! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગ માગ કહ્યું ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ--પ્રિયા! જે માગવું હોય તે માગી લે.

સત્યભામા—જો મારા મન માન્યું આપતા હો તો આપો. મારે તો પારિજાતકનું ફૂલવાળું ઝાડ જોઈએ છીએ અને તે લાવી મારે મારા ચોકમાં રોપવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોબરો ચઢ્યો?

કૃષ્ણદેવ--પ્રિયા! તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી સોડયમાં ઉગાડો. કંઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય. મેં કહ્યું માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યું તો ઠીક!

સત્યભામા—શું ત્યારે નહિ આણી આપો! જો એ આણી આપવાનું ના કહો તો સૂરજ ઉગે આ સત્યભામાનું મોઢું તમે જુઓ એ વાતનાં તો છેટાંજ સમજવાં. કેમ આણી આપો છો કે નહિ?

કૃષ્ણદેવ—આ આખું નભ નીચે લાવવાનું કેમ ન માગ્યું? ભૂલ થઇ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો એટલે તમારા દેખતાંજ હું દાન દેનારી થઈ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરૂં.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! આમ સ્ત્રીહઠ કરવી તે શા કામની? પારિજાતક-દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે; એ તે હું તને અહીં શી રીતે લાવી આપું?

સત્યભામા—ગોપીઓનાં મનગમતાં અને ગુરૂપત્નીનાં છોકરાં જેમ આણી આપ્યાં હતાં, તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એથી વધારે માગ્યું નથી!

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વારૂ ત્યારે આણી આપીશ.

રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાન.

૩

રાજા અને વિદૂષક.

(વિચાર કરતો વસંતક પ્રવેશ કરી)

વસંતક—આપણી ચતુરાઈ, તે આપણી કનેજ છે. અરે એટલુંય શા કાજે? જેમ સૂર્યની સમાન ઉપમાએ સૂર્ય, સમુદ્રની સમુદ્ર, ચંદ્રની ચંદ્ર, પૃથ્વીની પૃથ્વી, પરબ્રહ્મની પરબ્રહ્મ, તેમ આપણી ઉપમાને યોગ્ય આપણે પોતેજ છીએ. અમારો પોતાનો ધંધો, રોજગાર, ઉદ્યોગ, વણજ, વેપાર જે કહો તે તો એજ કે રાજાની ઇચ્છાનુસાર વર્તન કરી મોદકપર હાથ મારવો. રાજની મનોવૃત્તિ વર્તી વર્તતાં ઉંધાનું છતું અને છતાનું ઉંધું પણ વખતે કરવું પડે, એટલે જેનું હિત આપણાથી થયું હોય તેને આપણે આંખના પાટા કરતાં પણ વધારે વહાલા લાગીએ, એ તો દેખીતુંજ છે; તથાપિ આ તરૂણ વિપ્ર તાલમેલ કરવામાં ક્યાં કાચો છે, કે તે એકજ માર્ગી થઈ મૂઢ બને. રાજાને ગમતું બોલીએ અને દેવીનું મન રીઝવીએ, એમ સતાંય કદી દેવી ક્રોધે ભરાવા જેવું કંઈ થઈ ગયું તો તે ક્યાં આપણું કામ હતું? ગાજરની પીપુડી વાગી ત્યાં સુધી વગાડી

અને ના વાગી--(એટલે અરધું બોલે છે એવામાં રાજાને સામેથી આવતો જોઈ ગભરાયલા જેવો બની જાય છે)

સંવરણ—બોલ, બોલ વયસ્ય! શું બોલે છે? વાગીનો બાકી રહેલો સંબંધ જાગી પૂરો કર. વાહવા! કાર્ય તો કરવા જોગાંજ કરતા દેખાઓ છો? મેં તને કીયા કાર્ય માટે મોકલ્યો હતો, તેનુંય કંઈ સ્મરણ છે કે? શુ કરવા હોય! અસત્ય ત્યાગી, વાગીનો સંબંધ તો પૂરો કરવોજ જોઈએ. મેં તારા બોલે બોલ શ્રવણ કર્યા છે. ચાલ સત્વર કહી દે.

વસંતક—આમ થયું, એમ થયું, તેમ થયું, કેમ થયું, (અટકી જઈ) મહારાજ!

સંવરણ—(સોટીનો પ્રહાર કરી) કેમ વયસ્ય વાગે છે કે? જો સાચે સાચું નહિ બોલે તો જેમ મહુઅરથી મણિધર ડોલે તેમ આનાથી (લકડી બતાવી) તને ડોલાવી દેવો પડશે.

વસંતક—વયસ્ય! વાગેછે હો. જાઓ નથી કહેતા. (એટલું બોલી નાશી જવા જ.યછે તેને દોડતો પકડી પાડી).

સંવરણ—વયસ્ય! તને વાગ્યું? જો એમ થયું હશે તો મને ખેદ થશે. મારાથી તો સહેજ હસવામાં એમ કરી જવાયું.

વસંતક—ઠીકરતો "મીંદડીને મન હસવું થાય અને મૂષકનો જીવ જાય" તેમાં ક્યાં તેને "નહાવું નીચોવવું પડે તેમ છે."

સંવરણ—નારે ભાઈ નાં; એમ તે હોય? પણ હવે 'વાગી' વાળુ વાક્ય ઝટ પૂરું કરી બતાવ, એટલે તારો અને મોદકનો મેળાપ સત્વર કરાવી દઉં.

વસંતક--થવાનો હશે તો તમારી લીધેલી હઠ પૂરી કરાશે તોજ થશે. એ તો મને તમે આરંભાએલા પુત્રેષ્ઠિની પૂર્ણાહુતિ જોવા મોકલ્યો હતો ત્યાં પુરોડાશને ઠોકર વાગી અને તેથી તે અપવિત્ર થયો તેને જેમ તેમ કરી પવિત્ર કરી લીધો; એવામાં શ્વાને આવી પૂરેપૂરી પૂર્ણાહુતિ કરી દીધી!! આમાં તે શા ખુશીના સમાચાર હતા કે તમને પૂછતાંવારજ કહી દઈએ. (સ્વગત) જો બંધાય છે તો "દેરવી બાંધી" છે તો ખરી.

સંવરણ—(સખેદ) વયસ્ય! દેવીને આ વાત મહાદુઃખ દેનારી થઈ પડશે. જો શ્રવણ કરઃ—

ગીતિ,

ધાર્યું ધરણીધરનું, થાયે માનો મનોર્થ બુદ્બુદા;
તે લય થાતાં દુઃખકર, ઉપજે માનસ મહા રહે મુદા.

વસંતક—મહારાજ! મારે તો "સોળગી ઘડી જાય છે." મારે ઘર ભણી વળવાની વાત બને તો તો જાણે જીવતદાન તમેજ દીધું ગણાય.

સંવરણ—(સાવધ થવાનો અભિનય કરી) હા, હા, વયસ્ય ચાલો ચાલો, વસંતકને ખભે હાથ મૂકી ધીમે ધીમે બંને જણ જાય છે.)

તપત્યાખ્યાન.

૪

ભયગ્રસ્ત મુનિઓ.

(દોડતી દોડતી દ્વારપાલિકા પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલિકા—દેવશ્રીનો જયજયકાર થાઓ. મહારાજ! તપોવનમાંથી દુઃખના પોકાર કરતું મુનિનું મોટું કુટુંબ દ્વાર આગળ આવી ઉભું રહ્યું છે. અને તે આપને દર્શન દેવાની ત્વરા કરે છે.

સંવરણ—હાં, હાં, તેમને રોધ કર્યા વગર સત્વર આવવા દે. પ્રિયા! અર્ઘપાદ્યાદિ તૈયાર કર. (રાજા ઊઠી તેમને સામો તેડવા જાય છે અને બે મુનિ, બે મુનિપત્ની અને ચાર મુનિકુમારને આસનાદિ આપી સન્માન પૂર્વક તેડી લાવી બેસાડે છે)

મુનિ—અહો નૃપાલ! આદરસત્કારની કાંઈ આવશ્યકતા નથી તેમ તે સ્વીકારવાનો અવકાશ પણ અધુના નથી.

સંવરણ—(સભય) મુનિશાર્દૂલ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી, કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી?

બીજા મુનિ—વત્સ સંવરણ ! તારો અપરાધ નથી અને ગણીએ તો છે પણ; તે એ કે, મુનિકુલનું ભૂપાળોએ આળસવિહીન થઈ રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે તારાથી થતું નથી. તેથીજ અમારા જેવા અનેક મુનિઓના કુટુંબની આ દશા થઈ પડી છે ! શિવ શિવ ! તપોવનની શી દુર્દશા ! ! (એવામાં કાંઈ ખડખડાટ થવાથી સર્વ મુનિકુટુંબ એકાએક ભયગ્રસ્ત થઈ) હાય દૈવ ! અહીં સુધી પણ શું વ્યાઘ્ર આવી પહોંચ્યો ? (એવે આર્તનાદ સાથે કુમારો મુનિપત્નીઓને બાઝી પડે છે અને મુનિઓ આમથી તેમ ભરાઈ જાય છે તેમને આશ્વાસન કરી,)

સંવરણ—મહાશયો ! શાંત થાવ. શું કોઈ દુષ્ટ વ્યાઘ્રે તપોવનમાં તાપ ઉપજાવ્યો છે ? દ્વાર ાલિકે ! દ્વારપાલિકે ! કેમ કોઈ ઉત્તર દેતું નથી ?

. **દ્વારપાલિકા**—(દોડતી પ્રવેશ કરી) મહારાજ ! મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ? મુને મુનિશ્વરોના સત્કાર માટે દેવીએ આ સાહિત્ય લેવા મોકલી હતી.

સંવરણ—(સકોપ) શું બીજું કોઈ નો'તું ? જા જઈ સત્વર સુરથને રથ સજ્જ કરી આવવા કહે.

દ્વારપાલિકા—(નમન કરી) જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે.)

સંવરણ—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) કોણ એ સુકેશી કે ?

સુકેશી—(ઉતાવળી પ્રવેશ કરી) હા મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

સંવરણ—જા જઈ સચિવને સૂચવ કે હું તપોવનનો તાપ ટાળવા સત્વર સિધારૂં છું, માટે તેમણે રાજકાજની યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવી.

મુનિ—અરે દુષ્ટ ! તું તારી વ્યવસ્થા કરવા રહીશ એટલામાં તો શાર્દૂલ સારા તપોવનના તાપસોનો નાશ કરી નાખશે ! શું તારા પૂર્વજો તારા જેવા હતા ?

સંવરણ—(સવિનય) મહર્ષિ ! આ રથ આવ્યો. હવે હું એમાં બેસી નિમિષમાત્રમાં તેનો નાશ કરૂં છું. મુનીશ્વરોનું રક્ષણ કરવામાં તો મારા પૂર્વજો જેવો હું નથી, કિંતુ;—

ઇંદ્રવિજય.

આ ધનુ આ શર આ નર કિંકર, હસ્ત ધરે નવ ઇંદ્રથી હારે,
જો કરીને મુનિઘાત ગયો લહું, શાર્દૂલો ગર્વ ન હુદર ધારે;
સંયમની સુધી જાઉં હહું નહિ, જીતું હું જો યમ આવીય વારે,
હે કરૂણાકર ! શાંતિ ધરો ચિત્ત, આશ ન અન્ય વસે ઉર મારે.

બી૦ મુનિ—(સકોપ)

નારાચછંદ

ભલે બળે કળે જીતે તું ઇંદ્ર આદિ સર્વને,
વળે ન કાંઇ વાધથી લહું હું ખાસી ગર્વને;
હવે ન તાપ શાંત થાય શાપ દેઉં આ પળે,
ખરેખરૂં કહું જદા તદા તું સ્વલ્પમાં બળે.

(ઉતાવળે દોડતો સારથી પ્રવેશ કરી)

સુરથ—આયુષ્મન્ સર્વ ઉપસ્કર સાથે રથ તૈયાર કરી આણ્યો છે.

સંવરણ—(મુનિઓને નમન કરી) કેમ મહાનુભાવ ! આપનો શો વિચાર છે ?

મુનિ—એટલે શું અમને તું સાથે લઇ જવા ધારે છે ?

સંવરણ—(નમન કરી) ના મહારાજ ! મારી એવી ઇચ્છા નથી. (નેપથ્ય ભણી જોઈ) વસંતક ! વસંતક !

વસંતક—(ઉતાવળો આવી) કેમ વયસ્ય ! શી આજ્ઞા છે ? અરે ! આજ આટલે કાળે દક્ષના યજ્ઞમાંથી વિજય મેળવી આ મુનિઓ અહીં ક્યાંથી આવી ચઢ્યા છે ? (સકંપ) શું રૂદ્રદેવ આવે છે તેમની વધાઈ એમને કહી સંભળાવવા મને બોલાવ્યોછે ?

સંવરણ—(સકોપ) અજ્ઞ; આ મુનીશ્વરોનું યથાર્થ અતિથિપણું મારા આવતા સુધી થાય એમ કરજે. (રાજા સર્વને નમન કરી જાય છે તેમ મુનિઓને માર્ગ બતાવતો વસંતક પણ ગમન કરે છે.)

તપત્યાખ્યાન.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

૫

દમયંતીપર આરોપ.

સ્થલ, ચેદિરાજનો દરબાર, ન્હાવાની જગ્યા.

દમયંતી.—(ચોટલો છૂટો, ધોળાં વસ્ત્ર છે. ઠોકર ખાતી પ્રવેશ કરે છે તેથી નહાવાના પાણીનું વાસણ હાથમાં છે તે છલકાય છે.) જેની સેવામાં રહ્યાં તેનું કામ મન રાખીને કરવું જોઈએ એ વાત ખરી, પણ મારાથી ઘણી ચૂકો થઈ જાય છે. અને હું બહુ ઠપકામાં આવુંછું; આવું એમાં નવાઈ નથી.

(દુહા.) મન મારૂં મુજમાં નથી, છે મુજ પિયુની પાસ;
તો મનવિના શું કરી શકું ? મન ઠેકાણે ત્રાસ.
મન મારૂં બહુ બાવરૂં, પળ પળ પલટે વાસ,
પળમાં પિયુશું જઈ મળે, પળમાં બાળક પાસ.

તમે કયાં હશો, મારા પ્રાણાધાર !

સુનંદા.—(પ્રવેશ કરીને) દાસી, આ શું ? તું ઘેલી થઈ છે કે શું ? જ્યારે ને ત્યારે પ્રાણાધાર પ્રાણપતિના પોકાર શું કર્યા કરેછે ? કેમ, અંગોળ કરવાની બધી તૈયારી કરીછે ?

દમયંતી.—હા, પ્રાણ—અરે—બા સાહેબ.

સુનંદા.—(પોતાના ગળામાંથી હાર કહાડીને) દાસી, લે આ હાર, રાખ તારી પાસે, અંગોળ કરી રહું ત્યારે આપજે મને.

(દમયંતી હાર ઝાલી ઉભી રહેછે, સુનંદા પાસેની ઓરડીમાં નહાવા જાય છે. થોડીવાર થયા પછી) દાસી આમ કામ કરીશ તો તારે મારે નહિ બને. મર્દન કરવાની સુગંધી કયાં છે ? આજે પણ કાલની પેઠે ભૂલી ગઈછે ? લાવ વહેલી, અને કર મારે શરીરે મર્દન.

(દમયંતી પોતાની પાસેનો હાર ટોલ્લે ભેરવીને તાકામાં સુગંધીનો ડાબલો હતો તે લઇને ઓરડામાં જાય છે.)

કલિ.—(ઉપરથી અદ્રશ્ય પ્રવેશ કરીને) નળનામાં મનની નબળાઈ વધવાથી હું તેનામાં રહી શકતો હતો, પણ હવણાં તો હું બળ્યો બળ્યો થાઉં છું. પેલા કર્કોટકનું સત્યાનાશ જજો. તેમ વળી આ દમયંતી પાસે પણ હું આવી શકતો નથી. અમૃતની પછવાડે તેનું રક્ષણ કરવાને જેમ અગ્નિની ચમત્કારિક વાડ છે, તેમ એના પતિવ્રતપણાની પ્રભા એની આસપાસ અગ્નિનો કોટ કરી મૂકેછે; તેની વચ્ચે મારાથી તો પ્રવેશ થતો નથી, પણ વેગળાં રહીને જે પજવણી થાય તે તો કરૂં ? અહીંઆ એ ઠરીને બેસે એ ઠીક નહિ. માટે લાવ આ હાર લઈ લઉં, અને કેવી રમુઝ થાયછે તે જોઉં. (હાર ગળામાં નાખી રાજી થતો જાય છે.)

સુનંદા.—દાસી, અંગુછો કયાં છે ?

દમયંતી.—(બહાર નીકળતાં નીકળતાં) લાવી બા સાહેબ. (ખીંટીએ અંગુછો હતો તે લઈને આપે છે.)

સુનંદા.—(બહાર આવીને) દાસી, લાવ હવે મારો હાર.

દમયંતી.—(ટોલ્લે ભરવેલો લેવા જાય છે.) અરે, અરે, અહીંથી હાર કયાં ગયો ?

સુનંદા.—શું હાર નથી ?

દમયંતી.—ના, બા સાહેબ, સુગંધીનો ડાબલો લેની વેળાએ મેં આ ટોલ્લે ભેરવ્યો હતો.

સુનંદા.—આગળનાં બારણા બંધ છે; અહીંઆ બીજું કોઈ છે નહિ ને એટલી વારમાં હાર કયાં ગયો ?

દમયંતી.—(આગળ પાછળ શોધ્યા પછી) આ તો ટોલ્લો ગળી ગયા જેવું થયું !

સુનંદા.—ખરી વાત, કામની પૂરી છૂટ નહિ, વિસરાળ જોઈએ તો પારવની, અને બીજા આવા અવગુણ.

દમયંતી.—(મોં ચઢાવીને) મારામાં શા અવગુણ દીઠાં ? બા સાહેબ, મારા ઉપર આળ ચઢાવવા જેવું આપનું બોલવું થાયછે.

સુનંદા.—ચોરીને વળી શિરજોરી. આળ આવ્યા વિના ધણીએ તજી હશે ? અવગુણ ઢાંકયો રહે નહીં.

દમયંતી.—બાપુ મને મેણાં મારીને આપ શું કરવાને બાઝો છો ? મેં હાર મારી પાસે રાખ્યો નથી.

સુનંદા.—ત્યારે જાય કયાં ?

દમયંતી.—હાર મેં મૂકયો ત્યાં નથી, એ વિના બીજું હું શું કહું ?

સુનંદા.—એમ છૂટી પડે નહિ ચાલે. (આગળ જઈ બારણું ઉઘાડી) કોણ છે અહીં ? માતાને મોકલો તો.

દમયંતી.—આ દુ:ખ હું કોના આગળ કહું, અરે, હું હવે શો ઉત્તર આપીશ ?

સુનંદા.—વેળા ઘણી છે, ગોઠવી રાખ્યો ઉત્તર.

દમયંતી.—ચોળીલી છું, જેમ ઘટે તેમ કહો.

(ભાનુમતી પ્રવેશ કરે છે.)

સુનંદા.—માતાજી, નહાતી વેળાએ મેં મારો હાર આ દાસીને આપ્યો.

દમયંતી.—ને મેં આ ટોલ્લે ભેરવ્યો; ત્યાંથી અલોપ થઈ ગયો.

ભાનુમતી.—આશ્ચર્યની વાત ! હંજે, તું નિર્દોષની મૂર્તિ છે, તેમ સુનંદા પોતે પોતાનો હાર સંતાડે નહિ; ત્યારે શું સમજવું ?

દમયંતી.—મારા કૂરભાગ્યની આ પણ એક સતાવણી, બીજું શું ?

ભાનુમતી.—સરખે સરખાંમાં જો કાંઈ હાસ્ય કર્યું હોય, તો હવે આપો સુનંદાને એનો હાર.

દમયંતી.—માતાજી, મેં હાસ્ય નથી કર્યું. વળી, મારા ઉપર શંકા આવતી હોય તો સૂર્યની સાક્ષીથી કહું છું કે હું નિર્દોષ છું.

ભાનુમતી.—હાર સરખી તુચ્છ વસ્તુને માટે આ આગ્રહ નથી, પણ દરબારમાંથી આ પ્રમાણે જાય એ વાત મહારાજ સાંખી રહે એમ નથી.

દમયંતી.—મારા ક્રૂર ભાગ્યની જેવી કારીગરી હશે તેમ બનશે, બીજું શું કહું ? અરે પરમેશ્વર, હું કેવી સંકડામણમાં આવી ગઈછું. અરે, આ પ્રમાણે મારી લાજ જવાની વેળા આવી ?

સુનંદા.—હાર આપો, એટલે કાંઈ જશે નહિ.

ભાનુમતી.—આનો નિવેડો કરવાની મને કાંઈ સત્તા નથી, તેમજ અમારા દેશના ધારા પ્રમાણે, હું રાજ્યની રાણી છું તોપણ ધર્માસનસ્થાનમાં જઈને મારે આ બનાવ મહારાજને કાને નાખવો પડશે.

દમયંતી.—જેમ કરવું ઘટિત તેમ કરો. (ત્રણે જાય છે.)

૬

સ્થલ, ચેદિરાજનું ધર્માસનસ્થાન.

(ચેદિરાજ ધર્માસન ઉપર બિરાજેલો છે. બીજા દરબારીયો પોતપોતાના સ્થાને બેઠા છે.)

પ્રતિહાર.—મહારાજાધિરાજ, ચેદિરાજનું રાજ્ય અમર તપો.

ચેદિરાજ.—પ્રતિહાર !

પ્રતિહાર.—આજ્ઞા મહારાજ !

ચેદિરાજ.—જેઓને કાંઈ વિનંતિ કરવાની હોય તેઓને એક પછી એક રજુ કર.

પ્રતિહાર.—બહુ સારૂં, મહારાજ ! (લોકો બેઠા હતા તેમના ભણી જાયછે, એટલામાં દ્વારપાળ તેના કાનમાં કહી જાય છે, એટલે) મહારાજ ! ભાનુમતીદેવી, સુનંદા કુમારી સહિત વિનતિ કરવાને બહાર ઉભાંછે.

ચેદિરાજ.—દેવીને શી વિનતિ કરવાની હશે ? ચિંતા નહિ. પ્રતિહાર, તેમને પ્રવેશ કરાવ.

પ્રતિહાર.—ઉત્તમ મહારાજ ! (જાય છે.)

(ભાનુમતી, સુનંદા અને દમયંતી સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

(દરબારીઓ વગેરે ઉઠીને માન આપે છે. રાજાની પાસેના આસને

દેવી બેસે છે અને સુનંદા તથા દમયંતી ધર્માસનની સામે ઉભાં રહે છે.)

ચેદિરાજ.--દેવી તમારે શું કહેવાનું છે?

ભાનુમતિ.—આર્યપુત્ર! સુનંદા અને એની સહચરીને જે વિનતિ કરવાની હોય તે આપ સાંભળીએ. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે મારે કાને વાત આવી તે આપને નિવેદન કરવાને તેમને લઇને હું આવી છું.

કલિ.--(ઉપર અદૃશ્ય પ્રવેશ કરીને) જેના ઉપર ખાર હોય તેને દુઃખમાં જોવામાં પણ સુખ છે. વાહરે, સતીબાઇ, તમારી ફજેતીના વાવટા ઠીક ઉડયા દેખાયછે તો.

ચેદિરાજ.—દેવી, તમે ઘણું યોગ્ય કર્યું, ન્યાયના કામમાં કોઇ પ્રકારનો ભેદ રેહેવો જોઈએ નહિ. ન્યાયનું કામ પવિત્ર છે, અને તેને નિરંતર પવિત્ર રાખવા, રાજ્યની સાથે ગમે તે સત્તા અથવા સંબંધ ધરાવનારાની, અને પ્રજા માંહેલા સામાન્ય માણસની વચ્ચે કાંઈ પણ અંતર રહેવું જોઈએ નહિ. બીજું કોઈ તો શું, પણ મારે પોતાનેજ વિષે ન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે, તો હું આ ધર્માસનની સામે ઉભો રહીને, મારા પોતાના દરબારીઓની આગળ, ખરી વાત હોય તે નિવેદન કરૂં; માટે સુનંદા, તું રાજકુમારી છે, અને આ સ્ત્રી તારી દાસી છે એ વાત ખરી, તોપણ અહીં ન્યાય કરવાને હું બેઠો છું, ત્યાંસુધી મારે મન તમે બંને મારી સમાન પ્રજા છો. જેનો ન્યાયપક્ષ હશે તેનોજ પક્ષ આ સ્થાને કરવામાં આવશે, માટે તમારા બંનેમાંથી જેને ન્યાય મેળવવાનો હોય તે પ્રથમ બોલો.

સુનંદા--રાજપિતા! હું સ્નાન કરવા બેઠી તે વેળાએ મારો હાર મેં આ દાસીને આપ્યો. અને નહાઈ ઊઠયા પછી પાછો માગ્યો ત્યારે ખોવાયલો જણાવે.

ચેદિરાજ.—દાસી, આ વિષે તું શું કહેછે?

દમયંતી.--રાજાજી! રાજકુમારીએ મને હાર આપ્યો એ વાત ખરી, પણ એમણે સુગંધીનો ડાબલો માગ્યો તે આપવા સારૂ મેં હાર ટોડલે ભેરવ્યો અને ખપ પડે જોયો, તો ત્યાં મળે નહિં.

ચેદિરાજ.--તમારા બે વિના બીજું કોઈ ત્યાં હતું, અથવા અંદર આવી શકે એવો સંભવ હતો, વા નીચે, ઉંચે પાકો શોધ કર્યો હતો ?

સુનંદા.--આગલાં બારણાં બંધ કરેલાં હતાં, અને અમારા બે વિના ત્રીજું કોઈ હતું નહિ. શોધ પણ પાકો કર્યો હતો.

ચેદિરાજ.--કેમ દાસી ! એમજ હતું ?

દમયંતી.--હા રાજાજી,

ચેદિરાજ.--આશ્ચર્ય ! દાસી ! દોષમુક્ત થવાનું ત્યારે તારે શિર રહે છે.

કલિ.--(સ્વગત) ઠીક સપડાઈ છે. એ ફાંસીને લાકડે લટકે તો મને ટાઢક વળે.

દમયંતી--રાજાજી ! જે દોષે મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે, તે દોષ મને મુક્ત થવા દે એમ હોત તો મારે માથે ચોરીનો અપવાદ આવત નહીં.

(લોકોનું ટોળું ન્યાય જોવાને પ્રવેશ કરે છે.)

ચેદિરાજ.—દાસી, તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી તું ખોટું કામ કરે એવી જણાતી નથી, તોપણ નિર્દોષ દેખાવરૂપી પડદામાં ભરાઈને દુરાચરણ કરનાર, પરમેશ્વરની આપેલી પ્રસાદી વગોવે, તેવાને શિક્ષાએ પહોંચાડવાનુ પણ આ ધર્માસનનું કામ છે, માટે દોષ ઉપર દોષ મૂકી છૂટી શકાશે નહિ.

દમયંતી.--(હાથ જોડી ઘુંટણે બેસીને) અહો પરમેશ્વર ! જગતના નિયંતા, ન્યાયના ચલાવનાર, સર્વવ્યાપક, મારા આકારમાં તારી આપેલી પ્રસાદી વગોવાય છે, તો હું જન્મી ત્યારથી તે આજસુધી, જાણે અથવા અજાણે, કાંઈ પણ ખોટું કામ કરી, તારી અકૃપાને પાત્ર થઈ હોઉં, તો મારો આ નિર્દોષદર્શક આકાર, આ ધર્માસનની સમક્ષ, મારા પાપીના ઉપરથી ઉતારી લઈ, અરે, ફાડી, ચીરી, તોડી લઈ, મને એવી વિકરાલ રાક્ષસી બનાવી દે, કે, તારી પ્રસાદીને લાંછન લાગે નહિ," અને મારા દેખાવ ઉપરથીજ હું પાપી છું એમ જગત્ જાણી લે.

ચેદિરાજ.—બાઈ, જો એમજ થતું હોય તો ન્યાયનો ગુંચવારો મટી જાત; પણ એવી વાત બોલમાંજ રેહેછે, અને ન્યાય ન્યાયને માર્ગે થાયછે. અમારા રાજ્યના ધારા પ્રમાણે ચોરીનો અપરાધ ઘણો મોટો ગણાયછે, અને તેની શિક્ષા પણ મોટી છે.

દમયંતી.—અરે, છેવટે હું ચોરી કરનારી ઠરી, પણ હું તેવી નથી એ કોણે જાણ્યું ? અરે, મારી કકળતી આંતરડીથી, મારામાંથી નીકળતા ધીકધીકતા આહથી, અને મારા પીડાતા, અરે મારા છુંદાતા હૃદયથી, અતિશય સંતાપ પામી, મારૂં નિર્દોષપણું નિવેદન કરવાને બળતાની મારી, બોલુંછું, કે જે મને આ ધર્માસનની સામે, આ દરબારીઓની સામે, અને અહીં મળેલી લોકોની ઠઠની સામે, અરે, એટલુંજ નહિ, પણ સકળ જગતની સામે, અને છેવટે, પવિત્ર ન્યાયની સામે, હલકી પાડવાને, (કલિ જે અધર હતો તે ડરીને ખસી જાય છે) જૂઠી ઠ'રાવાને, દુઃખી દુઃખી કરવાને, તેમજ મારાં વહાલાંથી મને વિખુટી પાડીને તેમના અને મારા અંતરમાં વિયોગની વેદનાના ભડકા સળગાવવાને કાવતરૂં કરતું હોય, તો, જેમ મારૂં કોમળ કાળજું હવણાં ફડફડે છે, તેમ તે પાપી, બાણથી ઘવાયલો પક્ષી ફડફડી પડે તેમ, મારા આ બળતાના શબ્દરૂપી બાણે ભેદાઈને આ ધર્માસનના ચરણ આગળ પૃથ્વીનું ભક્ષ થઈને પડજો, અને તમારો હાર જડજો.

કલિ.—સતી, સતી, (એમ બૂમ પાડતો તેના પગ આગળ હાર નાખીને પડેછે અને ધરતીમાં ઉતરી જાયછે. રાજ્યસભા આશ્ચર્ય પામેછે,)

(બે પુરૂષો ધસીને પાસે આવે છે.)

ચેદિરાજ.—અરે, આ તો ખરો ચમત્કાર, આ તો કોઈ સતી !

સુદેવ.—પર્ણાદ, એ તો એજ. એનો અવાજ દેવીના જેવોજ છે. (એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં સંગાથે) દેવી દમયંતી !

દમયંતી.—(સંગાથે) આર્ય સુદેવ ! ભાઈ પર્ણાદ ! અરે. મારી આવી સંકટની વેળામાં તમારો આ પ્રમાણે ભેટો ? (સુદેવને) મારા પતિ કયાં છે ? પર્ણાદ, મારાં બાળક, અરે મારાં બાળકની (રડેછે) શી વલેજ્છે ? ખરે, તે મારે માટે ટળવળી મરતાં હશે તેથીજ તું અહીં આવ્યો હઈશ. (મૂર્છા પામેછે.)

ભાનુમતી.—કોણ, મારી દમયંતી, મારી બહેનની કુંવરી ?
(તેની પાસે ધસી આવેછે.)

સુનંદા.—કોણ મારી બેહેન ? અરે, મેં જેને દાસી ગણી તે મારી બહેન ? (ઉઠી આવેછે.)

ચેદિરાજ.—મહારાજ નળની પત્ની સતી દમયંતી ? (આગળ ધસી આવેછે અને દરબાર ખડા થાયછે. અને આશ્ચર્ય પામી માંહોમાંહે વાતો કરતા દમયંતીને જોયાં કરેછે.)

ભાનુમતી.—અરે, મેં આ પ્રમાણે તારી પાસે હલકું કામ કરાવીને માથે ચોરી ચડાવી, ધિઃકાર છે મને. બાઈઓ, એને મૂર્છા આવી છે માટે ચાલો અંદર લઈ જઈએ. (લઈ જાયછે.)

નળદમયંતી નાટક.

નવલરામ.

સ્વામિભકિત

૭

સ્થળ—એક મોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ૦—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)—

સાખી.

ખા, તું, ખા, બા. કેસરી ઘોડલી રંક સુજાત;
કીધાં ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ.
રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણવગડેય !
(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઈને.)
કાં તું ખાતીરે નથી ? શું આવ્યો કંઈ વહેમ ?
શું તે જાણ્યું હે પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ;

જો તું, જોજે જન સહુ જોજે પિતૃ પરમાર-
માળવાના મહારાજને, બેટે વેર્યો કટાર!
મૂકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અંન;
મૂકવાં પડશે એ પૂર્વજે! બાણુ ધનુષ કે દિંન!
દુહાગણનો દીકરો દુહા દુઃખના ગાય;
દુઃખમાં ડૂબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય!
વાણીશૂરા વાણીઆ, રણશૂરા રજપૂત,
સુખશૂરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશૂરા અદભૂત.

(ઘોડો ખાવા માંડે છે તે જોઈને બોધ ગ્રહણ કરેછે.)

હા, તું સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસુત-
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલ ભૂત.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સંચે ચિત્ત શોક;
કેવો તે નર મૂરખો? રે નર કહેવો ફોક.

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યાં દયાળ ભાટ આવે છે.)

ઓ! દયાળ ભાટ! તમે અહીંઆ ક્યાંથી? માજી સારાં છે?

દયા૦—ઓહો! તમે છો કે? રામ રામ, મહારાજ, રામ રામ. (આવીને ભેટે છે) કુંવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જે!

જગ૦—હા પણ માજી સારાં છે?

દયા૦—અરે! આ શું? તમારૂં શરીર પણ લેવાએલું જણાય છે. મહોડાપર લાલી ક્યાં છે? છેક કરમાઈ ગએલું જણાયછે ને? એમ કેમ? રસ્તાથી કંઈ એટલું બધું થાય નહિ!

જગ૦—(વ્યાકુળતાથી) એ બધું હું તને કહું છું, પણ પ્રથમ મને માજીના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો, અને આ વાતનો ઉત્તર આપતાં આચકો ખાયછે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે. સુખી તો છે?

દયા૦—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે. ફિકરચિંતા રાખવી નહિ. સુખનું શું કામ પૂછોછો ? નિર્દય ઝાલારાણીના ચલણમાં બાપડી શોકને સુખ કેવાં ? બળતામાં તમે વળી ઘી હોમ્યું.

જગ૦—મેં શું કીધું ? મારો શો વાંક છે ?

દયા૦—રંડાપા સરખી અવસ્થામાં તમારા જેવા એકના એક રત્ન પુત્રનો વિયોગ નહિ સાલે ?

જગ૦—હું તો માજીની આજ્ઞા લઈને નીકળ્યોછું. પરદેશ નીકળ્યા વગર બીજો મારો છૂટકબારો શો હતો ?

દયા૦—એ વાત બરાબર; અને સોળંકી રાણીએ તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાચારીએ આપી છે. પણ, કુંવર, બુદ્ધિ અને માયાનાં રાજ નિરાળાં છે. બુદ્ધિ તો ઘણુંએ કહે કે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો; પણ હૃદય તેને ન ગણકારતાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલેછે. કુંવર તમે જનેતાનું હેત કેટલું હોયછે તે જાણોછો ?

જગ૦—હું નહિ જાણું, તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની મા છે ? જગતમાં જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું એ કો'નાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી તારૂં તો હેત !

દયા૦—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાંકળથી કહાડવાનો વ્યર્થ શ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસુ સૂકાતાં નથી; ભોજન સમે રડયા વગર એક દહાડો જતો નથી ; અને ત્યારે જમેછે શું ? ઉદાસીમાં કોળીઓ મોં આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઉંચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધીરજ આપે છે.

જગ૦—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવું કાંઈ છે ?

દયા૦—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઈ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુઃખ ફેડશો અને કૂખ વખણાવશો.

જગ૦—હા હા, મા, હું એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણ જો કોઇ રાજાની સેવા મળે, તો સંગ્રામમાં પાછી પાની હું કરનાર નથી.

જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળંકી રજપુતાણીની કૂખને લાંછન લાગવા દઈશ નહિ. પછી બીજું તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા૦—સાબાશ ! રજપૂત બચ્ચા, સાબાશ ! આવા શૂરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગૃહ કેવા સારા છે ? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગ૦—મારા મોઢા આગળ ગૃહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશીએ મારી જન્મપત્રિકા રાજસભામાં વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસવા માંડયોછે.

દયા૦—ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારૂં શું બગાડયું ? બાપડાએ ફક્કડ વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગ૦—એ વધામણીમાંથીજ મહોકાણ નીકળી તો ! એવા ગૃહ સારા સાંભળ્યા કે ઝાલારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડયો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી.

દયા૦—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવું શું બોલોછો ? ભાઈ, મનમાં ઓછું નહીં આણવું—અમ સરખા ગરીબોને ઘેર બે બાઈડી હોય છે, તો અણમાનીતીનાં છોકરાંના ભોગ લાગેછે તો પછી રાજદરબારનું શું કહેવું ?

જગ૦—અરે, દયાળ. મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુખના ડુંગર વળ્યા છે. તેનો પાર નથી. નામ તો રાજાનો દીકરો અને ઘરમાં પૂરૂં ખાવાનું પણ ન મળે; ચીંથરાં સરખાં વસ્ત્ર; અને ઘરેણાંનું તો નામજ નહિ લેવું. દરબારમાં જાઉં, તો કોઈ મારા સામું આડી નજરે પણ જોય નહીં; બેસવાનો ઠામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકું માણસ પણ બોલવા જાઉં તો તરછોડી નાંખે. પિતાજીના મનમાં થોડુંએક વહાલ તો છે, પણ ઝાલારાણીના ધાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા૦—બળ્યું એવું અધુરૂં હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શીખવણિએ છીનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આંખમાં તરસ ભરાયોછે.

જગ૦—એવું તો હજારો વાર થયુંછે. અરે ! મારા દુર્ભાગ્યનો કાંઈ કહિં નથી !

દયા૦—હા, બાપુ, તેં જન્મીને સુખ જરા પણ જોયું નથી. પણ તારાથી એ બાપડી સોળંકી રાણીએ બહુ દુઃખ વેઠયાંછે. અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુઃખનો તો છેડો આવશે.

જગ૦—એજ મારા મનમાં હરઘડી સાલ્યા કરેછે. અરે, મારી રાંક મા, તું તો દુખમાં બધી ડુબી ગઇ છે. હું ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છું, કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા૦—એ શું કહોછો, કુંવર ? કટાર કયાં ગઈ ?

જગ૦—વાણીઆની દુકાને. પેટને ભાડું આપ્યા વગર કંઈ ચાલે ?

દયા૦—શિવ ! શિવ ! આ દહાડો કયાંથી આવ્યો, કે રાજકુંવરને કટાર વેચી પેટ ભરવું પડેછે ? આટલી બધી દુર્દશાનો તો મને વિચાર પણ નહોતો. ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાયછે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડેછે. ધિઃક ! ધિઃક ! એ બાપને ! બળ્યો એ પૈસો !–બળ્યું એ રાજ !–બળી એ બુદ્ધિ !–બળી એ સઘળી ગાંડી ઉદારતા !

જગ૦—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમના મનમાં કાંઈ એક હેત છે ખરું, પણ પેલીની આગળ ચાલતું નથી.

દયા૦—જા, જા, બાપનો જૂઠો પક્ષ ન કર. પુરૂષમાં દમ હોય, તો રાંડ જાતની તાગાદ શી છે ? એમનામાં દમ નથી એજ મોટો દોષ જેમ કોઈ રાજા અતિ કોમળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આળસને લીધે કારભારીઓ પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહાપાપી ગણાયછે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાનાં બાળકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાયછે; જેમ કોઈ ધર્મગુરૂ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અઘોર નર્કનો નિવાસી થાયછેઃ—તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને ઉન્મત્ત થવા દેછે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી—તે મહાપાતકી અનંત-

કાળ લગી જમનો ચોર થઈ રહે છે. આવું શાસ્ત્રનું વચન છે, અને તે ખરૂં છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રોજ થોડાં માણસનેજ દુઃખ દઈ શકે છે; પણ રાજામાં આલસ્યનું જોર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનું રૂધિર ચૂસવા ઉભા થાયછે.

જગ૦--એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો, પણ મારૂં મન માનતું નથી. અરે, બાપડા મારા બાપને આટલો બધો દોષ બેસે છે? વારૂ, ત્યારે દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુંડી ગતિ થતી હશે?

દયા૦—ના, ભુંડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ૦--વા! એ તો નવાઈ સરખું છે. શાસ્ત્રમાં હોય, તો ખરૂં તો હશેજ.

દયા૦--નવાઈ કંઈ નથી. સિંહને તો માણસ મારવાનોજ ધર્મજ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મારવા દે, તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ૦--શું સાવકા ઓરમાઈનું લક્ષણ સિંહના સરખુંજ?

દયા૦--કુંવર, એવું મેં બહુ જોયું છે અને સાંભળ્યું છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જુનો છે, અને એ વડે રાજાની શોભા છે ખરી. પણ જતે દહાડે વિષનાં ફળ નડયાં વગર રહેવાનાં નથી. પછી એકેકના ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના પ્યાલા પાઈને, કે પછી માંહોમાંહે કુસંપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઈનો શ્રાપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પસર્યો છે.

જગ૦—ખરૂં કહો છો પણ ધિઃક તે રજપૂતને. કે જે એવા કજીઆ ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા૦—કુંવર, દ્વેષ બહુ ભુંડો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી થાય છે, તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો. હોનાર પદાર્થ આગળ કોઈનું ડહાપણ ચાલતું નથી--શોચના કરવી તે નકામી.

જગ૦—હા, ચાલો, પેલી કોરે કુવો છે, ત્યાં ર પાણી કરવા માંડીએ અને વાતો ચલાવીએ.

દયા૦—રાખો, હું એક વસ્તુ માગવા આવ્યોછું; તે આપવાની હા પાડો, તો હું તમારૂં ભોજન જમું.

જગ૦—મારી મશ્કરી શીદ કરે છે? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા૦—હું આવે સમે મશ્કરી કરૂં એવો નથી; તે તમારાથી અપાય એવું છે.

જગ૦—અરે, પરમેશ્વર! હું શું જવાબ દઉં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણું ત્યાં ભર્યા સો—એ માગવા યોગ્ય છે. કહે; તારી શી ઇચ્છા છે મારાથી અપાય એવું હોય, તો બેલાશક લઈ લે; પૂછવા રહેતો નહિ.

દયા૦—(મહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મૂકી છાંડો; માગું, ત્યારે પાછું આપજો—ના કહેતા નહિ, તમે કોલ આપી ચુકયા છો.

જગ૦—એને હું શું કરૂં? કોઈ વાણીઆને ઘેર મૂક, કે જાય નહિ અને વધે.

દયા૦—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મેં તમને બાળપણથી રમાડયા છે, તેનું કાંઈ પણ હેત તમારા અંતરમાં હોય, તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ૦—જુઠાં બહાનાં શીદ કહાડે છે? હું તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઈને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઈ ખોવા તત્પર થયો છે. ધન્ય છે તારા જીવને! પરમેશ્વર તારૂં ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારો છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે?

દયા૦—કુંવર, આડું કયાં કૂટો છો? આપી કોણ દે છે? વાણીઆને ત્યાં કટાર મૂકી, ત્યારે તેના નાણાં કેમ ખપ્યાં? હું પણ તેમજ ધીરૂં છું.

જગ૦—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મૂકી; પછી લાજ શાની? એ તો વ્યવહાર.

દયા૦—તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગું છું.

જગ૦—મારી પાસે શું છે? આ જીવ રહ્યો છે તે લે.

દયા૦—ના, ના, કુંવરજી, બધું ગયું તો શું થયું? તેમાં કંઈ વિસાદ નથી છે. ક્ષત્રી વીર્ય અને ક્ષત્રી વચન રહ્યું છે—એટલે એ વડે

બધું છે. હું તમારૂં વચન અડાણુમાં માગું છું. ક્ષત્રીનું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપીઆની મિલ્કત એ બરાબર છે.

જગ૦—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી, સીધી વાત કરો. તમારી પાસે કેટલી પુંજી છે? તમારા કુટુંબને દુખી કરી હું જીવવા ઇચ્છતો નથી.

દયા૦—એ પુછવું તમને ઘટતું નથી—કોઈ ઘરની પુંજી કહે?

જગ૦—બસ, યાર, પગેલાગીને કહું છું કે એમ આડું આડું નહિ બોલો. જો વચમાં પડદો રાખીને વાત કરો, તો મારા સમ.

દયા૦—એમજ? અંતે એપર આવ્યું? ત્યારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ, તું નાનો હતો તે દહાડાનું મારૂં તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો; તું મોટો થવા લાગ્યો, ત્યારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો, કે રોજ ઘણી વાર તને જોયા વગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મેં ઘણીક જુકતીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી શંખણીને લીધે મારૂં ધાર્યું કંઈ ઘણું થયું નહિ. અંતે તો એવો વિનાશ નીપજ્યો, કે તમારે દેશવટો લેવો પડ્યો. મેં રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડ્યું કે તું વાટખરચી જેટલુંજ લઈને નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે? હું, કુંવર, રાજાજી અને રાણીનો જુનો સેવક છું. તેમનું લુણ ખાધું છે, તે શે અર્થે આવવાનું છે? મારી પાસે જે છે, તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જાચક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શો ખપ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યો છું, તેમાં મારાં બચ્ચાંકચ્ચાં સારી રીતે પળશે. આ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરૂં છું. એ તો તમારે થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મારી પાસે હવે એક કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગ૦—(ઉલટથી ગદ્ગદ્ કંઠે ભેટીને) માબાપથી એ તમારૂં વહાલ વધારે છે. પ્રભુ, સેવક મેળવે, તો બવોભવ આવાજ મેળવજે. પણ—

દયા૦—(સજળ આંખે) બાઇ બાપુ, ભાટના સમ જો, હવે કાંઈ બોલો તો, રાજાજીની આણ જો; શ્રીમહાદેવ પૂછે જો. બાઇ, જૂઠો આગ્રહ મેલ.

જગ૦—હવે ના કેમ કહેવાય? ધન્ય છે તને! તેં પુન્યાધિપતિ રાજાઓને પણ હરાવ્યા. તે તો પૈસાના મદે કીર્તિ અર્થે નકામા પોતાળ થાયછે. તારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે? મને ફરીથી ભેટવા દે. (ભેટેછે) દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા૦—કુંવર, હવે હું સાચું કહુંછું કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમાં ટાઢક વળી.

વીરમતી નાટક.

ગણપતરામ રાજારામ.

૮

પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર.

પ્રતાપ—(એકલો મન સાથે) રે રાજને રાખી, સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમાં રાખ નાખી રહેવું, તે કરતાં આ'વા એકાંત વાસમાં ઘાસના મૂળીઆંના રોટલા ખાઇ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમાં ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આ'વા માણસના પગરવ વગરના સ્થળમાં રાખી રહેવું એજ ઠીક છે. કેમજે—

શિખરિણી.

ગયું પાછું આવે પદ, સુખદ પૈસો પણ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળકલંક ચોટયું નવ ટળે;
અરે હું બાપાને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો–
લઉં ઓળો તો તે'કુળ-સુજશ ત્યાગે કવનનો!

રે! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહા કવિઓએ રૂડાં કવનમાં રચી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધી છે; વાલ્મિકે જેનાં વખાણ પોતાની વીરરસ વાણીમાં નહાલ ધરી કીધાં છે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખણાતું આવેલું છે; ભાટ

ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણવામાં પાછા પડયા નથી; એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાંજ પુરો થઈ કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોંધવાનું ન જડે, એ પ્રમાણે જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેળો-રે ગંગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમાં સૂકાઈ જાય—રે! સ્વર્ગે જાય, એમ શું થવા દેવું ?! માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડયો તો પછી તેણે શું રાખ્યું ?

ઉપજાતિ.

જો ટેક ત્યાગ્યો જન હોઈ જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદી ક્રોડ એણે;
તો નાક આ અંગથકી કપાવ્યું,
રાખી મૂંછો મોટી શું એથી ફાવ્યું ?

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે ત્યાગ્યા નથી, ને તેથી તેમનાં નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળાં વાદળ ફરી જતે પણ બંધ પડયો નથી; હરિશ્ચંદ્રે સત્યનો, રામે એકપત્નીવ્રતનો, ને ભરતે ભ્રાતૃભકિતનો લીધેલો ટેક ચારે દિશામાં ચારે જુગમાં ચહાવો છે. રે, જે કુળમાં ઇશ્વરના અંશાવતાર રાજા થઈ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા; તેની શાખાના સીસોદિયા અદ્યાપિ સુધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખવા આવ્યા છે, ને તેમણે માથું ગયે કોઈને માથું નમાવ્યું નથી; તેમનો વંશજ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપત્તિ સહેવાને સમર્થ છે, પણ અન્યને-અરે! તે વળી જવનને માથું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણ-

શિખરિણી.

નમાવ્યા છે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રૂડે,
નમે તે બીજાને જવન સરખાને જશ બુડે;
જશસ્વી કૂળે લૈ જનમ જશ ખોઈ રહું પડે,
ન એ સારૂં ધારૂં, કદી પણ અકારૂં મુખ વદે.

(આથમતા સૂર્ય સામું જોઈ હાથ લાંબો કરી કહે છે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હે ભાનુ નવ રકત થૈશ નમતાં, કાં કે વીતે શર્વરી,—
તું ઊગીશ પ્રકાશ આપી જગને, શોભીશ પાછો ફરી;
આ ભાનુ-કુળ ભાગ્યહીણુ નરને કર્મે પડેલી નિશા,
કો દી હે રવિ ! નાંહિ આંહિ મટશે દેખું અશું દો દિશા !

વળી હે જગત્‌સવિતા !

ઘેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તું સ્વલ્પમાં નીસરે,
આ ઘેરયો પરતાપ આપ યવને ના કલ્પમાં નીસરે;
માટે હો રવિરાજ ! આજ બનવું છે યોગ્ય રાતા ગને,
તું કાં રકત થયો પ્રતાપ તજીને ? ના યોગ્ય એતો તને.

પણ ઓ પ્રભાકર ! મેં તારૂં કારણ કળ્યું; કેમજે—

તારો વંશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વસ્યો ખો'વિષે,
રાતો તું રવિરાજ તેથી બનીઓ, ના બાનું બીજું દીસે;
થાવું અસ્ત સમેનું લાલ ન ઘટે, એથી ઘટે છે કળા,
ડૂબીને મરવાનું એહ મહીં છે, કે'વાઇને આકળા.

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવું એતો જળમાં અંતે ઝંપાપાત કરાવનારૂં છે; ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સમો છે, તથાપિ હું ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વંશજને માટે તારૂં લોહી ઉકળતું હોય તો આવતી રાતના ચાર પહોર ચિંતા વિના ઘરમાં ગાળી જગતમાં અજવાળું કરવા માટે પગ ધરતાં-રે, રથે બેસતાં રકત થજે. કારણ ઉદય સમયનું રકત થવું શત્રુને સંતાપનારૂં છે. માટે હે તાત !

માલિની.

ઉદય સમય આવ્યે અર્ક તું હોય રાતો,
પછી તુજ કુળશત્રુ, ઉપરે તાત તાતો-
બની કુળ સઉ તેનું બાળીને ભસ્મ કર્જે,
તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળીને હામ ધર્જે.

(પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમાં લીન થયો છે-એવે પડદામાં ચીસ પડે છે.)

ઓ બા!!! માલો બાબો! માલો બાબો!! માલો બાબોઓ ઓ!!! એંએંએં!!!

(પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછે તો કુંવરી ગુમરાણ કરી રહીછે.)

રાણી.—મારી બાપુડી! બા, છાની રહે છાની; તને બીજો બાબો કરી આપું; મારી મોંઘી! મારી મીઠી! બાપ છાની.

ન્હાની.—માલો બાબોઓ-ઓ! ઇં ઇં ઇં!!!

પ્રતાપ૦—(રાણીને) કાં શું છે? દીકરીએ દમવા કયમ માંડયું છે? આ શું કકળાણ!

રાણી.—(નીચું જોઈ) કાંઇ નહિ.

પ્રતાપ૦—નહિ કાં? એણે ખરેખરૂં ખળિયાણ મચાવ્યુંછે ને! શા૦માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રડેછે?

ન્હાની.—ઓ બા! માલો બાબો-ઓ! એં-એં!!

પ્રતાપ૦—મારી માની! બાપ છાની (રાણીને) શું છે આને? રોટલો આપી રાજી કરો.

રાણી.—અરે! જે છોકરાંને દૂધને કૂર આપે ખુશી થતાં નહિ, તેને સૂકે રોટલે રાજી રાખવાનો દી આવ્યો, તો તેમાં પણ વિઘન આવી પડયાં!!!

પ્રતાપ૦—કાં એવું કાંઈ કૌતક થયું શું?

રાણી.—અરે હા.

ન્હાની.—ઓ બા! મને ભૂખ લાગી! બા મને બાબો ની આપતી! એં-એં!

પ્રતાપ.—(રાણીને) શું કડકો ઢાંકવો ભૂલી ગયાં શું?

રાણી.—મહારાજ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણવામાં, ભૂલ ખાધી નથી! અરે! નાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાડું ખેંચી ગયું, ને હવે હમણાં નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી!

ન્હાની.--એ બાબજી ! બા મને બાબો ની આપતી !

પ્રતાપ.—(સજળલોચન થઇ) મારી વહાલી ! તું છાની રહે; હમણાં તને સારો મોટો બાબો કરાવી આપું છું. તારો નાનો બાબો છીવાળો થયો'તો ને કૂતરાને નાંખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો ગંદો બાબો કાંઈ ખવાય બા ?

[કુંવરીનું આશ્વાસન કરી પડદો બંધ કરે છે.]

પ્રતાપ.--(પરિવારમાં અસરકારક ફેલાયલો કલેશ જોઈ આમ તેમ ફરે છે, ને) હો હરિ ! તેં આજ દશા આણી ? ! રે હાય ! હવે હું-

લલિત.

કઠીણ કાળજું શી રીતે કરૂં ? કઠીણ કલેશ દે-ખી ન હું ડરૂં;
નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકિયું, પુરણ પાપ તે આવી પોકિયું !
અવદશા અશી આવી ને વસી, વિપત્તિ વાતમાં ન્યૂન ના કશી;
સુત સગા મુઆ રણ વિષે અરે ! તદપિ ટેક મેં ધારિયો ધરે.
રખડતો થયો રાનને વિષે, તદપિ ના ડગ્યો કષ્ટથી કશે;
પૂરણ પ્રાક્રમી જે પટાવતો, સમરમાં શમ્યા પણ રહ્યો છતો !
શરીર કષ્ટ શે' આવતાં સહ્યું, જર જમીન ના પાસ કૈં રહ્યું;
રખડતાં કર્યાં રાણી બાળને, ઉર ભરી અરિ કેરી ફાળને.
હૃદય રીદું સં–તાપ સહી કર્યું, મન મહાવ્યથા દેખી ના ડર્યું;
હમીરકુળના ટેક કારણે, તનુજ ટાંગીઆં વૃક્ષ પારણે.
કુર કમોદનો દૂધ લે જમે, શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે !
અરર તેહમાં વિઘ્ન જૈ પડે, તનુજ ટુકડા માટ તે રડે ! !

(પરિક્રમણ કરતો બોલીને)

અરે ! હવે પ્રતાપના દુઃખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજબાળકોને રોટલાને માટે ટળવળતાં જોવાનો દી આવ્યો એથી હદ આવી રહી ! ! સઘળાં દુઃખ સહ્યાં એ સાચું છે, પણ હવે આ દુઃખ સહ્યું જતું નથી ! અરે ! મેં ધીરજ ધરવામાં પાછું વાળી જોયું નથી, રાજ ખોયું, કુટું-બના માણસોને હમીરકુળને આળ ન આવે માટે રણમાં કપાઈ મરતા

નજરે જોતાં આંખમાં ત્રાસ ન આણ્યો; રે, તેથી હું ડગ્યો નહિ; કારણ ક્ષત્રીનો એટલાજ માટેજ જન્મેછે, એમ જાણ્યું. રે, રજપૂતનાં બાળ રણમાં માથાં મેલવાનેજ પ્રભુએ પેદા કર્યાં છે, પણ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી! રણમાં પ્રતાપના કુંવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આંખમાં ત્રાસ નથી, પણ તેનાં બાળકને રોટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટો ત્રાસ ઉપજેછે! રે, એ કષ્ટના કોવાદાથી તેનું વજ્ર જેવું કઠણ કાળજું ચીરાઈ જાય છે!! ને તેથી તેના નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને ધિક્કાર આવેછે; ને તેને માટે ફાંફાં મારવાં ફોકટ છે એમ તે ધારેછે. રે! આ જગતમાંની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે, ને તેને માટે મંડયા રહેવું ને ન ખમાય એવું દુઃખ સહેવું મિથ્યા છે. પ્રભુને જેને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે છે, ને જેની તે લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી, માટે મારે ફાંફાં મારવાં ફોકટ છે. રે તેની ઇચ્છાવિના તરણું સરખું હાલતું નથી; તે તરણાનો મેરૂ ને મેરૂનું તરણું કરેછે; રાજાને રંક ને રંકને રાજા કરે છે; તેને સૂર્ય વંશનો—રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો કરવોછે; ને જવનને જશ આપવોછે. માટેજ તે તેની તરફ થયોછે! રે, તેથીજ તેના પાસા સવળા પડયાછે; ને આ પ્રતાપે પાંખો વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તોપણ તેના દાવ અવળા પડયાછે, માટે પ્રભુ જેની પક્ષમાં પેઠો છે તેનાથી વિરૂદ્ધ ચલાવે મારૂં શું વળશે? કાંઈ વળ્યું નથી, ને વળવાનું પણ નથી. (માથું ધુણાવી) બગડવાકાળ છે તે મારૂં રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે ઉંડો વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી; કદી હું આ જંગલમાં પરિવાર સાથે પાર પડીગયો તો તેમાં મારી શી મોટાઈ વધશે તે મને સૂઝતું નથી; ને એમાં મારૂં કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાનું નથી; એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મેં આભે બાથ બીડવા જેવાં સાહસ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ અજવાળું ન થતાં અંધારૂં દશેદિશાએ ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિંદ્ય રાજપદનો અણછાજતો ટેક રાખી કશું મીઠું ફળ ચાખી શકવાનો નથી, માટે હરિએ જેને આ સમયે ઉંચું આસન આપ્યુંછે તેને મળી ચાલવાથી દુઃખ દૂર થશે. રે જોઉતો ખરો, કે રાજગઢથી હદ મૂકી આગળ વધનો બાદશાહ બળાત્કાર છોડેછે?!

(પગ અફાળી આગળ ચાલતાં ને પરિક્રમણ કરતાં)

રે, તન મનની નબળાઈ માણસને કેવાં નીચ કર્મો કરવાને દોરે છે ! આહા હા ! ! મેં જરા વારમાં મન સાથે કેવા ગાંડા ઘાટ ઘડયા ! પણ રે, શું આ કહેણ ખોટું છે ? કે—

દોહરો.

" સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ કરપીધન સતી નાર;
જીવ ગયે પર કર ચઢે, " તેમ ક્ષત્રી–તરવાર.

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયલી છે; તેને છોડેથી અત્યાર સુધીમાં જોડેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળી ટીલી કળિના અંત સુધી ભુંસાવાની નથી; માટે હિંમતના હથિયાર ને ધીરજની ઢાલ ધરી દુઃખના દળની પાર જવું એજ સિદ્ધ, ને એમાંજ સિદ્ધિ છે. હરિ સત્યને કાંટે આવી બેસશેજ !

પ્રતાપ નાટક.

મણિલાલ નભુભાઇ.

૯

તરલાના તરંગ.

સ્થળ.—કાન્તાનો ઓરડો.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરેછે.)

તરલા.—(કાન્તાની પાસે જઈને ઉંચો શ્વાસ લેતી) ઉંઘે છે ! વાહ ! દૈવજ સહાય જણાય છે. એના ઉપર ઉંઘનો નિર્ભય તથા ગાઢ પુરખો હંકાઈ રહ્યોછે. નિરાંતે ઉંઘે છે. હે નિદ્રા દેવી !

વસંતતિલકા.

થાજો સહાય મુજને પળવાર આજ,
કે સદ્ય થાય મુજ ઇપ્સિત સર્વ કાજ,
સાંસે દીસે કઠણ કંટક કાઢું તાણી,
હૈયે ઘણી ધીરજ ને ક્રૂરતા, હું, આણી.

(હૃદયપર હાથ મૂકતી જરા દૂર જઈને) તું ધડકે છે કેમ ? તને શી અનિષ્ટશંકા થાયછે ? અરે મારૂં શરીર પણ ધ્રૂજેછે. મારૂં હૃદય તથા હાથ આંખોને દેખી શરમાયછે. જે આંખે સદ્વસ્તુ જોઈ સદ્વિચાર સત્યકાર્યજ થયલાં તેની સાથે રહી આજ વિપરીત કાર્યનો સંભવ થાય છે તેથી તું ડરેછે ! ! અરે આકાશમાંથી પણ પિત્રીદેવ ડોકીયાં કરી મને વારે છે !

હરિગીત.

જો ચંદ્ર તું સંતાઈ નભમાં શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુઝાઈ જજો સહુ નવ દેખશો કશુંએ તમો;
ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિપ્રસંગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમાં કરમાં વળી મારા હવે.

આકાશ પણ મોરા કુકર્મથી ઝાંખું થવા માંડયું ? (કાન્તા પાસે જઈ જોતી) આ ઉંઘતી ડુઘતી પણ મારી મૂર્ખાઈને હસેછે. (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીદ કરવું જોઈએ. ના ના નહિજ કરૂં. અહીંઆંથી નાસી નીકળીને રખડી મરવામાં તોય શું સુખ છે ? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આમરણ દુઃખપરંપરા એ એમાંથી સારૂં તે તારૂં છે જીવ ! નાનાં પણ કાર્યમાં આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછા વળવું ખોટું છે. મારા સુખનો પ્રસંગ પરિપૂર્ણ કરવામાં આટલુંજ હવે બાકી છે. ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમાં કાંઈ વળશે નહિ. પણ મારે તો વચમાંથી ફાંસ જશે. વાસ્તે ચાલરે સ્વાર્થ !

ઇંદ્રવજ્રા.

તું પોંખ થા કાર્યની તીવ્ર વેગી, કે સ્વાર થાને મૂંક ચિત્ત મારી;
કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે.

(ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાયછે.) (માલાને નિહાળી.)

અરે ! ઈંદ્રવિજય.

આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણુ આ કરતો અહીં ઉભો;
ખડ્ગ રહ્યું ઝળકે કરમાં, મુજને હણવા નયને મનસુબો;
દૃષ્ટિ કરૂં જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઉગામી,
ના કરૂં ના કરૂં હું કશુંએ તનમાં સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી.

(નાસવા જાય છે; વિચારીને જોતી.)

નહિ. કંઈ નથી. મારા મનનીજ કલ્પના છે. ક્યાં છે હવે સુરસેન!! (કાન્તાની પાસે જાયછે. માલાને હાથમાં પકડી) રે દિવ્ય મૌક્તિક! તમે પણ ચુપ રહો.

ચાલ કાતર ! અનુષ્ટુભ્

છેદતાં ગ્રંથી આ વહેલી, સુખની શુભ દોરશું;
ભાગ્ય દોરી કશી બાંધે મારી, ચાલ વિચાર શું !!
અથવા કાપ તું એને સુખની મુજ દોરને;
સ્વર્ગનો દોર દે કાપી લલાટે લખ્યું તે બને;

અરે એ શાનો અવાજ થયો !! (નાસે છે) (બારીએ જઈ જોતી) ના ના ! કંઈ નથી ! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઈક વિચિત્ર છે. સહજ પવન વાયાથી પણ તરત ભડકીને નાસેછે !! (પાછી જાયછે) (કાતરને) ચાલ બહેન આ દુઃખથી છોડવ, હે સ્વાર્થ દેવ ! હે ભૂત પિશાચ ! સર્વે મારા હાથમાં બળ આપો ! આ શસ્ત્રને ચલાવો !!

સોરઠો.

રે દીલ ! બીકણ રાંક, થરથરતું ધીમું પડી
બાલભાવ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા.

(એકદમ કાપેછે, નાસવા માંડેછે.)

અનુષ્ટુભ.

નાસરે વેગથી વહેલો, પાપ! કાં અટકી પડે!!
નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને!

(બારીએથી ઉતરીને જાયછે.)

કાન્તા—(સુતેલી છે ત્યાંથી ઉઠેછે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી) રે દિવ્ય મુક્તા! તમે કેમ છૂટાં થઈ ગયાં!! (વિચારતી) પ્રાણનાથ પ્રાણસહિત સ્વર્ગમાં પધાર્યા!! વાહ! ઈશ્વરેજ મારે વાસ્તે તેડું મોકલ્યું. (બેસી પડેછે, ધૂજવા માંડેછે.) હે કુલદેવી!

વસંતતિલકા.

દો સત્ય ધૈર્ય સઘળાં પ્રિયપુત્રીઅંગે;
વ્હારે ચઢો ત્રિશૂલ હાથ લઈ પ્રસંગે;
લો આજ આજ મુજને તગપાસ તાણી,
હાથે ઝલાવી ફરી દો પ્રિયનાથપાણિ.

(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાંખી) હે પ્રિયપતિ! હે પિત્રી દેવ!

વસંતતિલકા.

મારૂં ખરૂં સરવ સત્ય હવે બતાવું,
હે પિત્રીદેવ તમને મુજ હોમ આપું;
આવું છું રે પ્રિયપતિ તમ સાથ વ્હેલી,
છે રોમ રોમ પ્રકટી બળ દિવ્ય હેલી.

(ચાલતી) પતિ પછી સંસાર વ્યર્થજ છે. મારા જેવી સ્થિતિમાં વળી વિશેષે. મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

હરિગીત.

—ઉંચી ઉડું હુ સ્વર્ગભણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
ગાન સુણું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં;

ઓ પ્રિયપતિ કરદ્વય પસારી ઉભા રહ્યા દઢ ભેટવા;
રે ચાલ ચરણુ ઉતાવળો કયમ અટકીને ઉભો હવાં,

(એકદમ બહાર નીકળવા જાયછે. દરવાજો સજ્જડ બંધ દેખીને) ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હે કુલદેવી મારા અચલ વ્રતના પ્રતાપથી આ દરવાજો તરત મને માર્ગ આપજો;

(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નિકળી માર્ગમાં જાય છે.)

કાન્તા.

દોલતરામ કૃપારામ

૧૦

અમરસત્ર અને સંધિરાજ.

સંધિરાજ—(એકલો) અહો ! આ લોકોનો કેવો સંપ છે ? સ્વભાવ જુદા, ગુણુ જુદા, સ્વાર્થ જુદા, છતાં પણુ સામાન્ય હિતમાં અંતકલહ વિસારી કેવા પરસ્પર સહાયભૂત થાયછે ? સર્વથા, મહાદેવી માયાવતીનીજ ખૂબી છે. બીજી તરફથી ધર્મપરાયણુ કહેવાતા આર્યજનોમાં કેવો કુસંપ ? અથવા કેવી અનૈક્યતા ? આ—હું—સંધિરાજ, સમય સમજી, જાત વટાવી, વેશ બજવી, હાએ હા કહી, અપમાન વેઠી, મારા જાતભાઈઓનું અનેક પ્રકારે રક્ષણુ કરૂંછું, તોએ આર્યજનો તો કહેછે કે હું ફૂટેલોછું—ભ્રષ્ટછું ? અરે, મંત્રબળની ખરી કીંમત કોને છે ? સર્વથા,

રોળા વૃત્ત.

ગુપ્ત મંત્રમાં રહ્યા ગુણે બહુવિધિ હિતકારી,
શીઘ્ર સાધ્યની સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ થાએ પણુ ભારી,
ગુપ્ત મંત્રથી કરે વિજય સ્મર મૃત્યુ વિધાતા,
રાજ્યતંત્રમાં મંત્રરહિત જન ગોથાં ખાતા.

પરંતુ ઉદ્રિક્ત અને શૂરવીર આર્યને મંત્રનો અવકાશજ ક્યાં છે !

શેળા વૃત્ત.

ધર્મ, સત્ય ને શૌર્ય, માતના સ્તનથી ધાવે,
ગળથૂથીમાં સ્નેહ, ટેક ધૃત, ને મધુ, આવે,
ચ'ડે માતનો રંગ સકળ શ્રી રક્ષણ કરવા,
તે શૂરાને હોય મંત્રની કયાંથી પરવા ?

ત્યારે તેમનો દોષ પણ કેમ કહડાય ? ખેર જનાપવાદ ગમે તેમ હોય, તોપણ મારે તો સમયને અનુસરી સજ્જનનું રક્ષણ કરવું. ત્યારે હવે પવન કેમ વાય છે તેનો વિચાર કરૂં, અથવા, આવા નિપુણ પ્રધાનની સદૈવ સફલા રાજ્યનીતિ પરમાત્માની મોહિની સ્વરૂપ પેઠે ભસ્માસુર જેવા દુર્બુદ્ધિને તેને પોતાને હાથેજ ભસ્મસાત્ કરાવે છે, ત્યાં બીજો શો વિચાર કરવાનો છે ?

(પ્રધાન આવે છે.)

પ્રધાન—કેમ સંધિરાજ, શા વિચારમાં પડયા છો ?
સંધિરાજ—આપને ધન્યવાદ આપવાના.
પ્રધાન—શાનો ધન્યવાદ ? કંઈ કુશળ વૃત્તાન્ત છે ?
સંધિરાજ—આથી બીજું શું કુશળ ?

ગીતિ.

મદન મય-સદન પહોંચ્યો, અમર વિજય ને ધર્મ શર્મ પામે,
અધર્મ-કાર્ય ઉઘાડયાં ભૂપ-નયન, ને પડયો ન શ્રમ નામે.

પ્રધાન—(. મોં મલકાવીને) સંધિરાજ, એ તો હવે ઠીક, પણ મદનસિંહને ત્યાં જઈ આપ શું કરશો ?

સંધિરાજ--જવું પડે એમ જણાતું નથી. કારણ,

વંસતતિલકા.

જો સૂર્ય વૃષ્ટિ દઈ ને બહુ તાપ તાપે;
તો તાવની ઋતુ વિશે ફલ માત્ર આપે;

વર્ષાદ તાપ જ્વરને નહિ ગાંઠનારી,
સન્નીતિ સત્વર ફળી વચને તમારી.

કાંકે આ પાપીઓ,

ગીતિ.

બાર જવાના ભયથી, નિર્લજ તોયે સલજ્જ થઈ, છોડે,
આ સમયે, પરરામા, રમા, રમણુ, મદ, ધૈર્ય, ધર્મ જોડે.

પ્રધાન—(મંદ હસીને) શું બોલોછો ? સરદાર, શૂરા લોક એમ નમ્યું આપશે; છંછેડાયલો નાગ તો ડસેછે, માટે સંભાળજો.

સંધિરાજ—

મંદાક્રાંતા.

રંગે કાળો, વિષ વદનમાં, ફુંકથી ભૂત ફાટે,
અંગે ફાળો, ચપલ ભરતો, રાજ્ય—લક્ષ્મી લક્ષારે,
વામાસ્નેહે શિવશિર ચડી લોકને નાગ દંડે,
તેને નાથ્યો અકલ કલથી નંદ—આનંદકંદે.

તેમજ આપે આજ કર્યુંછે. સર્વથા, બુદ્ધિનું પ્રાગલ્ય વધારે છે.

પ્રધાન—મને તો ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધારે જણાયછે.

સંધિરાજ—એ પણ ખરૂં, પણ એકલા ધર્મથી શું થાય ?

ઈંદ્રવિજય.

ધર્મ હતા પણ બુદ્ધિ ખરી ખરચી તવ બીષ્મ સુયોધન હાર્યા,
ધર્મ છતાં સ્થિર બુદ્ધિ જતાં, સુર વૃત્રથકી ફરતાં બહુ માર્યા,
ધર્મ હતો પણ બુદ્ધિ વિના, બલિ વામનપાદ તળે ચગદાયા,
બુદ્ધ થયા વિણુ કેવળ ધર્મ ધરી ન તર્યા જન ઈશ્વરમાયા.

(એટલામાં દોડતો દોડતો વિદ્યાધર શ્વાસ ખાતો ખાતો આવે છે.)

સંધિરાજ—કેમ વિદ્યાધર, આટલો ગભરાયો છે ?

વિદ્યાધર—અરે બાઈ, શું પુછોછો, પેલા અનુભવ વિનાના અમર મહારાજ—

પ્રધાન—શું કરે છે?

વિદ્યાધર—અરે, એ તો આખા રાજ્ય સાથે બાથ બીડવા આવેછે.

સંધિરાજ—શું કરવા?

વિદ્યાધર—પેલા ધર્મપાળની વાત જ્યારથી સાંભળી છે ત્યારથી તો ન કરો વાત-એના ક્રોધની કે વેગની. મહારાજ, હું તો થાક્યો, હવે આપ એને નિવારો તો ઠીક, નહિ તો કંઇનું કંઈ થઈ જશે.

પ્રધાન—(ઇષત્ હાસ્ય કરીને) તારૂં ન માન્યું તે અમારૂં કેમ માનશે? વળી એ મોટા થયા.

સંધિરાજ—પ્રધાનજી, વર્યમાં મોટાઈ શા કામની?

એણે

વસંતતિલકા.

દીપોત્સવી જરૂર જોઈ રૂડી પચીસ,
માર્યાં વરૂ, હરિણુ, સિંહ, ઘણુા મહીપ,
(પણુ-) સન્નીતિ જોઈ નહિ ને મન ના મરાયું,
તો કાર્ય સ્વાર્થ પરમાર્થનું ના સધાયું.

પ્રધાન—એણે.

સન્મિત્ર ધર્મતણું દુઃખ નથી ખમાયું,
છૂટું પડેલ જગ-બાલક ધુંધવાયું.

વિદ્યાધર—સાથે એમ પણુ કહોને કે,

"એળે ગયું સકલ અક્કલ સાથ આયુ;"—
(નેપથ્યમાં) કૌટિલ્યના કટકનું, નહિ થાય ફાવ્યું.

વિદ્યાધર—અરે મહારાજ, જુઓ જુઓ, એ તો આ આવ્યા કૃપાણુ ખેંચીને. (અમરસત્ર દૂરથી આવતો દેખાય છે.)

પ્રધાન—(જોતા જોતા) અહો! શો પ્રતાપ!

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

અંગોઅંગ વિભૂતિ ભવ્ય ભભકે, ફૂત્કાર ભારે થતો,
ગૌરીદ્રોહ થતાંજ શંભુ અરિને, સંહારવા ધાવતો;
કે લેઈ નરસિંહરૂપ હરિ શું, દોડે નૃશંસોભણી,
શોભા સૂર્ય સમાન આ અમરની છી ચંડ સોહામણી!

સંધિરાજ— શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આ ફેરો ફરકે યથા ત્રિભુવને, ફેલાય ધર્મધ્વજા,
શીળા પંકજલોચને અનલ શો દે આત્મભૂને સજા;
જાણી પાણિ-કૃપાણ પ્રાણ હરશે દિક્-સુંદરી નાસતી,
પૃથ્વી પાદપ્રહારથી ધમકતી, વીરો ધરી રાજતી.

(એટલામાં ઉપર કહેલે વેશે અમરસત્ર પાસે આવે છે તેને સામે જઈ વિદ્યાધર અટકાવે છે અને સંધિરાજ પાછળ જાય છે.)

અમરસત્ર—છટ્ જવાદે. કોણ છે તું મને રોકનાર ?

વિદ્યાધર—ક્ષમા કરો, આ મહારાજ સંધિરાજને જુહાર તો કરો.

અમરસત્ર—કોને જુહાર ?

વસંતતિલકા.

જેણે કલંકિત કર્યો નૃપ દીપ્તિમાન,
" હા હા " કહી અધમ પાઃ કર્યા પ્રણામ,
જે દૈન્ય દાસ્ય કરીને અરિ-કીર્ત્તિ ગાય,
તેને જુહાર કરવા શિર ના નમાય.

સંધિરાજ—(પ્રેમયુકત તિરસ્કારથી) જુહાર ન કરશો અને આગળ પણ ન ધપશો. આજ્ઞા માન્ય કરવી એ કનિષ્ઠનો ધર્મ છે.

અમરસત્ર—ધર્મરક્ષણ એ પ્રથમ ધર્મ છે. તો જોઉં વારૂ મને કોણ અટકાવેછે ?

વિદ્યાધર—હું-

ઉપજાતિ.

અનેક બ્રહ્માંડ તણો અધીશ, અનાદિ ચિન્માત્ર અનંત ઇશ,
વિજ્ઞપ્તિ તે સેવકની સ્વીકારે, તેથી થયા શું ગજપુત્ર ભારે ?

મહારાજ, આતો અભિમાન કેહેવાય, અથવા મહોન્માદ કેહેવાય. કરવું હોય તે કરજો પણ વાત સાંભળો.

અમરસત્ર—(જરા ખમચીને)

શોભાવૃત્ત.

ધર્મપાળ નિર્દોષ ગ્રસ્ત જાણીને આજે,
રક્ષા કરતાં વાર કરૂં તો જાણુતી લાજે,
બાહુકથી ન કપાય રાહુ તો શેના બાહુ,
દે મિથ્યા અપવાદ તેમને જકડી સાહું.

સંધિરાજ—પણ ધર્મપાળ છૂટા હશે તો ?

અમરસત્ર—હેં શું કહો છો ? વિદ્યાધર, ખરી વાત છે ?

વિદ્યાધર—નિરંતર તમારૂંજ હિત કરનાર તમારા પરમપૂજ્ય કાકાનું અપમાન કરી હવે પૂછો તેમનેજ. હું શું જાણું ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ થઈને) કાકા, અપરાધ ક્ષમા કરશો. મિત્રને અકારણ આપત્તિ આવી જાણી આવેશમાં આપની અવગણના થઈ તેની ક્ષમા આપશો. પરંતુ સત્ય કહો, ધર્મપાળ બંધનમાં નથી ?

વિદ્યાધર—અહો ! ગીતિ.

અનુચિત કર્મ કરીને, ક્ષમા માગવી, ટેક તજી, લજાવું,
તેથી ધીરપ સારી, શાણા વીરે ન ક્રોધ વશ થાવું,

સંધિરાજ—પ્રેમમાં અપરાધ કે ક્ષમાનો અવકાશ નથી, પણ ભાઈ જરા વિચાર કરો. પૂછપરછ કરો. છેક વંટોળીઆ જેવો વેગ રાખવો એ શુદ્ધ શૌર્યને દૂષણ છે.

અમરસત્ર (સલજ્જ) સોરઠો.

દોષાકરમાં દોષ, જ્યમ શોધો ત્યમ લાધશે,
શિરે ધારે, પણ રોષ, મહેશ, લેશ કરે નહિ.

સંધિરાજ—તેનું કંઈ નથી. પણ આ ટેવ હવે મૂકી દો. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સદા થઈ શકતું નથી. અપાયનો ઉપાય કરવો, પણ ધૈર્યથી કાર્ય કરવું. એક રાતમાં શું ખાટું મોળું થઈ જાય ? એક દિવસ ધર્મ બંધનમાં રહે તેથી શું તે પાતળો થઈ જવાનો—

અમરસત્ર—(પુનઃ આંખમાં રોષ ભરીને) ત્યારે શું એ હજી અકારણ બંધનમાં છે ? નિશ્ચય માનજો કે,

ગીતિ.

ધર્મ વિરોધી સત્વો, યુદ્ધે હરવી કરૂં કબજો સ્હેજ,
વૈરોત્શ્વાસ કરીને, શ્વાસ વિશે લઉં અધર્મનું તેજ.

પ્રધાન—(દૂરથી) તથાસ્તુ. અમર, કેમ વેગે ચહડયાછો ? અહીં આવો. (આંખ જરા કરડી કરેછે.)

અમરસત્ર—(પાસે જઈને) પ્રણામ કરૂંછું, શિરશ્છત્ર, અપરાધ ક્ષમા કરો.

પ્રધાન—ક્ષમા કરવાનું કંઈ નથી. ધર્મની મૈત્રીથી તેની આપત્તિમાં તમારાં ક્રોધ અને શૌર્ય સ્થાને છે, પરંતુ વડીલનાં વિશ્વાસ અને માન રાખવા શીખો.

અમરસત્ર—આર્ય, આપનો તો વિશ્વાસજ છે.

પ્રધાન—તો કેમ ઘેરથી આવ્યા ? આ ઉઘાડો કૃપાણ શો ? આ પ્રચંડ વેશ શો ? આ ઉદ્ધત ભાષણ શું ? આવી ક્ષુદ્ર સહાયવિના કાર્ય-સિદ્ધિ નથી કરી શકતા ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ) એટલીજ અપૂર્ણતા અને બાલિશતા.

પ્રધાન—એ વાત જાણીને પણ આમ કોઈની સંમતિ લીધા વિના અથવા વડીલનો તિરસ્કાર કરી, રાજ્યનું અપમાન કરવા તૈયાર થયા; ધીર ગંભીર ગજસિંહના કુંભસ્થળનું મોતી, પાણીવાળું છતાં, ડાઘયુક્ત જોઈ ખેદ કોને ન ઉપજે ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ પગના અંગુઠાથી જમીન ખોતરતો) આપ પિતાજીને ઠેકાણે છો, ડાઘ ધોવો એ આપનું કર્તવ્ય છે. સેવક આધીન છે.

પ્રધાન—તો સાંભળો. ભૂપાલ કોણ છે ?

અમરસત્ર—આર્ય જનમંડળની સત્તાનું, પ્રતિષ્ઠાનું, સમૃદ્ધિનું, સુખનું, અને સ્થિતિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે.

પ્રધાન—તે પૂજ્ય છે કે નહિ ?

અમરસત્ર—છેજ. પણ રાજ્યમાં થતા દોષ સુધારવા.

પ્રધાન—તમારા ગુણદોષ તમે સમજી શકો છો? સમજી શકયા?

અમરસત્ર—જી ના.

પ્રધાન—તો તમારા જેવા અને વિરૂદ્ધ સ્વભાવના અનેક પ્રકારના જનમંડળથી ભરેલા આ સામ્રાજ્યના ગુણદોષ કેવી રીતે જોઈ શકશો?

અમરસત્ર—(શરમાઈ) ક્ષમા કરો,

સોરઠો.

ભરવાને આકાશ, ધોવા અંબુધિનો મળ,
ગાંડી ધરતો આશ, ડાઘ સૂર્યમાં શોધવા.

માટે હવે આજ્ઞા કરો.

પ્રધાન—જુઓ, સાંભળો. તને,

ઇંદ્રવિજય.

વીર સુધીર કરી તતબીર સુયુદ્ધ કરી મૃત સ્યાલ કર્યોછે,
તે સુણી ભૂપતિ હર્ષ ધરી અતિ, સૈન્યતણો પતિ આજ કર્યોછે.

સહુજણ—(આશ્ચર્ય પામી) શું? શું? (સ્તબ્ધ બની જાયછે.)

અમરસત્ર—(ગદ્‌ગદ થઈ) ત્યારે શું ભૂપાલ સર્વ વાત જાણેછે?

પ્રધાન—

ચક્ષુ હજાર વિશુદ્ધ ઉદાર નૃપાળ થકી કશું રહે ન અજાણ્યું,
દર્દુર કૂપ તણો થઈ તેં વણ કારણ શૌર્ય અને વપુ તાણ્યું.

સાંધરાજ—પ્રધાનજી, આ શું કહોછો? કહો, કહો, અથેતિ વાત કહો. આ ગાંડા અમરને ઠપકો પછી દેજો. અપકારને બદલે ઉપકાર! મહારાણીનું પણ ન ચાલ્યું? કહો શી રીતે જાણ્યું? કેમ થયું?

પ્રધાન— રોળાવૃત્ત.

દૂધ અને જળ તણી પરીક્ષા હંસો કરતા,
જડ ચેતનનાં તત્વ પરમહંસો મન ધરતા,
શઠ દંભી ને શુદ્ધ જનોને નૃપ જાણે છે,
મનુષ્ય-રત્નો તણો પરીક્ષક એકજ એ છે.

અમરસત્ર—મહારાજ, શંકાનું સમાધાન કરવા આપ સમર્થ છો, તો અયોગ્ય પ્રશ્ન જાણી ઉપહાસ ન કરતાં ઉત્તર આપશો; પ્રશ્ન, એજ કે આવા સર્વજ્ઞ અને ગુણજ્ઞ ભૂપાલના રાજ્યમાં અધર્મ અને અન્યાયનું પ્રબળ કેમ વધે છે?

પ્રધાન—ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિમાં એમ કેમ થાયછે?

અમરસત્ર—સમજ્યો મહારાજ, પણ હવે અવિવેકનો દંડ દેવો યોગ્ય છે.

પ્રધાન—આથી બીજો શો દંડ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સત્કાર્યે ધરી વેગ લજ્જીત થઇ બોલ્યું, અબોલ્યું કર્યું,
સ્વીકાર્યું અવિનીત હુંપદ, દીઠું કૌશલ્ય દોષે ભર્યું,
પશ્ચાત્તાપ કરી ગ્રહી નમિત તેં શિક્ષા અને સન્મતિ,
આથી દંડ-પરંપરા અવર શી દે મંત્રી કે ભૂપતિ?

માટે અખંડ ભૂમંડલૈક ચૂડામણિ મહારાજાધિરાજે મોકલેલું સેનાનાયકના અધિકારનું દર્શક લે આ શસ્ત્ર, અને સજ્જ બની થા રાજ્યસેવામાં તત્પર.

અમરસત્ર—ઉપકારથી પરાજીત થએલો હું આટલો બધો ભાર લેવાને યોગ્ય નથી, તેમ અધિકારની સ્પૃહા વિના રાજ્યનાં ધર્મ્ય કાર્ય કરવા અને કરાવવા સેવકે તન મન અને ધન સમર્પણ કરેલાંજ છે, તો આથી વધારે શું?

પ્રધાન—અધિકારની સ્પૃહા ન ધારે એવા વિરલજનનેજ અધિકાર આપવો ઉચિત છે. જેની સર્વ સમર્પણ કરવાની શક્તિ છે તેજ સત્તા જીરવી શકે છે. આ અધિકાર તમને આપ્યાથી વધારે એટલું કે શિર ઉપર ભાર આવવાથી ઉદ્ધત્તા જશે અને અનુભવ આવશે.

અમરસત્ર—તો આજ્ઞા માન્ય કરૂંછું. (અમરસત્ર શસ્ત્ર લેછે.) બીજી કંઈ આજ્ઞા?

પ્રધાન—હા, ભૂપાલે કહેવરાવ્યું છે કેઃ—

રોળાવૃત્ત.

રાજ્ય તણો જયસ્થંભ થઈ જનને મન ગમજે,
દુશ્મન સામે સિંહતુલ્ય હણવાને નમજે,
ધરી બાપનું ધૈર્ય બિરદ રણમાં સાચવજે,
કરી ધર્મનો સંગ કીર્તિનાં સુખ અનુભવજે.

અમરસત્ર—જેમ આજ્ઞા.

(સર્વ જાય છે.)

અમરસત્ર નાટક.

દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર.

૧૧

કન્યાવિદાય.

૬૦—(શકુંતલા ભણી જોઈને દુઃખી થઈને કહેછે.)

નારાચ.

શકુંતલા જવાથી આજ દુઃખી દીલ થાયછે;
હમે ન અશ્રુ દ્રષ્ટિ ઝાંખી, કંઠ તો રૂંધાયછે;
સનેહદુઃખ થાય વંનવાસિને મને અતિ,
થતી હશે શી ગૃહસ્થની સુતાવિજોગથી ગતિ.

[એમ કહીને આણીમેર તેણીમેર ફરેછે.]

બેઉ સ૦—અલી શકુંતલા, ઘરેણાં આંદાં તો ઘાલ્યાં, હવે સાડી પહેર અને ઉપર ચુંદડી ઓઢ.

(શકુંતલા ઉભી થઈને વસ્ત્ર પહેરે છે)

ગૌતo—બેટા આમ જો. જેની આંખમાંથી આનંદનાં આંસુ વહ્યાં જાયછે એવા જે આ તારા પિતા તે તને અલિંગન આપવા સારૂ પાસે આવ્યાછે, તેને પાયે લાગ.

શકું—(શરમાઈને) પિતાજી પાયે લાગુંછું.

કo—(તેના મસ્તકપર હાથ મૂકીને) બેટા.

ગીતિ.

થા પતિને બહુ વહાલી, શર્મિષ્ઠા નૃપ યયાતિને જેમ,
થાઓ સુત તુજ પુરૂસમ, પૃથ્વીપતિ તેહને થયો તેમ.

ગૌતo—ભગવાન કણ્વઋષિ, એતો ખરે વરદાન થયું, આશીર્વાદ નહિ તો.

કo—બેટા, આમ આવ. હવે હોમાગ્નિની પ્રદક્ષિણા કર.

(સર્વે અગ્નિકુંડની પ્રદક્ષિણા કરેછે.)

[કણ્વઋષિ કન્યાને ઋગવેદના મંત્રની ઢબ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપેછે.]

ભુજંગી.

થપાયા રૂડા અગ્નિ જે વેદી મધ્યે, પૂરો પાથર્યો દર્ભ સમ્મીધ હધે;
કરે પાપનો નાશ જે હોમ ગંધે, બચાવો તને અગ્નિવૈતાન સંધે.

બેટા, હવે તું ઉભી રહે. (આમ તેમ જોઈને) શાર્ગરવાદિક શિષ્યો ક્યાં છે!

શિo—(આગળ આવીને) ભગવાન, આ અમે પાસેજ છીએને.

કo—આ તમારી બહેનને લઈને જાઓ, તેને માર્ગ દેખાડો.

શાર્ગo—આમ આવ, બહેન આમ.

[બધાં તેની સાથે નીકળેછે.]

શકુંo—અલી પ્રિયંવદા, હું મારા પતિને મળવાને ગમે તેટલી આતુર થઈછું તોપણ, આ આશ્રમ છોડતાં મને એટલું દુઃખ થાયછે કે મારૂં પગલું ઉપડતું નથી.

પ્રિય—સખી આ તપોવનના વિયોગથી તને એકલાનેજ દુઃખ થાયછે એમ નહિ સમજતી, પણ તારા વિયોગનો સમય પાસે આવવાથી એ તપોવનની પણ એવીજ અવસ્થા થયેલી દેખાયછે. કારણ કેઃ—

ગીતિ.

નથી ગળતા દર્ભ મૃગો કલાપિ દિલદુઃખથીજ નવ નાચે;
વેલી પાડે પાકાં, પત્રરૂપી આંસુ દુઃખે સાચે.

શકું૦—(સંભારીને) દાદા, મારી લાડકડી બ્હેન જે વનજ્યોત્સ્નાની વેલ તેને જરા ભેટી આવું.

ક૦—હા હા બા, તારૂં હેત એનાપર ભાંડુ જેટલું છે તેથી હું અજાણ્યો નથી. તે પણ આ જો તારા જમણા હાથ ભણી પાસેજ આવેલી છે.

[વનજ્યોત્સ્નીપાસે જઈને]

શકું૦—(લતાને કહેછે) હે મારી વહાલી વનજ્યોત્સ્ની, જો કે તારા પતિ આમ્રવૃક્ષની સાથે તું લપટાઈછે, તો પણ તારી શાખાઓના હાથ આણીમેર કરીને મને એકવાર ભેટી લે, કારણ કે હું આજ દૂર દેશ જઈશ તેથી કદાચ પાછું તને નહિ ભેટાય. (કણ્વમુનિભણી ફરીને) હે દાદા, જેવી મારાપર તેવીજ આ મારી બ્હેન પર મમતા રાખતા જજો હો.

ક૦—તમો બેય વિષે તો મને નિરાંત થઈ હવે ગને ચિંતા રહી નહિ.

ગીતિ

ઉત્તમ વર શોધીને, પરણાવવા મુજ હતોજ વિચાર;
પૂર્વપુન્યથી દૈવે, બની ગયું તેહ સહજ નિરધાર,
આંબાનું વૃક્ષતણી, દૈવે નવમલ્લિકાથી થઈ ભેટ;
તમ વિષે મને એણે, નચિંત કીધો ખરેખરજ નેટ.

બેટા, હવે અહીંથી રસ્તે પડ.

શકું૦—(બેઉ સખીઓને) બહેનો, હવે આ વનજ્યોત્સ્નીની વેલની સોંપણ તમો બેઉને કરૂંછું—તમે એની સંભાળ રાખજો.

બેઉ૦—અને અમારી સોંપણુ કોને કરી જાયછે ?

[એમ કહી રડવા માંડેછે.]

ક૦—અનસૂયા, અરે પ્રિયંવદા, એમ રડોછ શું. તમારે તો શકુંતલાને ધીરજ આપવી જોઈએ—તેને બદલે ઉલટી તેને રડાવોછો ?

[એમ કહી સર્વ આગળ ચાલવા માંડેછે.]

શકું૦—દાદા બીજું એક હું કહી જાઉંછું તે સંભારી રાખજો. તે એ કે, પેલી મારી લાડકડી હરણી ગાભણી હોવાને લીધે આશ્રમમાં ધીમે ધીમે ચરેછે, તે જ્યારે હેમખેમ વીઆવ ત્યારે તેના રૂડા સમાચાર મને કોઈની સાથે કહેવરાવજો.

ક૦—એ હું કદી વિસરીશ નહિ.

શકું૦—(પાછળ તણાઈ હોય એમ કરીને પછવાડે જોઈને) અરે કોણ એ મારા છેડાતળે ભરાઈને આવે છે !

[એમ કહીને પાછળ વળીને જોયછે.]

કણ્વ૦—બાપુ ! એ કોણ તેં ઓળખ્યું કે !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વાગી કંટક દર્ભનો ક્ષત મુખે હતું પડ્યું જેહને,
જેને ઇંગુદિ તેલ ચોળતી હતી રાણી મને ખંતને;
શામો તેં ખવડાવ્યો દત્તક લઈ ઉછેરિઉં જેહને,
તે જો આ મૃગબાલ છોડતું નથી મા નિજ જાણી તને.

શકું૦—(તેના શરીરને પંપાળીને) બેટા, હું તો તારી સોબત છોડીને જાઉંછું તો પછી મારી પાછળ શું કરવા આવે છે ? પાછો જા.

શિખરિણી.

અહો ! બાળા તારી, જનની પ્રગતી તેવીજ અરે,
મને છોડી સ્વર્ગે, ગઈ મુજ કપાળે ધરી ખરે;
ઉછેર્યો મેં નિત્યે જતન કરી તારૂં હરઘડી,
તને બાળી સાથે, રમતું ખુશી તેથી થતી વડી;

તને છોડી આજે, ગમન કરૂંછું હુંજ ત્યમરે,
પુરે મારી કેહે, હરખ ધરી આવેછે કયમરે,
ફરી પાછો જાની, અહીં થકી તું તો આશ્રમવિષે,
પિતા મારો તારૂં, જતન કરશે હર્ખી અતિશે.

[એમ બોલીને રડતી રડતી ચાલવા માંડેછે.]

કણ્વ૦—(શકુંતલાને ઝાલીને.)

દોહરો.

રડતાં રડતાં તાહરાં, નેત્ર ગયાં સૂકાઈ,
દડદડ વહેતાં આંસુથી, અંગ ગયું ભીંજાઈ;
પૂર પાંપણે બસ કરો. સૂજે ન આંખે હાલ.
ઠોકર માર્ગ ઉંચે નીચે, નહિ તો ખાઈશ બાળ;
ગોહપાશ તોડી કરી, કર તું શીઘ્ર ગમંન,
ચિતમાં નિત સંભાળજે, સ્નેહે બંધુજંન.

શાર્ગંરવ—ગુરૂમહારાજ, સ્નેહીને જળાશય સુધી વળાવવા જવું એવો સંપ્રદાય છે. અને આ સરોવર કાંઠો છે માટે જે સંદેશો કહેવડાવવાનો હોય તે કહીને અમને આજ્ઞા કરીને આપે આ સરોવર આગળથીજ પાછા ફરવું જોઈએ.

કણ્વ૦—ઠીક ત્યારે, આ ઉમરાના ઝાડની છાયા તળે આપણે જરા વાર બેસીએ.

[એમ કહી ઝાડતળે સર્વે બેસેછે.]

કણ્વ૦—(પોતાના મનમાં કહેછે.) દુષ્યંત રાજાને કેવો યોગ્ય સંદેશો કહેવડાવીએ વારૂ ?

[તેનું મનમાં ચિંતન કરેછે.]

શકું૦—(એક કોરે મોં કરીને અનસૂયા સાંભળી શકે તેમ કહેછે) સુખી અનસૂયા, પણું કૌતક જોયું કે ?

ગીતિ

ઢાંકે છે થઈ આડું, અબ્જતણું પત્ર નાથને જેહ,
ગાભરી થઈ આરડે તે કારણ ચક્રવાકી તો તેહ;
સહેવાતું નથી ક્ષણ પણ, વિરહતણું દુઃખ બાપડી તેથી,
ખેદ અતિશ ઉપજેછે, મુજ હૃદયે એવી તે નીરખવેથી.

અનસૂયા--બ્હેન, એવું જરાએ તારે મનમાં આણવું નહિ.

ગીતિ.

એ પણ નિજ પતિવણ, દુઃખમાંહી લાંબી રાત ગાળેછે;
પતિકેરા સંયોગની, આશાએ દુઃખ એટલું સહેછે.

કણ્વ—અરે શાર્ગંરવ, શકુંતલાને આગળ કરી, મારૂં નામ દઈ રાજાને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કેહેજે.

શાર્ગંરવ—જેવી આજ્ઞા મહારાજ.

કણ્વ--તેને એવો સંદેશો કહેવો કે:--

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તૂં છે ઉંચ કુલીન સંયમધના છીએ અમો જાણજે,
પુત્રીએ તુજપ્રીત બાંધિછ સગાં વચ્ચે નથી માનજે;
તેથી રાણી બીજી સમાન ગણજે રે! ભૂપ તું એહને,
ભાગ્યાધીન ભવિષ્ય છે પછી સગાં, બોલે નહીં કોઈને.

શાર્ગંરવ—મેં સંદેશો સાંભળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાને જઈને કહીશ.

કણ્વ—બેટા, તને પણ એક શિખામણ કહેવી છે તે કહુંછું. અમે સદા અરણ્યમાં રહીએ છીએ, તોપણ સંસારની રીતભાતથી અમે જાણીતા છીએ.

શાર્ગંરવ--મહારાજ, એવો તે કયો વિષય હોય કે જે તમસરખા જ્ઞાનવંતને જાણીતો ન હોય.

કણ્વ--બેટા તું તારા પતિને ઘેર ગયા પછી આ પ્રમાણે ચાલજે હો.

ચોપાઈ.

મોટેરાંની કરજે સેવ, શોકશું ધરવી સખિસમ ટેવ,
પ્રીત ઉતારે જદપિ નાથ, કોપતી કદી નવ તું પતિ સાથ;
ભાગ્યોદયમાં તજજે ગર્વ, દયા કરવી સેવકપર સર્વ,
એમ ચાલતી ગૃહિણી થાય, કુળકંટક બીજી લેખાય.
કેમ ગૌતમી, એમજ કેની ? બીજું શું કહેવું એને ?

ગૌત૦—વહુઆરૂ માણુસ થઈ તેને ઉપદેશ એટલોજ કરવાનો. બેટા શકુંતલા, આ દીધેલી શિખામણ ધ્યાનમાં રાખજે હો.

કણ્વ—બેટા, મને અને તારી સખીજનોને વળી પાછું એકવાર આલિંગન આપ એટલે થયું.

શકું૦—(બાપને આલિંગન કરીને) દાદા પ્રિયવંદા વગેરે બીજી સર્વ સખીઓ અહીંથીજ પાછી વળશે કે શું ?

કણ્વ—હાજ તો; શું કરીએ બેટા, પ્રિયવંદા અને અનસૂયા એ બેઉને પણ વરાવવી છે; માટે એમણે તારી સાથે ત્યાં આવવું યોગ્ય નહિ. ગૌતમી માત્ર સાથે આવશે.

શકું૦—(બાપને અલિંગન દઈને દુઃખથી કહેછે) હે મારા પ્રિય પિતા, જેમ મલય પર્વતની બાજુ ઉપરથી ચંદનની કુમળી વેલ સમૂળી ઉખડી જઈને નીચે પડે તેમ હું જે તમારા ખોળામાં ઉછરેલી તે ત્યાંથી છૂટી થઈને દૂર દેશ ગઈ એટલે મારા પ્રાણ કેમ રહેશે ?

કણ્વ—પુત્રી ! તું આમ કેમ ગભરાયછે ? અરે તને તારા ભર્તારના ઘરમાં ગયા પછી અમને સંભારવાને પણ અવકાશ મળશે નહિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

સ્વામી ઉંચ કુલીનની થઈ વધૂ બેસીશ મોટે પદે,
કામોથી ઘરના ન સૂજ પડશે બીજું કદાપિ હદે;
પૂર્વે જેમ ઉગે રવી તનુ તને તેમે થશે સત્વરે;
પુત્રી, તાતવિજોગનું દુઃખ નહીં લેખીશ તું ત્યાહરે.

શકું૦—(પિતાના ચરણુપર મસ્તક મૂકીને) દાદા હવે હું આજ્ઞા માગું છું.

કણ્વ—બેટા, તારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ.

શકું૦—(પોતાની બેઉ સખીઓ પાસે જઈને) હે પ્રિય સખીઓ તમે બેઉ જણુ મને સાથે એકદમજ આલિંગન આપો. હવે તમારૂં દર્શન મને દુર્લભ છે ! આજ સુધી સ્નેહભાવે મેં તમને જે કંઈ દુ:ખ દીધું હોય તેની ક્ષમા કરીને મારાપરની તમારી મમતા ઓછી ના કરતાં.

બેઉ સ૦—(શકુંતલાને ભેટીને કહેછે) પ્રિય સખી, તું એમ તે શું બોલતી હઈશ ? તું ગયા પછી આ આશ્રમમાં એક્કો દહાડો તે એક્કો યુગ થઈ પડશે. અમારી એક પળ પણુ તને સંભાર્યા વગર ખાલી જનાર નથી.

શકું૦—તમારી પ્રીત મારાપર એવીજ છે એ હું જાણુંછું.

બેઉ સ૦—સખી, અમે તને એક છાની વાત કહીએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખજે. રાજા કદાચિત્ ભૂલ ખાઇને તને ઓળખે નહિ તો તારા હાથમાં તેના નામની જે વીંટી છે તે તેને દેખાડજે.

શકું૦—આ તમારા વચનથી મારૂં હૃદય થરથર કંપે છે, વારૂ એમ થાય ખરૂં કે ?

બેઉ સ૦—અરે બ્હેન તું બી ના, એમ થાય શું. પણુ કહેવત છે કેની કે "મન ચિંતવે તેવું વેરીએ ન ચિંતવે." અતિ સ્નેહને લીધે મનમાં નઠારી શંકા આવે.

શાર્ઙ્ગ૦—હવે બે પહોર થઈ રહેવા આવ્યા, છોકરીઓ હવે વહેલાં વહેલાં આટોપી લો. જવાતું આઘું છે.

શકું૦—(આશ્રમભણી મ્હોડું કરીને) દાદા, આ તપોવન હું પાછું ક્યારે જોઈશ ?

કણ્વ૦—સાંભળ, ક્યારે જોઈશ તે,

સાખી—(મરાઠી ચાલની.)

દીર્ઘકાળ સુધી થજે શોક તું ચતુરંતપૃથ્વીની,
વરાવજે તુજ વીર પુત્રને જોઈ વધૂ શુભ કુળની;

સોંપીશ ગાદી પુત્રી તેને, રાજ્યાભિષેક કરીને,
પ્રિય પતીસંગે આવીશ ત્યારે, શાંત આશ્રમે ફરીને.

ગૌતમી—પુત્રી, જવાની વેળા ચાલી જો. હવે તારા પિતાને પાછા ફેરવ. નહીંતર એતો એમ વારંવાર બોલ્યાજ કરશે. (કણ્વ ઋષિને કહેછે) તમે પોતેજ પાછા વળો.

કણ્વ૦—બેટા, મારા તપના અનુષ્ઠાનમાં હરકત થાયછે માટે હવે ચાલવા માંડો.

શકું૦—(પાછી બાપને ભેટીને કહે છે) દાદા તપશ્ચર્યાનું કષ્ટ કરી કરીને આગળથીજ તમારૂં શરીર તો ઘસાઈ ગયું છે. તેટલા માટે મારે સારૂ શોક કરીને તેમાં ઉમેરો કરશો મા.

કણ્વ—(નિશ્વાસ નાંખીને કહેછે) વત્સ,

ગીતિ.

રોપેલાં છે તેં જે, દ્વારસમીપે વનસ્પતી ન્યાર;
તે ઉગતાં દેખી મુજ, સમશે કયમ શોક બેટી અનિવાર.
બેટા જા હવે સુખે, તારો રસ્તો કલ્યાણકારી થજો.

[એટલે શકુંતલા પોતાના સાથીઓ સહિત ચાલવા માંડે છે.]

બેઉ સ૦—શકુંતલા તરફ નજર કરીને) અરે રે! અમારી પ્રિય સખી શકુંતલા ગઈ. જો પેલી ચાલી જાયછે. હવે તો વનરાઈમાં દેખાતીએ નથી.

કણ્વ૦—(નિસાસો નાંખીને) અનસૂયા, તમારી સહધર્મચારિણી સખી અને મારી લાડકી શકુંતલ, ગઈ? હવે શોક કરશો નહિ. મારી સાથે આશ્રમમાં ચાલો.

બેઉ સ૦—દાદા શકુંતલાવગરનું આ તપોવન કેવળ સુનું સુનું લાગે છે. તેમાં જઈએ પણ શું?

કણ્વ૦—ઘણો સ્નેહ હતો તેથી તમને લાગે, તે ખરૂં છે. (વિચારીને) દીકરા, વિયોગનું દુઃખ તો ખરૂંજ, પણ એક ઠીક થયું

કે શકુંતલાને સાસરે વળાવી દીધાથી હું સ્વસ્થ થયો, મારા ઉપરનો બોજો ઉતર્યો; કેમ તો કે,

દોહરા.

પુત્રી તો ધન પારકું, રાખ્યું સાચવી હોય,
દેવું પાછું તેહને, ધણી હોય જે કોય;
દઈ થાપણ જાણે હવે, થયો શાંત મનસાથ,
નિરાંતે નિંદ્રા થશે, મટયો મુજ ઉચાટ.

[એમ કહીને સર્વ જાયછે.]

અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.

૧૨

ચાણક્ય અને ચંદનદાસ.

ચંદન—(સ્વગત) ગાથા.

નિર્દોષે ભય પામે ક્રુદ્ધ કૌટિલ્ય તેડતાં સહસા,
તો પછી દોષિત હું તો આશંકાઉં જ અંતરમાં.

આથીજ મેં ધનસેન–આદિક વાસમાંના ત્રણ વણિકને કહ્યું, કે 'કદાપિ દુષ્ટ ચાણક્ય મારું ઘર જોવરાવે, માટે સ્વામિશ્રી અમાત્યરાક્ષસના કુટુંબને તમે સાવધાનીથી બીજે કહીં લેઈ જાઓ. મારું તો થવાનું હોય તે થાઓ.'

શાર્ગં—આવો, શેઠ, આ રસ્તે.

ચંદન—આ આવ્યો ભાઈ.

શાર્ગ—(પાસે જઈ) ગુરુજી, આ શેઠ ચંદનદાસ આવ્યા.

ચંદન—જય જય આર્ય.

ચાણુ—(સામું જોઈ) અહો! પધારીએ, શેઠ! આ આસન રહ્યું; બિરાજીએ.

ચંદન—(નમસ્કાર પૂર્વક) અનુચિત આદરમાન અપમાનથી એ અ-કારૂં તે આર્ય ક્યાં નથી જાણતા? મને તો અહીં ભોંયજ બેસું, તે ઠીક લાગે; માટે, માફ કરજો, ભોંયપરજ બેસુંછું.

ચાણુ૦—નહીં નહીં, શેઠ, એમ કેમ કહોછો? અમ જેવાના સમાગમમાં આ આદરમાન તમને ઉચિત છે. માટે આસનેજ બિરાજીએ.

ચંદન—(સ્વગત) આ શઠ કંઈ મરમમાં બોલેછે. (પ્રગટ) આજ્ઞા આર્યની. (બેસેછે.)

ચાણુ—કેમ, શેઠ, વ્યાપાર તો તેજ ચાલેછે ને?

ચંદન—(સ્વગત) અસાધારણ આદર શંકા ઉપજાવેછે. (પ્રગટ) હાજી, આર્યની કૃપાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે.

ચાણુ—કહો વારૂ શેઠજી, ચંદ્રગુપ્તના દોષો પ્રજાની દ્રષ્ટિએ કંઈ તરેછે કે? ને પડછે ગત રાજાના ગુણો તેઓ યાદ લાવેછે કે? હું સહેજ પુછુંછું.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી) હરિહરિ! એ શું બોલ્યા આર્ય! શરદ ઋતુની પુનમના ચંદ્ર જેવા મહારાજ શ્રીચંદ્રનાથી પ્રજા પ્રસન્નજ છે.

ચાણુ—શેઠ, રાજાઓ પ્રજાનું પ્રિય કરી તેમને પ્રસન્ન રાખી પ્રતિપ્રિયની ઇચ્છા રાખેછે.

ચંદન—આર્ય! ફરમાવીએ, સેવક પાસેથી શું-કેટલું જોઈએ?

ચાણુ—આ ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય છે, શેઠ, નંદનું નથી; એટલે ચંદ્રગુપ્તને તો તમારો અપરિક્લેશજ પ્રિય છે, ધનની વાત તો ધનલોભી નંદને રૂચે.

ચંદન—(હર્ષ સાથે) અહા, પરમ કૃપા આર્ય.

ચાણુ—શેઠીઆ! તમારે હવે અમને પૂછવાનું, જે એ અપરિક્લેશ શી રીતે સધાય?

ચંદન—ફરમાવો આર્ય.

ચાણુ—સંક્ષેપમાં, રાજા પ્રત્યે અવિરૂદ્ધ રહેણીથી.

ચંદન—આર્ય! એવો તે કયો અધન્ય પુરૂષ હોય, કે જે આર્યની નજરે રાજવિરોધી લેખાય?

ચાણુ—પહેલા તો તમેજ.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી) અરેરે! એ શું બોલ્યા? હરિહરિ! અગ્નિ સાથે તરણાનો વિરોધ કેવો?

ચાણુ—વિરોધ તે એવો જે તમે રાજ્ય સાથે હજુએ શત્રુતા રાખતા રાક્ષસના કુટુંબને આશ્રય આપોછો!

ચંદન—હેં-હેં! કોઇ કુડા માણુસે આર્યને આતું ખોટું ભમાવ્યું હશે.

ચાણુ—શેઠ! ગભરાવાનું કંઈ કારણુ નથી. માજી રાજ્યના માણુસો ભયના માર્યા, પુરજનની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ પણુ કુટુંબકબીલો તેમનાં ઘરમાં નાખીને વિદેશ જતા રહે છે. દોષ તો માત્ર તે છુપાવી રાખવામાં છે.

ચંદન—હાં હાં, ખરૂં, તે વખને અમારા ઘરમાં અમાત્યરાક્ષસનું કુટુંબ હતું ખરૂં.

ચાણું—પહેલાંતો 'ખોટું' અને હવે 'ખરૂં, હતું ખરૂં' એ બોલી પરસ્પર વિરૂદ્ધ પડેછે.

ચંદન—આર્ય! એટલું વાક્છળ થયું કહો, તો થયું ખરૂં.

ચાણુ—શેઠ! ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં છળનો છાંયડો ન જોઈએ. માટે રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપીદો અને છળથી મુકત થાઓ.

ચંદન—આર્ય! મેં વીનવ્યુંજ ને, કે તે વખને અમારા ઘરમાં અમાત્યરાક્ષસનું કુટુંબ હતું.

ચાણુ—હવે ત્યારે કયાં ગયું?

ચંદન—હું જાણુતો નથી.

ચાણુ—(સ્મિતહાસ્ય કરી) કાં? નથી જાણુતા! શેઠ! માથા ઉપર ભય ભમે છે ને પ્રતિકાર દુર છે હો! બીજી તરફ વિષ્ણુગુપ્ત (પોતાનું નામ લેતાં જરા શરમાઈ) પેઠે અમાત્ય રાક્ષસ નંદવત્ ચંદ્રગુપ્તને ઉખેડી નાંખશે, એ આશાજ ખોટી છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પૂરા નીતિ વિશે ધુરંધર શૂરા શ્રીવક્રનાસાદિએ
મંત્રી નંદજ જીવતાં નવ શકયા શ્રી અસ્થિરા રાખીં જે,
હેલી રેલતીં હર્ષની સ્થિર ઠરી તે આ વરી ચંદ્રને;
કો તેને કરવા પરી નર મથે મિથ્યા મહીમંડળે!

વસંતતિલકા.

ઉન્મત્ત હરતીં હર્ણીં ચક્ષરા રક્ત પીને
ખાતાં બગાસું હરિના મુખમાં ધપીને
લેવા કરે કવણુ દાઢ મૃગેંદ્રકેરી
સંધ્યાસમે શશિકળા સમ શોણુઘેરી?

ચંદન—(સ્વગત) બડાઈ બોલ્યું બર આવ્યું એટલે છાજેછે.
(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા સંભળાયછે.)

ચાણુ—શાર્ઙ્ગરવ! જો, શું છે?

શાર્ઙ્ગ—આજ્ઞા, ગુરૂજી. (જઈને પાછો આવી) ગુરૂજી! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી ક્ષપણુક જીવસિદ્ધિને તિરસ્કાર સાથે હદપાર કરેછે.

ચાણુ--શું ક્ષપણુકને? હરિહરિ! કેવી ખેદની વાત? અથવા ચાખો એ એના રાજદ્રોહનું ફળ. જુઓ, શેઠ ચંદનદાસ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દેછે. માટે આ મિત્ર ઠીક કહેછે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપી દો, અને અદ્ભૂત ફળ આપનારી રાજકૃપા નિરંતર ભોગવો.

ચંદન—આર્ય! મારા ઘરમાં અમાત્યનું કુટુંબ છે નહિ.
(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા ફરી સંભળાયછે.)

ચાણુ--શાર્ઙ્ગરવ, જો જોઈ, શું છે વળી?

શાર્ઙ્ગ—આજ્ઞા, ગુરૂજી, (જઈ પાછો આવી) ગુરૂજી! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી કાયસ્થ શકટદાસને શૂળી દેવા લઈ જાયછે.

ચાણ—કર્યા કર્મનાં ફળ ભોગવો. જુઓ શેઠ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દેછે. એ, તમે રાક્ષસનું કુટુંબ છુપાવી રાખોછો, તે સાંખનાર નથી. માટે પરઘરનાંને સોંપી દેઈ પોતાના ઘરનાંને અને પોતા ના જીવને ઉગારો.

ચંદન—આર્ય! તમે મને શું ભય બતાવો છો? ઘરમાં હોય ધરાધર ને અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હું તમને ન આપું, તો નથી તેની શી વાત?

ચાણુ—ચંદનદાસ! એજ તમારો નિશ્ચય?

ચંદન—હાજી, એજ.

ચાણુ—(સ્વગત) ધન્ય છે! ચંદનદાસ! ધન્ય છે તને આ સમયમાં

અનુષ્ટુભ.

ન બીજાને બતાવી દે અર્થલાભ થતાં છતાં,
ધર્મ વા'લો કરી આવું કરે કો શિબિના વિના?

(પ્રગટ) એજ?

ચંદન—હાજી.

ચાણુ—(ક્રોધથી) અરે ભૂંડા લુચ્ચા વણિક! ભોગવ ત્યારે રાજ-કોપનાં ફળ.

ચંદન—સજ્જ છું. આર્ય! કરો ભલે આપ અધિકારને અંગે ઘટે તેવું.

ચાણુ—શાર્ગંરવ, શાર્ગંરવ! અમારા નામથી ફોજદાર કાલપાશિ-કને કહે, કે આ દુષ્ટ વણિકને હવણાં ને હવણાં–અથવા એમ નહિ, જા, કોટવાળ વિજયપાળને કહે કે માલમતા જપત કરી બાયડી છોકરાં સાથે ઝાંઝરીઆં પહેરાવી કેદ રાખે. દરમ્યાન હું નૃપલને કહું છું. એ પોતે એને વધની શિક્ષા ફરમાવશે.

શાર્ગં૦—આજ્ઞા, ગુરુજી. ચાલો શેઠ.

ચંદન—(આસનથી ઊઠી) આ આવ્યો, ભાઈ, (સ્વગત) અહા! કેવું સદ્‌ભાગ્ય કે પુરુષદોષથી નહિ, પણ મિત્રકાર્યથી મારું મરણ થાયછે!
(શાર્ગંરવ સાથે જાયછે.)

ચાણ—(હર્ષથી) હવે રાક્ષસ હાથમાં આવ્યો.

અનુષ્ટુભ.

એની આકૃતમાં પ્રાણ કરે, આ અળખામણા;
તો આની આકૃતે વા'લા કરશે એય પ્રાણના.

૧૩

રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ.

રાક્ષસ—(આંસુ સાથે) અફ્સોસ ! અફ્સોસ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

લક્ષ્મી ના-વિહીન દીન વનિતા પેઠે બીજાને ગઈ;
પૂઠે મૂઢ પળી પ્રજા પ્રથમનો, નેહે વીસારી દઈ;
ને ખેડી પુરૂષાર્થ હારી વિરમ્યા, આપ્તે નિરાશા મહીં;
તલ્પી તર્ફડી ઉત્તમાંગ વિહુણાં અંગો કરે શું સહી;

વળી

શિખરિણી.

તજી દેઈ વેગે અતિ કુલીન દેવે, નૃપલને.
ગઈ શ્રી સ્વચ્છંદી નફ્ટ વૃષલી શી ચપળ; ને
ઠરી તેની પારી કરીજ; કરીએ શું જયમત્યમે.
અમારા સૌ યત્નો ફ્રોટવી વિધિ વૈરીવત દમે.

અહા

વસંતતિલકા.

સ્વામી વધે અધરૂતે સ્વરગે વિરામ્યે,
શૈલેશ સાધી લઈ તે પણ નાશ પામ્યે;
સેવીય કેતુ, મથતાં ન વળ્યું જરાએ,
છે વૈરી નંદકુળનો વિધિ, વિપ્ર ના એ.

અફ્સોસ ! મ્લેચ્છ કેવો વિચારશૂન્ય !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સ્વામીના કુળનું નિકંદન થતાંએ તેમને જે ભજે,
તે તે વૈરીશું જીવમાં જીવ છતે શી રીત સંધિ સજે?
એવું એ ગતિહીન હીન મલયે જાયું ન! જેને શિરે,
રૂઠે દૈવ, સદૈવ સર્વ અવળું ભાસે જ તેને ઉરે.

હજુ પણ તે શત્રુના હાથમાં પડી જીવ ખોય તે હા, પણ રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ તો કરનારજ નહિ. ખરેજ! શત્રુથી હાર ખાવી એનું ભારે લાંછન નથી; લાંછન તો સ્વાર્થ ખાતર પ્રતિજ્ઞા તોડવી તેનું છે. (આસપાસ જોઈ આંસુ સાથે) આજ દેવશ્રીનાં પગલાંથી પવિત્ર થયેલા કુસુમપુરની સમીપના પ્રદેશ. આ સ્થળે

સ્રગ્ધરા.

મેલી દૈ વાગ ઢીલી શર કર્સોં કરથી લાઘવે ઘોડદોડે,
વીંધ્યાં'તાં ભૂપતિએ ભલીં વિધ પૂરવે હાલતાં લક્ષ્ય કોડે;
આ વાડીમાં ઉભા'તા; અહીંજ કરી હતી વાત હું સાથ પ્રીતે;
હાવાં ખાવા જ ધાયે કુસુમપુરતણી ભૂમિ એ આર્ત ચિત્તે.

કયાં જાઉં હું મંદભાગ્ય? (આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી) આહા, ઓ દેખાય જીર્ણોદ્યાન. ત્યાં જઈ ચંદનદાસના સમાચાર કોઈક પાસેથી મેળવું. હહા! મનુષ્યની ચડતીપડતીના ચક્રની ગતિ અકળિતજ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પૂર્વે પૌર નવેન્દુ તુલ્ય કરથી સૌ ચીંધતા, ને ધીમે,
રાજા શો પુરથી હું જે નીકળતો ઘેર્યો નૃપે નાત્તમે,
હારી તેજ હું તેજ આ નગરમાં નિર્વીર્ય શો સંભ્રમે
વાડી ઉજ્જડ માંહિ ચોરનો પઠે પેસું હહા આ સમે!

અથવા એ વૈભવ જેમની કૃપાથી હું ભોગવતો, તેજ કયાં છે? (જીર્ણોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી આસપાસ જોઈ) હહા! જીર્ણોદ્યાન કેવું અરમણીય લાગે છે? અહીં

શિખરિણી.

થયું ભૂમિ ભેગું શુભ કુળ પડે ભવ્ય ભવને;
વિધાતાના વાંધે નવવત રહ્યું નિષ્ફળ વને;
ત્રિનાશે મિત્રોના ઉર સમ બન્યું શુષ્ક સર; ને
છળે આશાનીની મતિ શીં મહીં મુંઝાઈજ તૃણે !

અહીં વળી

કુહાડીના ઘાની ઘર્ણી ઘર્ણી પીડાથી ક્ષણુક્ષણે
કપોતાના શબ્દે રૂદન કરતાં વૃક્ષ લહીંને
ઉંડેરા નિઃશ્વાસે પરિચય લીંધે ખિન્ન થઈને
ત્વચા ઉતારી આ લહું પટીંજ બાંધી અહિગણે.

પણ તો અરેરે

વસંતતિલકા.

સોસે કરી શરીર છેકજ છે સૂકાયું,
કીડાથી અંતરતણા ઉર છે ખવાયું;
આ બોડું રોડું દુખીંઉં તરૂજૂથ જાણે
ઇચ્છે સ્મશાનપથ નાથ પુંઠે જવાને.

આ પણે ભાગ્યુંતૂટયું શિલાતલ પડયું. તે ઉપર ઘડીક બેસું. અવદશામાં તો આવુંજ આસન હોય. (બેસીને કાન દેઈ)અરે ! કેમ આ અકસ્માત શંખ ભૂંભવે છે, પટહ વાજે છે ને દુંદુભિ ગાજે છે?

શિખરિણી.

હજારો શંખો ને પડઘમ દદામા ગડગડે,
વધતો તેનો આ ધ્વનિ ધ્રુન દળી દે શ્રવણને
ઉછાળો મારીને ભવનતણી કૂખેથી ગગને
ચડી કોડે લેવા બરપ ભુવનોતું દડવડે!

(વિચારપૂર્વક) હાં હાં, જાણ્યું. આતો મલયકેતુ પકડાયાથી ઊઠેલો રાજકુળ (એટલું કહી અધવચ બોલ ફેરવી નાંખી) મૌર્યકુળમાં મચેલા આનંદનો કોલાહલ હશે. (સજળ નેત્રે) અફસોસ અફસોસ ! મને

અનુષ્ટુભ્.

સુણાવી શ્રવણે, નેને દર્શાવી, અંતરે હવાં
વૈરીની પ્રભુતા દૈવ ઇચ્છે અનુભવાવવા!

મુદ્રારાક્ષસ.

બળવંતરામ મહાદેવરામ.

૧૪

અશ્વત્થામાનો શસ્ત્રત્યાગ.

કૃપા.—(પાછળ જોઈ અશ્વત્થામાને કહેછે,) વત્સ, આ જો દુર્યોધન સૂતપુત્ર સહવર્તમાન પેલા વડની નીચે છાંયડામાં બેઠા છે.

અશ્વ.—ખરેજ મામા, ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ.

બેઉ.—(પાસે જઈને) હે રાજા, આપનો જય થાઓ.

દુર્યો.—(તેમની બણી જોઈ) કોણ? કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા પણ! (આસન ઉપરથી ઊઠી કૃપાચાર્યને) ગુરૂ મહારાજ, હું અભિવંદન કરૂં છું. (અશ્વત્થામાને) આચાર્યપુત્ર, આવરે ભાઈ મને ભેટવા દે. (તેને ભેટી પાસે બેસાડે છે અને ગાયછે.)

વસંતતિલકા.

સંગ્રામમાં વપુ તજી, અરથે અમારા,
તાતે કર્યું ગમન રે, સ્વરલોક તારા;
તું ભેટ ખૂબ મુજને, ઝટ પાસ આવી,
તારા સરૂપ તનને, મુજ પાસ લાવી.
તારા ભુજો અડકવા, થકી મુજ વાન,
લાગે મને તુજ પિતા, સમ નક્કી જાણ;

સંતાપસાગર વિષે, મન ડૂબી જાય,
તોએ રૂવાંટી હરખે, બહુ ઉભી થાય. ૨

(અશ્વત્થામાને ભેટીને પાસે બેસાડેછે.)

અશ્વ.—(આંખમાં આંસુ લાવીને) રાજા, મારા બાપ ક્યાં છે? હે તાત !

કર્ણ.—દ્રોણપુત્ર, હવે શોકાગ્નિમાં શું કરવા આત્માને નકામો બાળેછે.

દુર્યો.—આચાર્યપુત્ર, આ સંકટમાં તારા મારા દુઃખમાં કાંઈ અંતર નથી. જો,—

વસંતતિલકા

તારા પિતા, દૃઢ સખા મુજ તાતના જે,
તારા ગુરૂ જ્યમ હતા, ત્યમ માહરા તે:
શું તેહના મરણનું, કહું દુઃખ હું તો,
જાણે બધું મન થકી, પરિતાપી તું તો.

કૃપા.—વત્સ, રાજા કહેછે તેમજ છે.

અશ્વ.—રાજા, તું મારા પક્ષમાં હોવાથી મારે મારા શોકનો ભાર ઓછો કરવો ધરે છે, પરંતુ મને આટલુંજ ખોટું લાગેછે.—

ગીતિ.

હું જીવતાં શું મારા, કેશગ્રહ કેરૂં તાત દુઃખ ચાખે,
તો શી રીતે બાપો, પુત્રો થકી શ્રેયની સ્પૃહા રાખે.

કર્ણ૦—દ્રોણપુત્ર, એમાં બીજા શું કરે? સર્વેનો જેનાપર ભરૂસો તેણેજ હાથમાંથી શસ્ત્ર નાંખી દઈ આપણી આવી દશા કરી નાંખી.

અશ્વ૦—અંગરાજ, આપ બોલ્યા શું? બીજાએ શું કરવું? શું કરવું તે સાંભળો.—

સ્રગ્ધરા.

જેજે આ ધર્મસૈન્યે સ્વભુજ બળ મદે ઝાલતા શસ્ત્ર હોંસે,
જેજે પાંચાળ વંશે શિશુ જરઠ યુવા કે હશે ગર્ભકોષે;
જેજે તે કર્મસાક્ષી મુજ રિપુહૃદયે આવતી જે અહંતા:
તેના તેનાજ નિશ્ચે મુજ સમજ રણે મૃત્યુનો એ નિહંતા.

હે જમદગ્નિના શિષ્ય કર્ણ, વળી તને કહુંછું તે સાંભળ.—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તે આ દેશ અરાતિશોણિતજળે, કુંડો જહાં પૂર્યાં આ,
ક્ષત્રીએ ગુરૂ દ્રોણના ત્યમ અહીં, કેશો બળે ખેંચ્યાં આ;
શસ્ત્રો તેજ અરાતિદારણવિભુ, છે માહરાં તેજમાં,
રામે જે કીધું તેજ કર્મ કરશે, દ્રોણાયની ક્રોધમાં.

દુર્યો૦—આચાર્ય પુત્ર, તું વીરનાયક છે. તારા શૌર્યની બરોબરી કોણ કરનાર છે?

કૃપા૦—રાજા, દ્રોણાચાર્યની પછી આ મહા સંગ્રામનો સઘળો ભાર પોતાને માથે લેવો એવું આ દ્રોણપુત્રના મનમાં છે. માટે મને એમ લાગેછે કે તમે એને અધિકાર આપી ઉત્તેજન આપશો તો ત્રણે લોકનું ઉચ્છેદન કરવાને એ સમર્થ થશે. પછી પાંડવના સૈન્યની તો વાતજ શી? માટે તમને કહુંછું કે એને સેનાપતિનો અભિષેક કરો.

દુર્યો૦—તમારી આ યોજના બહુ સારી છે, પરંતુ એ વિષે મેં કર્ણને પ્રથમથીજ વચન આપ્યુંછે.

કૃપા૦—રાજા, આ દ્રોણપુત્ર અપાર શોકસાગરમાં બૂડયો છે, માટે અંગરાજાની જોડે બંધાવાથી આ સમયે એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. એતો તેજ શત્રુમંડળને શિક્ષા કરનાર છે. આ વેળા તેનો સત્કાર ન કીધો અને તમે કહોછો તે પ્રમાણે થયું તો તેને દુઃખ નહિ લાગે કે?

અશ્વ૦—રાજા, કૌરવેશ્વર, હજુસુધી યુક્તાયુક્ત વિચાર શો કરે છે? અરે તું આ સમયે મારાપર ભાર નાંખી નિરાંતે ઉંઘ લે. જો.—

અભંગ.

જોજે તું રાજન, પૃથ્વી અપાંડવ, તથા અકેશવ કરું આજ.
સોમક પાંચાળ, વંશ તણું નામ, રે'શે સર્વ ઠામ શેષ માત્ર.
દર્શાવીશ મારું, શૌર્ય અંગબળ, સકળ મંડળ, વીરો કેરા.
નક્કી પૂર્ણાહુતિ, સમક્ષ સર્વની, સંગ્રામ વાર્તાની, આજ કરું.
જાણુ શસ્ત્ર રૂપી, કુહાડે કરીને, નાંખુંછું છેદીને, ક્ષત્રારણ્ય.
તેનો ગુરૂ ભાર, ઉતારી સકળ, કરીશ કુશળ, પૃથ્વીને હું.
નિશ્ચિંત પ્રશાંત, થઈને હૈયામાં, લેશે તું મઝામાં ગાઢ નિદ્રા.
પ્રયત્નથી તને, બહુએ ઢંઢોળે, તોએ તે ન છોડે, ખચીત તું.

કર્ણ.—બોલવું સહેલું છે, પણ કરવું બહુ કઠણ છે. એવું કામ કરવા લાયક પુરૂષો આ કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ નીકળશે.

અશ્વ.—અંગરાજ, એવું કર્મ કરવા યોગ્ય પુરૂષો કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ હશે ખરા. નથી એવું હું કહેતો નથી. પરંતુ હું જે બોલ્યો તે તો દુ:ખથી ઉપજેલા શોકના આવેશથી બોલ્યો. કેવળ ગર્વથી વીર પુરૂષોના ધિક્કાર કરવાના વિચારથી બોલ્યો નથી.

કર્ણ.—મૂર્ખા, તું સમજતો નથી. અરે જે દુ:ખીઓ થાય તેણે ઘરમાં બેસી અશ્રુપાત કરવો, તથા જે શસ્ત્રધારીને ક્રોધ ચઢે તેણે સંગ્રામમાં જઈ પરાક્રમ કરવું એજ યોગ્ય છે. નકામી આવી બડબડ શા કામની?

અશ્વ.—(ક્રોધાયમાન થઈને) અરેરે! રાધાગર્ભભારભૂત, સૂતાપસદ, મારી નિંદા કરેછે કે?

કર્ણ.—હેં તું મને મહેણાં દેછે કેમ? તું સમજ્યો?

અનુષ્ટુભ.

સૂત કે સૂતનો પુત્ર, ગમે જેવો હું હોઇશ,
દૈવાધીન કુળે જન્મ, મુજ આધીન પૌરૂષ.

અશ્વ.—તું હમણાં શું બોલ્યો? ફરી બોલ, જોઈએ.' અરે મને અશ્વત્થામાને આંસુથી દુ:ખનો પ્રતિકાર કરવાનું શીખવેછે કેમ? શસ્ત્રથી નહિ કે? જો—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મારાં શસ્ત્ર ન તારી પેઠ ગુરૂએ, બાળી મૂકયાં શાપથી;
કે છોડી નહિ મેં પલાયન કર્યું, તેં જેમ સંગ્રામથી;
જન્મ્યો સારથિના કુળે નહિજ હું, કે નિંદ્ય જેથી નહી,
દુઃખોનો પ્રતિકાર કાં કરીશ હું, અશ્રુથી, શસ્ત્રે 'નહી ?

કર્ણ.—(ક્રોધથી) અરે વાચાળ, અરે વૃથા શસ્ત્ર ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણના દીકરા, સાંભળેછે કે ?

અનુષ્ટુભ.

નિર્બળ કે બળિષ્ઠ છું તોએ શસ્ત્રો ન મેં તજયાં,
પાંચાળના ભયે જેમ, તાહરા જનકે તજ્યાં.

અશ્વ.—(ક્રોધ ચઢાવીને) અરે સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર, જનેતાને ભારે મારનાર, અરે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી અજાણ, મૂર્ખ કર્ણ, મારી સમક્ષ મારા પિતાની નિંદા કરેછે કે ? પરંતુ,—

ઇંદ્રવજ્રા.

તે શૂર કે ભીરૂ હશેજ તાત,
ત્રિલોક તેની પ્રસરેલ ખ્યાત;
જે કર્મ કીધાં રણમાં પિતાએ,
તે જાણીઆં નિત્ય વસુંધરાએ.
અને
નાંખ્યાં રણે આયુધ કેમ તેણે,
તેતો પૃથાસૂનુજ એક જાણે;
સંગ્રામમાં એ થયું કર્મ જ્યારે,
તું કયાં હતો રે રણબીર ત્યારે?

કર્ણ.—(કાંઇક હસીને) હા, હા, હું બીકણ ખરો. તું માત્ર મોટો પરાક્રમી અને હિંમતવાન ખરો કે ? તારા બાપને સંભારતાં મને સંશય ઉત્પન્ન થયો. મૂર્ખા, વળી હું તને પૂછું છું કે—

ભુજંગીછંદ.

જદા નાંખીઆં હાથથી શસ્ત્ર વીરે, નિવાર્યા નહી શત્રુને કેમ ધીરે;
ગળું કાપતાં સર્વ રાજા સમક્ષ, ઉદાસીન કાં બેસીઓ યુદ્ધદક્ષ.

અશ્વ—(ક્રોધાયમાન થઈ તથા શરીર કંપાવી) હા, દુષ્ટ સૂતાધમ, તું રાજાનો માનીતો થયો માટે મોટાઈ દેખાડી મોટી મોટી વાતો કરેછે કે?

માલીની.

સમજ દઈશ તુંને બીરૂ કે દુઃખીઓ જે,
દ્રુપદ-કર પિતાએ કેમ ના વારીઓ તે;
ભુજબળ અભિમાને કેમ નિંદા કરે તું,
તુજ શિર પગ ડાબો મૂકુછું રોકજે તું.
(તેમ કરવાને ઊઠે છે.)

કૃપા. તથા દુર્યો.—ગુરૂપુત્ર, ક્ષમા કર. (એમ કહી તેને અટકાવે છે.

અશ્વ.—(ફરી લાત મારવા જાયછે.)

કર્ણ.—(ક્રોધાયમાન થઈ તરવાર ઉગામી બોલેછે) અરે દુષ્ટ બ્રાહ્મણાધમ! તું શામાટે આટલી આત્મસ્તુતિ કરેછે?

ગીતિ.

અવધ્ય જાતિ થકી છું, જો તેં ઉંચો કર્યોજ પગ તારો,
તો આ ખડ્ગ વડે હું છેદી નાંખીશ જાણજે તારો.

અશ્વ.—અરે મૂર્ખ, હું જાતિના કારણથી તને અવધ્ય થયો કેમ? તો લે આ મેં મારી જાતિ છોડી. (જનોઈ તોડી નાખેછે) કાંઈ સામર્થ્ય હોય તો આવ મારો વધ કર. નહિ તો હું તારો વધ કરૂંછું. જો—

ગીતિ.

પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કર તું, તુજ ઘાતે જય તણી સ્પૃહા છોડી,
લે શસ્ત્રો અથવા તે તજી મુજ શરણે તું આવ કર જોડી.

(બેઉ જણુ હાથમાં શસ્ત્ર લઈ એક એકપર પ્રહાર કરવાને ઊઠેછે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેમને વારે છે.)

દુર્યો.—અલ્યા, આચાર્યપુત્ર, હાથમાંથી શસ્ત્ર નાંખી દે હમણાં.

કૃપા.—સુતપુત્ર, તુંએ હાથમાંથી શસ્ત્ર મૂકી દે.

અશ્વ.—મામા, કેમ વારોછો? આ દાંડ સૂતાધમ મારા બાપની નિંદા કરેછે, તેથી એ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પક્ષનો છે એમ મને લાગેછે. માટે એને મારે હાથે શિક્ષા પામવા દો.

કર્ણ.—રાજા, આ વેળા તું મને ખાળીશ નહિ.—

ગીતિ.

ક્રોધાંધ ધીર પુરૂષે, શાસન કરવું નહીં અધમ જાણી,
આત્મશ્લાધા કરૂં છું, તે કારણથી ઘટે તને હાની.

અશ્વ.—રાજા, છોડ છોડ તેને. મારા હાથના સપાટાથી પ્રાણના વિયોગનું ફળ તેને ઝટ મળવા દે. રાજા કદાપિ સ્નેહના કારણથી અથવા તારા કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે આ ગુરૂનિંદક દુષ્ટનો મારાથી બચાવ કરવા તું ઇચ્છતો હશે, પરંતુ એ બંને વ્યર્થ છે. જો,—

ગીતિ.

અરે અધમ અઘકર્મી, સૂત-તનુજની સહાયતા જે છે,
શશિકુળ—ભૂષણ તમને, ગુણવંતાને ઉચિત શું તે છે?

અને

મારીશ અર્જુનને હું, રાજા ચિંતા ધરો નહીં મનમાં,
ક્રોધે અકર્ણ વિજયા, પૃથ્વીને કરૂં જુઓ તમે ક્ષણમાં.

(એમ કહી કર્ણને ઘા કરવા ઉઠેછે.)

કર્ણ.—(ખડ્ગ ઉગામી) અરે,વાચાળ, અધમ બ્રાહ્મણ, તને હતો નહોતો કરી નાંખુંછું, જો. રાજા, છોડ છોડ મને, આ સમયે તું મને વાર નહિ. (અશ્વત્થામાને મારવાનું કરેછે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેને ખાળે છે.)

દુર્યો.—અરે કર્ણ, અરે ગુરૂપુત્ર, આ તમારી કેવી ગાંડાઈ? આજ તમને થયું છે શું?

કૃપા.—વત્સ, અશ્વત્થામા, વાતનો આરંભ કેવે પ્રકારે થયો અને અંત કેવો આવ્યો ! આ શી ગાંડાઈ ! આ સમયે આપણા રાજમંડળને તથા આપણા સૈન્યને આ સંકટ તારા થકી પ્રાપ્ત થાયછે, એ એક વિપરીત વાત છે !

અશ્વ.—મામા, આ કડવું ભાષણ કરનાર, સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર કર્ણનો એકવાર અહંકાર ઉતારવાનું મારા મનમાં છે, પણ શું કરૂં ! હાથમાં આવતો નથી.

કૃપા.—વત્સ, આપણા પક્ષમાંના પ્રધાન પુરૂષો સાથે વિરોધ કરવાનો આ સમય નથી, ભાઈ.

અશ્વ.—મામા, એમ છે ત્યારે આ લો મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આ પાપિષ્ટ ન પામશે મરણ જો, યુધ્ધે અરિના શરે,
તો મારાં પ્રિય શસ્ત્ર મેં તજી દીધાં, તે લેઉં હું ના કરે;
આ સેનાપતિ હોઈ ક્રુદ્ધ થયલા, ભીમાર્જુનાના ભયે,
ત્રાસે તો નૃપ મુંજને પ્રિય સખા, જાણો રણે રે સ્વયે.
(એમ બોલી હાથમાંના શસ્ત્ર ભોંયપર મૂકેછે.)

વેણીસંહાર નાટક.

ભા૦ રા૦ વનમાલી.

૧૫

ઉર્વશીના વિયોગે ઘેલો થઈ ગયેલો પુરૂરવા.

પુરૂરવા—(ઉન્મત્ત દશામાં) અરે ઓ લુચ્ચા રાક્ષસ ! ઉભો રહે. મારી પ્રિયતમાને લઈને કયાં જાયછે ? કેમરે ? તું પર્વતનાં શિખરેથી ગગને ચઢી ધનુષ ખેંચી મારા ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવેછે ! (શરીરે અડતાં) નારેના, હું ભૂલ્યો.

હરિણી.

ઘન નવલ આ ગાજે, નો'યે નિશાચર પાપ એ;
સુરધનુષ આ ખેંચેલું છે, નથી રિપુચાપ એ;
જળની વરસે ધારા આતો, ન બાણુની પંક્તિ એ;
વીજ કનકની રેખાશી આ, ન જોબનવંતી એ.

(વિચારમાં પડી જઈ) ત્યારે કયાં ગઈ હશે એ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

રૂઠી અંતરધાન હોય થઈ એ, ના રીસ તે તો ટકે;
હોએ સ્વર્ગ ગઈ, પરંતુ મુજમાં એનું રમે ચિત્ત છે:
દૈત્યોએ હરી હોય, તેય ન બને હમેશ હું આ છતે:
ગોરી ગુમ થઈ ગઈ કહીંક એ ! કેવું કહું કર્મ તે ?

(ઉંચે જોઈ નીસાસો નાંખી) અફસોસ !
ભાગ્યની પડતી ત્યાં નડતીમાં નડતી; એમ કેમ ? તો કેઃ—

માલ્ય-ભારિણી.

દયિતા થકી આ અચિંતવ્યો ને
સહવો સખ્ત વિયોગ ઉદ્ભવ્યો, ને
નવલી વળી વાદળીથી શીળા
દિન ઉન્માદક આવીઆ રસીલા !

(મોટેથી હસતો) હાહુહાહા, હુંજ ગાંડો ને કે સંતાપની વૃદ્ધિ થતી જોઈ રહું છું ! મુનિવરે શ્રીમુખે ભાખ્યું છે કે, राजा कालस्य कारणम् તો પછી હું મેઘકાળજ શા માટે પલટી ન નાંખુ ? ના ના, તેમ નહિ કરૂં. આ ભવ્ય મેઘ છે તો મારો રાજવૈભવે બન્યો રહેછે. શી રીતે ? તો કેઃ—

મંદાક્રાંતા.

રાજે વીજે ગગન ગરવું ચંદ્રવો હેમનો આ;
"ઢાળે ઉભાં નિચુલ તરૂઓ મંજરી ચામરો આ;
ગાયે સુરે મધુર મધુરે મોર બંદીજનો આ;
ધારા મોતીસર સમરપે અબ્દ સોદાગરો આ.

પણ એ વૈભવની ગુંગળ વધારે શું? આ વનમાં વહાલીનેજ શોધું (કેળના દોડા જોઈ) હહા! શોધના આરંભમાંજ આ કેળને જોઉં છું ન હૈયામાં ભડકે બળું છું! શાથી જે

ગાથા.

જળકણે ભીના અરૂણા કદલીના દોડલા સ્મરાવે આ
આંસુએ ઉભરાતાં રોષે રાતાં નયન એનાં.

પણ મારે શી રીતે જાણવું કે અમુક માર્ગેજ પ્રિયા ગઈ હશે? હાં હાં, સમજ્યો.

વસંતતિલકા.

આ વૃષ્ટિએ રચી઼પચી વન ભૂમિમાં જ્યાં
દિવ્યાંગના ગઈ હશે દઈ પાય એ, ત્યાં
પુઠેથી ભાર થકી પુંઠતણા ઘણેરા
ઉંડાં હશે ડગ પડયાં અળતે અનેરાં.

(પરિક્રમણ કરી નજર નાંખતાં હર્ષ સાથે) આહા? એ આફળી પ્રિયાનો પત્તો લાગ્યો. ઓ દેખાય એનું એધાણ.

વંશસ્થ.

રીસે ભરી સુંદરી વેગમાં જતાં
પડયો પછેડો શુકતુલ્ય નીલ આ
જહીં લઈ હોઠની લાલી આંસુડાં
ગર્યાથી રેલા રડીઆ રતુમડા.

(ધારીને જોતાં) અરે! એ તો રાતી ગોકુળગાયવાળો નવી હરિયાળીથી છવાયલો જમીનનો ટુકડો છે? હા! આ ઉજ્જડ વનમાં વા'લીની ભાળ મેળવવી પણ કયાંથી? (થોડેક છેટે મોરને જોઈ) આહા? પણે ચોગાનમાં છાટ ઉપર કળા કરી મોર ઉભો. એ છાટના શિલાછતનીજ વાસ આ વરસાદના છાંટા પડવાથી ફોરે છે. એ મોર કેવો,

ગાથા.

કરી ડોક ઉંચી ટહુકે, ફુલાવી ગળું વિકાસી લોચનને
સન્મુખ પવનથી થન થન થતાં પીંછે જુએ ઘનને?

(જરા પાસે જતો) એને પૂછી જોઉં.

અનુષ્ટુભ.

વનમાં વનિતા ઉંચા કંઠની નીલકંઠ હે!
નૃત્તે શૂરા! પૂરી નૃત્તે તે જોવા જેવી જોઈ તેં?

અરે! આ તો ઉત્તર આપવાનું મૂકી નાચવા મંડી ગયો.

બસ, એ પરદુઃખે સુખીઆનું મોં ન જોવું. (પરિક્રમણ કરી કોયલને ટહુકતી સાંભળી) અહો, કોયલ! વર્ષા બેસતાં કેવી એ મદમાં જાંબુડાના ડાળે ટહુકે છે! પંખીઓમાં એ જાતિ ચતુર છે માટે એને વીનવું. અહો બાઈ!

વસંતતિલકા.

કામી જનો તણી તું કામની દૂતી દીઠી;
તું માનમોડણુ અમોઘ જ અસ્ત્રી, મીઠી!
તો તેણું લેઈ જઈ મેળવ વે'લી વે'લી,
કે તેડી લાવ તતખેવ તું તે રૂઠેલી.

તું પૂછીશ કે આટઆટલો પ્રેમ છતાં કેમ એ તજીને ગઈ? તો તે હું કહું છું. સાંભળ,

સુંદરી.

નથી કારણ કોપનું કંઈ;
વણવાંકે વચકાઈ એ ગઈ;
ધણીઆણી ધણીની એ ધણી;
વદવી વાત તહીં શી વાંકની?

અરે! આ તો મારી વાત પડતી મૂકી એને કામે લાગી!

ભલે, એમ છે, તોયે એની વાણી મારી પ્રિયાના જેવી મીઠી છે. તેથી હું એને મારા કોપનો સ્વાદ ચખાડતો નથી. (કાન માંડી) હો હો! દક્ષિણમાં ઝાંઝરનો રણકો સંભળાય છે! પ્રિયાનાજ પગલાંની એ વધામણી હોવી જોઈએ, જઈ પહોંચું ત્યાં. (પરિક્રમણ કરી નિસાસો નાંખી) અફસોસ!

અનુષ્ટુભ.

ઘનઘોર દિશા દેખી જવા માનસરોવરે,
અધીરા રાજહંસોનો સ્વર, ઝાંઝરનો ન એ.

હશે. એ જળાશયમાંથી ઉપડી જાય તે પહેલાં એમની પાસેથી પ્રિયાની ભાળ તો મેળવી લેઉં, (પાસે સરી મુખ્ય હંસ પ્રતિ) અહો જળચર પક્ષીઓના રાજા!

વસંતતિલકા.

ઉભો રહે પલક; પંથ પછી તું જાજે;
બાધું મુખેથી મૂક; એ બિસ પુંઠ લેજે.
દે ભાળ વહાલીની પીડા હરી લે ઉંડેરી
છે સ્વાર્થથી અદકી આરત આર્ત કેરી.

એ બોલતો નથી, પણ ઉંચું મોં કરી જોઈ રહી જણાવે છે, કે માનસરોવર જવાના રઘવાટમાં એ મારા જોવામાં આવી નથી. ઠીકજ તો! પણ અલ્યા આ સરોવરના

માલ્ય—ભારિણી.

તટના પટમાં અટંતી, જો એ
દયિતા દિવ્ય ન દીઠી હંસ! હોયે,
મદથી. મલપંતી તો તું તેની
હરી લાવ્યો ગતિ ક્યાંથી? ચોર! કહેની.

માટે

અનુષ્ટુભ.

દઈ દે દયિતા મારી; ચોરી છે ચાર ચાલ તેં,
ઝલાતાં માલ મુદ્દાએ આરોપી, આપવો પડે.

(મોટેથી હસતો) હાહૂહા!

ભાગ્યો ભાગ્યો ચોરને દંડનાર.
રાજા જાણી બાવરો બામટો એ.

(પરિક્રમણ કરી) કોણ આ સજોડે રહેનાર? ચક્રવાક. પૂછું એને.

અનુષ્ટુભ.

ચક્રશી પુંઠવાળીથી વિખુટો ચક્રવાક હે!
ચિંતાચક્રે ચઢેલો આ ચક્રવર્તી પૂછે તને.
શું? "કો કો" એમ પુછે છે? અરે: તેં મને ન ઓળખ્યો?—

અનુષ્ટુભ.

આજા સૂર્ય અને દાદા ચંદ્ર જેના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ ને ઉર્વીએ વરી લીધ છે.
કેમ એણે મોં બીડી દીધું? હું એને જરા ખખડાવું.

હરિણી.

કમળદળના ઓઠે મીઠી ન જોઈ સરોવરે,
લહીં સહચરી દૂરે પૂરો અધીર ઉરે ઝુરે;
અલગ પડતાં નેહે ત્રેહે તું આમ ડરી મરે;
વિધુર નરશું મોંએ માંડે ન તોય! અલ્યા શુંએ?

અફસોસ, મારૂં દુર્દૈવ જ પુછેછે આ; બીજું શું? ચાલ રામ, બીજે જઉં; (ડગલું ભરી એકદમ ઉભો રહી) રહો રહો

અનુષ્ટુભ.

દંતદંશે ગણુગણે વામાવદન, તે મને
સ્મરાવી અબ્જ રોકે આ ભર્યું ભ્રમરના સ્વને.

લાવ, ત્યારે, આ કમળમાં બેઠેલા મધુપને પણ અરજ કરી જોઉં, જેથી અહીંથી ગયા પછી મનમાં પસ્તાવાનું કારણ ન રહે.

માલિની.

મધુપ! મધુરનેની ક્યાં ગઈ એ? કહેની,
નથી થઈ અથવા તો તુજને ઝાંખી એની.
સુખની સુમુખીના જો હોય તેં વાસ સેવી,
તવ થવી લવલેશે પંકજે પ્રીતિ કેવી!

જોઇએ બીજે હવે; (પરિક્રમણ કરી) હાં, પેલો કદંબના થડને અઢેલીને હાથણી સાથે હાથી ઉભો; એ મને પ્રિયાની ભાળ આપશે ખરો; (પાસે જતાં ધારીને જોઈ) રહો. ઉતાવળ કરવા જેવું નથી. શાથી જે એ

ગાથા.

અવતી સુરસ સુરાસમ નવપલ્લવવાળી ડાળી શલ્લકીની
આરોગેછે મુખમાં મૂકેલી માનીતી હાથણીની.

(ક્ષણભર થોભી) હા, હવે એ પરવાર્યો માટે પૂછું. અહો મદગળતા ગજરાજ !

ગાથા.

ગુંથી જુઈથી જેની વેણી, તે નિત્યયૌવના મીઠી
તવ કર સરીખી ઉરૂની દૂર દૃગે સુંદરી દીઠી ?

(હર્ષ સાથે) અહા, આ તારા ભર્યા મીઠા સ્વરથી પ્રિયાના સમાગમની આશા આપી તું મને ધીરજ દેછે ! એ કારણથી, અને વળી તારા–મારામાં સમાનતા છે, તેથી તારાપર મારો બહુ પ્રેમ ઢળેછે. જો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તું રાજા ગજરાજનો અવનિમાં, હું ભૂપનો ભૂપ છું,
તું દે દાન ઉદાર અર્થી તરપે, તર્પું છું તદ્રુપ હું,
યૂથે હસ્તિનીમાં તું, ઉરવશીમાં અંતઃપુરે લુબ્ધ હું;
તું હું તુલ્ય; અરે વ્યથા વિરહની હું શી ન વેઠીશ તું.

સદા સુખી રહે તું; ચાલ રામ, (પડખે નજર નાંખી) અહોહો ! પેલો પર્વત જણાય છે તે તો સુરભિકંદર; એ બહુ રમણીય હોઈ અપ્સરાઓને પ્રિય છે; ઉર્વશી એના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તો ન હોય ? (પરિક્રમણ કરતાં) કયા કર્મની વાત કહું ? વીજળી પણ ઝબકતી બંધ થઈ ગઈ ! ગમે તેમ જાણું આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો નજ જવાય. (સામા ઉભા રહી) અહો વિશાળ મધ્યપ્રદેશવાળા ગિરિરાજ !

દ્રુતવિલંબિત.

કટિ તટે તવ કાનન દિવ્ય છે
ભુવન ભૂપ મનોજ્ઞનું ભવ્ય જે;
તહીં ધન સ્તનથી લચકાઈ તે'
ભ્રમતા સંભ્રમથી દ્રગ જોઈ તેં ?

કેમ બોલતો નથી ? છેટું બહુ છે, તેથી એનાથી સમળાતું નહિ હોય તો પાસે જઈ ફરી પૂછું. (પરિક્રમણ કરી)

અનુષ્ટુભ્.

અહો ભૂધરના નાથ ! આ દિવ્યવન માહીં તેં;
રૂડેરી રૂડી વિખૂટી જતી જુવતિ જોઈ છે ?

(કાન માંડી હર્ષ સાથે) અહો, તું પણ અક્ષરે અક્ષર મારાજ બોલમાં " જોઈ છે " એમ કહે છે ? તો હવે સાંભળ બીજો પ્રશ્નઃ— જો મારી પ્રિયા કયાં છે ? (" કયાં છે " એ શબ્દો પડઘામાં સાંભળી) થયું ! આ તો પર્વતની ખોહમાંથી મારાજ બોલ પાછા વળેછે ! (લોથ બની) થાકના માર્યા પગ કહ્યું કરતા નથી. જરા આ ગિરિનદીને તીરે બેસી તરંગ વાયુ સેવું. નવા પાણીથી નદી ડોળાયલી છે, તે છતાં પણ આને જોઈને મારૂં મન રીઝે છે.

શિખરિણી.

તરંગો ભ્રુકુટી છે; કનકરસના શા ખગ રસે;
પ્રકોપે વિંખાતું પટજ પથરાતું ફીણ દીસે;
અરે ! આતો વાંકે કંઈક મમ વંકાતી અતિશે
નદી રૂપે ચંડી પલટઈ જ પેખું ઉર વિશે.

વારૂ, ત્યારે હું મારી વહાલીને વીનવું (હાથ જોડી)

દ્રુતવિલંબિત.

વચનથી, મનથી, ત્યમ કર્મથી
રહું રટી, લટી, રીઝવવા મથી;
તદપિ દોષ જુએ મુજ શો પ્રિયે !
પરહરી તુજ દાસજ જાય કે ?

ના ના, આતો સાચે સરિતાજ છે. ઉર્વશી પુરૂરવાને છોડી કોઈ કાળે સમુદ્રને સેવે નહીં. ખેર, હવે પાછો, જ્યાં તે સુદર્શના અદૃશ્ય થઈ, ત્યાં એકવાર જાઉં; કેમકે

હો નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે
તેજ છટ સુખની ઘડી જુએ.

(પરિક્રમણ કરી રાતું કદંબ જોઈ) હાં હાં, પત્તો લાગ્યો.

ગાથા.

રાતું કદંબ એ તે, આછા રેસાનું જેનું અદ ઉઘડયું
વર્ષાસૂચક સુહચ્યું એણે અંબોડલે ફૂલડું.

એને પડખે એ કૃષ્ણસાર રહ્યો તેને હું પ્રિયાની ભાળ આપવા પ્રાર્થના કરૂં. અહાહા !

અનુષ્ટુભ્.

કૃષ્ણસાર ઉભો એ, તે વર્ષાશોભા વિલોકતે
વનદેવી તણો માનું ઠર્યો મૂર્ત કટાક્ષ છે.

કેમ વારૂ, એ મારી અવગણના કરતો હોય તેમ મોં ફેરવે છે ? (ધારીને જોઈ) હાં હાં

ગાથા.

મૃગલી આવતી વચમાં અચકી પયમૃગલીઉં પીવા વળગ્યે
મૃગ ડોક વાંકી વાળી આ એને જોય એક ટશે.

અરે એ કૃષ્ણસાર !

મંજુભાષિણી.

વનિતા વિલોકી કહીં એ વને ઘને
તું કહી શકીશ લહી આજ લક્ષણેઃ–
તત્ર વાલીડી મૃગલી શાં વિશાળ ને
અતિ એહનાં નયનીઆં રસાળ છે.

ફટરે ભુંડા ! મારૂં કહેવું કાન તળે કાઢી નાંખી ચાલ્યો હરિણી ભણી ! એમજ હોય.

આવદશા અપમાન ખમવાજ સરજીછે.

ચાલ રામ, (પરિક્રમણ કરતાં કંઈક ચલકતું જોઈ) અહો ! આ પથરાની સાંધમાં શું દેખાયછે !

શિખરિણી.

ઝગે તેથી સિંહે હત ન ગજનો માંસલવ એ,
પડે વૃષ્ટિ તેથી કણુ અનલકેરોય નવ એ;
હડાં, આનો જાસુંસમ અરૂણુ મોંઘો મણિજ છે,
લઈ લેવા જેને નિજ કર વધારે રવિ શકે.

શો મનોહર છે ! લઈ લઉં, ના ના, નહિ લઉં; શું કરવો છે ?

ઇંદ્રવજ્રા.

આ અર્પવો જેહની વેણી માંહીં
મંદારની મેંકથી મોહદાયી,
તે તો પ્રિયા દુર્લભ છેજ હાવે;
કાં એ ટરૂં દૂષિત આંસુડાએ ?

(પડદા પાછળથી) લઈ લે, વત્સ, લઈ લે એ.

ગાથા.

પરમેશ્વરીના પગનો જાવક ઝમી જાણી જેહ ઉપજેલો,
સંગમનીય મણિજ એ; વા'લાંને મેળવે વહેલો.

(પુરૂ૦ કાન દેઈ) અરે, કોણ મને આ પ્રબોધે છે ? (પડદા તરફ જોઈ) અહા ! ગજચર્મધારી શંકર ભગવાન છે ! ભગવન્ ! મોટો અનુગ્રહ થયો કે આપે મને પ્રબોધ્યો. (મણિ લઈને) અહા સંગમનીય !

વંશસ્થ.

મહેશ બાલેંદુ યથા શિરે ધરે
તને તથા શીશ ધરૂં હું આદરે,
હરિ સરીખી કટિવાળી જો ફરી
તું મેળવે દુર્મિળ દિવ્ય સુંદરી.

વિક્રમોર્વશીય.

બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર.

૧૬

બાળક્રીડા.

(પડદા પાછળ—તોફાન ન કર. શું જાત ઉપરજ ગયોને ?)

રાજા--(સાંભળીને)—આ સ્થળે અમર્યાદ આચરણ તો હોય નહીં. આમ કોને વારવામાં આવતું હશે ?

—(શબ્દની દિશામાં જઈ જોઈને)-અરે, આ પોતાને પગલે પગલે બે તપસ્વિનીઓને ખેંચતો અને પ્રભાવમાં બાલક નહીં છતાં બાલકજ કોણ હશે વારૂ ?

આર્યા.

બાલસિંહ ધાવંતો રમવા ખેંચે સિંહણસોડેથી,
તાણી બલથી ગરદન વાલ બધી નાખતો ચુંથી.

(ઉપર પ્રમાણે વર્તતો બાલક અને બે તપસ્વિનીઓ પ્રવેશ કરેછે.)

બાલ—સિંહ, ઉઘાડ મ્હોડું, તારા દાંત ગણું.

પહેલી તપસ્વિની—ભુંડા, આપણાં છોરૂ જેવાંજ પશુઓને તે શું રંજાડતો હઈશ ? તારો ઉધમાત તો વધતો દેખું ! ઋષિઓએ સર્વદમન નામ પાડ્યું છે તે બરાબરજ.

રાજા—(સ્વગત)-જાણે મારો પોતાનો પુત્ર હોય એમ આ બાલક તરફ મારૂં મન ખેંચાયછે એ તે શું હશે ? અપુત્રતાને લીધે કદાચ મને વધારે હેત આવતું હશે.

બીજી ત૦—એના બચ્ચાને નહીં છોડ તો તો સિંહણ તને મારશે જો.

બાલ—(સસ્મિત)-ઓ રે, હું તો કેં નો કેં બીધો જો !

(હોઠ દેખાડેછે.)

રાજા--(સ્વગત)-

અનુષ્ટુભ.

લોકોત્તર પ્રભાબીજ લાગેછે શિશુ આ મને;
તનખો શુદ્ધ વહ્નિનો ઝંખે ઇંધન દીપવા.

પહેલી ત૦—બેટા, આ સિંહના બચ્ચાને છોડ, હું કની તને બીજું રમકડું આપું.

બાલ—ક્યાં છે? લાવને!

(હાથ લાંબો કરેછે.)

રાજા—(સ્વગત)-અરે, આને તો ચક્રવર્તીનાં લક્ષણો છે.

ઉપજાતિ.

ધસેજ લેવા પ્રિય વસ્તુને કર, જણાય સીવેલ ત્વચાથી આંગળી;
દીસે યથા રાગવતી ઉષા તણું પે'લું ખીલ્યું પદ્મ સળંગપાંખડી.

બીજી ત૦—સુવ્રતા, આને વચનમાત્રથી વારી શકાશે નહીં; જા, મારા ઝુંપડામાં ઋષિકુમાર માર્કંડેયનો રંગબેરંગી માટીનો મોર છે, તે આને કાજે લૈ આવ.

પહેલી ત૦—વારૂ.

(જાય છે.)

બાલ—એટલી વાર આનાથી રમીશ.

(એમ કહી તપસ્વિની સામે જોઈને હસે છે.)

રાજા-(સ્વગત) આ લીધી રઢ ન મુકનારા ઉપર ઉમળકો આવેછે.
-(નિશ્વાસો નાખીને)-

વસંતતિલકા.

હાસું હસે ધવલ દાંતકળી દીપાવી,
કાલું લવે મધુરૂં અક્ષર ગોઠવીને,
ગોળો ખુંદે મસ'રસે, સુત એહવાના
મેલે બને મલિન ધન્યજ તે પિતાઓ.

બીજી ત૦—ઠીક, આ મને તો ગણતો નથી.
-(આસપાસ જોતી)-અહીં કોઈ ઋષિકુમાર છે કે?
-(રાજાને જોઈને)-ભદ્રમુખ, આવ તો; આ બાલકે રમતમાં

આ સિંહના બચ્ચાને છૂટે નહીં એમ સજ્જડ પકડી રાખ્યું છે તેને છોડવ.

રાજા—(પાસે જઈને સસ્મિત)-અરે ઓ મહર્ષિપુત્ર,

ચંદ્રવર્મ.

આમ જન્મથી તું કેમ હિસરો, આશ્રમીજનપ્રણાલથી વહે ?
જેથી સર્વ સુખી તે તું દૂષતો, નાગબાલ જ્યમ ચંદને રહ્યા.

બીજી ત૦—ભદ્રમુખ, આ કંઈ ઋષિપુત્ર નથી.

રાજા—એની કાંઠી અને તે પ્રમાણેનું એનું આચરણજ કહી આપેછે. એ તો અમે આ સ્થલ ઉપરથી તર્ક બાંધેલો.

-(સિંહના બચ્ચાને છોડવતાં બાલકનો સ્પર્શ થતાં, સ્વગત)-

ઉપજાતિ.

ન જાણું આનું કુલ તોય એને, સ્પર્શી ઠરે આમજ ગાત્ર મારાં;
અવર્ણ્ય તેનું સુખ હોય સાચે, જે ધન્યના અંક થકી છૂટ્યો એ.

બીજી ત૦—(બંનેને જોઈને)-આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય!

રાજા—શું જે?

બીજી ત૦—આકૃતિમાં તું આ બાલકને મળતો આવે છે, અને વળી તું અજાણ્યો છે તોય એ તારી સાથ આડાઈ કરતો નથી,

રાજા—(છોકરાને લાડ કરતો)-આર્યા, આ મુનિકુમાર નથી તો એનું કયું કુલ?

બીજી ત૦—પુરુકુલ.

રાજા—(સ્વગત)-શું મારાજ કુલનો? એ કારણથીજ આ ભવતીને અમારા બેમાં મળતાપણું લાગેછે. પણ પૌરવોનું પરમ કુલવ્રત તો આવું છે કે,

વૈતાલીય.

ભુવનો મહીં ભોગવી રસોને ક્ષિતિ રક્ષે રહી આગલી વયે જે
ઉતરંતી વયે વસી નૃપો તે તરુમૂલે યતિધર્મ શુદ્ધ પાળે.

-(મોટેથી)-પરંતુ માણસો કંઈ આ સ્થલે પોતાની શક્તિથી આવવા સમર્થ નથી.

બીજી ત૦—તારી વાત ખરી, પણ અપ્સરા સાથેના સંબંધને લીધે આની માએ એને આ મારીચાશ્રમમાં પ્રસવ્યો.

રાજા—(સ્વગત)-હાશ, મારી આશાને આ બીજું પોષણ મળ્યું.
-(મોટેથી)-વારુ, એ ભવતી કયા રાજર્ષિનાં પત્ની ?

બીજી ત૦—એ પોતાની ધર્મદારાને ત્યજનારનું નામ ઉચ્ચરવાનું કોને મન થાય ?

રાજા—(સ્વગત)-આ કથા તો મનેજ લાગુ પડેછે. ત્યારે આ બાલકની માતાનું નામ પૂછું તો ? પણ પરદારા વિષેની પડપૂછ અધર્મ્ય.

પહેલી ત૦—(હાથમાં માટીના મોર સહિત પ્રવેશ કરીને)
-સર્વદમન, શકુંતલાવણ્ય જો.

બાલ—(નજર આમતેમ ફેરવીને)-કયાં છે મારી બા ?

બંને—બાપ્ચેલો બોલના સરખાપણાથી છેતરાઈ ગયો.

બીજી ત૦—બેટા મેં તો તને એમ કહ્યું કે આ માટીના મોરની સુંદરતા જો.

રાજા—(સ્વગત)-શું આની માતાનું નામ શકુંતલાજ ? પણ એકનામધારી જુદાંજુદાં જણ હોય એવું ઘણીવાર બને છે; શું આ નામ આવીને આશા ઉપજાવેછે તે મૃગજલની માફક કેવલ નિરાશ કરી નાખવા તો નહીં હોય ?

બાલ—મા, આ મજાનો મોર મને ગમ્યો.

પહેલી ત૦—(જોઈને ફીકરથી)-અરે, આની પહોંચી ઉપરનું રક્ષામાંદલ નથી જણાતું જો.

રાજા—ફીકર ન કરો, સિંહના બચ્ચા સાથેના એના ઉધમાતમાં નીકળી પડેલું આ રહ્યું.

(લેવા જાય છે.)

બંને—લેશો નહીં, અડશો નહીં એને !
-અરે, આણે તો ઉંચકી લીધું !

(છાતી ઉપર હાથ મુકીને એકબીજી સામસામે વિસ્મયથી જોઈ રહેછે.)

રાજા—આમને મના શા માટે કરી ?

પહેલી ત૦—સાંભળો મહારાજ, આ અપરાજિતા નામની વનસ્પતિ એના જાતકર્મ વખતે મારીચ ભગવાને આપી હતી, તેમાં એવો ગુણ છે કે એ પડી જાય તો એ બાલક અથવા તો એના માબાપના શિવાય કોઈથી એ ઉપાડાય નહીં,—

રાજા—અને ઉપાડે તો?

પહેલી ત૦—તો એ સર્પ બનીને તેને ડશે.

રાજા—ભવતીઓએ કદાપિ એનું પારખું નજરોનજર જોયુંછે?

બંને—ઘણીએ વાર.

રાજા—(આનંદથી સ્વગત) ત્યારે તો મારી પરિપૂર્ણ થયલી અભિલાષાને મારે શામાટે ન વધાવી લેવી?

(બાલકને ભેટેછે.)

બીજી ત૦—સુવ્રતા, ચાલ; આ બનાવ વ્રતનિયમમાં નિમગ્ન રહેતી શકુંતલાને જણાવીએ.

(બંને જાયછે.)

બાલ—છોડ મને. મારે તો બા પાસે જવુંછે.

રાજા—બેટા, મારી સાથેજ બાને રાજી કરજે.

બાલ—મારા બાપાજી તો દુષ્યંત, તું નહીં.

રાજા—(સસ્મિત) આ નકાર પણ એજ સિદ્ધ કરેછે.

અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.

ગદ્ય.

નર્મદાશંકર.

૧

આપણી સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય.

મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણુસ જોઈએ ને મોટાં માણુસ જોઇએ. ઘણાં એટલે સંપીલાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત, અર્થાત્ સદ્ગુણ ને શક્તિ એ વધવાં જોઈએ. સદ્ગુણવડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિવડે સદ્ગુણ વધે છે. શક્તિમાં મનશક્તિ વિશેષ સમજવી; તનશક્તિ આણવી સુલભ છે. સદ્ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધેછે. ત્યારે પ્રથમ શું કરવું ? પ્રથમ તો આપણામાં ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે "આપ સમાન બળ નહિ" ને "પારકી આશ સદા નિરાશ." નસીબને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર, એને આધીન થવાયછે—નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાયછે. પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમાં ખલેલ થાયછે, ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થતું—નથી થતું તો પાછું દુઃખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળાં થઈ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણુસને કામ કરવાની ટેવ પડેછે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમાં રહેછે, તેથી તેનાં કામ ધાર્યાં પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યાં નથી પડતાં તો બીજો કોઈ પણ તેને લાભ થાયછે ને કવચિત્ કંઇજ ફળ ન મળ્યું, તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે ને હમેશ કર્મમાંજ સુખ માનેછે. બીજું વળી આ કે, ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ ને જેમાં થોડી પણ બુદ્ધિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું અને તેજ

કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવે ને કંઈપણ કરી દેખાડવું કે જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે, ને નવી જુકિત જડે, ને સાધન પણ મળી આવે. જેટલું ઉપલકીઉં કામ થાય તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય " देहं पातयामि अर्थं साधयामि" તો તે કામમાં પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. બૈરાંઓની ઘરસંસારની કહેવત છે કે " જેણે કામ કીધું તેણે તો કામણ કીધું " એટલે કામમાં તો વશીકરણ રહ્યુંછે. જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરેછે. બહુ આશા રાખ્યા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતાં કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમાં શિક્ષા છે કે " શ્રમવિના પ્રારબ્ધ લૂલું છે " માટે શ્રમ કરતાં કંટાળવું નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવે. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યાં કરવી ને કામ કરતાં સંધિને આણવી. ચોથી વાત આ કે, મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલું કરવું, પછી જો તેમાં નહિ ફવાય તો બીજામાં ફવાશેજ; અગર બીજામાં ન ફવાયું તોપણ તેવાં કામ કરવામાં શકિત કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ-એથી હિંમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શકિત વધે. પાંચમી વાત આ, કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું, એના ઉપર પૂર્ણભાવથી ભકિત રાખવી કે અનેક વિઘ્ન દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવા મંડળના સંબંધનું કામ જો લેવું તો પોતા-ની શકિતથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું, બાકી ન લેવું. સત્યે વર્તતાં હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ફાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરેછે. છઠ્ઠી વાત આ કે, કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લેઈ તેવા થાય. સાતમી વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવાં. એમ કરેથી કુટુંબસંસાર સંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડાશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપ-વોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સામા

થવું પડશે, પણ તે થોડા કાળજ. કુળનોજ ઉદ્યમ કરવો ને બીજો ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્યમ કરવો. આઠમી વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનશકિત કેળવવી. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શકિત વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશેછે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ઘણાએક જણ પોતપોતાના જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાના કેળવાયલાં ને શકિતવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે. વળી ભુંડું નામ મેળવવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી--ન કેળવાયલા સ્વભાવગુણથી ભુંડાં કર્મ થઇ જાયછે; નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંથી જૂજ ભુંડાં નામ કરવાના; પણ ઘણાક જણ તો રૂડાં જ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે "નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને" વળી "નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહંત; કીર્તિતણાં જે કોટડાં, તે પાડયાં નવ પડંત." વળી કહેવાયછે કે "રૂડે નામ કે ભુંડે નામ" (ને હું વધારૂં છઉં કે 'પણ નામ') માટે નામ મેળવવાની ઇચ્છા એ તો પુરૂષ સ્રીને પોતાના ઉદ્યમમાં મોટું ઉત્તેજન આપેછે. જ્યારે આગ્રહ, ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણાં કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું, ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાતભુમિના પુત્ર ગુર્જર એ નામે પ્રકાશીશું.

નર્મગદ્ય.

નંદશંકર તુળજાશંકર.

૨

ગુણસુંદરીનું સતી થવું

એ વાત સાંભળતાંજ ગુણસુંદરીના મો ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણી થઈ. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે, તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા; અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઈ. તે બોલી "હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઈ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં? ના ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઈશ. તેનું જે થશે તે મારૂં થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારા ધણીની અસદ્‌ગતિ કરાવવી, અને જે પૂર્વજન્મના પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઈ નાખવાનું મારા અખતીયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં? હવે જીવવું? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવું, અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું? જીવીને લોકમાં રાંડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કોઈને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઈ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું? જીવીને ઘરમાં બોજો થઈ પડવું, અને માબાપને દુઃખનું મૂળ થવું. હવે જીવવું? જીવીને ભાઈ ભોજાઈના ટોક

ખાવા, અને પેટને સારૂ હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું? જીવીને શું સુખ ભોગવવું? જીવવાથી ફળ શું? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખગણું સારૂં. તેથી મરવું એજ સિદ્ધાંત, એમાં કંઈ સંશય નહીં. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." આટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે 'જે અંબે' 'જે અંબે' બુમ પાડી ઊઠી. એ બૂમ સાંભળતાંજ સઘળાં બઈરાં સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડયાં, અને જે રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો. અને શબને શ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણુંજ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં, અને ઘલાઈ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બહેન, ભોજાઈ વગેરે સગાંને વહેંચી આપ્યું. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હરખની સાથે લીધો. પછી પોતાને કપાળે પીયળ કાઢી, ચોટલો છૂટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેના દર્શન કરવાને મોહલ્લાના તથા શહેરના એટલાં લોકો એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદીરના જેવી ભીડ થઈ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઈને નોતરૂં દીધું નહીં, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢયો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરી. એજ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલું સુખ ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઈશ." તે સાંભળી લોકો "જે અંબે" "જે અંબે" બોલ્યા. તે વખતે સતીમાએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢયો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખતી સ્ત્રીઓના માથા

ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા; અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને, ત્યાં સતી માતાના દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી; તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલા, કોઈ જાય નહીં, અને નવા આવ્યાં જ કરે તેથી શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂકયા અને શબને બહાર કાઢ્યું. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બૂમાબૂમ પડે છે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં થયું નહીં. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડેછે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હીંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઉંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતકી જે" કરતા હતા. અને તેમાં સતી મા પણ સામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશીંગડાં, સરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડીઆળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજીંત્રનો એકત્ર થયલો જેવો, પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝીઆં બઈરાં પુત્રવંતાં થવા સારૂ સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યા. તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીએર દુ:ખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહીં હતા, જેઓને રંડાપો વહેલો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહીં તે સઘળાંને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરૂષોના ટોળે ટોળાં પોતપોતાના ધારેલાં કામ પાર પડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં. તેઓ સઘળાં તૃપ્ત થયાં; ત્યાર પછી જે કોઇએ કોઈ પણ વખત સતીના ઉપરૂ દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે તેઓએ પણ તેની પાસે ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળાંમાંથી એક ચોથરીઆ રજપૂતે બહાર

નીકળી હાથ જોડી સતીની વિનંતી કીધી. "માતા પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાયછે ત્યારે તે શહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હીંગળોકના હાથા મારેછે, અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયતને એ બંનેને આશીર્વાદ દેછે તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખતે કરવું જોઇએ." તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાઃ "જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશાં સુધી કાઢી મૂક્યો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રીહરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે એક ઉંચો બ્રાહ્મણ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી અને અગરજો તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તોપણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેના માબાપ, ભાઇ, બેન, સગાંવહાલાં, ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે; તેની બઇરી પારકા લઈ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમાં જઈ પડશે; તેનું મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે ક્યાં અને ક્યારે મુઓ તે કોઈ જાણશે નહીં; તેનું નામ, નિશાની કાંઈ રહેશે નહીં; તેના મહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાના પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુંટાઈ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઉખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું મોટું શહેર હતું, તેનું એક પણ ચિહ્ન રહેશે નહીં. રે જગદંબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો અને મારૂં વાક્ય ફળીભૂત થજો."

કરણઘેલો.

મહીપતરામ રૂપરામ.

૩

સુરપાળનો ઉત્તર.

સોલંકી સેનાપતિ મીર જોગ. લખીતંગ શ્રીપંચાસર નગરથી શ્રીમાન ચાવડામણી મહારાજાધિરાજ રાજેંદ્ર જયશિખર ગુર્જરેશ્વરનો વિશ્વાસુ, ને નિમકહલાલ સેવક, ગુર્જરી માતાનો સાચો તન, સુભટ્ટોપરી, ગુર્જર સેનાધિપતિ સુરપાળ. જત તમારો નીચ પત્ર વાંચી તમારી નીચ, ભ્રષ્ટ બુદ્ધિને માટે મને ખેદ થયો. પૂર્વ કાળથી આર્ય શૂરવીરો નિષ્કપટી ચોખ્ખા મનના, સદ્ગુણી અને સદ્ગુણને ઉત્તેજન આપનારા હોઈ તેવાજ ગુણો સામાવાળીઆમાં ઇચ્છતા. રિપુરાજાના સેવકોને લાંચ રૂશવત આપી નરકમાં મોકલવાનો દુષ્ટ પ્રયાસ તેઓ કદી કરતા નહિ. ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો, કે રણમાં પડી સ્વર્ગે જવું, કે શત્રુને મોકલવા, એજ તેમનો હેતુ હતો. તમે એ પવિત્ર બુદ્ધિ તજી અધમ મતિને પામ્યાછો. એથી તમારા રાજ્યની થોડા વખત પછી પડતી થશે એ નક્કી જાણજો. હાલ કદાપિ દૈવયોગે ફતેહ મેળવશો, તથાપિ તેનું ફળ ઝાઝીવાર ટકવાનું નથી. અમારા બહાદુર ચાવડા તમને સુખે બેસવા દેવાના નથી. તમે લાંચીઆ ચોર હશો તેથી મને પણ તમારા જેવો ધારી ફોડવા માગો છો. પણ એ ખચીત જાણજો કે જે લોક લાંચથી વિશ્વાસઘાત કરેછે, સાચાનું જૂઠું કરેછે, પક્ષપાત કરેછે, અન્યાય કરેછે કે કરાવેછે, પોતાનો ખરો ધર્મ બજાવતા નથી, તેઓ વખતે થોડા કાળ સુધી દ્રવ્ય જોડે મોટી પદ્વીને પામે, પણ અંતે તેમનો નાશ થાયછે, તેમનો વંશ દુર્દશાને પામેછે, તેમનો આત્મા નરકવાસ કરેછે. તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો કુવાડો પોતાના પગમાં મારેછે. તેઓ પોતે નઠારા છે અને બીજાને બગાડે છે. રાજકારભારીઓમાંથી, રાજસેનામાંથી, નોકર ચાકરોમાંથી સત્ય અને ન્યાય ગયાં, પ્રમાણિકપણું ગયું, ઉદારતા ગઈ, નીચ બુદ્ધિ આવી, લોભ પેઠો, સ્વાર્થે દેશ કલ્યાણ ભાવને મનમાંથી ખસેડયો કે રાજ્યમાં નબળાઈ, કુસંપ, દુરાચાર દુષ્ટઇચ્છાદિક વિનાશ કરનારા શત્રુઓ પેસવાના,

અને નખોદ વાળવાના. સત્ય અંતે તરશેજ એમાં સંદેહ નથી. વેદવાક્ય છે કે "સત્યમેવ જયતે" અમારા ચાવડા લોકમાં, અમારા ગુર્જરોમાં લાંચ લેનારા નથી માટે અંતે અમે અમારૂં રાજ્ય પાછું નક્કી મેળવીશું. હલકા દરજ્જાનો સિપાઈ સરખો લાંચથી ફૂટે તેવો નથી તો મને તું કેમ ડગાવી શકીશ! જ્યારે ગુર્જરો નાકકટ્ટા લાંચીઆ થશે ત્યારે અમારા દેશમાં કળજુગ પ્રવેશ કરશે; ત્યારે પુરૂષો પત્નીવ્રત છોડશે, અને સ્ત્રીઓ પતિવ્રત મૂકશે. ઉદ્યમ ઘટશે અને દળદર આવશે. પણ હાલ તો અમારા મુલકમાં સતજુગ છે. રાજા પ્રજા. સ્વામી સેવક, સ્ત્રી ભરથાર, પિતા પુત્ર, પોતપોતાનો ધર્મ પાળેછે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "ધર્મો જય" માટે અંતે ગુર્જરોનો જય થવાનોજ છે. તમે પાપી છો અને મને પાપના ખાડામાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરોછો. પણ "પાપો ક્ષય" માટે હું તમારો તાણ્યો તણાવાનો નથી. રે દુષ્ટ! ભુંડા! શું તારો રાજા પણ તારા જેવો દુષ્ટ હશે કે તારા ભરમાવ્યાથી ભૂલ્યો? ઇંદ્રાસન મળતું હોય તોપણ હું મારો ધર્મ ચૂકું નહિ. ત્રિલોકના રાજ્યની લાલચે પણ હું લુણહરામ ન થાઉં, મારા સ્વામીની સેવા તજું નહિ, વિશ્વાસઘાત કરૂં નહિ, લાભના લોભથી કે વેર લેવાને, કે બીજા કશાથી કદી ડગું નહિ. કદી સત્ય છોડું નહિ, હું સાચો છું ને મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી સાચો રહીશ. ધિક્કાર છે નફટ લાંચ લેનારને! લ્યાનત છે લાંચ આપનારને અને લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારને! ધિક્કાર છે તેની જણુતીને! તે લુચ્ચા પોતાના પૂર્વજનાં મોં કાળાં કરેછે, કુળની લાજ ખોયછે ને અધમગતિને પામેછે. તેમનો વંશ વંઠેછે, ને તેમનું કુળ આખરે નિકંદન થાયછે. આ પત્ર વાંચી ખૂબ શિખામણ માની લેજે, ને તમામ સોલંકી સરદારોને અને આખી ફોજને એકઠી કરી વાંચી સંભળાવજે. તારા એ કાગળથી તારા દેશની, તારા રાજ્યની, તારી અને તારા બાપદાદાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે. લાંચ દેનાર અને લેનાર કાળા મોંના છે, કેમકે લાંચીઆને હાથે અતિ અનર્થ થાયછે. લાંચીઆ માણસ પશુ છે, રાક્ષસ છે. દૈત્ય છે, કેમકે તેઓ ફાંસીઆ ઠગ છે. મને રાજ્યદ્રોહી કરવા ચહાનારને ફીટકાર છે. મારી સુકીર્તિને, મારા રૂડા નામને બટ્ટો લગાડવાનું કરાનારને ધિક્કાર છે! લાંચીઆને ધિક્કાર છે!! લાંચનો અપરાધ મોટો છે. વર્ણસંકર હોય તેજ લાંચીઆ હોયછે. લાંચીઆ ચોર છે! પાપી છે! મહાપાપી છે!

વનરાજ ચાવડો.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

૪

મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ.

આ જગતનાં મનુષ્યોના ત્રિવર્ગ થાયછે. તેમાં વિશેષ સંખ્યા નીચ વર્ગમાં જણાયછે. તેમને બોધ પહોંચી શકતો નથી. મધ્યમ વર્ગમાં પ્રમાણમાં જે અલ્પ સંખ્યા છે, તેમાંથી જે પાછાં હઠેછે કે ઉભાં રહેછે તેને અંતે નીચ વર્ગમાં જવાનું થાયછે, અને જે વર્ધમાન વા અગ્રગામી થાયછે તેનું સંચરવું ઉત્તમ વર્ગ–કે જેમાં અલ્પતર સંખ્યા છે–તેમાં થાયછે. આમ પરસ્પર સંબંધ હોવાથી સર્વે વર્ગવિષે વિચાર જાણવા ઉપયોગી છે.

જન્મથી જે પોતાની દશા હોય તેવી ને તેવીજ દશામાં રહેનાર માણસો નીચ વર્ગમાં ગણાયછે. જન્મ પછી વધવું એ સ્વાભાવિક નિયમ કે સંકેત છે એમ સર્વનાં શરીરની વૃદ્ધિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે. બાલકના અવતરતી વેલાના શરીરમાં, અને પછી તેના તેજ બાલકના પચીશ ત્રીશ વર્ષના શરીરમાં, વૃદ્ધિ થઈ કેટલો બધો અંતર પડેછે, એ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. જેમ શરીર વિષે સર્વ પ્રાણીને છે, તેમ શરીર સંબંધી સર્વ વિષયોમાં મનુષ્ય પ્રાણીને એક વિશેષ છે. ભાષાના તથા વિચારવૃદ્ધિનાં સાધનના અભાવને લીધે પશુઓને, પ્રથમની જે દશા હોયછે તેમાંજ રહેવું પડેછે. હોય તેજ દશામાં રહેવું એ પશુની સ્થિતિ છે. પોતાની દશા સુધારવા તથા વધારવા મનુષ્યજાતિ પાસે બહુ સાધન છે, અને તેનો જેમ જેમ ઉપયોગ કરવામાં આવે તેમ તેમ માનવીદશા સારી રીતે વધતી જાયછે; તેમ થાય એમાં એક સાધન થવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. જે હોય તેજ અવસ્થામાં રહેવું એ પશુતુલ્ય થવા જેવું છે; તેમજ

દુર્ભાગ્યે, બહુ સંખ્યા પ્રથમથી બહારની જે સ્થિતિમાં હોયછે તેજ સ્થિતિમાં સદા રહેછે. એ દશાનું શાસ્ત્રોક્ત નામ કહીએ તો તમોગુણની દશા કહેવાય, જે તમોગુણ મૂઢ આદિ વૃત્તિનો હેતુ છે. તેમાં જડતા બહુ આવે છે; અને તે, મનુષ્યોને, આલસ્ય, મૂઢતા, અંધકાર આદિમાં રાખેછે. અર્થાત્ નીચવર્ગીય મનુષ્ય સજીવ છતાં સ્થાવર સમાન થઈ રહેછે.

ઇશ્વિર કૃપાથી કોઈ સંયોગને લીધે જે કોઈ મનુષ્યો એ સીમામાંથી નીકળી અગાડી આવેછે તે ઉપરી વર્ગમાં સંચરેછે.

મધ્યમ વર્ગમાંનાં મનુષ્યો પોતાની અવસ્થા સુધારવા વધારવા પ્રયત્ન કરેછે, અને એમ કરવું એજ મનુષ્યમાં માનુષત્વ છે. થોડુ ભણી વાંચવા લખવા શક્તિમંત થયા હોય, અને પોતાની મૂલ અવસ્થા હોય તેમાંથી ગમે તે પ્રકારે જે આગળ જવા ધારતા હોય, એ સર્વ આ વર્ગમાં આવેછે. તેમાંથી કેટલાક થોડું ચાલી અટકી પડેછે, કેટલાક ચાલ્યા જઈ અધિકાધિક યોગ્યતા મેલવી અંતે ઉત્તમ વર્ગમાં પ્રવેશ કરેછે. આ મધ્યમ વર્ગમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં સંચરવાની આશા રાખનાર ઉત્સાહી મહાશયોએ કેટલાક વિચારો બહુ લક્ષમાં રાખવાના છે.

શાસ્ત્રોક્તરીતે, એ મધ્યમ અવસ્થામાં આવેલાં મનુષ્યને રાજસી વૃત્તિનાં કે રજોગુણી મનુષ્યો કહેછે. રજોગુણ ઘોર અને રાગ આદિ વૃત્તિનો હેતુ છે. તેથી ચંચલતા બહુ આવેછે. એ ગુણમાં વર્તતાં મનુષ્યોને અર્થમાં તથા કર્મમાં બહુ આસક્તિ થાયછે અને તેથી તૃષ્ણા વધી તે તૃષ્ણારૂપી રજ્જુથી બંધાઈ તેઓ આગળ પાછળ ખેંચાય છે. એ અવસ્થામાં બહુ સાવધાની રાખવાની છે; કારણ તેમાંથી નીચે પડાય છે, કે તેમાંને તેમાંજ હિંદોલે ચડાયછે, કે તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં જવાય છે. સમજુ મનુષ્યોએ તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં જવાનું ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખવું. તેટલા સાર તેમણે પ્રથમ નિરંતર સન્માર્ગમાં વધ્યા જવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે સંવર્ધન (Progressing) ને સદા સ્મરણમાં રાખી જ્યાં સુધી પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી ન વિરામવાનું 'પણ' લેવું.

સદા મહાશય રાખી ગમે તેવાં વિઘ્ન કે વિક્ષેપ આવે તોપણ કદાપિ વિરામવું નહિ. જે વિક્ષેપ દેખી પાછાં હઠેછે કે વિરામેછે તેને ઇચ્છિત

ફલ મળતું નથી, અને કરેલો શ્રમ વ્યર્થ જાયછે. કોઈ કોઈ સમયે તો ફલ બહુ સમીપ હોયછે, પણ ધૈર્ય ત્યજી વા હિંમત હારી ઉભાં રહેથી તેનો લાભ લેવાતો નથી. કેટલેક પ્રસંગે તો 'લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે અભાગીઓ મોં ધોવા ગયો' એવુંજ થાયછે. માટે ગમે તેવાં સંકટો, ગમે તેવા પ્રતિબંધો, ગમે તેવા વિક્ષેપો, સંક્ષેપમાં ગમે તેવાં ઉદયાસ્ત આવે તોપણ શૂરવીરની પેઠે સંવર્ધમાન શબ્દના મંત્રનો જપ મનમાં કરતા રહી, અને તેજ શબ્દનો ઘોષ મુખથી કરતા જઈ, સન્માર્ગે માંથી ચળ્યાવિના અગ્રગામી રહેવું તો અંતે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી શુભ ફલ મળશેજ મળશે.

અમેરિકાખંડ શોધી કહાડનાર કોલંબસના વૃત્તાંતથી સિદ્ધ થાયછે કે, જે લોકો સંકટથી નિરાશ ન થતાં સંવર્ધમાન રહેછે તેને અંતે ઇચ્છિત ફલ મળેછે. જેટલા દિવસનું અનુમાન કર્યું હતું તે કરતાં બહુ દીવસ સુધી તેણે પોતાની નૌકાને આગળ ચલાવ્યાં કરી તોપણ કોઈ સ્થલ વા દેશ દેખાયો નહિ. તેથી તેના સંગીઓ એટલા બધા રોષે ભરાયા કે કોલંબસને મારી નાંખવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તોપણ કોલંબસે પોતે ધૈર્ય રાખી, તેમને પણ બહુ પ્રકારે શાન્ત પાડયા, અને અંતે અમેરિકા જેવો આખો ખંડ શોધી અમર નામ કર્યું. સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સંકટ જોઈ નિરાશ થઈ કોલંબસ પાછો વળ્યો હત તો, કરેલો શ્રમ વ્યર્થ થાત, તેના જીવતરને નિષ્ફલતાનો ચાંલ્લો ચોંટત, અને ફલ કશું ન થાત.

સંવર્ધનના પ્રતાપથીજ કોલંબસને અમેરિકા ખંડ મળ્યો કહીએ તો ચાલે. આપણે આપણી શક્તિ અને આશયના પ્રમાણમાં, નિરાશ થઈને ઉભા રહીએ ત્યાં જરા સારૂ, ફલથી દૂર રહેતા હઈશું, એમ હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે. આપણે જે શુભ કર્તવ્ય કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તેમાંથી વિરામવાની વૃત્તિ થાય ત્યારે એટલુંજ આપણે પોતાનેજ પૂછવું કેઃ—

અલ્પ અંતર સારૂ સર્વ સિદ્ધિનો નાશ તો નથી થતો? એટલું સ્મરણ કરી કોલંબસની પેઠે સંવર્ધમાન થવું. ઈશ્વરેચ્છાથી એમ થયે કર્મ અને ફલનો યોગ થશેજ થશે.

શૂરવીર નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની પેઠે અશકયતાના. નિરાશાના વાચક શબ્દ કોશમાંથી કહાડી નાંખી, સંવર્ધન શબ્દતુંજ સેવન રાખવું યોગ્ય છે.

નીચવર્ગવાળાંજ મનુષ્યો, સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રના જેવી વિચારરૂપી આંખોથી–નાની નાની કઠિનતાઓને મોટી મોટી દેખી, બી જાયછે, એટલે પછી જીવતરસફ્લકર મહાશયને તો જોવાનો વારો પણ તેનને આવતો નથી, અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શક આંખ મહદ્દર્શક થઈ શકતીજ નથી.

સંવર્ધમાન જનો અંતે ઉત્તમ વર્ગમાં સંચરેછે. ઉત્તમ વર્ગનો મહિમા જેટલો ગાઈએ એટલો ઓછો છે. શાસ્ત્રોકત રીતે એ ઉત્તમ વર્ગની સીમામાં આવેલાં મનુષ્ય, સાત્વિકીવૃત્તિનાં કે સત્વગુણી મહાત્મા કહેવાયછે. તે વૃત્તિનો લાભ થતાં પ્રકાશ બહુ થાયછે, સત્વગુણજ એકાગ્રતા અને જ્ઞાનનો જનક છે. અને અંતે સુખશાંતિ પણ સત્વગુણનુંજ સુરસ ફલ છે. માટે અસ્તોદયમાં સંવર્ધમાન તથા વિવર્ધમાન થઈ ઉન્નતેચ્છા રાખી અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે પુરૂષાર્થ કર્યા જવા અને કૃતકૃત્ય થવું.

અસ્તોદય.

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.

૫

સમયતુલના.

હાલના સમય સાથે સરખાવીને આગલા સમયને ઘણા લોકો વખોડેછે. આજના જેટલું તે વખતે ભણતર નહોતું એ વાત ખરી; આજના જેટલી શાંતિ ને લૂટ તે કાળે નહોતાં એ પણ સાચું; આજના કરતાં

તે સમયે વહેમ કંઇક વધારે હતા અને કેટલીક નાપસંદ કરવા જેવી રૂઢીઓનું પ્રબળ હતું એ વાતે સાચી; પરંતુ તે સમયની સાથે સરખાવતાં કેટલીક બાબતમાં આપણે સુધરવાને બદલે બગડતાં ગયાં છીએ, એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. છૂટનોજ દાખલો લઈએ. હદની માંહે છૂટ જરૂરની ને સુખદાયક છે. સમજની સાથે સ્વતંત્રા લાભકારી છે. અણસમજુને તે વાંદરાને નીસરણી આપ્યા જેવી થઈ પડેછે. નીતિ, કાયદા અને વડીલોની આજ્ઞાનું બંધન દૂર કરી શકાય નહીં. તેમને દૂર કરવા જતાં સંસાર દુ:ખરૂપ થઈ પડે. વિવેક અને માત્રાને બાજુએ મુકાવે એવી છૂટ ચાહવા લાયક નથી. માબાપના મોં આગળ છોકરાં ચબડચબડ મનમાં આવ્યું તે બોલે, કે તેમના કહેવાને ગણકારે નહીં, તો છોકરાં નઠારાં નીવડે, અને ઘરમાં કલેશ કંકાસ ચાલે. સ્ત્રીઓ પતિની કે વડીલની આજ્ઞા ન પાળે, ને મનસ્વી રીતે વર્તવાનું કરે, તો તેથી તેમની ને તેમના ઘરસંસારની ખરાબી થાય. નીતિના એટલે ઇશ્વરી ધારાના બંધનને બાજુએ મૂકનાર જાતે દુ:ખ પામે, અને બીજાઓને દુ:ખી કરે. સરકારના કાયદા તોડનારની પણ એજ વલે થાય. છૂટની સામે રાખેલાં બંધનો અગાઉ કરતાં કંઇક ઢીલાં પડેલાં હાલ જણાયછે. તે દહાડા જેટલી અદબ હાલ જણાતી નથી, એમ ઘણાનું ધારવું છે.

શાંતિ પ્રબળ રાજ્યે પસારી છે એટલે તેમાં આપણે કાંઈ કર્યું નથી. વહેમનું મૂળ અજ્ઞાન છે. તે કાળે અજ્ઞાન વધારે હતું, માટે વહેમ પણ વધારે હોવો જોઈએ. જેમ કેળવણી વધારે ફેલાશે, તેમ વહેમને ખસવું પડશે. આપણી સુધારણા થવામાં અને આપણા સુખમાં વધારો કરવામાં જે મુખ્ય સાધન કેળવણી, તેનો હજી પણ વધારે ફેલાવો થવો જોઈએ. દરેક માબાપે પોતાનાં છોકરાંને વધારે ને સારૂં ભણાવવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. રૂઢીઓની વાત લઈએ, તો તેમાંની કેટલીકમાં આપણે હાલ સહેજસાજ સુધારો કર્યો હશે, તો કેટલીકમાં તેવો બગાડો પણ કર્યો હશે, એમ તપાસ કરતાં માલમ પડશે. તે સમયે કન્યાવિક્રયમાં ને સાટાં તેખડાંમાં કોઈ સમજતું નહીં. કદી કોઈ છાનુંછપનું હાથ કાળા કરે, તો તેની બારે નિંદા થતી. ભીડમાં આવવાથી કે જીવ બગડવાથી વખતે કોઈ માંડવાખરચ કે સહેજ પૈસા લેતું; તે ઠેકાણે હાલ દશ દશ હજાર રૂપીઆ કન્યાના માબાપે લીધાની વાતો સાંભળીએ છીએ (દીકરી

ભાઈની સાળાવેલી થાય, ને ભાઈ દીકરીનો નણદોઈ થાય, એ શું ગજબની વાત નથી? આંખમાંથી અમી કમી થઈછે, અને કુંપદ ડોળ, તથા અદેખાઈ વધ્યાં છે. જ્યાં જુઓ તો નાતોમાં કજીઆ બખેડા ને ફાટંફાટા. હલકા પ્રસંગે કે હલકી વર્ણોમાં ગોળને બદલે ખાંડ સાકર ઉછળવા લાગી છે. અબાબ અથવા રીત પુરત વગેરેમાં, પેહેલાંના કરતાં ઉલટો ખરચ વધ્યો છે. જે રૂઢીઓનો સંબંધ વહેમ સાથે છે, તે સમજના ઘરમાં આવીને આપણે કંઈ કંઈ ફેરવી છે; પણ જે રૂઢીઓનો સંબંધ ધર્મ સાથે છે અથવા મનાયલોછે, અને જે રૂઢીઓને ઘણા કાળથી નાતિજાતિએ મંજુર કરેલીછે, તે સુધારવા કે કાઢી નાખવાની વાતમાં હજી આપણે બહુ ફાવી શકયા નથી. સમજવડે આપણે જાણીએ છીએ, કે તે ખરાબ છે, અને નાતજાતના ઘણા લોક એ વાત કબુલ કરેછે, તોપણ આપણાથી તેમને હજી સુધી સુધરાઈ નથી.

એ બહેનો.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

૬

ક્ષમા.

પોતાનામાં શક્તિ છતાં કોઈનો અપરાધ જતો કરવો તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ગુણ સર્વે ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઈશ્વરી આજ્ઞા છે કે, જે કોઈએ તમારો વાંક કર્યો હોય તેને ક્ષમા કરવાની ટેવ પાડો. આ ઉપરથીજ હઝરત પેગંબર સાહેબ મહંમદે જ્યારે મક્કા જીતી લીધું ત્યારે કુરેશના જે જે સરદારોએ તેમને ઘણાં દુઃખ દીધાં હતાં અને તેથી જે ઘણું ભય પામી ગયા હતા, કે, અમને હવે કોણ જાણે એ શું કરશે, તેમને છોડી મૂક્યા, અને તેમના વાંક ક્ષમા કરી દીધા. તે સાથે વળી વિશેષમાં શિખામણરૂપે કહ્યું કે, જેઓએ અમારી સાથે ભુંડાઈ કરી

તેઓની સાથે અમે ભલાઈ વિના બીજું કાંઈ કરવાના નથી. તેમજ ખોટું બહાનું કહાડવાની ટેવ નહિ રાખીને માત્ર લોકોનું ભલું કરવું, અને અમારે સારી રહેણી રાખવી એટલુંજ કરીશું. નીતિ જાણનારા કહી ગયાછે કે:—

ગીતિ.

મોટો વાંક ઘણો કદી, તોપણ તેને ક્ષમે ક્ષમાવાળો;
તેની વડાઈ તેથી, અતિશય મોટી ખરેખરી ભાળો.

કહેછે કે, આરબસ્તાનના પાદશાહના કુટુંબીઓને કતલ કરીને એક અપરાધી તે પાદશાહની હજુરમાં પોતાની મેળે આવી રજુ થયો. તેને પાદશાહે કહ્યું કે, આવું તારૂં બેધડકપણું જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગેછે. કારણ મારા કુટુંબ અને મારી બાબતમાં તેં ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો છતાં પણ તું મારી શિક્ષાથી ન ડરતાં નિર્ભય થઈ ચાલ્યો આવ્યો. અપરાધીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હું આ પ્રમાણે આપની હજુરમાં ચાલી આવ્યો, અને શિક્ષાનો ડર રાખ્યો નહિ તેનું કારણ એ છે કે, મારો અપરાધ મોટો છે, તોપણ, આપનામાં ક્ષમા કરવાનો ગુણ છે તે તેના કરતાં પણ મોટો છે. આ તેનું બોલવું પાદશાહને પસંદ પડયું, અને તેનો વાંક ક્ષમા કરીને તેના ઉપર કૃપા કરી. આવો પ્રસંગ જોઈને એક હજુરીએ કહ્યું કે, આવા શત્રુને શિક્ષા કરવાનો લાગ મળ્યો છતાં, આપે તેના ઠગાઈ ભરેલા બોલવાથી ઠગાઈ જઈને બદલો કેમ ન લીધો? પાદશાહ કહે કે, ના. તેમ નથી. મેં મારા મનમાં એમ વિચાર્યું કે, જો હું બદલો લઉં તો મારૂં મન ખુશી થાય અને સંતોષ પામે; પણ જો ક્ષમા કરૂં તો તેનું મન ખુશી થાય એટલે મને કીર્તિ મળે ને પરલોકનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય.

દુહો.

ક્ષમા આપતાં વાંકની, રસ મનમાં રેલાય
શિક્ષા કરતાં થાય રસ, તે તેવો ન ગણાય.

બગદાદના પાદશાહ મામુન ખલીફાનું કહેવું એમ છે કે, કોઈ મને પુછે કે, સ્વાદ શામાં છે? તો હું તેને એવો જવાબ આપું કે,

ક્ષમા કરવામાં; અને તે એમ પૂછે કે, પ્રસન્નતા શામાં છે ? તો તેને હું એમ કહું કે, કોઈના અપરાધની ક્ષમા કરવામાં. વળી તે મને એમ પૂછે કે તમારી ખુશી શામાં છે ? તો તેને હું એમ કહું કે, અપરાધ કરનાર કાલાવાલા કરે તેને અમે જતો મૂકીએ તેમાં.

સિકંદરે આરિસ્ટોટલને પૂછ્યું કે, ફલાણા અપરાધી વિષે તમે શો અભિપ્રાય આપોછો ? તે વિદ્વાને ઉત્તર આપ્યો કે, અય મલેક ! જો અપરાધ કરનારા જગતમાં હોત નહિ તો ક્ષમા કરવાનો સર્વોત્તમ ગુણ છે તે પ્રસિદ્ધિમાં શી રીતે આવત ? ક્ષમારૂપી આરસીમાં અપરાધી પોતાના અપરાધની છાંયા બતાવેછે, ત્યારે ક્ષમાનું પ્રતિબિંબ તેમાં પ્રકટ થાયછે; માટે એ અપરાધી વિષે એમજ વર્તો. કહ્યું છે કે:—

ગીતિ.

અપરાધ છે અરીસો, ક્ષમા દયા બે નિહાળવાજ ખરે;
માટે અપરાધી પર, કટાક્ષ ધિક્કારની કરો ન અરે.

આવું સાંભળી સિકંદરે વળી પૂછ્યું કે, કેવા પ્રસંગમાં ક્ષમા કરવી ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, જ્યારે આપણે શકિતમાન હોઈએ ત્યારે અને શત્રુ ઉપર જય મેળવીએ ત્યારે. કારણ કે, ક્ષમા કરવામાં આવે ત્યારેજ જય પ્રાપ્ત થયાવિષે પરમેશ્વરનો પાડ માનવામાં આવેછે.

એક પાદશાહ પોતાના શત્રુ ઉપર જય પામ્યો. તેને શિક્ષા કરવા માટે તેની હજુરમાં લાવ્યા; એટલે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, હવણાં તું કેવી સ્થિતિમાં છે ? અને હવે તારાથી શું બની શકે એમ છે ? જે તારે કહેવાનું હોય તે નિવેદન કર. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, પરમેશ્વર ક્ષમાની સાથે પ્રિયતા રાખેછે; અને આપ જયની સાથે પ્રિયતા રાખોછો. તો પરમેશ્વરે આપની પ્રિયતાની વસ્તુ જે જય તે આપને આપ્યો, તો આપ પરમેશ્વરની પ્રિયતાની વસ્તુ જે ક્ષમા તે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે મને આપો. પાદશાહને આ બોલવું પસંદ પડયું અને તેને છોડી મૂક્યો. માટે આ જગતમાંના રાજકર્ત્તાએ અપરાધીના અપરાધનો બદલો લેવાનો સ્વભાવ છોડી દઈને અને મનમાંથી તે ઉપરનો દ્વેષ કહાડી નાંખીને એનમાં

રહેવું, અને અપરાધથી લાજ પામ્યો હોય તેના ઉપર બદલો લઈ શકાય એમ છતાં પણ, પરમેશ્વરની કૃપા હોવાને લીધે, ક્ષમારૂપી વધામણીનું તુષ્ટિદાન કરવું. કારણ કે, વિજયી રાજ્યકર્તાની રહેણી આવી હોયછે.

હરિગીત.

આ જગ થયું નિર્માણ ત્યારથી આજ લગીના કાલમાં
સ્વાધીન જે જન ધણી તણા ને ગરીબ ભુંડા હાલમાં,
અપરાધ જે કાંઈ તેમણે જાણે અજાણે જે કર્યા
ડાહ્યા ક્ષમા કરતા ગયા અપરાધ અંતર નવ ધર્યા.

એક પાદશાહના હજુરીએ કાંઈક વાંક કર્યો, તેથી તે શિક્ષાને પાત્ર થયો. ત્યારે પાદશાહે પોતાના ખવાસમાંથી એક જણને અભિપ્રાય પૂછયો કે આનું શું કરવું? તેણે કહ્યું કે, જો આ સેવક આપની જગ્યાએ હોત તો તેને ખરેખર શિક્ષા કરત. પાદશાહ કહે કે, તું જ્યારે મારે ઠેકાણે નથી ત્યારે મારે તારા અભિપ્રાય કરતાં ઉલટું કરવું જોઈએ એટલે તારો અભિપ્રાય શિક્ષા કરવા ભણી છે, તો મારો અભિપ્રાય તેને ક્ષમા કરવા ભણી થવો જોઇએ. કારણ કે, એ માણસને તેના અપરાધે ખોટો દેખાડયો તો મારૂં ક્ષમા કરવું તેને સારો દેખાડશે. કહ્યુંછે કે:—

દુહો.

સેવકનો અપરાધ કદી, મોટો ઘણો ગણાય;
સેવ્યતણી તેપર ક્ષમા, ઉત્તમ અતિ મનાય.

જ્યારે કોઈ અપરાધીથી કાંઈ અપરાધ થયો હોય, ત્યારે તે ક્ષમા રૂપી આશરો માગેછે, તો યોગ્યછે કે, તેને તે તરતજ આપવો જોઈએ. જેથી પ્રભુ પણ ક્ષમા કરનારને પોતાના ભણીથી ક્ષમા કરે.

દુહો.

પ્રભુ પાસથી તું કરે, ક્ષમાદાનઇચ્છાય;
કરીને કૃપા ઉદારતા, કરી દે વાંક ક્ષમાય.

કોઈ રાજાએ એક જણને કામ ઉપર મોકલ્યો હતો, તેનાથી રાજાને ઠીક ન લાગે એવું કાંઈ કામ બની ગયું. રાજાએ તેને ઉંચા કર કરીને

કેદમાં નાંખવાની આજ્ઞા કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને બહુ ધમકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, અહો અધિપતિ, આવતી કાલે સર્વે જગતોના અધિપતિ આગળ જો આપનાં કૃત્યની પૂછપરછ થશે અને કદાપિ આપને તેનો ઉત્તર દેવો પડશે તો આપ કઈ વસ્તુને સહાય લેખે ઓથે રાખશો ? રાજા કહે-છે કે, પ્રભુની ક્ષમાની ઓથ હું રાખીશ, આ સાંભળીને તે બોલ્યો કે, હું જ્યારે આપની પાસે ક્ષમાની ઓથ માગું છું ત્યારે આપે પણ મને તે આપવી જોઈએ. કારણ કે પરમેશ્વર ભણીથી ક્ષમાનો આશ્રય મળવાનો આધાર અધિપતિઓ પોતા ભણીથી બીજાને ક્ષમા કરશે તે ઉપર છે.

દુહો.

હું અપરાધી આપનો, આપ પ્રભુના તેમ;
આપ ક્ષમા કરતાં પ્રભુ, ક્ષમા આપશે એમ.

આવું સાંભળીને પાદશાહે તેને છોડી મૂક્યો, અને તેના અધિકાર ઉપર પાછો મોકલ્યો.

દુહા.

ક્ષમાવાન્ જનને મળે, રિદ્ધિ સિદ્ધિની સા'ય;
ક્ષમા પ્રકાશજ પામતાં, હૃદય પ્રકાશિત થાય.
ક્ષમા બિરાજે જે મને, ફૂલવાડિનોં સમાન;
સરસ સુગંધી પ્રસરતાં, લે દે આદરમાન.
વિશ્વંભરના દ્વારમાં, ક્ષમા મિત્ર લેખાય;
પ્રભુ મિત્ર જેનો બને, તો તું કાં નવ થાય ?

ઉપર પ્રમાણે ક્ષમા રાખવા વિષે કેહેવામાં આવ્યું; પણ તેનો ઉપ-યોગ સીમા ઉપરાંત થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની અગત્ય છે. માટે કહે છે કેઃ—

દુહા.

ન્યાયતણા નિયમો વિષે, વાંકતણી છે સીમ;
અઘટિત ક્ષમા ઘટે નહિ, એવો ન્યાયી નીમ.
અપરાધો અટકાવવા, નિયમતણી છે ભીંત;
ક્યાંસુધી ઘટે ક્ષમા થવી, તેની સમજો રીત.

ગીતિ.

ગુણ ક્ષમાનો સારો, પણ જનને જે દુઃખ અતિ દે ભારે;
તે જનના ઘા ઉપર, ક્ષમા મલમ ના લગાવશો ત્યારે.

છપ્પો.

સાપ ઉપૈર જો દયા, કદી કરવામાં આવે;
તે સૌ માણસ ઉપર, ત્રાસ અધિકો વર્ત્તાવે;
કુટીલ લુચ્ચા હોય, દયા તે પર જો થાય;
ભલા રૂડા જન ઉપર, કોપ કરવાનું ગણાય;
તીખા જેના દાંત અતિ, તે વરૂ પર કરૂણા કરો;
તો બકરા ઉપર ઘણું કરી, કોપ કરોછો બહુ ખરો.

દુહો.

શિક્ષા બદલે જાલ્મને ક્ષમા મળે નૃપ પાસ;
દાઝયા ઉપર ડામ સમ, ત્રાસેલા પર ત્રાસ.

સવૈયા.

છૂટ જેની નહિ ન્યાય નિયમમાં, તેવું પાણી પીવું તોય,
એ અપરાધ ગણાય ન્યાયથી, ભલે બાધ બીજો નવ હોય;
ન્યાય નિયમમાં આજ્ઞા આપી, એવો ઘાત કર્યે નહિ પાપ;
ક્ષમા કર્યાથી નિયમ પળે નહીં, તેની ક્ષમા કરો નહિ આપ.

પાદશાહી રાજનીતિ.

મણિલાલ નભુભાઇ

૭.

સ્વાશ્રય.

જગન્નાથ પંડિતને પોતાના પરાક્રમનું એવું અભિમાન હતું કે તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ રસગંગાધર નામના ગ્રંથમાં દૃષ્ટાંતો આપવા માટે પણ પારકાં કાવ્ય લેવાં ઠીક ધાર્યાં નથી, ને તેણે લખ્યું છે કે "કસ્તુરી

ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો મૃગ શું પુષ્પના ગંધને સેવશે?" પારકા ઉપર આધાર ન રાખવામાં ખરો પુરૂષાર્થ સમજી, રાજમુકુટ તજી ખાખમાં રમતા શ્રીભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે "ગંગાના તરંગની ઝીણથી શીતલ થએલાં, અને વિદ્યાધરાદિ દેવથી રમણીય થએલાં, એવાં હિમાલયનાં સ્થાન શું લય પામી ગયાંછે, કે મનુષ્યો અપમાનયુકત પરપિંડ ઉપર આસકિત ધરી રહ્યાંછે?" સંસારમાં વસવું તો પોતાનાજ બાહુબલે પ્રાપ્ત કરેલા ઉપર સંતોષ રાખવો, ને તેમ ન થઈ શકે તો પારકાના ઉપર આશા રાખી પડયાં રહેવા કરતાં સંસારમાંથી જતાં રહેવું, ને ફળ ફૂલ ઉપર નિર્વાહ કરવો તે સારો, એમ એ કવિના લખવાનો હેતુ છે. આવી વૃત્તિનાં માણસોએજ જગતને ઘણામાં ઘણો ઉપકાર કર્યોછે, તેમ પોતાનાં નામ અમર કર્યાંછે. નાનપણમાંથીજ છોકરાંની ટોળીમાં રમવાના સમયથી પણ પોતે બધાના નાયક થવાની ઇચ્છા રાખનારાં, કે નિશાળમાંના પાઠ કરવામાં "પરીક્ષામાં કોઇનામાંથી જોઈ લેવાશે" એવી આશા રાખવામાંજ પાપ ગણનારાં, મોટપણે અતિ પરાક્રમી અને ઉપયોગી થઈ પડયાંછે. કોણ એ માને કે પહાડપર્વતની બખોલોમાં ઉછરેલો એક હવાલદારનો છોકરો ચક્રવર્તી રાજા થશે? પણ તેજ શિવાજી. કોણ એમ ધારે કે તુલોનના એક ખારવાનો ગરીબ છોકરો આખા યુરોપને ધ્રુજાવશે? પણ તેજ નેપોલીઅન. એક સુતારનો છોકરો એક દિવસ કોઈ ન્યાયસભામાં એક સિંહાસનને રંદો મારતો હતો, ત્યારે તેની કોઇએ મશ્કરી કરી કે એને આટલું ઘસી ઘસીને કેમ સાફ કરેછે?" પેલે છોકરે કહ્યું કે "એક દિવસ મારે એના ઉપર બેસવાની ઇચ્છા છે," તો તે સાંભળીને સર્વને હસવું આવ્યું; પણ ખરેખર તે છોકરો છેવટ તે સિંહાસન ઉપર બેઠો, ને કોર્ટનો જડજ થયો! જેણે વરાળ યંત્રનો ઉપયોગ બનાવ્યોછે તે કોણ હતો? ઇંજનમાં વરાળને જવા આવવાના માર્ગમાં હાલ જે કળ રખાય છે, તે ઠેકાણે એક ઢાંકણું રખાતું તેને ઉઘાડ અડકાવ કરનાર મજુર હતો! પણ તેણેજ હાલની જે કળ તે ઠેકાણે મુકાયછે તે શોધી કહાડીછે! વિદ્વાનો પંડિતો, આચાર્યો, એજ પ્રમાણે ઘણા અપ્રસિદ્ધ સ્થાનથી અકાલે પણ સૂર્યના જેવા પ્રકાશી નીકળ્યાછે. પણ તે સર્વેના પરાક્રમની કુંચી માત્ર એકજ હતી, સ્વાશ્રય. નાનામાં નાની વાતથી તે મોટામાં મોટી સુધીમાં તે બધા લોક સ્વાશ્રય વિના બીજાનો આધારજ રાખતા નહિ.

સ્વાશ્રયમાંજ ઘણાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળેછે; ને તે ગુણોથીજ માણસ સુખી થાયછે, અને પૂજ્ય ગણાયછે. જે મહાનૂ ગુણ સ્વાશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતોષ છે, અને તેનીજ જોડે ધૈર્ય પણ ચાલ્યું આવેછે. સંતોષી અને ધૈર્યવાન સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રમાણિક અને ન્યાયી થાયછે. સ્વાશ્રય, સંતોષ, ધૈર્ય, અને ન્યાય, તથા પ્રમાણિકતા, એટલા ગુણોનું નામજ સ્વતંત્રતા કહેવાયછે. જેની તેની વાતની નાજ પાડયાં કરવી, કે જેમાં તેમાં દોષ કાઢવા, કે સર્વનું અપમાન થાય તેવી ઉદ્ધતાઈ રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્ર છે તે, એટલે સ્વાશ્રયી છે તે ઉદ્યોગી હોય, દયાલુ અને શુદ્ધ હોય, એમાં તો કહેવુંજ શું? ટુંકામાં સ્વાશ્રયથી સદ્વૃત્તિનો ખરો ઉદય થાયછે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાયછે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટું થઈ શકયું નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામદ ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્યરીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયનીજ અપેક્ષા છે, એટલે જો સ્વાશ્રય ન હોય તો તેનું જે મળ્યું હોય તે પણ લાંબું ટકતું નથી. માટે સર્વત્ર સ્વાશ્રયજ વિજયી છે, સ્વાશ્રયજ પુજાયછે, એમ યથાર્થ સમજી નિરંતર આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો, જે આપણાથી થઈ શકે તેની પારકા ઉપર આશા ન રાખવી, જે આજ થાય તેને કાલ ઉપર ન રાખવું, જે સવારે થાય તેને સાંજ ઉપર ન ધકેલવું, ને ક્ષણ પણ ઉદ્યોગથી વિરામ ન પામવો. ભણવામાં, રમવામાં, ખાવામાં, વ્યવહારમાં, ધર્મમાં, સર્વત્ર સ્વાશ્રયનોજ વિજય છે, માટે તેની ટેવ બાળકપણાથીજ પાડવી.

બાલવિલાસ.

૮

યોગ્ય માતા.

યોગ્ય માતા સો શિક્ષક કરતાં પણ અધિક છે. કુટુંબમાં માતા, એ સર્વ હૃદય અને સર્વ ચક્ષુને આકર્ષણ કરનારી છે. એનું અનુકરણ પ્રતિક્ષણ થયાંજ જાય છે. કહેવા કરતાં કરવાની રીતિની અસર માણસ

ઉપર સત્વર થાયછે. ઉપદેશ કથવા કરતાં તેમ કરી બતાવવું વધારે શ્રદ્ધા પેદા કરવાવાળું નીવડેછે. વાણી વિનાનો સિદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો એજ માર્ગ છે. જે ઘરમાં બોલાતાં ઉપદેશનાં વચન, વર્તનદ્વારા પ્રતિક્ષણ ભાંગવામાં આવેછે, તે ઘરમાં ઉછરનાર બાલક કદાપિ ચારિત્રવાળું થતું નથી. નિરંતર એવુંજ બનેછે કે બાલકનું લક્ષ 'કૃતિ' ઉપરજ જાયછે, ઉપદેશ ઉપર—વાણી ઉપર—નહિ. વાણીગત ઉપદેશ સમજવાનું સામર્થ્ય તો બહુ પાકું વય થયા પછી આવેછે; પણ પ્રત્યક્ષ આચારને જોઈ સમજી લેવાની શકિત છે તે બાલ્યથીજ હોયછે. કૃતિ ને ઉપદેશવચન અન્યોન્યથી વિરૂદ્ધ હોય તો લાભ નથી થતો એટલુંજ નહિ પણ ઘણી હાનિ થાયછે; એ રીતિનું અનુકરણ કે લક્ષ કરનાર, નીચમાંનું નીચ દુર્વ્યસન—નામરદાઈનું પ્રથમ લક્ષણ—ઠગાઈ શીખે છે, બેવચની થઈ વાણીમાં સર્વને ઉડાવતાં શીખેછે. બાલક પણ માણસની વાણી અને કૃતિની એકતા વિષે જોઈને સંકલના બાંધી શકે છે, ને માબાપના વર્તન ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપી તે ઉપરથી પોતાના વિચાર બાંધેછે.

અનુકરણ કરતે કરતે સમજવામાં પણ ન આવે એવી સૂક્ષ્મ રીતે માણુસની વૃત્તિ બંધાવા માડેછે, ને દીર્ઘકાલે સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ થઈ નીવડેછે. બાલકની દ્રષ્ટિ નિરંતર તેની માતા ઉપરજ ઠરેલી રહે છે કારણ કે તેજ, તેના પિતાના કરતાં, તેની પાસે વધારે સમય હોયછે. ઘર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે; ત્યાં તેનો અધિકાર નિરંકુશ પ્રવર્તેછે. તેની નાની પ્રજા ઉપર તેનો અધિકાર સારી પેઠે ચાલેછે, ને તે પણ નાના મોટા પ્રતિપ્રસંગે તેનાજ મોં સામું જુએ છે. માતાના આચારવિચારપરજ તેમનું ધ્યાન જાયછે, માતાનુંજ તેઓ અનુકરણ કરેછે. નાના કુમળા ઝાડના છોડની છાલમાં એક બે ઝીણા આંકા ચપ્પુવડે પાડયા હોય તો તે, જેમ જેમ ઝાડ વધતું જશે તેમ તેમ વધીને મોટા થતા જશે. બાલકના મનમાં જે કાપા પડેછે તેનું પણ આમજ સમજવું. ઉમરે પહોચતાં તેજ ઝીણા ઘસારા મોટા જખમ જેવા થઈ રહેછે ને બાલકના ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપેછે. આ પ્રમાણે બાલકોદ્વારા તેમની માતાજ ફરીથી જીવતી થાયછે, એની વૃત્તિ, વાણી સર્વની છાયા તેમનામાંજ જણાયછે. માતાનો સ્નેહ એ કોઈ ઈશ્વરી યોજના છે. તેના ઉપરનો પ્રેમ સર્વને સહજ છે. ગમે ત્યારે—સુખમાં, દુઃખમાં—ગમે તે વયમાં—પણ બાલકો

માતા ઉપરજ દૃષ્ટિ કરેછે. નથી તે આવતાં દુઃખની વીટંબનામાંથી છૂટવાની સલાહ લેવા માટે, કે વિપત્તિની વિષમ વેદનાથી મુકત થવાની સહાય માટે, પણ કેવલ પ્રેમ, સ્નેહ, મમતાના મૃદુભાવથી પોતાનું દુઃખ વીસરવા કે સુખને અધિકાધિક દીપિત કરવા માટેજ માતા આગળ આવેછે.

સ્રીઓનું જે યોગ્ય ગૃહરાજ્ય છે તે યથાર્થ રીતે ચાલે, તો તે ઉપરજ આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા નથી. ઉન્નતિનો મુખ્ય અંશ સ્રીજાતિએ કરેલા સંસ્કારથીજ બંધાયછે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહે છે કે यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्रदेवताः ॥ જ્યાં સ્રીઓની પૂજા થાયછે, ત્યાં દેવતાઓ રમેછે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે સ્રીને પોતાના યોગ્ય વિભાગમાં પૂર્ણ અધિકાર આપી કામ કરવા દીધું હોય તો બહુ સારાં ફલ થઇ, આખા દેશની ઉન્નતિ સુધીમાં પણ તેની અસર ફેલાયછે. પ્રતિગૃહની માતાના ખોળામાં રમતું નાનું બાલક એ ભવિષ્યની પ્રૌઢ પ્રજાનું બીજ છે; ને જે રીતે આ બીજ કેળવાશે તે રીતિની આખા દેશની પ્રજાની સ્થિતિ થશે; માણસની વૃત્તિ ઘડવાના કામમાં સ્રીની સમાનતા કરી શકે તેવો બીજો શિક્ષક નથી. ચારિત્રનું ઔન્નત્ય એજ દેશોન્નતિનું ચિહ્ન છે. એ ઉન્નતિ કરવામાં સ્રીઓનો મુખ્ય ભાગ છે. જેમ ગૃહ, વ્યવહાર. દેશ, તેમણે રોપેલાં ચારિત્રબીજથી ફાલતા વૃક્ષફલે પ્રફુલ્લ અને પરિતૃપ્ત થાયછે, તેમ ઉત્તમ ધર્મવાસના પેદા થઈ, પરલોક સુધારવામાં પણ તેના તેજ ચારિત્રબીજ ઉપયોગી છે. આમ પોતાનું તેમ પોતાના પૂર્વજોનું કે ભાવિ પ્રજાનું સર્વનું ઐહિક અને આમુષ્મિક શ્રેય સ્રીઓનેજ હાથ છે. दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ।

સ્રીઓ નિરંતર પ્રેમદ્વારા શિક્ષણ આપેછે. પુરૂષ એ જનમંડલનું બુદ્ધિસ્થાન—મન છે; પણ સ્રી તેનું પ્રેમસ્થાન—હૃદય છે. પુરૂષ જનમંડલનો નિર્ણેતા છે, સ્રી તેને રસાર્દ્ર કરી પ્રવર્તાવનાર છે; પુરૂષ જનમંડલનું બલ છે, પણ સ્રી તેનું લાવણ્ય, આનુષણ તથા સુખ છે. સ્રીઓની બુદ્ધિ પણ તેમના પ્રેમદ્વારાજ બહાર પડેછે. આમ યદ્યપિ પુરૂષો બુદ્ધિનાં અધિષ્ઠાતા છે, તથાપિ સ્રીઓજ માણસની રસભાવનાને

કેળવેછે—રસભાવનામાંથીજ ચારિત્ર બંધાયછે. પુરૂષનું માનપૂર્વક સ્મરણુ થયાં કરેછે, સ્ત્રીના ઉપર અભિન્ન પ્રેમભાવથી લીનતા થાયછે. પુરૂષ આપણુને જે વાતની શ્રદ્ધા કરાવી શકેછે તે વાત ઉપર સ્ત્રી આપણો પ્રેમ બેસાડી આપેછેઃ—આમ સ્ત્રીદ્વારાજ આપણે ચારિત્રના સ્વરૂપને પામીએ છીએ.

ગરીબમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં પણુ આવી સન્નારી અધિષ્ઠાત્રી હોય તો આનંદ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ચારિત્ર સર્વે સહજમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આબાલવૃદ્ધ સર્વને સારૂ ગૃહ એ સારામાં સારી શિક્ષણુ લેવાની શાલા છે; ત્યાંજ સર્વે, પ્રસન્નતા, ધૈર્ય આત્મયમન, સહાયશીલતા, અને કર્તવ્યતાનાં સ્વરૂપ સમજી અનુભવેછે. એજ સ્થલે વિનય, વિવેક, સર્વ ભણુાયછે. આમ માતાને આધીન હોઈ સારાં ગૃહ તેજ સારા ચારિત્રને ઉછેરનારાં નીવડેછે.

જેમ સન્નારીના અધિષ્ઠાતાપણુામાં રહેલા ગૃહમાં ઉછરેલાં બાલક ઘણુા ઉત્તમ પ્રકારનાં નીવડેછે, તેમ અસન્નારીની છાયામાં ઉછરતાં બાલકનો ભવ ખરાબ પણુ થાયછે. જે નારી જાતે કુછંદી, વઢકણુી, અસંતોષી, અભણુ છે તેનાં બાલક સારાં નીવડનાર નહિ. તેમનામાં તેમની માતાનીજ છાયા પડવાની, અને પાછળની વયમાં ગમે તેટલા સુશિક્ષણુના નિર્મલ જલથી પણુ તે ધોવાવાની નહિ. વિલાયતની એક પ્રખ્યાત "મીલ"ના "રિપોર્ટ" પરથી જણુાયછે કે તે મીલના કારભારીઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે તેમાં રહેવા આવનાર માણુસની માતાવિષે માહીતી મેળવ્યા પછી તેને દાખલ કરવો. જ્યારે વેપાર રોજગારના ધંધામાં હિસાબે લેખાય તેવી રીતે માણુસના ચારિત્રનો આંકડો તેની માતાના વ્યવહારપરથી ઠરી શકેછે, ત્યારે સમજાશે કે માતાની અસર બાળકપર કેટલી હોવી જોઇએ. એટલે સુધી પણુ સિદ્ધ રીતે અનુભવાયુંછે કે બાપ ગમે તેવો નઠારો હોય, પણુ મા સુશીલ ને યોગ્ય હશે તો બાલક સારાં નીવડશે, પણુ એથી ઉલટું બાપ ગમે તેવો સારો છતાં, મા નઠારી હશે તો બાલક સારાં નીવડવાના નહિજ.

સ્ત્રીઓ જે કામ કરેછે, જનમંડલની જે અપ્રતિમ સેવા કરેછે તે ગુપ્ત રીતે ને લોકની દષ્ટિએ ચઢયાં વિનાજ થયાં જાયછે છતાં પણુ કાણુ

કહી શકશે કે તે કશું કરતી નથી ? તેમનાં બાવલાં ઉભાં કરવામાં આવ્યાં નથી, તેમની પૂજા ઘેર ઘેર થઈ નથી, તેમની વાહવા ગવાઈ નથી, પણ તેમનાં કામ, એ બધું જેના જેના વિષે થયું છે, તે સર્વ કરતાં મોટાં છે. ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી 'વ્યાકરણભાષ્ય' કે 'શાકુંતલ' કે 'માઘ'ની રચનારી થઈ નથી; ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ 'રાવણ' કે 'જરાસંધ' કે 'કંસ'ને માર્યા નથી, કે 'સમુદ્રમાં સેતુ' બાંધ્યા નથી; ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણશાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ અને મહત્તમ કામ કરેલુંછે, કેમકે તેમનાજ ખોળામાંથી એ બધું સાધનારા પુરૂષોના બલ ઉર્જ્યાં છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સત્સ્ત્રીપુરૂષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતાં મોટી કરામત છે !

પતિનું વચન પાલવા માટે વાત્સલ્ય પ્રેમનો ઉત્કટ ભોગ આપતી કૌશલ્યાની પ્રેમાર્દ્ર કર્તવ્યપરાયણતાજ રામના મૃદુ પણ પરાક્રમયુક્ત વીરભાવનું બીજ નથી એમ કોણ કહી શકશે ? અમેરીકાની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાર જ્યોર્જ વોશીંગટન, આખા યુરપને ઉથલપાથલ કરનાર નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ, ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપનાર ક્રોમવેલ, પંડિતવર લોર્ડ બેકન, તથા લોર્ડ બ્રુહામ, પ્રખ્યાત જર્મન કવિરાજ ગેટી, શીલર, તેમજ અંગ્રેજ કવિ સ્કોટ, એ સર્વેની માતા ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ ઇતિહાસમાંથી જણાયછે; અને તેમની મહત્તા એ તેમની માતાની સદ્વાસનાનુંજ ફલ હતું, એમ સિદ્ધ થાયછે. સમર્થ ધર્મપ્રવર્તકોમાં પણ માતાની શુદ્ધ છાયા જણાઈછે. કૌશલ્યા અને યશોદાના ઉછંગમાંથીજ કૃષ્ણ ને રામ નીવડયાછે; તેમના પિતા દશરથ તથા નંદને આજ કોઈ ઝાઝું સંભારતું નથી, પણ તેમની માતાનાં તો ઘેર ઘેર પૂજન થાયછે. ક્રિસ્ચીઅન ધર્મ ચલાવનાર ક્રાઇસ્ટના પિતાનું નામ બહુધા પ્રસિદ્ધ નથી. કેવલ તેની માતા "મરીઅમ અથવા મેરી તે ધર્માનુયાયીની પુજા પામેછે. શૂરા રજપૂતો, જે યુદ્ધમાં પડી કેસરીઆં કરતા, તે તેમની માતાના ધાવણનું શૌર્ય હતું. યુદ્ધથી પરાંમુખ થયેલા પુત્રનું મોં ન જોનાર માતા ખરા પ્રેમથી, ધર્મથી, શૌર્યથી યુક્ત હોવીજ જોઈએ ! આપણા દેશના મુસલમાન પાદશાહમાં અકબરની માતાની છાયા અકબરમાં હતી એમ કહેવાય-છે, અને શિવાજીએ પણ મુસલમાનને નિર્મૂલ કરવાનું પાન પોતાની

માતાના દૂધમાંથી કર્યું હતું એમ જણાયછે. આમ માતાની સચ્છાયા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આથી ઉલટા દાખલા પણ ઘણા છે. પ્રસિદ્ધ કવિ લોર્ડ બાયરનની માનો સ્વભાવ કરડો તથા ખરાબ હતો, ને તેનીજ છાયા એ કવિના ચીડીઆ તથા ક્રોધી સ્વભાવમાં નિરંતર જણાતી. લોકોમાં જે વાત ચાલેછે કે કોઈ ફાંસીએ ચઢનાર પુત્રે પોતાની માતાને પાસે બોલાવી તેનો કાન કરડી ખાધો હતો તે પણ આ સિદ્ધાંતનાજ ઉદાહરણરૂપ જાણવી.

આ પ્રમાણે સર્વથા ગૃહની, કુટુંબની, ગામની, દેશની, સર્વની ઉન્નતિનું મૂલ સન્નારીરૂપ શુદ્ધ માતા એજ છે.

સર્વ ગૃહસંસ્કારનો આધાર માતા ઉપર હરેછે, ને સારી માતાથી સારાં પરિણામ અને નઠારીથી નઠારાં પરિણામ પણ અનુભવાયછે. ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, કે માતાની સુબુદ્ધિ અને સુશીલતા ઉપર મુખ્ય આધાર છે. પુરૂષને સુશિક્ષણની જેવી ને જેટલી અપેક્ષાછે, તેવી અને તેટલીજ અપેક્ષા સ્ત્રીઓને છે જેથી એકની બુદ્ધિ સ્ફુરિત થઈને વ્યવહારમાં કામ આવેછે તેથીજ બીજાની પણ થઈ તેટલીજ ઉપયુકત થાયછે. સ્ત્રીઓને પોતાનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા રાખવાની ટેવ, તથા સર્વ વ્યવહારમાં દૂરદર્શીપણું, એ બે ગુણ ઘણા ઉપયોગીછે. તે ઉપરાંત કરકસરની ટેવ પણ અમૂલ્યછે. એ સર્વ જેથી વધે તેવા શિક્ષણનો તેને ઘણો ઉપયોગછે. છતાં સ્ત્રીપુરૂષના વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતેજ જુદા હોવાથી સ્ત્રી પુરૂષનું શિક્ષણ અમુક વય સુધી એક હોઈ શકે, પણ પછી જુદું પડવુંજ જોઇએ. સુશિક્ષિત માતાઓ આ પ્રમાણે પેદા થાયછે. તેમ થવાથી દેશની ઉન્નતિનાં બીજ રોપાયછે. જે જે દેશ પાયમાલ થયાછે, તે તે દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર લોકો ધ્યાન ન આપવાથી તેમ થયુંછે, માટે સ્ત્રીની ઉન્નતિમાંજ સર્વની ઉન્નતિ છે એમ જાણી જેમ બને તેમ દેશમાં સન્માતાની વૃદ્ધિ થાય એવો પ્રયત્ન સર્વેએ કરવો જોઈએ. .

આ પ્રકારે યોગ્ય માતાઓ જે ઘરમાં હોય, તે ઘરના સંસ્કાર બાલકનામાં અતિ ઉત્તમરૂપે જડાયછે. અને મોટપણે ચારિત્રરૂપે સ્પષ્ટ થઈ, એવા મનુષ્યદ્વારા સંસારને દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડેછે. ચારિત્રનું નિદાન ઉત્તમ ગૃહસંસ્કારછે, ને તેનો આધાર માતા ઉપરછે.

ચારિત્ર.

———

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

૯

રાજમહેલ.

રાણા ભૂપસિંહનો રાજમહેલ એક મોટા બગીચાની વચ્ચોવચ હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીંતમાં બુરજોનું અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાંગરા હતા. ભીંતની ઉંચાઈ દશેક હાથ હતી. ભીંત પર ચડાવેલો ચુનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો થઈ ગરતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વળ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાંધી કડીઆઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાંના ઉંચાં ઝાડોનાં લીલાં પાંદડાંનું વન ભીંતોને ખભે ચડી ડોકીઆં કરતું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઈ ગયલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ડાળીઓ ખખડતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાથે અથડાઈ તેમને પણ ખેરવી દેઈ પોતાના જેવાં કરવા મથતી હતી. કેટલાક ઉંચા આંબાને મથાળે રાતા મોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં નહાતાં નાચતા હતા, લીલા વનમાંથી ફૂલની ધોળી કળી નીકળે તેમ આ ઝાડોની વચ્ચોવચ મહેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બાગ અને ચાર પાસની ભીંતો કરતાં મહેલની સંભાળ વધારે લેવામાં આવતી હતી. મૂળ બે માળનો મહેલ હતો તેમાં ભૂપસિંહના વારામાં બીજા બે માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને ઝાડો ઉપરથી તેજ દેખાતા હતા. પડવાની બીક ઓછી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર નાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઓછો રાખ્યો હતો. ચોથે માળે તો એકજ શયનગૃહનો મોટો ખંડ હતો અને તેને બુદ્ધિધનની સૂચના પ્રમાણે ઘુંમટાઈનો ઘાટ આપ્યો હતો. એ શયનગૃહને ચારે પાસ કાચની તકતીએ ભીંતને ઠેકાણે હતી. હોડ બે હાથેલીથી મોટી તકતી

ક્વચિતજ હતી અને સીસમના ઘરમાં બેસાડી હતી. કેટલીક તકતીઓ ચોખંડી, કેટલીક લંબગોળ, અને કેટલીક છપાસાંવાળી એમ જુદા જુદા આકાર હતા. અંદરથી રાતા કસુંબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને કેટલીક બારી આગળ એ પડદાને ઉઘાડા રાખ્યા હતા. તે કસુંબાના દ્વાર કોઈ ઠેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈક ઠેકાણે ચતુષ્કોણ હતાં. કેટલેક ઠેકાણે કાચ રંગીન પણ હતા. એ આયના મહેલ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં તેનું પ્રતિવમન તીવ્ર થતું અને મહેલ બહાર—ભીંત બહાર—નીચે ઉભેલા જોનારની આંખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિફલ સહી શકતી ન હતી. કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડી ચણીઓ પહેરનારી કાઠીઆવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો રાજમહેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણીઆના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેફા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાડો દેખાતાં હતાં, અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સૌને માથે માથાની પેઠે મહેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતું. એ નારીની સેંથીના આમલા છેડાપર બોર મુકયું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોંપરનાં છુંદડાં—ત્રાજવાં—જેવા લાગતા હતા.

આ મહેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળગતા જતા આકાશ-ઘુમટ નીચે એકાંતે એકલા ઉભેલા આ મહેલ ભણી પાસે પાસે આવતો પુરુષસંઘ આઘેથી ઉંચું જોઈ ચૈત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના તડકામાં ક્લાંત થતો હતો, સૌનાં મોં રાતાંચોળ બનતાં હતાં; પરસેવો વળતો હતો; અંગરખાં ભીનાં થતાં હતાં, અને મહેલ પાસે આવતાં—છાંયડો પાસે આવતાં—પગનું જોર વધતું જતું હતું. તડકામાં રમી રમી ખાવાનો વખત થયે—પેટમાં કુકડાં બોલતાં—રમતીઆળ બાળક સઉ સાથ છોડી ઘરભણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર છોડી રાજમહેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડતું હતું અને ખટપટનાં ઝુમ્ખાં ચિત્ત ફળ ચાખવા તળે ઉપર થતાં હતાં. ઘણી ગાડીઓ વચ્ચેથી આગળ નીકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દીવસ હોવાથી આવતા

નિરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંઘમાંથી જુદો પડતો અમલદારોનો નાનો પણ સજડાસજડી થતો સંઘ આગળ નીકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગ આપતા હતા.

આવતા સરઘસને સમાસ આપે એવો મોટો ભીંતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મોટાં કમાડ જાડાં અને લોખંડના ચાપડાથી નીચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી જડી દીધેલાં હતાં. દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં ટકોરખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબારના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મૂકી, નગર સુધી જણવતા. આખી ભીંતની જોડે અંદરથી ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા બુરજોમાંથી તોપો ગોઠવાય એવી જગા અને કાણાં હતાં. જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચડવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજાપરની મેડીમાંથી ઓટલાપર જવાનાં બારણાં હતાં; મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સિપાઈઓ સૂતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ઘસી તાજી રાખતા, બંદુકો ગોઠવી મૂકતા, અને ચોકી કરતા. આજ તેઓ દ્વારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખડા થઈ ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા. એકબે સવારો અંદર બહાર આવ જાવ કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેઠા એટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલાં પાંદડાંથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાંકડી નેળો નજરે પડતી હતી. નેળોની આસપાસ કોસના વહેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકો હતી, તેમાં ચકલીઓ અને ખબુતરો ઠેકાણે ઠેકાણે ચાંચો બોળતાં હતાં, નહાતાં હતાં, અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અભિન્ન અવિચ્છિન્ન ચીકાર શબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો; અને નેળોમાં ઉભેલા તથા ફરતા કામ કરતા માળીઓ અને મજુરોનાં અર્ધાં ઉઘાડાં, તરી આવતી રગોથી ભરપુર, અને બળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના બાગથી અસંવાદી ન હતાં. આ સ્થળે ઈશ્વરરચના ઉપર માનવોની કારીગરીએ ડહાપણ-ઘેલાપણું ઘણું ઓછું કર્યું છે અને જુના વખતના સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ઘસાયો નથી; બીજા આવા વિચારો મુંબઈમાં ઉછરેલા

મુંબાઈના કૃતિમ બાગબગીચાના અનુભવી નવીનચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચીતાર નાટકરૂપે તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીરતાનું પ્રતિબિમ્બ પડયું.

ચોપાસ, જામફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ. એવાં એવાં ફળનાં નાનાં મ્હોટાં ઝાડ હતાં. કંઈ કંઈ ઠેકાણે જુદા જુદા રંગનાં ફળ લચી રહ્યાં હતાં. જુદા જુદા રંગના અને જુદી જુદી વાસનાવાળાં ફૂલ ઘણે ઠેકાણે આંખ અને નાકને ઈશ્વરી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતાં. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોપટ, મોર, કોયલ, ચકલી અને ખબુતર ઉડતાં, ફળ ખાતાં અને વેરતાં, અને પાંખના ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાંભળનારનો કાન ભરી મુકતાં. માત્ર આંખનેજ ઠારનારી શોભાથી ભરેલા મુંબાઈના બાગની નવીનચંદ્રને દયા આવી. તેનું ગંભીર થયલું અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું. ઉંચાં એકાંત ઝાડ, ઉંચો એકલો મહેલ, સર્વને ઢાંકતું તપતું ત્રાંબા--પીત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સર્વેની વચ્ચે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવો ડુબેલો પોતેઃ એ જોઈ નવીનચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

૧૦

માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી.

ગુણસુંદરી સુવાવડમાં સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવશ રહી. સઉએ પોતપોતાનું કામ તે વખતમાં ઉપાડી લીધું અને બેચાર દિવસ તો કામ સારી રીતે ચાલ્યું; પણ ધીમે ધીમે ગૃહયંત્રનાં સર્વ ચક્ર શિથિલ પડયાં અને એ યંત્રની સંભાળ રાખનારીની ખોટ અને કિંમત જણાવા લાગી. પ્રથમ તો ઘરનાં સર્વ માણસને પોતપોતાની બાબતમાં જરી જરી અગવડ લાગવા માંડી. માનચતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને બીજા કામમાં ગુંથાવું પડયું, એટલુંજ નહીં પણ એ સરભરા પર દેખરેખ રાખનારી સુવાવડમાં પડી અને તેની ચતુરાઇ, ધીરજ,

મોંની મીઠાશ અને અંતરનું વહાલ, વગેરે દેખાડનાર કોઇ રહ્યું નહીં અને ડોસો અકળાવા લાગ્યો. ઘરનાં કામમાં વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સંભાળ એવીજ રહેતી. ધર્મલક્ષ્મીથી હેરોફેરો થતો નહીં અને જરી જરી હેરોફેરો ગુણસુંદરી સારૂ કરતી, પરંતુ પોતાની દેવસેવામાં હરકત પડવાથી એ હેરોફેરો•કોઈ વખત થતો નહીં; અને સઉનું કામ તે કોઇનું નહીં એમ થતાં સુવાવડીનું ખાવાપીવાનું પણ મોડું વહેલું થતું; એટલુંજ નહીં, પણ તેના બાળકની પણ સંભાળ લેવાતી નહીં. એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે માનચતુરનું ઔષધ બપોર થતાં સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું નહીં. જમવાની વખત તો થાય શાની? અને ડોસો આકળો થઈને લાકડી લઈ છાનોમાનો ઘરમાં સર્વ શું કરેછે તે જોવા ફરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો વિદ્યાચતુરની મેડીએ ચડયો. વિદ્યાચતુર પોતે બહારથી આવેલો પણ ભૂખ લાગવાથી પલંગમાં સુઈ રહ્યો હતો અને ઉંઘી ગયો હતો. તેના પલંગપર માકણની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી, અને મેડીમાં વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો. સઉને ગાળો દેતો દેતો ડોસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુઃખબા રસોઈ કરવા નહાઈ હતી અને સઉ તૈયાર જેવું હતું પણ શાક સમાર્યા વિના પડી રહેલું, અને સામું જોઈ દુઃખબા પણ બેસી રહેલી. ડોસો વધારે ક્રોધમાં આવી ત્યાંથી ચાલ્યો અને પરસાળભણી ગયો તો ત્યાંની મેડીમાંથી ગાનચતુરનું ગાયન સંભળાયું અને નીચે ચંડિકા હીંચકાપર સુતી હતી તેની સાથે હાથમાં સાવરણી લેઈ ચંચળ વાતો કરતી હતી; તે બેમાંથી કોઈએ વાતના રસમાં ડોસાને દીઠો નહીં. ગજાર ભણી જાયછે તો સુંદર બિચારી એકલી ઘડીમાં સુવાવડીનું ઔષધ તૈયાર કરે અને ઘડીકમાં ઘોડીઆમાંના બાળકની સંભાળ રાખે, અને ગુણસુંદરી ખાટલામાં સુતી સુતી ભુખે પેટ દાબતી સુંદરને સૂચના આપે. ક્રોધ હતો તેમાં દયા ઉમેરી ડોસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાશીમાં છોકરાં ધમ્માચકડી કરે; ઘરનું બારણું ઉઘાડું તેમાં આવી શેરીનું કુતરું જીભ કહાડી હાંફતું હાંફતું ઉભેલું, અને બારણે સામે કુવો હતો ત્યાં પાણી ભરવા ગએલો ચાકર કોઈની સાથે ગપાટા મારે. ડોસો કુતરાને હાંકી, બારણું વાસી ધર્મલક્ષ્મીની ઓરડી ભણી ગયો. ડોસી દેવસેવામાં હતાં. દહાડો ઘણો ચડયો હતો તેથી દેવના દીવામાંથી ઘી અને વાટ બે થઈ રહ્યાં હતાં, દીવો ઠેર ગયો હતો, અને દહેરાસરપરના ગ્રાડીઆંપર ડોસી રૂ, ઘી, અને દીવાસળી શોધતાં હતાં અને

ડોસો બારણામાં ઉભો હતો તેના ભણી એની પુંઠ હતી. સઉની રીસ ડોસાએ ડોસી ઉપર કહાડી. બોલ્યા ચાલ્યા વિના વગર નહાયલા ડોસાએ દહેરાસરના પાલખાને અડકી બધા દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ધસારો માલમ ન પડે એવી રીતે નીકળી જઈ ઘરના ટાંકા આગળ જઈ તેમાં દેવને પધરાવવા વિચાર કર્યો. પણ કાંઈક વધારે શાંત વિચાર થવાથી તેમાં ન નાંખતાં પાણી પીવાની ગોળીમાં બધા દેવને 'નાંખી દઈ છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે જઈ સુઈ ગયો અને શું તાલ થાયછે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસીને દીવાસળી જડી અને તેણે દીવો પ્રકટાવ્યો અને પાલખા પાસે દીવો મૂકેછે તો દેવ ન મળે. ડોસીના દિલમાં ત્રાસ પડ્યો અને ચમકી પાલખાની તળે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યાં. ભક્તિવાળી ડોસીને સમજણ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો. ડોસી દેવસેવાની ઓરડી બહાર આવ્યાં પણ ત્યાં કોઈ હતું નહીં. "બારણું ઉઘાડી અંદર આવી દેવને કોઈ છાનુંમાનું ચોરી તો નહીં ગયું હોય? મારૂં ધ્યાન બીજી પાસ હતું"—આ વિચાર થતાં વધારે ફાળ પડી અને બારણું ઉઘાડે તો ડોસાએ કહાડી મૂકેલો કુતરો ઉભેલો અને કુવે ચાકર ગપાટા મારે. "કોઈ ઘરભણી આવ્યું હતું?" એમ ચાકરને પુછ્યું અને ધમકાવી તેને ઘરમાં બોલાવ્યો. ઘરમાં પાછાં ફરી અકળાઈ બૂમ પાડી: "ચંચળ! ચંચળ! આ જોને મારા દેવ ક્યાં ગયા?" બૂમ સાંભળી હાથમાં સાવરણી ઝાલી ચંચળ આવી, તેની પાછળ ચંડિકા, તેની પાછળ સુંદર, બીજી પાસથી દુઃખબા, અને ઘરનાં છોકરાં સઉ આવી ચોકમાં ભરાઈ ગયાં. પૂછાપૂછ અને શોરબકોર થઈ રહ્યો. એક પાસથી ગાવાનું બંધ કરી ગાનચતુર આવ્યો અને બીજી પાસથી વિદ્યાચતુર સફાળો જાગી દાદરપરથી ઉતર્યો. દેવ ક્યાં ગયા તે વિશે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો અને ઉત્તર થવા લાગ્યા અને સૂચનાઓ તથા શોધાશોધ થઇ રહી. દુઃખબા કહે કોઈ છોકરાં દેવને રમવા લઈ ગયાં હશે. ચંચળ અને ગાનચતુરને એમ વિચાર થયો કે ઉંદર તાણી ગયા હશે, વિદ્યાચતુર કહે "પાલખામાંથી ગરબડી ગયા હશે—આસપાસ ફરી શોધો" છેવટે ડોસો આંખો ચોળતો ચોળતો લાકડીપર ટેકી બહાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: આ શું તોફાન માંડ્યું છે? ઘરમાં ન કોઈને ખાવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા. એક વાગી ગયો ત્યાંસુધી જાણે ઘરમાં ભાઈરંજ ન હોય તેમ નથી

કોઈ પૂછતું કે ખાવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ કહેતું કે જમવા ઉઠો ! ” વિદ્યાચતુર કહે “ પિતાજી, માતુશ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ ભાંજગડ છે. અચિંત્યા પાલખામાંથી કયાં ગયા તે જણાતું નથી. ”

માનચતુર—“ દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહીં જડવાના હોય તો નહીં જડે. પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માના પેટની ચિંતાફિકર હોય કે ન હોય ? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને દહેરાસર વાસેલું હોય તેમાંથી અદૃશ્ય થાય તો ઉઘાડા પાલખાનું શું પૂછવું ? ચાલ, દુઃખબા, અમને જમાડ તરત; એને તો દેવ જડશે ત્યાંસુધી લાંઘણો કરવી પડશે.

ડોસીને એક દુઃખમાં બીજું દુઃખ આ વચન સાંભળવાનું આવ્યું. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમાં પણ ઇષ્ટદેવને · તિરસ્કારઃ આ સાંભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલીઓવાળી આંખોમાં ધર્મલક્ષ્મીને આંસુ ભરાયાં. અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, “ અરેરે, આવાં નાસ્તિક વચન ન બોલતા હો તો શું થાય ? સતજુગમાં દેવની સેવા કર્યાનું ફળછે તેથી વધારે ફળ કળજુગમાં દેવસેવા કરાવ્યાનું છે. આ અવતાર આટલું આટલું દુઃખ તમે ખમોછો અને હું ખમુંછું ને આવતે અવતારે પણ ખમવું છે ? આપણે તો એક બીજાનાં પુણ્યપાપનાં ભાગીઆં છીએ. તમારાથી થતું નથી ને મારે હાથે થવા દેતા નથી ! બળ્યું આ પેટ ને બળ્યા આ ધોળા વાળ ! પેટે દેવની નિંદા કરાવી ને ધોળા વાળે પણ દેવનું સ્મરણ ન કરાવ્યું ! દેવસેવાનું પુણ્ય હશે તો આ છોકરાં પણ સારાં ઊઠશે. કંઈ તો વિચાર કરો. દુઃખબા ! ચંચળ ! ચંડીવહુ ! આ તમારા પાપને લીધે મારે આ વચન સાંભળવાં પડયાં ! નાની વહુ ઘરમાં હરતી ફરતી હોય તો મારે આ વખત ન આવે !—તમે મહીનો માસ પણ ઘરની સંભાળ ન રાખી શકયાં—ચંચળ ! દેવ કયાં ગયા તે હું સમજીછું; તારા બાપનો સ્વભાવ તને ખબર છે. જા. એમને અને સઉને જમાડ, મારે તો દેવ જડે ત્યાંસુધી જમવું નથી. ” આંખે આંસુ ન માય એમ રોતાં રોતાં ડોસી દેવના પાલખા આગળ બેસી રોયાં અને આખરે પાલખા આગળ નાકલીટીઓ તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં: “ મહારાજ, ક્ષમા કરો. એમના કર્મ સામું જોશો નહીં—એમનું પાપ મને આવજો ને મારું પુણ્ય એમને જજો ! પણ ક્ષમા કરો ! ”

ઘરમાંનું સર્વ મંડળ ભરાયું હતું તેમાં સઉની સાથે લડતો લડતો ડોસો સઉને ધમકાવવા લાગ્યો. દુઃખબા સામે આંખો કહાડવા લગ્યો, ચંચળ સામે ઓઠ કરડવા લાગ્યો. ચંડિકા સામે દાંત પીસવા લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ ઉગામવા લગ્યો; વિદ્યાચતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહીં માટે તેની પુંઠ કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો, સુંદરગૌરીના સામું જોયું નહીં; અને ઘરની અવ્યવસ્થા બાબત પોતે જેટલું સુતાં સુતાં જોયાં કર્યું હતું અને જેટલાં જેટલાં જેના અપલક્ષણ હતાં તે તે તેમને સઉતે ધમકાવી ધમકાવી કહી બતલાવ્યાં અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી. આખરે સુંદરગૌરીને ગુણસુંદરીની તપાસ રાખવા ગજાદમાં મોકલી દીધી અને ચંડિકાને તથા પોતાની બે દીકરીઓને લાકડી ઉગામી ઘર બહાર કહાડી મુકી સાંકળ દઈ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે "આપણે સઉને સારૂ જમવાનું તૈયાર કર—રાંડોને તો આમજ ઘટે." વિદ્યાચતુર નાનપણમાંથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનું આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવાનો વારો તેને આજજ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આભો બની, હડપચીએ હાથ દઈ, શું કરવું કે કહેવું તે ન સુજવાથી દિઙ્મૂઢ જેવો બની પોતે ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. બહાર લોકો ભરાઈ ગયા અને બારણાં હચહચાવી મૂક્યાં. નાટક વધી ગયું જોઈ, ડોસો હાથમાં નથી એવું સમજી, આખરે ડોસી દેવમંદિર છોડી પાછાં બહાર આવ્યાં. આંસુ લોહી નાંખ્યાં. મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડોસાનો સ્વભાવ વર્તી જનારી ડોસીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડ્યો. ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામાં આગ્રહ ધરનારો પતિનો સ્વભાવછે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોજા પેઠે અત્યારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામા થવા કરતાં તેને વશ થવાથી તેના હેલારાનું બળ ઓછું લાગશે એ ભાન ડોસીને આવ્યું. એ ભાન આવવાની સાથે ડોસીની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સ્વચ્છ બની, ડોસાના વચનમાં સત્ય હતું તે સમજાયું, ઘરની અવ્યવસ્થા દૃષ્ટિ આગળ તરવા લાગી, તેનો ઉપાય પોતાનાજ હાથમાં આવે એવો હતો તેને લીધો, હૃદયને શાંત કર્યું, મુખ ગંભીર કર્યું, કુટુંબનું હિત જાળવવું એ પણ એક ધર્મ છે એવો વિચાર થયો, એ ધર્મ સાચવવાથી ઘણા જીવને સુખ થાય છે એ દેખાયું, ઘણા જીવનું કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી મોટો કેમ ન ગણવો એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને વહાલી

છે અને સર્વ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વંભર તેને એજ ધર્મ સઉથી વહાલો હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થતાં તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડોસી દેવનું દુઃખ ભૂલી પતિદેવ ભણી ચાલી; ઘરની અવ્યવસ્થા, પતિનાં વચન, ઘરબહાર જાગી જતો ફજેતીનો ખેલ, અને કુટુંબનાં સર્વ મંડળનું દુઃખ—આ સર્વ સરોવરમાંથી નીકળતી કુટુંબવત્સલતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં ડોસીની બુદ્ધિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્ર પાસે જતાં પોતાનો પટ વધારે વધારે પહોળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા જાણી વળતી વળતી ડોસી પોતાના અંતઃકરણને વધારે વધારે ઉદાર કરવા લાગી. તેનામાં થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાંજ તેનો પતિ સમજી ગયો. ડોસાના મનનો અર્થ મનમાં સિદ્ધ થયો જણાયો.

ડોસી નાનપણથી ધર્મસંસ્કારનું બંધન પામી હતી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીજાતિમાં કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતાં તેમની બુદ્ધિ—તેમનાં શરીર પેઠે—વહેલી પક્વ થાયછે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી એક દૃષ્ટાંત હતું. છેક નાનપણમાંથી તેના હૃદય ઉપર જે જે સંસ્કાર પડતા તે તરત એ ગ્રહી લેતી. એના બાપ ધર્માંધ હતા અને તેના ઘરમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાંથીજ વજ્રલેપ થયા હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતું ત્યારે તો શેરીની સર્વ કન્યાઓમાં ધર્મલક્ષ્મી જેવું બીજું કોઈ ધર્મિષ્ઠ ગણાતું ન હતું. એનામાં સારી બુદ્ધિ છતાં આ ધર્મસંસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્માંધ બનત તો તેના ઘર પ્રમાણે કાંઈ નવાઈ ન હતી. પણ માનચતુરના ઘરમાં ગયા પછી એને, માનચતુરને દેશપરદેશ નોકરીમાં આથડવું પડતું, તેની સાથે ફરવાનું થતું અને પરદેશમાં ધર્મલક્ષ્મીના સંસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમાં વળી માનચતુરનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવાં પડતાં હતાં. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું હતું, અને કન્યાવયમાંથીજ ઈશ્વરે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપી ન હત તો ધર્મલક્ષ્મીનો પતિ સાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવું કહેતા કે "આવા માનચતુરનો મિજાજ ધર્મલક્ષ્મીજ જાળવે-બીજી હોય તો એમા ઘરમાં ઘણીવાર પણ ટકવા ન પામે." ધર્મિષ્ઠ છતાં ધર્માન્ધ ન બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ઘરમાં વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અગ્નિ જેવા પતિની પ્રીતિ

મેળવી છેવટ સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસંસ્કાર છેવટ સુધી જાળવી રહી; આ સર્વ અદ્‌ભુત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વત્સલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાંતિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉંચી કુલીનતા તે સર્વનું દુર્લભ ફળ હતું. એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસંગે આવિર્ભાવ થતો વિદ્યાચતુરે આજ પ્રથમજ જોયો અને એ જોતાં જોતાં આ ગુણવાળી માતાથી પોતાનો જન્મ છે એ વિચારથી એનું હૃદય ગર્વવડે ફૂલવા લાગ્યું.

ડોસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેનાં અવયવમાત્ર કંપતાં હતાં. તેની આંખમાં લોહી તરી આવ્યું અને ભાળે ભ્રૂકુટી ચડી આવી,–જાણે નરસિંહાવતાર પ્રકટ થયો. દેવને થયેલા અપમાનથી ડોસીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતાં પણ તેના મુખપર સ્મિત તો ન ફરકી શકયું, પણ એ પોતાની વેદના ઢાંકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી. તેનું શરીર વૃદ્ધ પણ બાંધી દડી જેવું હતું. ધીમાં પણ સ્થિર પગલાં ભરી, ગંભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી, તેનું વૃદ્ધ હૃદય ધડકતું દેખાતું હતું, દાંતના આધાર વગરના ગાલ અંતરના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જુવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અંદરથી ચળકતી આંખ ઉપર પાણીનું પડ બંધાયું અને નિષ્કલંક ધોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાંકીચૂકી કરચલીઓ ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌભાગ્ય ચિહ્નનું કુંકુમ ભીનું કરવા માંડયું.

“હા, હું તમારો ભાવાર્થ સમજી. હું શું કરું? મારો સ્વભાવછે તે દેવસેવામાં ચિત્ત પરોવાયછે ત્યારે ઘરસેવાપર રહેતું નથી. મારો વાંક હું કબુલ કરૂંછું. પણ આટલો બધો કોપ ન ઘટે–ત્રણ જણીઓને બહાર કહાડી તે ધેડફજેતી થાયછે ને લોક બારણે ભરાયાછે.

ડોસી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણાં ઉઘાડી ત્રણને ઘરમાં બોલાવી લીધી. ડોસો દ્વારભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી કહાડી, બારણાં બંધ કરી, પાછો આવ્યો.

“જા! દેવને પાણીની ગોળીમાંથી કહાડી લે! આજ તો ગોળીમાં નાંખ્યા, પણ હવે ભૂખે મારીશ તો કુવામાં નાંખીશ:” ડોસો વિકરાળ

અને રાતીચોળ આંખો કરી બોલ્યો. એના ક્રોધને શમતાં શમતાં કલાક લાગતો હતો. ડોસી બિચારી પાણી ભરેલી ગોળીમાં હાથ ઘાલી દેવને લઈ આવી—બીજાં બધાંમાંથી કોઈને ડોસીનું એટલું કામ કરવું ન સુજ્યું, દેવને દહેરાસરમાં લઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતાં કરતાં છાતીસરસા ચાંપી, પાછા પાલખાપર પધરાવી, ઘરકામમાં વળગી અને આજથી ધર્મલક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ઘરનો સંસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડયો દેખાયો. પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાંખ્યા તે વાતનો ડંખ ડોસીના દિલમાંથી મરણસુધી ગયો નહીં.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨જો.

૧૧

ગોષ્ઠીવિનોદ.

મધુમક્ષિકાના સોંપેલા રાજકુમારને રાજાએ પોતાથી આંગળીએ લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજા બાળકની સાથે ગોષ્ઠીવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો.

" કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે ? "

મણિ૦—" માતાજી વિના તો નહીં ગમે, પણ આપને માતાજી " વિના રહેવું પડે છે તેમ અમે પણ રહીશું."

મધુ૦—" મહારાજ, એ ઉત્તરમાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આપ " અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સધર્મ છે. સર્વ મર્મ જાળવી " બાળકે બાળભાષામાં આપેલો ઉત્તરજ કહી આપેછે કે મોટપણે " એ રત્નનગરીના રાજાઓનું ધર્મવૈચિત્ર્ય જાળવશે."

મલ્લ૦—(પ્રસન્નમુખે બાળકનો હાથ ઝાલી) " અમારે તો રાજ્ય " કરવું પડેછે—તમે શું કરશો ? "

મણિ૦—"આપ રાજ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે "રાજ્ય આમ થાય. આપની સાથે રહીશું, આપ દેખાડશો તે દેખીશું, "ને આપ કહેશો તે કરીશું."

"મધુ૦—"મહારાજ, બાળકે તો રાજવિદ્યાનું માગણું માગી લીધું:- "તે આપવું એ હવે આપના અધિકારની વાત."

બાળકે હાથ ઉંચો કરી દાસીનું મુખ ડાબ્યું.—"મધમાખ, અમે "રાજાજી જોડે વાત કરીએ તેમાં વચ્ચે ગણુગણવાનું તને કોણે કહ્યું "છે?--તારે અમારી વાતમાં બોલવું નહીં."

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસો ડાબવા લાગી અને તેમ કરતાં કરતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તેને ડાબતી ડાબતી છોડી દેતી તે બોલી: "ઘણું જીવો, કુમાર!—મહારાજ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઉગ- "તો ઉગતો તિમરને આઘું ધકૂકેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઉગતા "રાજકમાર, રાજવિદ્યાનો આરંભ કરતાં પહેલાં આજથીજ, મજ જેવાંનો "અધિકાર બંધ કરેછે ને કહેછે કે મારી પાસે अबला प्रबला નહીં "થાય."

મણિ૦—"મધમાખ, હજી તું, ગણુગણુતી રહેતી નથી ને કહ્યું કરતી "નથી."

"મધુ૦—"તે આપ મને શું કરશો?"

મણિરાજ પિતાભણી જોઇ બોલ્યો: "મહારાજ, માતાજીએ કહ્યું છે "અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજાજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો?"

મધુ૦—(હસી પડી) "ત્યારે આપનું બળ તો થઈ રહ્યું કે?"

મણિ૦—"હું તારી સાથે બોલીશ નહી."

મધુ૦—"મહારાજ બાળકે આજ્ઞા કરવી જાણી, આજ્ઞાભંગની "અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોંપી, અને "સ્ત્રીજાતિને બાળકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી--મારી સાથે અબોલા "લીધા! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષનો અંતર્ભાવ આ બાલક--બીજમાં "હતો તે બીજના અંકુર આજ આપરૂપી સૂર્યના તેજની પાસે ફૂટવા "લાગેછે."

મણિ૦—"મહારાજ, મારી વાત આપને કહી દીધી; ગમે તો "આ મધમાખને ઉરાડી મૂકો અને ગમે તો તેને ગણગણતી રોકો. "મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયું છે તે આની વાત "જરી ગમતી નથી."

મધુ૦—"કુમાર, આપ જાતે જ મને કહાડી મૂકો તો હું તરત "જાઉં."

મણિ૦—"હું કાંઈ તને કહાડી મૂકતો નથી. તારા મધપુડામાં "ભરાઈ જા ને ગણગણીશ નહીં એટલે થયું."

મધુ૦—"લ્યો, ત્યારે હું આ છાની રહી."

મણિ૦—"હવે ઠીક."

સઉ બોલતાં બંધ રહ્યાં. કુમાર મધુમક્ષિકા ભણી જોઈ રહ્યો, તોયે એ બોલી નહી.

મણિ૦—"મધમાખ, બોલતી કેમ નથી ?"

મધુમક્ષિકા બોલી નહીં. હસતી હસતી જોઈ રહી.

મણિ૦—"કેમ બોલતી નથી ?"

મલ્લ૦—"તમે બોલવાની ના કહી તે શી રીતે બોલે ?"

મણિ૦—"હું બોલાવું ત્યારે તો બોલે."

મલ્લ૦—"તમારે એની પાસે શું બોલાવવું છે ?"

મણિ૦—"માતાજીએ કહાવેલું બધું એણે આપને કહ્યું, પણ "કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલું હતું તે આજ "કહેતી નથી."

મલ્લ૦—"શું કહ્યું હતું ?"

મણિ૦—"એ વાત મધમાખ કહે."

મધુ૦—"હું તો ભુલી ગઈ છું"

મણિ૦—"ભુ..લી...જા...ય !, બોલી દે–રાણીજી રોજ તને જુઠી કહે છે."

મધુ૦—"એ તો એમનું જુઠું ખાઉં માટે જુઠી કહે છે."

મણિ૦—"વારૂ બોલ તો ખરી !"

મધુ૦—"શું બોલું ? જરા સંભારી આપો તો બોલું."

મણિ૦—" પેલું-લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે ખરો ઘોડો ને એવું " બધું."

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી. " હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની " પાસે બોલી કરી આણેલા છે."

મણિ૦—" તે બોલી શી તે કહે ને ?"

જરાશંકર એટલામાં આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને ખોળામાં લીધો.

જરા૦—" મહારાજ, કુમારશ્રીને શું પૂછવા માંડયું છે ?"

મલ્લ૦—" કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી " પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે."

જરા૦—" હં " કુમાર ! શી બોલી કરી છે ?

મણિ૦—" આજથી મારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને ખરો ઘોડો આપવાનો."

જરા૦—" બીજું કાંઈ ?"

મણિ૦—" હવે મારે રમવાનું મૂકી દેઈ ઘોડે ચડવાનું, પટા " રમતાં શીખવાનું, ને બાઈરાંને મૂકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની સાથે " ફરવાનું ને દરબાર ભરાય તેમાં આવવાનું."

જરા૦—" કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે ?"

મધુ૦—" હા જી."

મણિ૦—" હવે હું મહારાજની સાથે જમવાનો."

જરા૦—" એમાં તો મહારાજની આજ્ઞા જોઈએ."

મણિ૦—" તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે. હું નહી માગું."

જરા૦—" પિતાજી પાસે તો માગવી પડે."

મણિ૦—" માતાજીએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિઓ માગે નહીં."

જરા૦—" ત્યારે જોઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે ?"

મણિ૦—" જાતે મેળવે, બળે મેળવે."

જરા૦—" ત્યારે આપ પણ તેમ મેળવો."

મણિ૦—" મેં બોલી કરીછે તે મધમાખ નહીં અપાવે તો એના " ઉપર રીસાઈશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે."

મધુ૦—" કુમાર મારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું "

મણિ૦—"જાય કયાં? બોલી પાળ્યાવગર જાય તો બારણા વચ્ચે
"ઉભો રહી રોકું."

જરા૦—"કુમાર, હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે."

મણિ૦—"મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ સમજું."

જરા૦—"તે આજ્ઞા કરીજ સમજો."

મણિરાજે મલ્લરાજ સામું જોયું. મલ્લરાજને હસવું આવ્યું.

મણિ૦—"રાણીજીએ કહ્યું છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઇથી
"ચલાય નહી તે પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહેછે?"

મલ્લ૦—"એમનેજ પૂછો."

જરા૦—"કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા થઈ
"સમજવી."

મણિ૦—"ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્નજ કરીશું એટલે
"અમારી મરજી પ્રણામે થશે."

જરા૦—"એમજ."

મધુ૦—"મહારાજ, કુમાર સોંપી હું રજા લેઉં છું."

મણિ૦—"મધમાખ, માતાજીએ કહ્યું છે કે રાજાએ અને કુમા-
"રોએ સેવકોની ચાકરી જાણવી. માટે ઉભી રહે."

સઉ જોઈ રહ્યાં.

મણિ૦—"મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મારાં રમકડાં મધ-
"માખના દીકરાને આપવાના છે તે હું માતાજીને મંદિરે જઈને એને
"આપું."

મલ્લરાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને ખોળામાં લઈ
બોલ્યો "કુમાર, માતાજીએ જે જે કહ્યું તે સરત રાખજો ને એમને
"મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશી કરો. મધુમક્ષિકા, કુમારને વાસ્તે યોગ્ય
"વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસેજ થોડા દિવસ રાખજે ને હું
"બોલાવું એટલે લાવજે."

મણિ૦—"મહારાજ, હું હવે રમકડાં રમવાનો નહીં."

મલ્લરાજ હસીને બોલ્યોઃ "ના, કુમાર નહીં. હવે તમારે બેસવાને
"ઘોડા ને રમવાના પટા ને બાણ આવશે—પ્રધાનજી સત્વર મોકલાવશે."

મણિ૦—"તે શીખવશે કોણ?"

મલ્લ૦—" તે પણ આવશે."

મણિ૦—" મને આપ કયારે બોલાવશો."

મલ્લ૦—" સાંજે કિલ્લો જોવા લેઈ જઈશું."

મણિ૦—" હા! મધમાખ, હવે ચાલ ને ઘેર જઈ તારા દીકરાને " લાવ તે હું તેને રમકડાં આપી દેઉં."

મધુ૦—" મને આપજો એટલે હું એને આપીશ."

મણિ૦—" ના. તું તો ઘરમાં રાખી મૂકે ને તારા દીકરાને આપે " નહીં. એ તો હુંજ એને આપીશ તે મારી પાસે લાવજે, ને જો " પાછાં એની પાસેથી ખુંચી લીધાં તો જોજે તારી વલે."

મધુ૦—" એમ કરજો. ચાલો હવે મહારાજની રજા લેઈએ.-

મણિ૦—" એક બોલી તું કરે તે વગર હું આવવાનો નથી."

મધુ૦—" શી બોલી "

મણિ૦—ભરતે સિંહના દાંત ગણવા માંડયા ને શકુંતલા આવી " ત્યારે ભરતને મૂકી રાજા સાથે એ વાતો કરવા મંડી ગઈ ને ભરતને " ન બોલાવે શકુંતલા ને ન બોલાવે દુષ્યંત!"

મધુ૦—" તેનું આજ શું છે?"

મણિ૦—" રાણીજીને તારે કહેવું કે મારે આમ ભરતના જેવું " ન થાય. મારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશની " વાતો કર્યા કરે તો આવું." સઉ હસી પડયાં.

મધુ૦—" તે રાણીજી કાંઈ મારા હાથમાં? આપ એમને કહેજો."

મણિ૦—" હું આવ્યો ત્યારે રાજાજી તારા હાથમાં ખરા ને હવે જતી " વખત રાણીજી નહીં? આવ્યો ત્યારે કેમ બોલી કરી હતી?—જા નહીં " આવું તારી સાથે."

સર્વ હસી પડયાં.

મલ્લ૦—" કુમાર, જાવ. રાણીજીને કહેજો."

મણિ૦—" હું રાણીજી પાસે માગવાનો નહીં. હમે રાજકુમારો તો " બોલી કરી લઈએ-તે આવો તાલ નહીં ચુકું. આપ દુષ્યંત રાજા જેવું " કરશો તો મને નહીં ગમે. મારી સાથે તો વાતો કર્યા કરશો તો મને ગમશે." રાજા પ્રધાન ફરી હસી પડયાં. મધુમક્ષિકા મોં મલકાવી " શરમાઈ ગઈ.

મધુ૦—" કુમાર બોલી કરી બાંધશે. માગવાના નહીં. ચાલો ત્યારે "એમ કરીશું."

મણિ૦—" જો જે હાં ! ફરી જઈશ તો પછી જોજે. હું ખુશી "નહીં રહું ને તને કાયર કરીશ."

એ બે જણ વાતો કરતાં કરતાં ગયાં. તેમની પાછળ રાજાની દૃષ્ટિ ગઈ. કુમાર આગળ ચાલી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો અને ઉતાવળી ચલાવતો હતો. એ બે અદ્રશ્ય થતાં રાજાની દૃષ્ટિ પાછી વળી. સૂર્યમાંથી કિરણ ફુટે તેમ રાજાના મુખસૂર્યમાંથી પુત્રાભિમાનનો આનંદ ભભુકતો હતો.

રાજાને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનંદથી મનમાં બોલ્યો:

" निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा ।
" नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ॥
" महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात् ।
" गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥

પુત્રદર્શનનો આનંદ એવોજ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩.

દોલતરામ કૃપારામ.

૧૨

વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ.

અહો ! વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ! તેનો આશ્રય લેનારનું પણ ક્યારે કોણે બાળ્યું છે ? ઈંદ્રથી પણ વધારે વૈભવધારી રાવણ એકલી સીતાનું વ્રત ક્યારે તોડી શક્યો છે ? ઘણાએ મોહ હતો-ઘણો મમત હતો; પણ

કંઈ ચાલ્યું નહીં ! કયાં ગયું એનું બળ-કયાં ગયું એનું સૈન્ય, કયાં ગયું એનું શૌર્ય-જ્યારે એક અબળા પણ રાવણથી વસ્ય ન થઈ! પણ અબળાનું શું ગજું ? સીતા શું કરે ? પણ જ્યાં વિશુદ્ધિ રક્ષક થઈ ત્યાં પ્રતિકૂળ રાજાનાં રાજ્ય ગયાં, વિદ્વાનની વિદ્યા ગઈ, યોગીના યોગ ગયા અને તપસ્વીનાં તપ ગયાં. નથી જોઈતું એને શસ્ત્ર કે નથી જોઈતું એને બળ ! કેવળ સ્વસત્તાથી તે પોતાના આશ્રિતનું સાક્ષાત્ ઇશ્વર સામે પણ રક્ષણ કરી શકેછે. અગર જો કે તેના સેવકોને દુઃખાગમ હોયછે, તેમને શોકના સમય આવેછે—ચિંતાઓ તેમને ઘેરેછે—તોપણ અંતે "Virtue may be assailed, but never hurt." એ મહાકવિ મિલ્ટનના અમર શબ્દોનું તે સાર્થકજ કરેછે; નહીં તો લાજ અને વસ્ત્ર સાથે ખેંચી લેતા દુશ્મનોની સભામાંથી સતી દ્રૌપદી અતીશુદ્ધ બાહેર નીકળે ? સર્વથા વિશુદ્ધિની અકળ ગતિ છે ! અગ્નિમાં પડીને પણ સુવર્ણ જેમ ચઢતે રંગે ચઢી મોંઘા મૂલ્યનું થાયછે તેમ વિશુદ્ધિના ભકતો પણ આપત્તિની જ્વાળાઓ વેઠી વેઠી ચઢતા રંગ અને વિશેષ કીર્તિને પ્રાપ્ત કરેછે. સાવિત્રી સાથે અન્ય સ્ત્રીઓ નહીં હોય ? અહલ્યા-તારા અનસૂયા ઇત્યાદિ "સવારના પ્રહરનાં નામ" કહેવાતી સતીઓના સમયમાં કંઈ સ્ત્રીઓજ નહીં હોય? એમ કેમ કહેવાય ? સ્ત્રીઓ તો અસલથીજ છે. પણ મોંઘી વસ્તુની પેઠે આ સતીઓનાં નામ ઘેર ઘેર સંગ્રહી રાખવામાં આવેછે તે નિઃસંશય વિશુદ્ધિનોજ પ્રતાપ.

કુસુમાવલિ.

૧૩

ઈર્ષા.

ઈર્ષા કેવા અનર્થ કરાવેછે ? ઈર્ષાથી સંતાપ વધેછે પણ બુદ્ધિ ઘટેછે, કલેશ ઉત્પન્ન થાયછે પણ શાંતિ નષ્ટ થાયછે. ઈર્ષા બળતા અગ્નિની જ્વાળા છે-તે એના હૃદયતળમાં પેઠી તેને ઉષ્ણ કરેછે, કકળાવેછે, સસણાવેછે. પ્રદીપ્ત થયા પછી તે હોલાતી નથી-હિતૈષી થઈને મનુષ્યના હૃદયમાં તે પેસી જાયછે, અને પછી દુશ્મનની ગરજ સારેછે. તે વડા-

ઓમાં વેર કરાવેછે, કુટુંબમાં કલેશ ઘલાવે છે. વળી પરજન કરતાં સ્વજન હોય ત્યાં તેનું બહુ ચાલેછે. આખા જગતના લોકોનો ઉદય થાય તેનું કંઈ નહીં; પણ કોઈ સગાં કે સંબંધી કે મિત્રજનનું રૂડું થાય એટલે ઇર્ષા પ્રબળ થાય છે. ઇર્ષાને લાભની અપેક્ષા નથી. તેને પારકાની હાનિ ઉપરજ પ્રીતિ છે. પોતાથી ઉતરતા જન બરાબરીઆ થઈ જશે, કે બરાબરીઆ વધી જશે એવા ભયથી અને ચઢતા જન ઉતરતા નથી થતાં તેના દુઃખથી ઈર્ષાળુ પુરૂષનું હૃદય ખાખ સમાન થઈ જાયછે. ભૂતકાળની બળતરા વર્તમાનની શોચના અને ભવિષ્યની ચિંતાથી ઈર્ષા સર્વ કોઈ પ્રાણી માત્રનો વધતો ઓછો ભોગ લેછે, વળી વધારે--અવનવાં કલ્પિત કારણો ખોળી ઈર્ષા, દ્વેષ અને વૈર ઉભાં કરેછે. અને તેજ વૈર તથા દ્વેષને નવી નવી કલ્પનાઓથી વર્ધિત કરે છે. અન્યોન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નાભિકમળ સુધી ઉંડા ગયા હોય તોપણ ઈર્ષા એક ઇષત્ સ્પર્શથી તેમને ડડળાવે છે, કકળાવે છે; ઈર્ષા વહાલાને વેરી કરે છે, અને તેજ વહાલાઓનું ભુંડું કરવા વેરીને વહાલા કરે છે. જેના હૃદયમાં ઈર્ષાનું મૂળ પેઠું તેના સુખનો અંત આવેછે--તેને સુખ દુઃખરૂપ થઈ પડેછે, ઘર સ્મશાનવત્ લાગે છે, અનુકૂળતાઓ પ્રતિકૂળતાઓ થાયછે: ટુંકમાં સુધા પણ વિષતુલ્ય લાગે છે. સર્વથા મહાકવિ શેકસપીયરના

"O, beware, my lord, of jealousy;
It is the green-eyed monster, which doth make
The meat it feeds on.

એ અનુભવી અને અમર શબ્દોના મનન અને નિદિધ્યાસનના દુર્ગમાં સમાઇ રહી, સર્વ કોઈ આત્મહિતેચ્છુઓએ અનેક પ્રકારનાં તીવ્ર અદશ્ય,અને ગેબી ઈર્ષાનાં શરને પેસતાંજ રોકવા જોઈએ. ઈર્ષાથી જે લેવાયો તેને દૈવેજ ખાધો.

કુસુમાવલિ.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

૧૪

બુદ્ધનું પ્રત્યાગમન.

બીજે દહાડે બુદ્ધ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને નગરમાં પેઠો. એકવાર વિચાર કર્યો કે ભિક્ષાને માટે એકદમ રાજભવનમાં જાઉં, કે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો માગતો આગળ વધું; પરંતુ સંઘના નિયમાનુસારે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી એ નક્કી કર્યું. બીજા ભિક્ષુકને જે નિયમ લાગુ પડતા હતા તેજ રાજપુત્ર અને ગુરૂ તરીકે તેને લાગુ પડતા હતા. બુદ્ધ દરવાજે દરવાજે ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. રાજપુત્રનો ભિખારીવેશ જોઈને નગરવાસીઓ રોવા લાગ્યા. ઘરમાં અતુલ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં એક મુઠી અનાજને માટે રાજપુત્ર બારણે બારણે ભિક્ષા માગેછે; રમણીઓના કોમળ પ્રાણમાં આવો ભયાનક દેખાવ સહન થયો નહિ. તેથી તેઓ નાના પ્રકારના વિલાપ કરવા લાગી. ચારે બાજુએ આર્તનાદ અને ગડબડ સાંભળીને ગોપા મહેલ ઉપર ચઢીને જુએછે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી ઉઘાડે પગે, ખુલ્લે માથે, હલદરના રંગનું કાપડું પહેરીને ઉઘાડે શરીરે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ધીરે ધીરે ચાલેછે; ગોપા સ્વામીની આવી મૂર્ત્તિ જોઈને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. રાજકુમારનો આ વેશ જોઈને કોણ રોયા વગર રહે? જે સોનાની ગાડી સિવાય કદી એક પગલું ભરતો નહોતો, મણિમુક્તાથી જેનું શરીર સર્વદા સજ્જિત રહેતું હતું, તરેહવાર વસ્તુ વિના જે આહાર કરતો નહોતો, તે આજે માટીનું પાત્ર હાથમાં લઈને પિતાનીજ રાજધાનીમાં ભિક્ષા માગવા નીકળ્યોછે. આવો દેખાવ કોના પ્રાણમાં સહ્ય થાય? ગોપા! તમારા સરળ મુખપર અશ્રુજળ જોઈને અમારી પણ રોવાની ઇચ્છા થાયછે. ગોપાએ પોતાનો શોક સમાવીને સસરાને પોતાના સ્વામીની ખબર મોકલી. રાજા ગભરાઈને ભવનમાંથી નીકળ્યો; બહાર આવીને પુત્રનો આવો દીન વેશ જોઈને અધીરો થઈને રોવા લાગ્યો. ઇચ્છા થઈ કે પુત્રને ભિક્ષાથી દૂર કરું, પરંતુ બોલાયું નહિં. ઘણા કષ્ટથી શોકનો વેગ સમાવીને બોલ્યો, "શા માટે પેટને સારૂ ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને

અમને શરમમાં નાંખેછે? હું શું આટલા ભિક્ષુઓને ખાવાનું આપી શકતો નથી? બુદ્ધે કહ્યું, મહારાજ! ભિક્ષાવૃત્તિ અમારા વંશની રીતિ છે." રાજા બોલ્યો, "આપણે રાજાના પુત્ર છીએ, આપણા વંશના કોઈએ કદીપણ ખાવાને માટે ભિક્ષાવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું નથી." બુદ્ધ ફરી બોલ્યો, "આપ અને આપનું કુટુંબ રાજવંશજાત હોઈ શકોછો, પરંતુ હું પુરાતન બુદ્ધગણના વંશથી અવતરેલો છું. તેઓ ભિક્ષા માગીને પોતાનો ગુજારો કરતા હતા. પરંતુ પિતાજી જો કોઈ મહામૂલ્ય ગુપ્ત ધન મેળવે તો તે અમુલ્ય રત્ન પિતાનેજ ભેટ આપવું એ કર્તવ્યછે," આમ કહીને તેણે રાજમાર્ગપર ઉભા ઉભા એકત્ર થએલા માણસોની સામે પિતાને કહ્યું, "પિતાજી! જાગો, હવે વખત લગાડો નહિ, પવિત્ર જીવન મેળવવાનો યત્ન કરો. જે માણસ ધર્મ પાલન કરેછે તે આ લોક અને પરલોકમાં નિર્મળ સુખ ભોગવેછે. એટલા માટે પવિત્ર જીવનલાભ કરો, હવે પાપનું અનુસરણ કરતા ના, જેઓ સન્માર્ગે ચાલેછે તેઓને બંને લોકમાં પરમ શાંતિ મળેછે." રાજાએ તેની વાતનો કંઈપણ જવાબ આપતા પહેલાં પોતાના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ લીધું અને પુત્રને લઈને અંદર ગયો. બુદ્ધ અંદર ગયો એટલે સગાંવહાલાં અને દાસ દાસી તેને યથાયોગ્ય માન આપવા લાગ્યાં, રાજકુટુંબમાંનાં સર્વ ત્યાં એકત્ર થયાં હતાં પણ ફકત ગોપાને કોઈએ જોઈ નહિ. "મારા ઉપર જો તેની જરા પણ પ્રીતિ હશે તો તે જરૂર મારી પાસે આવશે, અહીં આવશે તો હું મારા મનની વાત તેની પાસે કહીશ." એવો વિચાર કરીને ગોપા ઓરડાની અંદર બેસી રહી. બુદ્ધે ચારેબાજુએ નજર કરીને જોયું તો ત્યાં ગોપા નહોતી; બે શિષ્યો તેની સાથે રહેતા હતા તેમને પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું કે જો કોઈ સ્ત્રી મને મળવાની ઇચ્છા કરે તો તેને રોકશો ના. બુદ્ધ ગોપાની પાસે ગયો પરંતુ ગોપા કંઈ બોલી નહિ પણ ઉલટી રોવા લાગી. તેણે ઘણો બોલાવવાનો યત્ન કર્યો પણ કંઈ બોલી નહિ. સ્વામીના પગ નીચે પડીને રોવા લાગી અને આંસુથી પગ ભીના કરવા લાગી. ઘણે દિવસે સ્વામીના ચરણને સ્પર્શ કર્યો હતો, તેથી શોકસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો. નિસ્પંદ ભાવથી તે ચરણને આલિંગન કરીને જમીન ઉપર પડી રહી. ગોપાને મનનું દુઃખ પ્રકાશ કરી શકવાને ભાષામાં શબ્દ નહોતા—અવ્યકત ભાષાથી આજ રોવા લાગી—તે અવ્યકત રોવું સાંભળીને સિદ્ધાર્થનો ઉદાસીન પ્રાણ પણ ચંચલ થયો. હાય! અસહ્ય શું

દુઃખનું કારણ છે, બુદ્ધે જગતને માટે આત્મવિસર્જન કર્યું છે; ગોપા તેનો તે ઉચ્ચભાવ નહિ સમજ્યાથી આટલો ક્લેશ પામે છે. ચિરકાલ આવી રીતે રોયાથી પણ સ્વામી હવે તેનો થશે નહિ એવો મનમાં વિચાર કરીને ગોપા આખરે રોતી રોતી એક ખુણામાં જઈને ઉભી રહી. શુદ્ધોદને પુત્રને કહ્યું કે, "જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી તારી પત્ની આ યૌવનમાં પણ કઠોર બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું અવલંબન કરીને દિવસ ગાળેછે, અનાહારે, અનિદ્રામાં કોઈ રીતે પ્રાણ બચાવી રાખ્યો છે; તેનું વૈધવ્ય અને તેનો અપાર ક્લેશ જોયાથી પત્થર પીગળી જાયછે; રાજરાણી થઈને કોઈએ કદીપણ આવું દુઃખદાયક જીવન ગાળ્યું નથી. ઘણા માણુસોએ તેને આ રસ્તેથી દૂર રાખવાને માટે ઘણો યત્ન કર્યો હતો પરંતુ બ્રહ્મચર્યમાંજ શરીરનો નાશ કરીશ એવો સંકલ્પ એણે કર્યોછે. બુદ્ધે મુગે મોંએ પત્નીની દુઃખવાર્તા સાંભળી. જે ગોપા પ્રાણના કરતાં પણ પ્રિય હતી, વૃક્ષ જેમ લતાને આશ્રય આપે છે તેમ જીવનની સહચરી સમજીને જે પ્રાણાધિક સ્ત્રીને પોતાના આશ્રયમાં લઈને નિશ્ચિંત કરી હતી, તે અબળાને આ ભૂમંડળમાં નિરાશાના અપાર સાગરમાં ડુબાવી છે. બુદ્ધ ગંભીરભાવથી ઉભો રહીને વિષાદપૂર્ણ ચિંતા કરતો હતો. વિના અપરાધે પ્રિયતમા પત્નીના સુખના માર્ગમાં કાંટા નાંખ્યાછે; ક્ષણમાત્ર આ વિચાર કરીને પત્નીને અનંત સુખથી સુખી કરવાને માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો. ધર્મની અમૃત કથાનું શ્રવણ કરવાથી ગોપાનો શોકદગ્ધ પ્રાણપંજરા શાંત થયો. રાજા અને રાજકુટુંબનાં માણસોએ એ અપૂર્વ કથા સાંભળીને નવા ધર્મપર આસ્થા રાખી.

બુદ્ધદેવ ચરિત.

૧૫

વીરાંગના કર્મદેવી.

દુરંત શાહાબુદ્દીન ગોરી જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો, ત્યારે વીર્યવંત આર્યપુરૂષો ગરીયસી જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તૈયાર થયા. દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજે સ્વદેશની સ્વાધીનતારક્ષાને માટે અદ્દમાન શત્રુને ભારતભૂમિમાંથી હાંકી કાઢવાને વાસ્તે લડાઈની તૈયારી કરી; મેવાડનો અધિપતી પરાક્રમી સમરસિંહ, પ્રિયતમ પુત્ર અને ઘણુંક હિમતવાન સૈન્ય લઈને

તેનો સાથી થયો. દિલ્લી અને મેવાડના યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને એક પવિત્ર ઉદ્દેશ્યરક્ષાને માટે પુણ્યસલિલા દ્દષદ્વતીના કિનારે આવ્યા; જે પ્રશસ્તહૃદયા તટિનીની મનોહર ભૂમિમાં બેસીને પ્રાચીન આર્યો જલદ-ગંભીર મધુર સ્વરથી વેદગાન કરતા હતા, જ્યાં યોગાસનમાં બેસીને યોગરત આર્યતાપસો પરમ શક્તિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા, તે પવિત્ર સ્રોતસ્વતીને કિનારે આજ વીર્યવાન આર્યો જીવનનાં મોટાં કામો કરવાને એકઠા થયાછે. પરંતુ એ મોટું કામ સફળ થયું નહિ. દુરંત આફગાનની ચાતુરીથી હિંદુઓનો પરાજય થયો અને દ્દષદ્વતીના કિનારા ઉપર ક્ષત્રિઓના અનંત-પ્રવાહના લોહીના સાગરમાં ભારતનો સૌભાગ્યરવિ ડુબ્યો. પૃથ્વીરાજ માર્યો ગયો. ત્રણ દિવસ ઘોરતર યુદ્ધ પછી પવિત્ર રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમી સમરસિંહનું મરણ નીપજ્યું. તેના પ્રિયતમ પુત્રનું અને તેના હિંમતવાન સૈન્યનાં દેહ-રત્ન નદીની રેતીમાં રોળાવા લાગ્યાં. આફગાનોએ દિલ્લી પોતાના કબજામાં લીધી, કનોજમાં જયનો વાવટો ઉડાડયો, છેલ્લે પુણ્ય-ભૂમિ રજપૂતાનામાં આવ્યો.

પવિત્ર રણમાં પવિત્રાત્મા સમરસિંહે દેહ છોડયો છે. આજે મેવાડ અંધારામાં છે; દુરંત શત્રુ દરવાજામાં આવ્યા છે; આજે વીરભૂમિ શોકસાગરમાં નિમગ્ન છે. રજપુતાનાના દરેક સ્થાનમાં નર-શોણિતનો સ્રોત પ્રવાહિત થાય છે, પ્રત્યેક સ્થાન વિધર્મી યવનની ચઢાઈથી ખરાબ થતું જાય છે. તેજસ્વિતાનું-પવિત્રતાનું-સ્વાધીનતાનું આશ્રયસ્થલ આજે વિશૃંખલ અને વિધ્વંસ્ત થતુ જાયછે, આજે આફગાનના જુલમથી મહાસ્મશાનમાં આવતું જાય છે, આ વિપત્તિપૂર્ણની વેળાએ એકદમ કયી અનિર્વચનીય શક્તિના મહિમાનો સ્રોત બીજી બાજુએ ધાવિત થયો; એકાએક વીરભૂમિ વીર્યમદમાં ઉત્તેજિત થઈ પડી; મેવાડ પોતાનું ગૌરવ રાખવાને માટે નવા ઉત્સાહની સાથે રંગભૂમિમાં બહાર નીકળી; મેવાડની મહાશક્તિ-રૂપિની યુવતી વીરાંગના વીર પોશાક સજીને યવનનું પરાક્રમ ભાગવાને માટે આગળ પડી.

એ મહાશક્તિરૂપિણી યુવતી કોણ હતી? મહારાજ સમરસિંહની સ્ત્રી કર્મદેવી હતી. સમરસિંહનો નાનો પુત્ર મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કર્ણ એ વખતે નાની ઉમરનો હતો. એ નાની ઉમરનો છોકરો યવનના પગ નીચે છુંદાશે, સંસારના વિષયથી અજાણ્યો નિરીહ જીવ શત્રુના હાથથી લાંછના

પામશે, શત્રુ વગર હરકતથી હૃદયરંજન ફૂલની કળીને ખરાબ કરી નાખશે, એ કર્મદેવી સહન કરી શકી નહિ. તેથી કર્મદેવી આજે શત્રુને દેશમાંથી દૂર કરવાને તૈયારી કરે છે. સમરસિંહ લઢાઈમાં લોકાંતરિત થયો છે, તેની વિધવા રમણીએ આજ સ્વામીના પવિત્ર ધર્મની રક્ષાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યોછે. કર્મદેવીએ વીરસાજ સજી પોતાનું શરીર કવચથી આચ્છાદિત કર્યું; તેના હાથમાં સુતીક્ષ્ણ તરવાર શોભા આપવા લાગી; વીર્યવતી વીરાંગનાના અનુપમ લાવણ્યરાશિ આજ અનુપમ ભીષણતાની સાથે મળી ગયા. ઘણા રજપૂત વીર વીરાંગનાને અધીન લઢવાને તૈયાર થયા. શાહાબુદ્દીન ઘોરીનો પ્રિયપાત્ર કુતુબુદ્દીન ઈબક રાજસ્થાનમાં આવ્યો હતો. તેને કર્મદેવીએ આંબેરની આગળ ઘેર્યો. યુદ્ધમાં વીરાંગનાએ પોતાનું વીરપણું દેખાડયું. તેના ઘેરાથી યવનસૈન્ય નાશ થવા લાગ્યું. યવનનું પરાક્રમ ઓછું થવા લાગ્યું. કુતુબુદ્દીન યુદ્ધક્ષેત્રમાં લાવણ્યમયી યુવતીની ભૈરવી મૂર્તિ જોઈને સ્તંભિત થયો. હવે તેને જયની આશા રહી નહિ. કર્મદેવીએ અસાધારણ હિંમત અને પરાક્રમની સાથ યુદ્ધ કરીને શત્રુને નિર્જીવ કર્યો. હમણાં વિજયલક્ષ્મીના મહિમાથી તેની દેહ-લક્ષ્મી વધારે ગૌરવાન્વિત થઈ. કર્મદેવીએ મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરી. દિલ્લીના પેહેલા મુસલમાન બાદશાહને વીરાંગનાના પરાક્રમથી પરાજિત અને જખમી થઈને યુદ્ધસ્થળ છોડવું પડયું. તેરમી સદીની આખેરીએ મેવાડે એવી પોતાની સ્વાધીનતા રક્ષા કરી હતી. મેવાડની વીર રમણીએ એવા પરાક્રમથી શત્રુને પરાજિત કરીને અનંત અક્ષય કીર્ત્તિ રાખી હતી. એ અનંત અક્ષય કીર્તિની કહાણી પવિત્ર ઇતિહાસમાંથી કદી પણ જશે નહિ. મેવાડ ખરેખર એવા વીરત્વ-ગરિમાની લીલાભૂમિ છે.

વીરમંડળ.

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ.

૨૬

શિખરમાંનું ધન.

એક સાહુકાર મરણ પથારીપર સુતો ત્યારે તેના સર્વ પુત્રોને તેણે પોતાની આગળ બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, "પુત્રો, તમારે મારી પ્રતિષ્ઠા, મારી

પછવાડે પણ જેવી છે તેવીજ રાખવી; બલકે વધારવી; પણ તેમાંથી ન્યુન થવા દેશો નહિ તોજ તમે મારૂં નામ રાખ્યું અને મારો ઉદ્ધાર કર્યો કહેવાશે. મારી કેટલી સંપત્તિ સ્થાવર છે તથા કેટલી સંપત્તિ જંગમ છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. એમાંથી તમે રીતસર વાપરજો. પણ કદાચ કાળયોગે, વ્યાપારમાં ટોટો નફો થવાનો સંભવ હોવાથી, તમને નાણાની તંગી પડે ત્યારે જો તમે આપણા જુના ચોપડા વિચારપૂર્વક સંભાળી જોશો તો તેમાંથી મારૂં વિશેષ ધન મળી આવશે, ને તમારૂં સંકટ દૂર થશે." પછી તે સાહુકાર મરી ગયો, ને તેને કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. એક સમય એવો આવ્યો કે તેના દીકરાઓ એકઠા મળી પોતાના પિતાની સૂચના પ્રમાણે પાસનું નાણું ખૂટી પડયું ત્યારે સૌએ ચોપડા તપાસવા માંડયા. પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં એક ઘણી જુની વહીની અંદર આમ લખેલું હતું:—"ચૈત્ર સુદી ૧૦ને દિવસે, પ્રહર દિવસ ચઢતાં, આપણા ઘરની પાસેના શિવાલયના શિખરમાં, મેં ઘણુંજ દ્રવ્ય મૂકેલું (દાટેલું) છે. જ્યારે તમને ખપ પડે ત્યારે તે ખોદીને કાઢી લેજો!" આ માર્મિક વાકય વાંચી, બીજે જ દિવસે તેઓએ એવો નિશ્ચય કીધો કે, એ શિવાલયના શિખરમાં પિતાજીનું ધન છે, માટે એને તોડી પાડીને કાઢી લેવું. પછી કેટલાંક મજુરોને મંદિર ઉપર ચઢાવી, તેઓએ શિખર ઉતરાવવા માંડયું. આ વર્તમાન જાણતાં આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, લોકો તે વણિકપુત્રોનો ધીટકાર કરવા લાગ્યા:—"અરેરે! ખરો કલિકાળ આવ્યો! જગતમાં શંકરનું શિખર કોઈએ ઉતરાવ્યું હોય એમ કદી સાંભળ્યું નથી; પણ ભલા, શેઠની પછવાડે સારા સપૂત નીકળ્યા કે તેમના પિતાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચીને પરમાર્થને માટે શિવાલય બંધાવ્યું છે, તેઓ તેનું આજે શિખર તોડવા તૈયાર થયાછે! ફટરે ભુંડાઓ! ધંધામાં દેવાળું કાઢયું એટલે હવે શંકરના શિખરમાંથી દ્રવ્ય કાઢવા માંડયું! પણ મૂર્ખાઓ એટલું સમજતા નથી કે એમાં તે દ્રવ્ય કયાંથી હોય?"

આ વૃત્તાંત જાણી, તે મરનાર સાહુકારનો કોઈ શાણો, વૃદ્ધ, ને અનુભવી મિત્ર, તે શહેરમાં રહેતો હતો, તેણે, તે મંદિર પાસે જઈને વણિકપુત્રોને કહ્યું, "ભાઈ, તમે આ શું કરોછો?" વણિકપુત્રોએ કહ્યું, "કાકા; અમારા પિતાએ ચોપડામાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે આ શિખરમાંથી અમે દ્રવ્ય કાઢીએ છીએ." વૃદ્ધ બોલ્યો, "અરે ભલા માણસો,

શિખરમાં કાંઈ અપાર દ્રવ્ય સમાય? ચોપડામાં લખેલું તમે સમજતા નહિ હો તેથીજ અપકાર્યમાં હાથ ઘાલોછો, પણ લાવો ચોપડા, તેમાં શું લખ્યું છે તે તપાસું." તુરત તેઓએ ચોપડો લાવી આગળ મુકયો. પછી વૃદ્ધે વાંચી જોયું કે 'અમુક વખતે શિખરમાં દ્રવ્ય દાટેલું છે,' ત્યારે તે બોલ્યો, "ભાઈઓ, છે તો એમજ; પણ મારો મિત્ર (તમારો પિતા) ઘણો ડાહ્યો પુરુષ હતો, માટે એના લખવામાં કાંઈક ઉંડો ભેદ છે, તે વિચાર કર્યા વગર સમજાય તેમ નથી. વિચાર કરો કે દેવાલય કર્યાંને તો ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં ને આ દ્રવ્ય તો તે પછી દાટયું છે, માટે શિખર ઉતારીને દ્રવ્ય દાટયું હોય એમ સંભવતું નથી. વળી શેઠજીએ અમુક વર્ષમાં દ્રવ્ય દાટયું છે એમ ન લખતાં, માત્ર ચૈત્ર સુદી ૧૦ મજ લખી છે ને વળી તેમાં પ્રહર દિવસ લખ્યો છે, માટે ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવવા દો એટલે આપણે તેની પૂરી તપાસ કરીશું કે ધન દાટવાનુ લખ્યું છે એ શું!" ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવી અને તે વણિક્પુત્રોએ તે વૃદ્ધને બોલાવ્યો. જ્યારે પ્રહર દિવસ ચઢયો ત્યારે તે શિવાલય આગળ સૌ જઈ ઉભા રહ્યા, તે સમયે તે વૃદ્ધે વિચાર કરીને તેઓને કહ્યું કે, "વણિક્પુત્રો! વારૂ તમે મને કહેશો કે આ સમયે દેવળનું શિખર કયાં છે? જે એ શિખરને સૌથી પહેલો અડકશે તેને તેમાંનું દ્રવ્ય મળશે." ત્રણે પુત્રો જેમ તેમ કરી શિખરને અડકવા સારૂ દેવળપર ચડવા લાગ્યા, ત્યારે ચોથો પુત્ર, જે વિચક્ષણ હતો તેણે વિચાર કીધો કે, 'હું ચઢી શકું એમ નથી, માટે આ શિખરની છાયા છે તે પણ શિખરજ કેની! તેથી લાવ તેને જઈ અડકું! તરત તે શિખરની છાયાપર જઈ ઉભો રહ્યો, ત્યારે પેલા વૃદ્ધે બીજાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું, "અલ્પા અજ્ઞાનીઓ, મિથ્યા શ્રમ શું કરવા કરો છો? હેઠા ઉતરો, શિખરને તો તમારો નાનો ભાઈ અડકયો છે!" ત્યારે તેઓએ કહ્યું, "એ શું શિખર કહેવાય?" વૃદ્ધે કહ્યું, "હા, આ સઘળી શાની છાયા કેહેવાય?" "દેવળની," "તેમાં એ દેવળનું શિખર કયું?" "આજ!" ત્યારે તે વૃદ્ધ બોલ્યો, "ભાઈ, એજ શિખર અને ત્યાંજ ખોદો કે ત્યાંથી પૈસો મળશે." તે જગ્યાપર તુરત ખોદી જોયું તો ત્યાંથી અપાર દ્રવ્ય નીકળ્યું અને તેઓ સૌ પરમ હર્ષ પામી, પેલા વૃદ્ધ સજ્જનની બહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે, "કાકા સાહેબ, તમે અમારા પિતાના મિત્ર તે અમારા પિતા તુલ્યજ છો; તમે હતા તો અમને આ દ્રવ્ય મળ્યું ને લજ્જા રહી, માટે

તમારા ઉપકારમાંથી અમે ક્યાં છૂટીશું ?" આ સાંભળી તેણે તેઓને કહ્યું, "ભાઈ, દ્રવ્ય તમારૂંજ હતું, ને તમોને મળ્યું તેમાં મારો શો ઉપકાર ? મેં કાંઈ મારી ગાંઠથી કાઢીને તમને આપ્યું નથી. માત્ર તમારી અજ્ઞાનતાને લીધે તમે જાણતા નહોતા, તે મેં તમોને બતાવી આપ્યું છે. માટે ખાઓ, પીઓ, ને સન્માર્ગે ખર્ચો એટલે બહુ થયું" એમ કહી તે પોતાને ઘેર ગયો.

ચંદ્રકાંત.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

૧૭

અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ.

તે વનભૂમિમાં દંડકા અરણ્યની અંદર, સર્વ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત, અને ભગવાન ધર્મ રાજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તેવું એક આશ્રમ-સ્થાન હતું. જે અગસ્ત્યમુનિ, ઇન્દ્રની પ્રાર્થનાથી આખા સમુદ્રનું પાણી પી ગયા હતા; જેમની આજ્ઞાનું, વિન્ધ્ય જેવો અચલ—જેણે મેરૂ પર્વતની અદેખાઇથી પોતાનાં હજારો વિકટ શિખર ગગનતલસુધી પ્રસારી દીધાં હતાં; સૂર્યરથના માર્ગને રૂંધવાને જે તત્પર થયો હતો, અને જેણે સર્વ દેવતાઓની અરજને ગણી ન હતી તે પણ—ઉલ્લંઘન કરી શક્યો ન હતો; જેમના જઠરાગ્નિએ વાતાપિ નામના અસુરની ભસ્મ કરી નાંખી હતી; જેમની ચરણરજનું, દેવદાનવોના મુકુટમાંનાં મરકતમણિમય પત્રભંગનાં શિખર ચુંબન કરતાં હતાં; દક્ષિણ દિશાના મુખ ઉપરનું જે તિલક હતા; અને જેમણે એકજ હુંકારથી નહુષને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પાડીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો—તે મહા મુનિની પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાની મેળેજ જે વૃક્ષોની આસપાસ ક્યારા કરેલા હતા; પોતાને હાથેજ પાણી પાઇને જેમને ઉછેર્યાં હતાં; અને

જેમને તે પુત્રસમાન ગણતી હતી—તે વૃક્ષોથી એ આશ્રમપદ શોભી રહ્યું હતું. એ મહર્ષીનો દૃઢદસ્યુ નામનો પુત્ર—જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું; ખાખરાનો દંડ ધારણ કર્યો હતો; પવિત્ર ભસ્મથી જેણે ત્રિપુંડ્રકનું આભરણ રચ્યું હતું; દર્ભનું બનાવેલું જેણે વસ્ત્ર પેહેર્યું હતું; મુંજની મેખલા જેણે કેડે બાંધી હતી; અને લીલાં પાંદડાંનો પડીઓ લેઈને ભિક્ષા માગવાને સારૂ જે ઝુંપડીએ ઝુંપડીએ ફરતો હતો—તે પુત્રથી એ સ્થાન પવિત્ર થયેલું હતું. વળી તેની ચારે બાજુએ, સર્વ દિશામાં ફેલાતાં, પોપટના જેવા લીલા રંગના કેળનાં વનથી જરા કાળી પડી ગઈ હતી; અને અગસ્ત્યમુનિએ આચમન કરેલા સમુદ્રની પછવાડે પછવાડે જાણે જતી હોય તેમ ગોદાવરી નદી, વેણી બાંધીને તેની આસપાસ ફરી વળેલી હતી.

ત્યાં દશરથ રાજાનું વચન પાળી, રાજ્યનો ત્યાગ કરી, રાવણના લક્ષ્મીવિલાસનો અંત લાવનાર શ્રી રામચંદ્ર, મહામુનિ અગસ્ત્યની શોધમાં, સીતા સાથે, પંચવટીમાં લક્ષ્મણે રચેલી પર્ણકુટીમાં થોડા વખત સુધી, સુખે રહ્યા હતા. ઘણા કાળથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલા તે પ્રદેશમાં આજ પણ, વૃક્ષની શાખાઓમાં ચુપચુપ ભરાઈ પેઠેલાં ધોળાં ખબુતરની હારોથી, તપસ્વીઓના અગ્નિહોત્રના ધુમાડાની જાણે ઘટાઓ બાઝી હોય એવું દેખાયછે. બલિદાન સારૂ પુષ્પ ચુંટતી સીતાના હાથમાંથી જાણે આવ્યો હોય તેમ, રાતો રંગ, ત્યાંની લતાઓની કોમળ ડાળીઓ ઉપર ચળકેછે. પીને પાછું કાઢેલું જાણે સમુદ્રનુંજ જળ અગસ્ત્ય ઋષિએ ત્યાં આશ્રમની સીમાપર આવેલાં મોટાં તળાવોમાં વહેંચી નાખ્યુંછે. રામનાં તીક્ષ્ણ બાણના પ્રહારથી હણાયેલાં રાક્ષસોનાં ટોળાંના જાડા રૂધિર વડે (લતાઓના) મૂળ પલળી જવાથી, જાણે હજી પણ તેનો રાતો રંગ લઈને પાંદડાં ફૂટતાં હોય એવું ત્યાં નવાં પલ્લવનનું વન દેખાય છે ! સીતાએ ઉછેરેલાં ત્યાંનાં વૃદ્ધ હરિણો, જેમનાં શીંગડાંનાં શિખર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જર્જરિત થઈ ગયેલાં છે તેઓ, જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં નવા મેઘની ગંભીર ગર્જના સાંભળેછે ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રના ત્રિભુવન-વ્યાપી ધનુષ ટંકારને આજ પણ સંભારીને, તથાં અહર્નિશ ચાલતી અશ્રુધારાથી છવાઈ ગયેલાં દીન લોચનવડે દશે દિશાએ શૂન્ય જોઈને ઘાસનો કોળીઓ પણ ભરતા નથી. ત્યાં રાજરાજાએ વારંવાર મૃગયા રમીરમીને

વનહરિણોનો નિઃશેષ નાશ કરેલો તેથી જાણે ઉશ્કેરાયો હોય તેમ સોનાનો મૃગ સીતાને છેતરી, રામને અતિ દૂર લઈ ગયો હતો. વળી ત્યાં સીતાના વિયોગથી પીડાતા રાવણનો વિનાશ સૂચવતા, તથા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે કબંધથી ઘેરાયલા, રામ અને લક્ષ્મણ બંનેયે ત્રણે ભુવનને ભયભીત કરી દીધાં હતાં. દશરથપુત્રના બાણથી ત્યાં કપાઈ પડેલો યોજનબાહુનો અતિ દીર્ઘ બાહુ, અગસ્ત્ય મુનીને ખીઝવવા સારૂ આવેલા નહુષ અજગરના શરીરની ઋષિજનને શંકા કરાવતો. અને ત્યાં રામચંદ્રે વિયોગ સમયે વિનોદને અર્થે પર્ણકુટીની અંદર ચિત્રેલી જનકકન્યાને, રામનો નિવાસ જોવાની ઉત્કંઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાંથી નીકળતી હોય એમ વનચર લોકો અદ્યાપિ જુએછે.

કાદંબરી.

કમળાશંકર પ્રા० ત્રિવેદી.

૧૮

ઉદ્યોગ.

"પરિશ્રમ લીધા વગર કોઈપણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ નબળાઈ અને આળસનું મોટું ચિન્હ છે. જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા લાયક કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય.

કામ કરવાથી જે ખુશી ઉત્પન્ન થાયછે તે મહેનત અને પરિશ્રમના બદલા કરતાં વધારે છે. અને જેવી રીતે બાહ્ય વિઘ્નની સામા ફળીભૂત થાય એવો જણાતો ઉદ્યોગ જાગૃત જીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થએલું કામ ઘણાજ મોટા હર્ષનું કારણ છે; આપણામાં પોતાપણાનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરતપર આપણા જયને જો કે એ જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તોપણ પૂજ્ય કરેછે. પ્રયત્ન અથવા કૃત્યરૂપમાં પરિણામ પામેલી સંકલ્પશક્તિનું આજ ખરૂં સ્વરૂપ છે."

મનુષ્યમાં અદ્ભુત બુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દઢતા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે. ઉદ્યોગરૂપી શકિત એવીતો બળવાન છે કે તેમાં કોઈપણ અવસ્થા વિઘ્ન કરી શકે નહિ. તે ઉદયનો માર્ગ ખુલ્લો કરેછે અને એવી ઉન્નત સ્થિતિએ બિરાજેછે કે તેને કોઈપણ પદાર્થ, સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુઃખથી અસર થતી નથી. આ લોકમાં જે આનંદ મળેછે તેથી માત્ર ત્યાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દઢ થવું જોઈએ. મનુષ્યનું ડહાપણ તેનાં કૃત્યમાં જણાયછે. કારણ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાના કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. વિકટર કહેછે કે "સત્કર્મનો નાદ ઘંટની માફક સ્વર્ગમાં ખુલ્લો સંભળાય છે."

દરરોજ વ્યવહારમાં મનુષ્યજાતના સમાગમમાં રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંત વાસ કરતાં હિતકારક અને ભારે ઉદ્યોગની ટેવનું વધારે સારૂં સાધન છે. સ્વીડનબર્ગે દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો ત્યાગ કરવા વિષે જે કહ્યું તે વાજબી અને ખરૂં ભાસેછે. તેણે કહ્યું કે "જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનું જીવન નથી, પણ દુનીઆમાં રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે. સહુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામાં જીંદગી કાઢવી, એટલે દરેક ધંધામાં અને કામમાં ખરાભાવથી અને ન્યાયથી ઇશ્વરી નિયમને અનુસરીને વર્તવું એ કંઈ અઘરૂં નથી. પણ ભકિતભાવમાં જીવન ગાળવુંજ અઘરૂં છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશું એમ સાધારણ રીતે જેટલું ધારવામાં આવેછે તેટલુંજ સ્વર્ગથી દૂર જવાયછે.

ઘણા લોકો ધર્મ અમુક શબ્દો કહેવામાંજ રહ્યોછે એમ સમજેછે. કથન કરવામાં તો જે આપણે યોગ્ય ધારીએ છીએ તે કરીએ છીએ. પણ શબ્દથી બાગ્યેજ કૃત્ય, વિચાર, અને આચરણ, અથવા શુદ્ધિ, સૌજન્ય, કે પ્રમાણિકપણું આવેછે. ધર્મની બાબતમાં ઘણા અવિચાર અને ઉદ્ધતાઇથી વર્તવામાં આવેછે અને ખરા દિલથી થોડોજ ઉદ્યોગ કરવામાં આવેછે. ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો રચાયાંછે; પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યનાં સદ્વર્તન અને કૃત્યમાં રહેલોછે અને એ હજારો ઉપદેશગ્રન્થો કરતાં વધારે બોધકારક છે.

ગણપતરામ અનુપરામ

ત્રવાડી.

૧૯

સદ્વર્તન.

સદ્વર્તન મનુષ્ય-જાતનો શિરોમણિ મુગટ છે. માણુસની જીંદગીનું સાર્થક સદ્વર્તનથી થાયછે. સદ્વર્તન એ માણુસની મોટામાં મોટી જાગીર જાણવી. 'સદ્વર્તનવાળો માણુસ,' એ શબ્દોમાંજ તે માણુસનો મોટો દરજ્જો રહેલો છે; અને એવા માણુસો ઉપર સૌ લોકોની પ્રીતિ થાય છે; તે પ્રીતિજ એની મોટી ઇસ્કામત સમજવી. એવો માણુસ ગમે તેવે ઠેકાણે પડયો હશે, તોપણ તે ઠેકાણાને તે પોતાની સારી ચાલથી શોભાવી મૂકશે; એવા માણુસની સંસારિક હાલત ગમે તેવી હશે, તોપણ તે પોતાની સ્થિતિને ઉન્નત કર્યા વિના રહેશે નહીં. દ્રવ્ય કરતાં સદ્વર્તનની સત્તા વધારે ચાલેછે; અને કીર્તિ મેળવવાને માટે અદેખા માણુસો તરફથી જે દુઃખ વેઠવું પડેછે, તે સારી વર્તણુકવાળા માણુસને વેઠવું પડતું નથી; છતાં ઈર્ષ્યા વિનાની સઘળી આબરૂ તેને મળે જાયછે. સદ્વર્તનના અંગમાં એવી સત્તા રહેલી છે, કે તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી; કારણ કે પોતાની ઇજ્જત આબરૂ જાળવવામાં, પોતાનું પ્રમાણિકપણું અડગ ટકાવી રાખવામાં અને એક રહેણીએ ચાલવામાં, જે માણુસ કસોટી ઉપર ચઢીને શુદ્ધ કંચન જેવો ઠર્યો હોય, તેનેજ સદ્વર્તનવાળા માણુસની ઉપમા આપી શકાય; અને અમુક માણુસમાં ઉપર જણાવેલા ટેક, સાચવટ અને એક રહેણીના ગુણો છે, એમ માલમ પડે, એટલે માણુસ-જાત તેને સહેજે માન આપેજ અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખેજ.

વાણીમાં અને કરણીમાં એક સરખું પ્રમાણિકપણું, એજ સદ્વર્તનનું મૂળ સમજવું. વળી, એક નિષ્ઠાથી સાચવટને વળગી રહેવું, એ સદ્વર્ત-

નનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સર રૉબર્ટ પીલ જેવા મહાન રાજ્ય-તંત્રીના મરણ પછી થોડાએક દિવસે અમીરોની સભામાં ડયુક ઑફ્ વેલિંગ્ટને તેના સદ્વર્તનની જે સ્તુતિ કરી છે, તે અતિ સુંદર છે. તેણે કહ્યું કે, સ્વર્ગવાસી સર રૉબર્ટ પીલની વર્તણુક કેવી ઉમદા અને નેક ટેક વાળી હતી, તે આપ સાહેબોના જાણવામાં હશેજ. સરકારી કામકાજને લીધે મારે તેની સાથે ઘણા વખતનો સંબંધ હતો. આપણા રાજાની સાથે સલાહ આપવા લેવામાં અને બીજા વિચારો કરવામાં અમે બંને ભેગાજ હતા. વળી, ઘણાં વરસથી તે મારી સાથે ભાઈબંધીનો દાવો રાખતો હતો. એ પ્રમાણે તમે જોશો કે હું તેને ઘણી મુદ્દતથી સારી પેઠે ઓળખુંછું, અને તેથીજ હું તમને કહી શકુંછું કે, એ માણસની સાચવટ ઉપર અને ઈનસાફી દિલ ઉપર મને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો; તેમજ રાજ્યતંત્રને સરળતાથી ચલાવવાને એ નિરંતર આતુર હતો. જે લાંબી મુદ્દતથી મારો તેની સાથે વ્યવહાર જોડાયો હતો, તેમાં તે સાચવટને જબરદસ્ત જોરથી વળગી રહેલોજ મેં તેને જોયો છે. એવો એક પણ દાખલો બન્યો નથી કે, તેમાં એમ નહીં બન્યું હોય; અને જે વાતને તે પૂરી ખાત્રીથી સાચી માનતો હોય, તેજ તે મને કહેતો. હું મારી આખી જીંદગીના અનુભવથી કહી શકુંછું કે, સાચા સિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત તેણે મને કહી નથી. આ ઉચ્ચ વૃત્તિની સાચવટવાળા કારભારીએ બીજા માણસો ઉપર જે અસરકારક સત્તા મેળવી, તે તેના ઉમદા સદ્ગુણને લીધેજ.

જાત-મહેનત.

કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા.

૨૦

શાંતિ અને આનંદ.

એમની (ગોવર્ધનરામભાઈની) જીવનનૌકા અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થઈ હતી, પરંતુ એના ખલાસીએ, સહેજ પણ લાંબા કાળ સુધી,

શાંતિ અને આનંદનો ત્યાગ કર્યો નહોતો, તેમાં પણ એમની શાંતિ તો અદ્‌ભૂત હતી. એમને કોઈ પણ સમયે ગુસ્સો કરતા જોવા એ તો ભાગ્યેજ બનતું. કેટલીક વાર તે પોતે કહેતા કે "મને રીસ ચડીછે એમ બતાવવાને પણ મારે યત્ન કરવો પડેછે." આ શાંતિ તે હૃદયના ઉમળકા તથા આવેશની નિર્બળતા કે નિર્જીવતાનું પરિણામ નહોતું. બિલકુલ નહિ. એમની શાંતિ જ્યૉર્જ વૉશિંગટનની શાંતિ જેવી હતી. હૃદયની વૃત્તિઓ બહુ પ્રબળ તથા વેગવતી હોવા છતાં, તે ઉપર એમનો એવો વિસ્મયકારક સંયમ હતો કે તે વૃત્તિઓ હમેશ ન્યાયપંથેજ વળતી, અને એમની મુખમુદ્રા તથા વર્તન શાંતિમયજ રહેતાં.

સર ઐઝાક ન્યૂટનનાં ઘણાં વર્ષોની મહેનતનાં કાગળીઆં તેના કુતરા ડાયમંડે સગડીમાં નાંખી દીધાં, ત્યારે એ મહાન પુરુષે અનુપમ આત્મનિગ્રહથી ફક્ત એટલોજ ઉદ્‌ગાર કાઢયો હતો કે "ડાયમંડ, ડાયમંડ, તને ઓછીજ ખબર છે કે તેં કેવું તોફાન કર્યુંછે!" તેવોજ પ્રસંગ આ કથાના નાયક માટે પણ કહેવાયછે. કલાકોની મહેનતથી તૈયાર કરેલાં કેસનાં કાગળીઆંની એમની નાની પુત્રીએ પતંગ બનાવી; હરખમાં ને હરખમાં "જુઓ, મોટાકાકા, મેં કેવી પતંગ કરી!" એમ કહી એમને બતાવી; તે સમયે, પોતાની ગફલતને માટે બાળકને શિક્ષા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય ગણી, પોતાનો ક્રોધ શમાવ્યો; અને પતંગ જોઈ પોતે પણ ખુશ થયા હોય તેમ હસી, ધીમેથી શાંતિપૂર્વક એટલીજ શિખામણ દીધી કે, જો, બેન, મારી ચોપડીઓને અડકાય નહિ, હો."

એમની હમેશની પ્રસન્નતા તથા આનંદીપણું જોઇ, ભૂતકાળમાં એમના હૃદય ઉપર આટલા બધા તથા આવા કઠોર પ્રહાર પડયા હશે, એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ. આમ ટીખળી તથા મશ્કરીખોર પણ એટલા બધા હતા કે "સરસ્વતીચંદ્ર" ઉપરથીજ એમના સ્વભાવનું અનુમાન કરી લેનારા તો નવાઈજ પામતા. કુટુંબનાં માણસો તથા બીજા સ્નેહીઓના સંગતિમાં બેસીને અનેક પ્રકારની, નિર્દોષ પણ બહુ સારી જાતની, મશ્કરીઓમાં આનંદ કરતા એમને જોવા એ પણ એક લહાવો હતો. ખરે, રા. રા. આનંદશંકર કહેછે તેમ, "ગોવર્ધનભાઈ એ આખું

જીવન જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને પાળ્યું હતું, છતાં જીવનની આનંદી બીહાશ એમના હૃદયને તથા કલ્પનાશકિતને અજ્ઞાત ન હતી. ”

એમની સાદાઈ એમના મહાન હૃદયને દીપે એવી હતી. એમને મળવામાં નાના ને મોટા, અજાણ્યા ને ઓળખીતા-સર્વને એકસરખી છૂટ હતી. નાનાં બાળકો આગળ તે બાળક જેવાજ રમતીઆળ ને આનંદી થઈ શકતા. રહેવાની રીતભાત પણ એવીજ સાદી હતી. મુંબાઇમાં સારામાં સારા દેશી વકીલ ગણાવા છતાં, ઘેર ગાડીઘોડાનો ભભકો રાખ્યો ન હતો, અને કોર્ટમાં અંગ્રેજી પહેરવેશ સ્વીકારવાને બદલે, રેશમી કોરનું ધોતીઉં ને પાઘડી પહેરીનેજ હમેશાં જનારા એ અને રા. મનુભાઈ નાનાભાઈ બેજ હતા.

આ ઉપરાંત ધૈર્ય, સંતોષ, સત્યનિષ્ઠા, વિરાગ, નિઃસ્વાર્થતા, આદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એમના વિશાળ હૃદયમાં સમાયા હતા.

સદ્ભાગ્યે, આ સર્વ સદ્ગુણો પૃથ્વી ઉપર વિરલ નથી. પરંતુ તે સર્વ એકજ હૃદયમાં સ્થાન પામે એ તો વિરલ છેજ. તેમ, આવા ઉંચામાં ઉંચા ગુણોવાળા હૃદયનો યોગ, આવીજ જાતના ઉંચા ગુણોવાળા મન સાથે થાય એ તો તેથી પણ વધારે વિરલ છે. સોનું અને સુગંધ. તેમ તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ નીતિ, એનો સંયોગ જેવો વિરલ છે તેવોજ તે હિતકર છે. કારણ કે એટલું તો સિદ્ધ છે કે, એક બીજાની ન્યૂનતાના પૂરક તથા એક બીજાની ઉન્નતિના સહાયક, એવા, સ્રીપુરુષના જેવા, આ દ્વંદ્વ ઉપરજ મનુષ્યની સંપૂર્ણતાની તથા મુકિતની સર્વ આશા રહેલી છે.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ.

ટીકા.

૧

ચાચર (સં. ચત્વર)—ચકલો.

૩

શ્રીપાદ—સંન્યાસી. ગોસાંઈ (ગોસ્વામી—ગો=ઇંદ્રિય, સ્વામી=કબજામાં રાખનાર)—બધી ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર.

૪

અજ—બ્રહ્મા (જેનો જન્મ નથી તે). નિગમ—વેદ. શારદ (શારદા)—સરસ્વતી—વિદ્યાની અધિષ્ઠાતા દેવી. અંબરીષ—એક સૂર્યવંશી રાજા—એ વિષ્ણુભક્ત હતા. ઋષિ=દુર્વાસા. ચક્ર—સુદર્શન ચક્ર—કૃષ્ણનું મુખ્ય શસ્ત્ર. જંબુક—શિયાળ. નરસૈંઓ...વામ્યો—નરસૈંઆનું ભવોભવનું દુઃખ નાશ પામ્યું. બિરદ—ટેક; સ્વત્વ. સારંગ—વિષ્ણુનું ધનુષ્ય. સારંગપાણિ (સારંગ=ધનુષ્ય, પાણિ=હાથ—જેના હાથમાં ધનુષ્ય છે એવા)—વિષ્ણુ. પતીજ—ભરોસો. મેરૂ—એ પર્વત સાત ખંડની મધ્યે છે. એના શિખરપર બ્રહ્માદિ દેવ, ઋષિ ને ગંધર્વો રહે છે. એ સુવર્ણ ને મણિથી ભરેલો છે. ખરૂં જોતાં એમ લાગેછે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમાં તાતાર દેશની જે ઉંચી પૃથ્વી છે તેજ મેરૂ પર્વત હશે.

૫

મુમુક્ષુ—મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારો. પરમહંસ—જીતેંદ્રિય સાધુ; જુઓ નારદ.

રળી ખપી આવ્યો—મહેનત કરી થાકેલો પાકેલો ઘેર આવ્યો. ધ્રુવ—પહેલા મનુના પુત્ર જે ઉત્તાનપાદ તેનો પુત્ર. એની માનું નામ સુરતી હતું. અપરમા (સુમતિ)ના કઠણ વચન સાંભળી ધ્રુવને ઘણુંજ દુઃખ લાગ્યું; તે પછી, એ માની આજ્ઞા લઈને વનમાં તપ કરવા ગયો. મધુવનમાં ઉગ્ર તપ કરવાથી એને વિષ્ણુ મળ્યા. ઘેર આવ્યા પછી એના પિતાએ એને ગાદીએ બેસાડ્યો. વિષ્ણુના વરદાનથી છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ કરી ધ્રુવ

માતપિતા સહિત વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠે ગયો. બિરદ—પણ. સારંગપાણિ—જુઓ પદ્ય ૪.

૭

મંદ્રાચળ-એક પર્વત જેને વિષ્ણુએ કાચબા થઈ પીઠ ઉપર ધર્યો હતો ને જેને યોગે સમુદ્રમથન થયું હતું.

નીલકંઠ—શિવ-સમુદ્રમાંથી નીકળેલા વિષને શિવે ગળે ઉતાર્યું, પણ પછી પાર્વતીએ ગળું ડાબી રાખી વિષને શિવના ઉદરમાં ન જવા દીધું ને એથી લીલું વિષ ગળેજ લપટાઈ રહ્યું. સુર-દેવ.

૮

મામ-મમત્વ; હઠ. સુદામા-વિદર્ભ નગરનો એક રહેવાસી બ્રાહ્મણ-કૃષ્ણનો સહાધ્યાયિ બાળમિત્ર. એ દરિદ્રી હતો. એ કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા ગયો હતો જ્યાં એનો ઘણો સત્કાર થયો હતો. કૃષ્ણે એને પોતાનો બાળપણનો મિત્ર જાણી ઇંદ્રના જેવો વૈભવ આપ્યો હતો. એ કૃષ્ણભક્તિમાં કાળગમન કરતો ઉતરડીયો—ખેંચી કહાડયો. શિશુપાળ—દમઘોષનો વસુદેવની બહેનથી થયલો પુત્ર, જેને કૃષ્ણે માર્યો હતો. નરકાસુર—એક દાનવ—એને મારીને કૃષ્ણ સોળ હજાર રાણીઓ લાવ્યા. જરાસંધ—મગધ (બહાર) દેશનો રાજા—કંસનો સસરો. એના પિતા બૃહદ્રથને કોઈ ઋષિએ એક આમ્રફળ આપી કહ્યું કે આ ફળ રાણીને ખવાડયાથી પુત્ર થશે. રાજાએ તે ફળ પોતાની મોટી રાણીને આપ્યું. રાણીને પોતાની શોકય ઉપર પ્રીતિ હોવાથી અડધું અડધું બંનેએ ખાધું. એથી બંનેએ અડધો અડધ પુત્ર પ્રસવ્યો. રાજાએ ક્રોધથી બેઉ અડધીઆં વનમાં ફેંકી દેવડાવ્યા. ત્યાં જરા નામની રાક્ષસીએ પોતાની માયાથી બેઉ અડધીઆં સાંધ્યા એટલે એક જીવતો પુત્ર થયો તે ઉપરથી જરાસંધ એવું નામ. એ ઘણો બળવાન હતો. એને કૃષ્ણની યુક્તિથી ભીમે માર્યો હતો.

૧૦

ભગુવો—ભગવા લુગડાંવાળો; સન્યાસી. શુક-વ્યાસના પુત્ર-એ પહેલે જન્મ પોપટ હતા. એણે પરીક્ષિત રાજાને તેના અંતકાળ ઉપર ઋષિ શ્રોતાઓના સમક્ષ સાત દિવસ શ્રીમદ્‌ભાગવત સંભળાવ્યું હતું જેથી

પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો હતો. સનકાદિક-સનક, સનત્કુમાર, સનંદ, સનાતન; એ ચાર મહાજ્ઞાની હતા. હીંચ લેતો-ઝૂલતો.

૧૧

અદ્દક્ષણ (અર્ધ+ક્ષણ)—અરધી પલ પણ. વૃંદાવન (વૃંદા=તુલસી) —ગોકુલ પાસે આવેલું તુલસીવન. સાંઈ—આલિંગન.

૧૨

વળુંધ્યો—મચ્હો રહ્યો. નિર્ગુણ—ગુણહીણા. મહેતાને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ વાપર્યોછે.

૧૩

ભક્તવત્સલ—ભક્ત તરફ પ્રેમ રાખનાર. પ્રહ્લાદ—દિતિના પુત્ર હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર. એ જન્મથી વિષ્ણુભક્ત હતો. એના પિતાએ પોતાના શત્રુ વિષ્ણુનું નામ ન દેવાને એને બહુ સમજાવ્યો પણ એણે તે માન્યું નહીં; તેથી એના પિતાએ એને બહુ બહુ દુઃખ દીધું હતું જેથી વિષ્ણુએ નૃસિંહ અવતાર લઈ હિરણ્યકશિપુને મારી પ્રહ્લાદને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. વરવું—નરસું.

૧૪

આહીર—ગોવાળીઓ.

૧૫

નેતિ—અનંત. ઘટ—હૃદય.

૧૬

ગત્ય—સદ્ગતિ; મોક્ષ.

૧૭

પળાય—ધોળાં થાય. લલુતા—તૃષ્ણા.

૧૮.

દુભેણુ—રીસ; ગુસ્સો. સમોવડ—સરખા; બરોબરીઆ. સમીર—પવન. રાધાજી—વૃષભાન ગોપની દીકરી—કૃષ્ણની મુખ્ય પ્રિયા. ગજ...વહાર—ગજેંદ્રને નામસ્મરણ માત્રથી મગરના મુખમાંથી છોડાવ્યો. માનીતી=સત્યભામા. વસુદેવં...છે—મેં કંઈ તારો બાપ માર્યો નથી.

૧૯

બપૈઓ—ચાતક; કહેવાયછે કે એને ગળે કાણું છે તેથી તે હંમેશ તરસે મરેછે પણ જ્યારે વરસાદ આવેછે ત્યારેજ તેની તરસ મટેછે. આફ્ણીએ—પોતાની મેળે.

૨૦

ભોરિંગ—સાપ. ઢૂંકે—પાસે આવે. સિંગી—શિંગડું-સાધુઓ ફૂંકે છે તે. જંગોટા—તંગીઓ.

૨૩

મદગલ—મદઝરતો; માતેલો. જંત્ર બેડી—પેચવાળી બેડી (a hand-cuff).

૨૪

અદક્ષણુ—જુઓ પદ ૧૧. શિરપે—માથા ઉપર.

૨૭

જ્યોત—પ્રકાશ. લગન—સંબંધ. કેદારો—રાગનું નામ છે. સામેર (સામેરી)—એક રાગ છે.

૩૦

માગે માન—કાલાવાલા કરે.

૩૧

ગોરીઓ—ધોળો બળદ (કૃષ્ણ). ગમાણુ (ગભાણુ)—ઢોરના ખીલા આગળ આડું લાકડું મૂકી જ્યાં ચાર તાંખવાગાં આવેછે તે જગા. મલપંતા—આનંદથી મહાલતા.

૩૨

પરભવે—હેરાન કરે—અવિલોકીને—જોઇને.

૩૪

વરાંસિયે—ભરોસો રાખીએ. ભૂધરા (ભૂ=પૃથ્વી.)—પૃથ્વીને ધારણ કરનાર—ઇશ્વર.

૩૫

આંગળી.....નરસૈંએ—નરસિંહ મહેતાને અણીમો બખત આવ્યો ત્યારે.

૩૬

કમાડ (કપાટ, ક=પવન, વટ=અટકાવવું)—જે પવનને ઘરમાં આવતો અટકાવે છે તે—બારણાં. કોશીસાં—કાંગરા.

૩૭

અદ્વૈતરૂપ—આત્મા પરમાત્મા એકજ છે એ રૂપે. સચરાચર—જડને સજીવ એ સૌ સહિત—સર્વવ્યાપક. અચ્યુત—અવિનાશી (ઈશ્વર). પ્રલંબ—મંડળિકનો મંત્રી. પ્રલય—નાશ; અંત.

૩૮

કર્મના જીવ—કર્મને માનનાર. મરમ બોલે—કરડાકી કરે. ધર્મ. ધુરંધર—ધર્મની જુંસરી ધારણ કરનાર—શ્રીકૃષ્ણ. ગુંજા—ચણોઠી. રત્ન ગુંજા...તોલે—રત્નને અને ચણોઠીને એક સરખાં ગણે. નિગમ—વેદ. અગમ (અગમ્ય)—નહિ સમજાય એવું. સુગમ—સરળ. ગોપીવિહાર—રાસલીલા. ગોપીવિહાર.. જાણે—રાસલીલાના ખરા રહસ્યને ઘણા થોડાજ જાણેછે. કામના—ઇચ્છા.

૩૯

કાછ—કછોટો. વાચ...તો—જીભથી અસત્ય ન બોલે, વ્યભિચારથી દૂર રહે અને મનને આડે રસ્તે જતું અટકાવે તો. તાણી—તાન; લેહ.

૪૦

ઉછંકળ (ઉચ્છૃંખલ, ઉત્=નથી, શૃંખલા=બંધન—વિચારરૂપી બંધન જેને નથી હોતું તે)—ઉદ્ધત. મયંક (મૃગાંક)—ચંદ્ર—ચંદ્રમાં હરણની આકૃતિનું ચિન્હ છે માટે આ નામ. મીટ—દૃષ્ટિ. સદન—ઘર. બળરામ—વસુદેવનો, રોહિણીથી થયલો પુત્ર—કૃષ્ણનો મોટો ભાઈ—શેષનો અવતાર. બરકી બરકી—તાણીતાણીને બોલાવી.

૪૧.

વહાયે—છેતરેછે; ઠગેછે. અંતરાય—હરકતી

૪૨

જંત કરઉ—દાંતીઆં કરે. પરહરી—ત્યાગ કરીને. અવગુણે—અવગુણને લીધે.

૪૩

દોહેલી—દુઃખની. લંપટી—ઠગારી. જ્યાં લગી...કાયા—આખી જીંદગીમાં. વાજ આવ્યો—કાયર થયો. વાજ...પીડા, પ્રતિબોધ—જ્ઞાન.

૪૪

જૂજવે—જુદે જુદે. શૂન્ય—ખાલી જગા. વેદ—નક્કી; કારણકે વેદમાં લખેલું આધારરૂપ ગણાયછે. શિવથકી...થયો—પરમાત્મામાંથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો. એજ—અનેક રસ લેવાની. પટંતર (પટ=વસ્ત્ર)—આંતરો.

૪૫

જહાજ—વહાણ. ગિરિધર—પર્વતને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ગોવર્ધન પર્વતને શ્રીકૃષ્ણે ટચલી આંગળીપર ટેકવી રાખ્યો હતો. નાગર (નગરનો રહેનાર)- ચતુર. આવાગમન—આવવું અને જવું તે; પુનર્જન્મ.

૪૬

મીરાંત—પુંજી; દોલત. કાંબી—પગે પહેરવાનું રૂપાનું ઘરેણું. વિંછુવા—છનીટીઆં. અણુવટ—પગને અંગુઠે ઘાલવાનું ઘુઘરીવાળું રૂપાનું ઘરેણું. સાસરવાસો—છોકરીને સાસરે વળાવતી વખતે માબાપ તરફથી લુગડાં, ઘરેણાં વગેરે આપવામાં આવેછે તે.

૪૭

શરીર...સમતોલમાંરે—પતિભાવે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરી મેં મારૂં શરીર તેનેજ અર્પી દીધુંછે, અને તેના બદલામાં મેં તેનું શરીર મારૂં કરી લીધુંછે; અર્થાત્, તેના પ્રેમની પાત્ર હું બનીછું.

૪૮

પશ્ચિમમાંય—દ્વારકામાં. સુષુમણા—મધ્યનાડી. નાવલીઓ—પતિ; ધણી. ચુવે—ટપકે. દુજો—બીજો.

૪૯

ઝાંઝવા—ખારવાળી બોંયના મેદાનમાં તડકી વખત પાણી જેવું જે દેખાયછે તે—મૃગજળ(mirage).

૫૦

પ્રસૂત—બાળક; છોકરૂં.. અદ્ભૂત—ઝાઝી વધારે. વળતી...અદ્ભૂત-ફરી તે ઝાઝી વધી શકે નહિ. માંહેથું—માંહેથી. મરે—સુકાય.

તુંબડું...તરે—તુંબડું અંદરથી સુકાય તોજ તે પાણીમાં પોતે તરી બીજાને તારે, તેમ જેની ઇચ્છા જ્ઞાનવડે બળી ગયલી હોય તેજ પોતે મુક્ત થઈ બીજાને મોક્ષ આપી શકે. પારો—એક પ્રવાહી ભારે ધાતુ. નિર્ગમે—મટાડે. નિરાશે—વાસના મારવાથી; સંસાર ઉપરની આસક્તિ તોડવાથી. પોત...કરી—તેણે (ઇશ્વરે) પોતાનાં પોત એટલે મુળ એક રૂપની રચના કરીને સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કીધો. ચૈતન્ય—સજીવ. શલા (શલાકા)—પીંછી. ઉચ્છેદ—સમૂળો નાશ. ચૈતન્ય બ્રહ્મ...ઉચ્છેદ-ઋષિ, જક્ષ આદિ સજીવ સૃષ્ટિ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃતિછે; પણ જે નાશવંત નિર્જીવ પદાર્થો છે તે માયાની કૃતિ છે. અખો કહેછે કે ચૈતન્ય કોઈ દિવસ નાશ પામતું નથી.

૫૧

ભૂર—મૂઢ; ઉન્મત્ત. પ્રાકૃત—સંસ્કૃત નહિ તે. હાલની પ્રાકૃતભાષા—ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી હિંદી વગેરે. બાવન—બાવન અક્ષર. ત્રેપનમો—બાવન અક્ષર સિવાયનો—ભાષાથી જે વર્ણી શકાતો નથી તે-પરમાત્મા. કાષ્ઠ...અર્થ—લાકડાંનો બારો બાંધેલો હોય તે છોડેથી લાકડાં ખપ આવે. વ્યાજ...પખે—નાણું લોકોને ધીરે તોજ વ્યાજ મળે. હરખે કરખે—સુખદુઃખમાં. આકાશ ઉદર—આકાશનું પોલાણ. જ્ઞાનગગન-બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ગગન. દેશકાળ—જગા તથા વખતના વિભાગ. આળ-આરોપ; ખોટી કલ્પના. જ્યારે...આળ—હરખ કે શોક જે વેળા જે આવે તે અનુભવવું, તેથી મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ; કારણ કે હરખ શોક એ નામો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયલાંછે. જ્ઞાનરૂપી પોલાણમાં તો એમાંનું કશું નથી. સિદ્ધિ...પડે—સિદ્ધિ માત્ર ઐહિક સુખનું સાધન છે. અર્થાત્ પરલોકનું સુખ સિદ્ધિથી મળતું નથી. એકમની—પતિવ્રતા. વાર (વારિ)—પાણી. ઉડાવેપાર—ફાંફાંમારે; મથે. સિદ્ધિ-ઇશ્વરપ્રસાદી-એ આઠ છે. અખા...અડે—અખો કહેછે કે તે કંઈ જ્ઞાનીની તોલે આવે નહિ. અહંરોગ—હુંપદ એજ કંઈ રોગ. માદક—કેફી ચીજ. જેમ...ભમે—કોઈ માણસની અક્કલ ચળી હોય તેમાં વળી કેફ કરે એટલે પુરો ભમે. પોત ન લહ્યું—પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સમજ્યા નહિ. પોતે—હુંપદ ધરનાર. ક્રયવિક્રય—ખરીદી અને વેચાણ. વરો—ખરચ. સત—સાર. કલ્લોલ—મોજાં. ચિદ્‌વિલાસ—જ્ઞાન જેનો વિલાસ છે એવો; બ્રહ્મ. મનમુદાં—મનમાં આનંદરૂપ. નિર્વાણ—મોક્ષ.

૫૨

કોદરા (કોદ્રવ—કુ=વાયુ, ઉદ્+દ્રુ=જવું)— વાયુ વડે એટલે મનુષ્યની ઝાઝી મદદ વગર ઓરાય એવું એક જાતનું ધાન્ય. સણગટ—ઘુમટો તાણેલો છે એવી બેખ—કુવામાંથી પાણી કહાડવાનું ચામડા કે કંતાનનું વાસણ. ઉંડો...ફોક—જેમ ફાટેલી ડોલ વડે ઉંડા કુવામાંથી પાણી ભરીએ તો ઉપર આવતા સુધીમાં બધું પાણી વહી જાય તેમ સમજણ વિના કથા સાંભળવી એ નિષ્ફળ છે. ધૂતા—ધૂતારા. સાત—સાતગણું. લહું—ઓળખું. પાણ (પહાણ)—પત્થર. અખા થકી...હરિ—જેમ પર્વતમાંથી નાનો પત્થર છૂટો પડે છે તેમ અખો હરીમાંથી છૂટો પડેલો અંશ છે; અર્થાત્, આપણી જાત (self) સિવાય બીજું કંઇપણ જાણવાનું હોય તો તે ઇશ્વરજ છે.

૫૩

શંખલિખિત—ચંપાવતીના રાજા હંસધ્વજના પુરોહિત. સુધન્વા—હંસધ્વજનો પુત્ર. તે મોટો વિષ્ણુભક્ત હતો. પરતાળ—તિરસ્કારના ઉદ્ગાર. ઝંપાપાત—ઝંપલાવવું તે; પડતું નાખવું તે. ગોઝારો—હત્યારો. અતિકાળ—ઘણું મોડું.

૫૪

વામન—વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર—ઇંદ્રના નાનાભાઈ. એ હાથમાં દંડ કમંડળ લઈ બળીરાજાને છળવા ગયા હતા. દીક્ષા—વ્રત; નિયમ. શુક્રાચાર્ય—ભૃગુના પુત્ર—દૈત્યના ગુરૂ—બળીરાજાના ગોર—એ એક આંખે કાણા હતા. બટુક—બાળક. અશરણશરણ—અનાથના બેલી. અંગના—સ્ત્રી. તિષ્ઠ—થોભ, ઉભો રહે. દ્વિજ (દ્વિ=બેવાર, જ=જન્મેલો)—બ્રાહ્મણ. રોધ—અટકાવ. મૃગચર્મ—હરણનું ચામડું. અમર—દેવ. અંત્રિક્ષ—આકાશમાં. સ્વરઘોષ—મોટો અવાજ. વરૂણ—પાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ. સૂઆ (સ્રુવા)—અગ્નિમાં ઘી હોમવાના ખેરના લાકડાનાં હથીઆર—સરવા. કરસૂઆ—નાના સરવા. ગુરૂસરૂઆ—મોટા સરવા.

૫૫

ખડધાન—વાવ્યા વગર પોતાની મેળે ઉગી નીકળતું જે અનાજ તે—સામો વગેરે. શાળ—ડાંગેર; ભાત. નિર્મુખ—બિરાશ. નવનિદ્ધ (નવનિધિ)—કુબેરના નવ ભંડાર. અન્નપુર્ણા—અન્નથી ભરપુર

રાખનારી દેવી. અખેપાત્ર—(અક્ષયપાત્ર)—જેમાંની વસ્તુ કદી ન ખૂટે તેવું વાસણ. કામધેનુ—મનવાંછિત આપે એવી ગાય. એ સ્વર્ગમાં છે. એ ચૌદ રત્નમાંનું એક રત્ન ગણાય છે. કલ્પવૃક્ષ—મનવાંછિત ફળ આપ નારૂં સ્વર્ગનું ઝાડ—ચૌદ રત્નમાંનું એક. ધરણીધર—ધરણી (પૃથ્વી)ને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ત્રીકમ (ત્રિવિક્રમ—ત્રિ=ત્રણ, વિ+ક્રમ્=જવું) —વિષ્ણુ (વામને ત્રણ ડગલાંથી સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ વીંટી લીધું હતું તે ઉપરથી).

૫૬

વિશેક (વિશેષ)—ઘણાં. હસણી—હિસિયારી ખોર. તૂઠડો—પ્રસન્ન થયો. ચંગ—ઘંટ. મચ્છર (મત્સર)—અહંકાર. ષડ્રિપુ—છ શત્રુ —કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર. ઘાટ—સ્ત્રીઓને પહેરવાનું એક જાતનું રેશમી કપડું. બારેવાટ—રખડતા; ઠાલામાલા. સુરભિ —ગાય. વચ્છ (વત્સ)—વાછરડું. વછોઈ—વિખુટી. ઉપહાસ—મજાક. ફાંસુ—ફોકટ; નકામો.

૫૭

મદન—આ શબ્દ મૃદંગ હોવો જોઈએ. ભેર—નગારૂં. શર્ણાઈ—પીપી. નફેરી—એક જાતનું વાજું. અજ—બકરા. મહિષ—પાડો. માતંગ —હાથી. અંબાર—ઢગલો.

૫૮

ઘર ઘાલ્યું—કુટુંબની પાયમાલી (ખરાબી) કીધી. જામની—રાત. કાલપ—કાળાશ.

૫૯

ગરૂડ—વિષ્ણુનું વાહન. પિનાક—શિવનું ધનુષ. આંદૂલમાન થયો—ડોલ્યો. પાક—રસોઈ. શેષ—નાગનો રાજા—પાતાળનો અધિપ. અભ્ર—વાદળાં. ભિંડીમાળા—ગોફણ. ભડ (ભટ)—યોદ્ધા. વારૂણી—દારૂ; મદ્ય. ભગ્ન (ભિન્ન)—વિખેરી નાંખી. ત્રિપુરારી (ત્રિપુર + અરિ)—શિવ—ત્રિપુર નામના દૈત્યને અને એનાં નગરને શિવે કાર્તક સુદ પૂનેમે બાળી નાંખ્યું હતું. નગરનું નામ પણ ત્રિપુર હતું. પંચવદન—શિવ. અપરિમિત—સુમાર વિનાના; ઘણાંજ. પિનાકપાણ (પિનાક+પાણિ)—જેના હાથમાં

પિનાક છે એવા—શિવ. બળિનો બંધ—બાણાસુર—બળિરાજાનો મોટો પુત્ર. સ્કંધ—શિવના પુત્ર—સ્વર્ગના સેનાધિપતિ. અભ્યંતર—મનમાં. સાત્યકિ—યાદવોનો સેનાધિપતિ. તિમિર—અંધકાર. નિવારે—દૂર કરે. જદુવીર—કૃષ્ણ. કવચ—બખ્તર. દક્ષ—પ્રવીણ. સારંગ—જુઓ પદ્ય ૪. શ્યામે—કૃષ્ણે. ખંડ—કટકા. દદામું દીધું—ડંકો વગાડયો. શ્યામ—કૃષ્ણ. રામ—બળરામ—કૃષ્ણના મોટા ભાઈ. મામ—ગર્વ; અહંકાર. કર્દમ—કાદવ. હલધર—બળરામ. ખગજંત—ગરૂડ. પાણ (પાણિ)—હાથ. શોણિત—લોહી. વિવર્ણ—ફિક્કો.

૬૦

દેવકી—દેવકની પુત્રી—વસુદેવની સ્ત્રી—કૃષ્ણની મા. માન માંગવું—કાલાવાલા કરવા. ઉગ્રસેન—દેવકીના કાકા—કંસના પિતા. સેસ ભરવી—વર અથવા કન્યાના હાથમાં નાળીએર, પાન, સોપારી, રૂપીઓ વગેરે મૂકવાં તે. વેણી...ભરી—સેસ ભરતી વખતે કાકીએ વેણી ગુંથી હતી તે વીખરાઈ ગઈ. સાવલીએ—હોઠ. પાવલીએ—પગે. ગજગામની (ગજગામિની)—ગજ (હાથી)ના જેવી જેની ચાલ છે એવી.

૬૧

રીઢી—મજબુત થયલી—નીવડેલી. ઉછંકળ—જુઓ પદ્ય ૪૦. નેતરૂં—વલોવવાની રવૈને બાંધેલું દોરડું. સુરવધુ—દેવની સ્ત્રીઓ. અંબા—મા (જસોદા). કૌતક—લીલા. રીસે તરડીયું—ગુસ્સાથી કપાળે કરચલીવાળું. ખીટળીઆળા—વાંકડીઆ. રેણુ—ધૂળ; રજ. ગોરસ—દહીં. તક્ર—છાસ. કમળપે—કમળથી. ભોમ્ય—ભૂમિ. કમળપે...ધરેરે—કમળ કરતાં પણ કોમળ પગ કઠણ જમીન ઉપર મૂકેછે. મયા—દયા. આવારકી—આટલી વખત. માગે માન—જુઓ પદ્ય ૬૦.

૬૨

નંદ—કૃષ્ણના કૃતક (પાળક) પિતા. હાવાં—હવે. પરહરો—દૂર કરો. વેખ—વેશ. રેખ—રેખા; વાંક. ગજદંત—હાથીનો દાંત—કૃષ્ણ બળરામે કંસનો હાથી મારી તેના બે દાંત ખભે નાંખ્યા હતા. જેષ્ઠિકા—લાકડી. વેણુ—વાંસળી. ઓખધ (ઔષધ)—ઓસડ. બાખડી—ઘણા દિવસની વીઆયલી. રામ=બળરામ. રોહિણી—વસુદેવની સ્ત્રી—નંદની બ્હેન—બળરામની માતા. હળધર—બળરામ.

૬૩

ત્રેવડજો—ગણજો; હેત રાખજો. દેવકીના જાયા—દેવકીને પેટે જન્મેલા. નાસરડે—નાસીને. મામાજીને માટે—કંસમામાના ધાકને લીધે. કાળજ નવ ફાટે—હૈયું ચીરાઈ જતું નથી. શું દ્રુમ નાંખ્યો કાપી—જાણે ઝાડ કાપી નાંખ્યું હોય તેમ.

૬૪

પાણિગ્રહણ કરવું—પરણવું. કાહ્ના—હે કૃષ્ણ ! વાહી લાવો—મનાવી લાવો.

૬૫

સુભદ્રા—દેવકીની પુત્રી—કૃષ્ણની બહેન—અર્જુનની સ્ત્રી—અભિમન્યુની મા. સાસરવાસો—જુઓ ૪૬. આભ્રણ (આભરણ)—વસ્ત્ર ઘરેણાં.

૬૬

જુજવાં કીધા—ઉઘાડયા. મૃત્યુક—શબ. અહિલોચન—શોણિતપુરના મયદાનવનો પુત્ર. મયને કૃષ્ણે માર્યો હતો; તેનું વેર લેવાને અહિલોચન મહાદેવ પાસેથી વજ્રપેટી લાવ્યોને તેમાં કૃષ્ણને ગોંધી મારી નાંખવાના વિચારથી તે માથે મૂકી કૃષ્ણને શોધવા નીકળ્યો; પણ રસ્તામાં કૃષ્ણે કપટ કરી તેને પેટીમાં સુવાડી તે બંધ કરી દીધી. આખરે અહિલોચન અકળાઈને મરણ પામ્યો. તેણે પછી સુભદ્રાને પેટે જન્મ લીધો તે અભિમન્યુ. હંસ—જીવ; આત્મા. હરિભગિની—કૃષ્ણની બહેન—સુભદ્રા. મરકલડે...તાણ્યું—મોં મલકાવ્યું. ઠંઠાળી—મજાક. ટબલકી—ટપકાવાળી.

૬૭

પક્ષી—ચાર બ્રાહ્મણ પુત્રો જેઓ શાપથી પક્ષિપણાને પામ્યા હતા તેઓમાંનો એક જૈમિનિ ઋષિને હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન કહેછે. ક્ષિપ્ર—ઉતાવળો. કાકપક્ષાળો—માથે નાની ચોટલીવાળો. રોહિતાશ્વ—હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર. કરાળ—ક્રૂર; નિર્દય. ગોપાળક—ગોવાળ.

૬૮

બાહુક—નળ—એ નામ નળરાજાએ ઋતુપર્ણને ત્યાં રાખ્યું હતું. બાહુઆં—બિચારાં. વરત્યાં—રહ્યાં. અંતરિયાળ—નિરાધાર. શ્રાવણસમાન—શ્રાવણ મહિનામાં વરસાદની માફક—આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી.

છળયાં—ચોંકીને. સાંઈ—આલિંગન. આગ્રજ=આશ્ચર્ય. કાળો—બાહુક (નળ) —નળનું રૂપ કાળું તથા કુબડું થયું હતું તેથી. ભ્રાંત—શક.

૬૯

બાંધી અંતરપટે—અંતરપટ (પડદો) બાંધી તેમાં. ચટ—જીદ; હઠ. ચાલે પોતાની ચટે—પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે. દોહેલે—મુશ્કેલીથી. આભૈયા—ભાઈસાહેબ. વજ્રપે—વજ્રથી. અદાપે-દુઃખ ઢૂંકે-પાસે ઉભો રહે. કપટ ઘાટે—કપટ ભરેલી યુક્તિથી. વગુવે (વગોવે)—નિંદે. આંધિ—વંટોળીઓ. અલેખે—દરકાર રાખ્યા વગર. ધરે—પકડે, સપડાવે. ઉવેખવું—તરછોડવું. તેખે—તેની પાસે. અઘોરી—ઉંઘણસી. મીટ—નજર. લીટ—આંક. ધીટ—કઠણ. વજ્રકીટ—વજ્રના કીડા.

૭૦

વેહ—વિરહ. હીસે—આતુર છે. રજજુક્ત—ધૂળવાળા. ઇંદ્રવારૂણી—ઇંદ્રવાયણાના ફળ. ચણાવી—ખવડાવી. શતખંડ—સો કકડા. દુર્ભર—ભરી ન શકાય એવું (પેટ). નહેરી—સેંથો; પેંથી. હવિષ્યાન્ન—મીઠા વગરનું અન્ન. પ્રભવી—ઉત્પન્ન થઇ. ફેડી—દૂર કરી. લાધાં—મળ્યાં. ગત—બની ગયલી. પાખે—વિના. ગ્રામ—સમૂહ. રાતું—પ્રેમાર્દ્ર. ધાતું—નાંખું. પરિધાન કીધાં—પહેર્યાં. સીધાં—સિદ્ધ થયાં. મૂળગું—અસલ.

૭૧

નૃપતિ (નૃ=માણુસ, પતિ=ધણી)—રાજા. ઝઝામાં ઝુરે—ઘણાં માણુસ મળ્યાં હોય ત્યાં બળાપો કરેછે. અનમી—કોઇ ને નમે નહિ એવા અહંકારી. મોડે—તોડે. અગમનિગમ—આગળપાછળના.

૭૨

હરિશ્ચંદ્ર—અયોધ્યાનો સત્યવાદી રાજા—ત્રિશંકુનો પુત્ર. પરઠ્યું પાણી—પાણી ભરવાનું કબુલ કીધું—નીચું કામ કીધું. કુબ્જા—મથુરાના રાજા કંસની દાસી. એ રામાવતારમાં કૈકેયીની મંથરા નામે દાસી હતી. રામે એને વચન આપ્યું હતું કે કૃષ્ણાવતારમાં હું કંસને મારવા મથુરા આવીશ, ત્યારે તને સુખ આપીશ. કૃષ્ણે એ વચન પાળ્યું હતું. હળાહળ—ઝેર—સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નમાંનું એક—એ શિવે પીધું હતું. શર્મ—સુખ. સુકૃતવ્રત—સારી રીતે પાળેલાં વ્રતથી મળેલું પુણ્ય. હાર્યાં—ખોયાં. તેહ......મંડયો—તેનાપર અગ્નિનો કોપ થયો.

ગાડર—ઘેટાં. અજા—બકરી. ગર્ધવ—ગધેડો. શુક—પોપટ. માનુની—સ્ત્રી; માદા. નોળી કર્મ—યોગમાર્ગની એક ક્રિયા છે. નાકે પાણી પીવું વગેરે. સહેજ (સહ=સાથે, જ=જન્મેલું—જન્મતી સાથેજ જે આવડે તે)—સહેલું. ભાવના—કલ્પના. સહેજ......છે—કલ્પના—ઉપાય સહેલો તે એ કે ઇચ્છાનો નાશ કરવો. મનસાસિદ્ધ—મનથી જેણે ઈશ્વરનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યું છે તે.

૭૭

નાસા—નાક. પળે—વાળ ધોળા થાય. મુંડ—માથું. તુંડ—મ્હોડું. અસ્થિ—હાડકાં. ધ્વંસ—નાશ. અડવડે—લથડે.

૭૮

મેર—મેરૂપર્વત. એમ ધારવામાં આવેછે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમાં તાતારદેશની જે ઉંચી પૃથ્વી તેજ મેરૂપર્વત હશે. સંચ—હિકમત. કિન્નર—સ્વર્ગના ગવૈયા. જક્ષ—કુબેર (ધનનું રક્ષણ કરનાર દેવ)ના ગણ છે ને તેની વાડી તથા ભંડારના રખેવાળ છે. ગાંધર્વ-સ્વર્ગના ગાનારા. એ અડધા મનુષ્ય અને અડધા દેવછે. મઘવાદિક—ઇંદ્ર અને બીજા સૌ. કામ—કામદેવ. માંધાતા—સૂર્યવંશી રાજા યુવનાશ્વના પુત્ર. એ ઘણા પ્રતાપી હતા. એનાથી રાવણ પણ બીતો. દિલીપ—સૂર્યવંશી રાજા—રામના પૂર્વજમાંના એક. જાન્હવી—ગંગાનદી. ભગીરથ રાજાએ પોતાના પૂર્વજો કપિલમુનિના ક્રોધાગ્નિથી પાતાળમાં બળી મુઆ હતા તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાને ગંગાજીને સ્વર્ગથી પૃથ્વીપર આણ્યાં. સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતાં તેનો ધોધ કોઇથી ઝીલાય નહિ માટે શિવે તેને પોતાની જટામાં લઈ લીધાં. જ્યારે ભગીરથે શિવને વીનવ્યા ત્યારે એણે એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો. વળી વાટમાં જન્હુ ઋષિ તપ કરતા હતા તેની કેટલીકપૂજા સામગ્રી તણાઈ તેથી તે ગંગાનું પાન કરી ગયા. એની પણ ઘણીક સ્તુતિ કરી ત્યારે ઋષિએ પોતાની જાંઘ ફાડી ગંગાને વહેતાં કર્યાં. એ ઉપરથી ગંગા જાન્હવી કહેવાય છે. ખટમાસ—૬ મહિના. ગારવો (ગર્વ)—અહંકાર.

૭૯

ભૂસુર (ભૂ=પૃથ્વી, સુર=દેવ)—બ્રાહ્મણ. ઇશ્વર—મહાદેવ. અર્ણવ—સમુદ્ર. કલેવર—હાડપિંજર; ખોળિયું. અસ્ત—હાડકું. મર્ત—મૃત્યુ. વર્ત—વૃતાન્ત. શાર્દુલ—વાઘ. રન્નાદે—સૂર્યની સ્ત્રી. રોહણી (રોહિણી)—ચંદ્રની સ્ત્રી. એન—સરસ. ભાણુ—સૂર્ય. કમળ પૂજા કરી—કમળને ઠેકાણે પોતાના માથાં કાપી અર્પણ કર્યાં. ઇશ—શિવ. આંચ—ધમકી. કરતુત—કરેલાં કામ.

૮૦

ઉદવસ્ત—ઉજ્જડ. ભવન...ઇંદર—ઇંદ્ર પણ બહાર ઉભો રહે. સુર...કાજ—દેવતાઓ સઘળા એની નોકરી બજાવેછે. મુદગર—ડાંગ. લંગુર—વાંદરો. સળકવું—આમતેમ હાલવું. દિગ્પાળ—દિશાના અધિષ્ઠાતા. એ દશ છે—ઇંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈઋતી, વરૂણ, વાયુ, કુબેર, શિવ, બ્રહ્મ, અને અનંત. રાવલે—રાજસભામાં. પ્લવંગ—વાંદરો. કૃતાંત—યમ (God of death). હિરણ્યાક્ષ—હિરણ્યકશિપુનો ભાઇ—એને વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમાં માર્યો હતો. પયોનિધિ—સમુદ્ર. કાપડી—જોગી; સાધુ. તાત...તમો—મારા બાપ વાળીની કીર્તિ તમે બરાબર જાણોછો. એક વેળા વાળી સમુદ્ર કિનારે ધ્યાનમાં બેઠો હતો ત્યાં રાવણ એને પકડવા આવ્યો તેથી વાળી રાવણને કાખમાં ઘાલી ચાર સમુદ્ર ઓળંગી આવ્યો હતો. બાકરી—મમત. ઓસરે—પાછો હઠે. રેણુ—ધૂળ. પાવક—અગ્નિ. ઉંડળ—પોલાણ (આકાશનું). ગુદરું—છોડું. ચંદ્રશેખર (જેને માથે ચંદ્ર છે એવા)—શિવ. તૂર—આકડાની દોડીમાંથી બારીક રૂ જેવો પદાર્થ નીકળી ઉડેછે તે. ટેડીઓ—આડી; વાંકી. વસુધા (વસુ=લક્ષ્મી, ધા=ધારણ કરનાર) પૃથ્વી. ગાડું—હાડું. લીહ—લીટી. હઠકર—હઠીલો. પાતરી—પૂજા. દદામું—યુદ્ધમાં વાગતું નગારું. બેબાર (બે+બાર)—ચૌદ. પરિયા—પહેડી.

૮૧

શક્તિ—પાર્વતી—શંકરની પત્ની. રમા—લક્ષ્મી—વિષ્ણુની સ્ત્રી. રમણ—પતિ (વિષ્ણુ). અગ્ર—આગળ. મહારૂદ્ર...સારંગપાણી—જે મહિમા વિષ્ણુએ લક્ષ્મી આગળ કહ્યો હતો તેજ શિવ પાર્વતી આગળ કહેછે. અભિરામ—આનંદ આપનાર. દિવિ...દે—સ્વર્ગને પણ શોભા આપે. પ્રાકાર—કોટ. ગોપુર—મુખ્ય દરવાજો. શંખ...દીધું—શંખ અને ચક્રનાં

આકારના છાપા શરીરે કર્યા. તુર્ય—ચોથી અવસ્થા (ત્રણ અવસ્થાથી પર) તુર્યાતીત—તુર્યાવસ્થાથી પણ પર. પાગ=પગ. અશ્વમેધ—ઘોડાનો યજ્ઞ. એ ચક્રવર્તિ રાજાજ કરી શકેછે; સો અશ્વમેધ કરનારને ઇંદ્રાસન મળેછે. એ યજ્ઞમાં વેદ વિધિ પ્રમાણે અશ્વના ડોકાની આહુતી ઇંદ્રને આપવી પડે-છે. જુગપાણિ—બેઉ હાથ. તુરી—ઘોડો. હાવું—હવે. સદન—ઘર. વાડવ—બ્રાહ્મણ. વૃંદ—ટોળું. ઉદક—જળ. નવલ—નવું. ભૃત્ય—ચાકર. નીલગ્રીવ (નીલ+ગ્રીવા—લીલી ડોકવાળા)—મહાદેવ; શંકર; લીલી ડોકના કારણ માટે જુઓ પદ ૭. સ્ફુટ કરી—સ્પષ્ટ કરી સમજાવી. સાધાર-ણમતિ—સાધારણ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ.

૮૨

પાને......આવાગમના—તારૂં પાન કરવાથી યમના દૂતો તથા પુનર્જન્મ દૂર થાયછે. શ્રમના (શર્મના)—કલ્યાણકારક. ધ્રુવ—અચળ. પ્રિયા...દાસી—કૃષ્ણની પ્રિયા ગોપિકા આપની દાસી થૈ. પયઃપાન—જળપાન. સ્વસાસૂનુ—ભાણેજ; યમુના એ સૂર્યપુત્રી—યમની બહેન—કૃષ્ણની આઠ પટરાણીમાંની એક. યાતના—અત્યંત દુઃખ. જાન્હવી—ગંગા; જુઓ ૭૮. પરાપૂત—અતિ પ્રવિત્ર. ત્રિવિક્રમ-પાદોદકી—ત્રિવિક્રમ—વિષ્ણુએ જેમાં પગ ધોએલા છે એવી; જુઓ ૫૫. રવિજા—યમુના. કૃષ્ણા—યમુના. સદા...ન્યારૂં—એ સમુદ્રને મળતી નથી તેથી. વરાં—વખત. વિધિકલ્પ—બ્રહ્માનો એક દિવસ. કલ્પ—ચાર યુગની એક ચોકડી; એવી ૯૯૪ ચોકડી જેટલો જે કાલ તે, એ બ્રહ્માનો એક દિવસ કહેવાયછે. કાલિંદીકં (કાલિંદી=યમુના, ક=જળ)—યમુનાના જળમાં. રાશિ—ઢગલો. ઓઘ—પાપ. મધુપુર—મથુરાં. વેણુપાણિ (વેણુ=વાંસળી,+પાણિ=હાથ)—જેના હાથમાં વાંસળી છે તે—કૃષ્ણ. દયો—દયારામ (કવિ). ચક્રપાણિ—કૃષ્ણ.

૮૩

વણસાડયું—બગાડયું. ગાંડવું—પતકરવું; ઉલેખવવું. જરા—ઘડપણ. કુત્સિત—નીચ; ખરાબ. જો...દપે—એક દાણો પણ ધર્મ—પુણ્યમાં વપ-રાતો જોય તો., પરવિત્ત—પારકુંધન. કુંભીપાક—એકવીસ નરકમાંનું એક—અહીં પ્રાણીને મુઆ પછી મોટી, અહૂંડીપર વાસણમાં સેકવામાં આવે છે. સુકર—ડુક્કર. ગંડક—ગેંડો.

૮૪

નંદના નંદન—નંદના છોકરા. કટિ—કેડ. લીલવટ—કપાળ. બિંદલીવાળા—વાંકડીઆ. નવનીતપ્રિય—માખણ જેને વહાલું છે એવા. કોકા દૈને કંઠ લપટાવે—પૈસા આપી કોટી કરે. બામણાં—ઓવારણાં; વહાલાંને આશીર્વાદ દેતાં તેની તરફ હાથો કરી લે બે હાથની મુઠીઓ લમણા આગળ રાખી તેના ટાચકા ફોડવા તે—આ રીત બૈરીઓમાં છે. નેતિ (ન+ઇતિ—છેડો)—અનંત. નિગમ—વેદ.

૮૫

ઓધવજી (ઉદ્ધવજી)—કૃષ્ણના સખા અને ભક્ત—સ્વધામ ગયા તેની પહેલાં કૃષ્ણે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન સમજાવ્યું હતું. પ્રસુતા—સુવાવડી સ્ત્રી. રતિ-પ્રેમ. નેહ—સ્નેહ. હટવું—હઠવું. દાદુર—દેડકો. સ્વાતિ—એક નક્ષત્ર; એમ કહેવાયછે કે એ નક્ષત્રમાં વરસાદ પડેછે, તેનાં ટીપાં છીપમાં જવાથી મોતી પાકેછે. મધુકર—ભમરો. પલાયણઅભ્યાસ—જેને નાસી જવાનો મહાવરો છે એવા. ચાતક—જુઓ ૧૧૦. વિરાટ—બ્રહ્માંડ ને રૂપે ઇશ્વરનો જે દેહ તે—સૂર્ય ચંદ્રને તેની બે આંખો તરીકે કવિએ કલ્પેલાં છે. ભેદ કશો—કંઇપણ ભેદ નથી. કંજ—કમળ.

૮૭

સમીર—પવન. ચાત્રક (ચાતક)—જુઓ ૧૧૦. પિપાસ—તરસ. ઉલૂક—ઘુવડ. મીન—માછલું. પરિક્રમા—પ્રદક્ષણા. પન્નગ—સાપ. નટવો—ખેલાડી. અવધુત—વેરાગી; સાધુ. મૂક—મુગો.

૮૮

આણુ...રાખીશ—કોઇપણ ઠેકાણે જરાપણ લોભાતો નહિ.

૮૯

બિરદ—પણ; પ્રતિજ્ઞા. બિલ—દર. કાળો—કૃષ્ણ—શ્યામ વર્ણ છે તેથી. અમોલે—અમુલ્ય. તડુકવું—ક્રોધ કરવો.

૯૦

મેવાસ—મહીકાંઠો. મેવાસી (મહીકાંઠાના કોળી)—તોફાની; નિરંકુશ. પરણ્યું—કબુલ કર્યું; વચન આપ્યું. દરીદ્રાર—દરી દ્રિયો. બાની—બાનુકી; ગુપ્ત; પીંજરાં—પાસડાં.

૯૧

શૃંગવેર્‌પુર—ગંગાને ઉત્તર કિનારે આવેલું એક ગામ. નિરાહાર (નિઃ+આહાર)—ભોજનવિના; ખાધાવિના. ગુહક—ભીલોનો રાજા. હુતાશન (હુત=હોમેલું, અશન=ખાવાનું)—હોમેલું ખાય છે તે, અગ્નિ. આરત (આર્તઃ)—દુઃખી.

૯૩

પઠણ...પ્રાણી—હે મનુષ્ય, પરબ્રહ્મ (ઇશ્વર) જોડે વેપાર કર અર્થાત્ ભક્તિ કર. કાળ—મૃત્યુ. પામરા (પામર)—મૂર્ખ. ચાવણું—ખોરાક. કીટ—કીડો.

૯૪

સાયર—સમુદ્ર. ચોકડી—ચાર જુગ; જુઓ ૮૨.

૯૫

ભુંડી...ભટકાશે—આંધળો માણસ રસ્તે ચાલતાં જેમ ભીંત સાથે અથડાયછે તેમ દુનીઆના લોકો સંસારના દુઃખમાં આથડશે.

૯૬

મહેતો—નરસિંહમહેતો. નાપિક—હજામ. જ્યાં...ખોસે—આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી. પય...ખેલ—જેમ દૂધમાં ઘી છે પણ દેખાતું નથી અને તલમાંનું તેલ દેખાતું નથી તેમજ ઇશ્વર સર્વત્ર છે, પણ અદૃશ્ય છે.

૯૭

ડેરા—તંબુ; મુકામ. મંચ—બેસવાનું ઉંચું આસન. શતાનંદ—જનકના આચાર્ય. ઇંદ્ર—દેવતાઓમાં જે મુખ્ય તે—સ્વર્ગનો રાજા. નરેંદ્ર (નર + ઇંદ્ર)—રાજા. સુરભૂપ—દેવતાઓના રાજા (ઇંદ્ર). વાસુકિ—દક્ષની પુત્રી કદ્રુનો પુત્ર—નાગમાં મુખ્ય (શેષનાગ); કહેવાયછે કે એણે પોતાની ફેણ ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરીછે. લંકપતિ (લંકા-પતિ)—રાવણ. લંક—કમર. સફળાણો—ફળવળ્યો થયો; ફતેહમંદ થયો. નરવપુ (નર + વપુ=શરીર) ધારી—મનુષ્યનું રૂપ લઇને. વિનાઉપહાસે—મશ્કરી કરાવ્યા વગર. પિનાક—શિવજીનું ધનુષ્ય. આછા—હલકા. શીઘ્ર—ઉતાવળથી. ભૃગુપતિ—પરશુરામ. મનકુંપતીજે—મન (પૃથ્વી

નક્ષત્રી થઈ છે કે નહિ તેની)ની ખાત્રી કરી આપું. ઉખેલું—ઉખેડું. કટિ—તટ—કમર. પલવટ—વસ્ત્ર કે ઉપવસ્ત્રનો છેડો વિંટાળી જે ગાંઠ બાંધવી તે. કટિતટ પલવટ...નવાળી—કમર બાંધી નહિ. ધનુત્રિપુરારિ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. પન્નગ—શેષનાગ. તુરી—ઘોડો. કલમલ્યો—સળવળ્યો; હાલી ઉઠયો. કુરંગ—મૃગ (ચંદ્રનું વાહન). ભવકોદંડ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. શરાસન—ધનુષ્ય. ગાંજ્યું—તોડયું. કુતુહલ—કૌતુક; નવાઈ.

૧૦૦

આડ કરેછે—વચ્ચે આવેછે. મરમાળી (મરમવાળી)—ગહન. તાન—લેહ. ફંદ—ફાંસો.

૧૦૧

નીર વલોવવું—મિથ્યા મહેનત કરવી—પાણી વલોવવાથી કંઈ ઘી નીકળતું નથી તેથી. ધર (ધરી) તાણી—બોજો ઉપાડયો.

૧૦૨

ધ્રુવ—જુઓ પદ ૪. બાજંદ—એક બાદશાહનું નામ છે. ભરથરી—ઉજ્જૈન નગરીનો રાજા—એ મોટો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ જુવાનીમાંજ વૈરાગ્ય પામી જોગીનો વેષ ધારણ કરી વનમાં તપ કરવા જતો રહ્યો હતો. બહાર—જંગલમાં. વારણે જાઉં—ઓવારણાં લઉં. છેક—છેડો. સગરસુત—સગરરાજાના પુત્રો. તેઓ કપિલમુનિના ક્રોધથી પાતાળમાં ભસ્મ થઈ ગયા હતા; અને તેના વંશજ ભગિરથ રાજાની પ્રાર્થનાથી ગંગાજી જ્યારે પાતાળમાં ગયા ત્યારે તેઓનો ઉદ્ધાર થયો હતો. નંદ—પાટલીપુત્ર (હાલનું પટના)નો રાજા. એણે ઘણું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું; જુઓ પૃ. ૨૨૭. સુપન—સુપંન=સ્વપ્ન.

૧૦૩

ઉદાસ—વિરકત. તૃણસાથરો—ઘાસનું પાથરણું. કંથા—કામળી. પેંજાર—જોડા. પાવ—પગ. દારા—સ્ત્રી. નિષ્કુળ—(૧) નિષ્કુળાનંદ. (૨) જેનું કુળ નહિ એવો (સાધુ).

૧૦૪

ચિદાકાશ—જ્ઞાનરૂપ આકાશ. સુખરાશ—સુખનો ઢગલો. ધ્યારે—ધ્યાનવેરે. વજે—પુજે

૧૦૫

રમણી—મનોહર સ્ત્રી. ગુંજ—છાની વાત. અણુગળ—ગાળ્યા વગરનું. સુરપડિમાં—(સુરપ્રતિમા)—દેવની મૂર્તિ. ઓઢીંગણુ—ટેકો. નરણાં—ભૂખ્યા. બોળો—મીઠામાં આથેલાં લીલાં ફળ. વિદળ—કઠોળ અને દહીં અથવા દૂધનું મિશ્રણ.

૧૦૬

સજાત—ઉંચ કુળની. કૃતઘ્નતા—ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવાની બુદ્ધિ. કૃતજ્ઞતા—ઉપકાર જાણી પાછો સામો ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ. ગતિ—પહોંચ; માહીતી. ગતે—જુગતીથી. ચારઠ—(chariot)—રથ. રંગ—બાજી જીતે. સમારમાં—સુધારામાં. ચળે—વિચારમાં ફરે. છળે—દગો કરે.

૧૦૮

જળાવો—બાળી નાંખો. કંટકવાડો—કાંટાની—વહેમની વાડ.

૧૦૯

જીજ્ઞાસા—હોંસ. દડ—પોચી જમીન. શેર—વાઘ. શહેર... લુંટી લેતો—શહેરનાં લોકોને ખાવાનું ગામના ખેતરો પુરું પાડેછે તે ઉપકારના બદલામાં ભણેલા લોકો ગામડાના અભણ લોકોનો પૈસો ઠગી લેછે અને ઉપકારને બદલે અપકાર કરેછે. મનુએ...ન્યાયે—મનુએ બ્રાહ્મણોને વધારે હક આપ્યાછે ને બીજાઓને થોડા. પણ ખરું જોતાં કાયદો સૌને માટે એકસરખો હોવો જોઈએ. એક—ભણેલો. તે—અભણ.

૧૧૦

નકીબ—સિપાઈ, તૈયારીછે...નકીબ—કાગડા સિપાઈઓ સૌને કહેછે કે મુગા રહો મુગા રહો (રાજાની સ્વારી આવવાનો સમય થયોછે). અહીંઆ વન એ કચેરી, ઝાડ, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે કચેરીમાં બેસનાર, મેઘ એ રાજા તથા કાગડા એ સિપાઈઓ કલ્પેલાં છે. અજ્ઞઃ—અજ્ઞાની. રંગ—લીલા. વાંસો—વાંસના ઝાડ. કરાળ—બિહામણું. ઓથો—વરસાદથી બચવાના આશ્રમો. મરાળ—હંસ. દાદૂરો—દેડકાં. પયપય—પાણીપાણી. ચાતક (બપૈયો—પપૈયો)—એક જાતનું પક્ષી—કહેવાયછે કે એને ગળે કાણું છે, માટે ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે

તેજ તેના પેટમાં જાયછે. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના વરસાદના પાણી વગર એની તરસ જતી નથી ને તેટલા માટે એ હંમેશનો તરસ્યો કહેવાયછે. ઉંચે......ઘણાંઓ—વાદળાં તરેહ તરેહવાર આકારનાં તરતાં દેખાય છે—કોઈ ઝાડ જેવાં, કોઈ પશુ જેવાં, કોઈ પક્ષી જેવાં વગેરે. લોટું—લહેરમાં ઉંઘી જાઉં. ભારો—સડને નીચલે છેડે બાંધેલું દોરડું. તટ—કિનારો. આકાશે...સજ્યોરે—આકાશ સ્વચ્છ સફેત દેખાયછે. પીડાતો...થયોને—કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુઃખી હતો (ચોમાસાની ચાંદની પીળી હોયછે;) તે સારો થયો છે. પાવા માંડી...સહુને—ચંદ્રે સૌને (નિર્જીવ સજીવ પદાર્થોને) ફરી મીઠું અમૃત પાવા માંડયું (ચાંદનીની લહેજત આપેછે) ધન્ય છે તેને!

૧૧૨

વાસર—દિવસ. ઉત્તુંગ—ઉંચા.પેરંભ—એક બેટનું નામ છે.

૧૧૩

જીવરામ—મિથ્યાભિમાન નાટકમાં જીવરામનો દાખલો છે. પરાગ—ફુલોમાં જે ઝીણો ભૂકો હોયછે તે. દાવાનળ (દાવ=જંગલ. અનળ=અગ્નિ)—જંગલમાંની આગ. બહુધા—ઘણીએક રીતે. હું=જીવરામ. અરીવ (અરિ+ઇવ)—શત્રુ જેવો. ઘટ—ઘડો.

૧૧૪

પાવક—અગ્નિ. વેદ—આર્યલોકનો મૂળ ધર્મ જેમાં કર્મ ઉપાસના જ્ઞાન સંબંધી શિક્ષા છે—વેદ ચાર છે—ઋક્-ગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ.

૧૧૫

રમા—લક્ષ્મી. પયખારાની પુત્રી—સમુદ્રની છોકરી—લક્ષ્મી. ભગની—બ્હેન. લક્ષ્મી અને વિષનું ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર હોવાથી લક્ષ્મીને વિષની ભગની કહીછે. ગિરિજા (ગિરિ=પર્વત, જા=જન્મેલી)—પર્વતની પુત્રી—પાર્વતી—શિવની સ્ત્રી. ગંગા—શિવની સ્ત્રી.

૧૧૬

લપટમાંલા લટુ—સુગંધની લપટમાં મસ્ત—નિમગ્ન બનેલો. જગેજગે—ઠેકાણે ઠેકાણે. આગે—પોતાની પાસે—આગળ જણાય છે. સફળ...

અનુરાગે—અહો ધન્ય આજનો દિવસ સફળ થયોછે કે આવીરીતે આજ મને બ્રહ્મગાન ઉપર પ્રીતિનો અનુભવ થાયછે ! વિજય...રાગે—વિજય કહેછે કે જે મનુષ્ય હંમેશાં પ્રભાતના પહોરમાં આનંદવૃત્તિમાં અને રંગ રાગમાં રહેછે તેનેજ હું જ્ઞાની સમજુંછું.

૧૧૭

તાળોટા—તાળીઓ. વડીલોપાર્જિત—બાપદાદાઓનું મેળવેલું. કૃતારથ (કૃતાર્થ)—સાર્થક; સફળ.

૧૧૮

કડ=કેડ. ખડીજવું—ઉતરીજવું. કટાણે-કવખતે.

૧૧૯

કુરંગ—હરણ, કાળજ્ઞાની—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણનાર. વળુંધી—વળગીને; ધરીને. યદુપુરી—જાદવોની રાજધાની-દ્વારકા. સુરાદારૂ-એક સમે કૃષ્ણ યાદવોને લઈ પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયા. એહીં યાદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને પોતપોતાની બડાઈ કરતા બેઠા હતા તેમાં પરસ્પર કલેશ ઊઠયો, ને શસ્ત્ર નીકળ્યાં જેથી સૌ કપાઈ મુઆ. કૃષ્ણ બળરામ પછી થોડા વખતમાં વૈકુંઠ ગયા.

૧૨૦

ભણેલ...ગણે—ભણ્યા પછી જો અનુભવ ન મેળવે તો ભણેલું નકામું છે.

૧૨૧

પતંગી—પતંગીઆ જેવું નાશવંત. દુખીઓ...હવાલો—સુખીએ દુખીની સંભાળ રાખવાની છે. દેહી—દેહ ધારણ કરનાર (મનુષ્ય).

૧૨૨

ગુજારે—વિપત્તિ પાડે. કાજી—મુન્સફદાર. કચેરી...કોડીનો—ઈશ્વરની કચેરીમાં દુનીઆના કાજીનો કોડીનો પણ હિસાબ નથી; અર્થાત્ ત્યાં તેને કોઈ કાજી ગણતું નથી. જગત બાજીગરી—જગતરૂપી બાજીગરી-છળકપટની ભૂમિ. કાવ્યમાળા—કવિતારૂપી માળા. ગ્રીવા—ડોક. પ્રભુની...દેજે—તે (કવિતા) પ્રભુનેજ અર્પણ કરજે.

૧૨૩

તડેછે—અથડાયછે. પંક્તિ—હાર. તમિસ્ર—અંધકાર. પનોતી—કુમારિકા; અહીંઆ દીવાદાંડી. પખાળી—ધોઈ. મંદાકિનીના કુમુદો—આકાશગંગાના પુષ્પો-તારા. વિલાયે—અદૃશ્ય થાય. ઝલે—પ્રકાશ. મંદાકિનીનાં...ઝલે આ-આકાશગંગા, તારાઓ અને ચંદ્રમા એ સઘળાઓનું તેજ વાદળાંઓથી ઢંકાઈ જાય તોપણ આ દીવાદાંડીનો પ્રકાશ તો અખંડજ રહેછે. પ્રભંજન—પવન.

૧૨૪

અસ્ત પર્વત—અસ્તાચળ પર્વત (કલ્પિત). વર—સારૂં. આલખવું—ચીતરવું. નભસિ—આકાશમાં. શા—સરખા. રેખતો—રેખા (લીટી) પાડતો. અનળ—અગ્નિ; તેજ. હિમગિરિ—The Alps. શ્રેણી—હાર. વેણી—ચોટલો. ત્રિપુર—જુઓ ૫૯. જળસપાટીપટ—જળની સપાટી રૂપી વસ્ત્ર. વિરમ ગર્વ—અભિમાન તજી દે.

૧૨૫

આત્મજા—પુત્રી. વિકસવું—ખીલવું. શૈશવ—બાલ્યાવસ્થા. પીડીઓ—દાબ્યો. ઉદ્વાહ—લગ્ન. શૈશવ...ગુરૂજને—મારી બાલ્યાવસ્થામાં એક અજાણ્યા બાળકે મારૂં પાણિગ્રહણ કર્યું (પાણી=હાથ, ગ્રહણ કરવું=ઝાલવો—પરણતી વખતે વર કન્યાનો હાથ ઝાલે છે) અને લગ્નના કરારમાં મારીવતી મારા વડીલે સંમતિ આપી. ઉરવારિધિ—હૃદયરૂપી સમુદ્ર. વીચિ—મોજાં. કાન્ત...ના-જેની રીતે ચંદ્રમાના પ્રભાવથી દરિયામાં મોજાં ઉછળેછે તેમ આની શક્તિથી મારા હૃદયમાં મોજાં કેમ ઉછળતાં નથી (મારૂં હૃદય પ્રેમથી કેમ ધબકતું નથી). સંધિ—ઐક્ય. દિનનાથ—સૂર્ય. ચેતન—જીવો. રસઐક્ય—સ્વભાવનું સરખાપણું (similarity of tastes). વિગુણ—જુદા ગુણવાળું. ચિત્ત-સ્થળી—હૃદયરૂપી થાળી. નહિ...સ્થિરતા—ઉરરૂપી પારો તેનાથી જુદી જાતના ગુણવાળા હૃદયમાં સ્થિર રહેતો નથી. પ્રભવે—ઉત્પન્ન થાય. કિંકરી—દાસી. વિધિહસ્ત...હું—મારા હૃદયનો પ્રેમ કોની સાથે લાગશે તે નસીબના હાથમાં છે તો તેમાં મારાથી શું બને ? ઘનતિમિર—ગાઢ અંધકાર. પુરાણ—જુના. ગેધ—ઘેટું. નિષ્કૃતિ—ઉપાય. હૃદયશલ્ય—હૃદયમાં ભોંકાયલું તીર. કૃતક—સ્વીકારેલો; માની લીધેલો. કૃત્રિમ—ખોટું;

ઉપરચોટીઉં. પદપાત—પ્રણામ. પંચત્વ પામ્યા—મરણ પામ્યા. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પાંચ તત્વોનો આ દેહ બનેલો છે. મરણ વખતે એ તત્વો છુટાં પડી જાયછે. નચિત્ત...પામ્યા—મારૂં હૃદય ચીરાઈ ગયું નહિ અથવા તો હું મરી પણ ગઈ નહિ. નવનીત-ચિત્ત—દયાળુ (માખણ જેવા નરમ હૃદયનો). દાક્ષિણ્ય—સ્પષ્ટવકતાપણું. અભિનંદવું—પ્રેમ બતાવવો. આદેશ—આજ્ઞા. લસનારી—ઉત્પન્ન થતી. નિમ્નગા—નદી. વૈદેહ્ય પામવું—મરણ પામવું. અબળાનું...અહાય—જો સ્ત્રીનો એક પતિ મરી જાય તો બીજો પતિ કરવાનો ચાલ આ દેશમા નથી. સુતપદ...દેશે—પરદેશી લોકોને પોતાના છોકરા તરીકે ગણશે—અર્થાત્ પરદેશી લોકોના હાથમાં જશે.

૧૨૬

હૃદયસૂત્ર—હૃદયની દોરી. મક્ષિકા—માખી. જડ થયા—સ્થંભી રહ્યા. જનતા-જનસમૂહ—સમાજ. શાકયસિંહ—બુદ્ધ. પરિવ્રાજ્કા—સ્ત્રી સાધુ (ત્યાગી). ત્રિદોષ—સન્નિપાત (વાત, પિત્ત અને કફનું સંમેલન).

૧૨૭

ગિરિ નિર્ઝર—A mountain-torrent. હરિયાવરણું—લીલું.

૧૨૮

અદ્રિ—પર્વત. કુમુદિની—કમળ (રાત્રે ખીલેછે તે). કર—કિરણ. મેદિની—પૃથ્વી. માત મારી...ઉરથી—ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેનું સૂચન છે. વ્યોમ—આકાશ. રૂપાના ફૂલડાં—તારા. બંધુ... પડયો—અહીંઆ કવિ ચંદ્રગ્રહણની સૂચના કરેછે. બહાર...ત્યારે—સૂર્યાસ્ત પછી. ગેંદો—દડા (તારા). અણીવાળું નાવડું—બીજનો ચંદ્રમા. અમળ—ચોખ્ખું. ઊંડી...જળતણી—દરિયામાં થતા ચંદ્રોદયનું વર્ણનછે. રૂપેરી ચળકંતા વાળ—ચંદ્રના કિરણ. પૂર્ણ.. હસી—ભરતી ઓટનું સૂચન છે. રૂપેરી જાજમ—ચાંદરણું. મહીધર—પર્વત. પછી...જઈ—ચંદ્રાસ્તનું વર્ણન છે. ઘનપટ—વાદળાંનું પડ. મુકુર—દર્પણ. કાળી રાક્ષસી—અંધારી રાત. રાખી...ગઈ—શુકલપક્ષનું વર્ણન છે.

૧૨૯

ચંચુ—ચાંચ. ઇંદ્ર ધનુરંગ ધારી—પંચરંગી. વ્યોમ...જતું—ક્ષિતિજ (horizon). કપાળ—ખોપરી.

૧૩૦

રવિવંશજ--સૂર્યવંશમાં જન્મેલા (રામ). અબ્ધિ—સમુદ્ર. નહિ... થતા—તે વખતે તમે કે દશાનન (રાવણ) તેને સહાય કરવા ગયા ન હતા. ઘટ—ઘડો. વિચક્ષણ—ચતુર. મઘવા હરવી—ઇંદ્રને હરાવીને. એક—એકજ (અજીત). શૂકર—ભુંડ; ડુક્કર. વિધિ—બ્રહ્મા. ગ્રહેશ(ગ્રહ+ઇશ)—ઘરના કારભારી. મયા—વહાલ, કૃપા. સ્વપરાક્રમથી...મયા—પોતાના પરાક્રમથી બાપની કૃપા મેળવનારા. પંકજ—કમળ. ભરછક—ભરપૂર. વરષા—વરસાદ. રતિ—પ્રેમ. નકરી—તેવીજ સ્થિતિમાં. વિશ્રંભિની—ભરોસો રાખનારી. અવળી ન કિયા—નિર્દોષ. હુતાશન—હોમેલું ભક્ષણ કરનાર—અગ્નિ જુઓ ૯૧. શકે—જાણે કે. અંતર—હૃદય. ઝુલવતી—ડગમગાવતી. કામિની —સ્ત્રી; અહીંઆ પાર્વતી. તુષ્ટિ—સંતોષ. દુહિતા—છોકરી. વક્કર—માન; ભાર (prestige). મનોહરી—મંદોદરી. રામ—દમ; બલીવાર. જીરવશે—ખમશે. મધુલિહ (મધુ=મધ+લિહ=ચાટનાર)—મધમાખ શાર કરે—ફોરી નીકળે. અરિકર્ણ—શત્રુરૂપી કણુસલુ. તર્કવિતર્ક—સારામાઠ વિચાર. ગરવું—પડવું. ગલિત—ગળગળી. ભીરૂ—બીકણ. અંક—ખોળો.

૧૩૧

રહસ (રહસ્ય)—ગુપ્ત. વહન—લઈ જવું તે. પરમાણુ—Atoms સગુણતા...મારે—મારામાં કોઈપણ જાતનો ગુણ નથી અર્થાત્ જેને પાસ લાગે છે તેનો ગુણ મારામાં આવે છે.

૧૩૨

અંબ—આંબાનું વૃક્ષ. અવલંબન—આશ્રય આપનારા. વિશ્વોપકારી —જગતનું ભલું કરનારા. સુવાસિત—સુગંધમય. પ્રમોદ—આનંદ. અલિ —મધમાખ. કોકિલ—કોયલ. રતિપતિ—કામદેવ (cupid). અમોઘ—ફળદાયક. દસુંદી—ભાટ. વ્યથા—પીડા. વિદારે—ચીરે. હાડી—હઠીલું; મમતી. અમૃતોપમ—અમૃતના જેવી. સર્વતોષી—સઘળાને સંતોષ આપનારી.

૧૩૫

સુરખી—રતાશ. અનિલ—પવન. કૃષિવલો—ખેડુતો. કર—કિરણ. વિકાસી—પહોળું કરી. કુતુહલ—અચંબો. શિથિલ—મંદ પડી ગયલો (વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે). કૃષિક—ખેડુત. નહિસમો—જૂજ.

૧૩૬

સૂર્યે—સૂર્યને પણ. પ્રચંડોર્મિ—ભયંકર મોજાં. જળધિ—સમુદ્ર. રસાતાલ જવું—નાશ પામવું. સત્વો—તત્વો (elements). પ્રલયધમસાણો પવનના—પવનના નાશકારક ઝપાટા. માર્દવ—પ્રેમ. અજડતા—કઠોરપણું. પામર—મૂર્ખ. વહો—નદીનો પ્રવાહ.

૧૩૭

રવ—અવાજ. કરતાં—એનો કર્તા પાણીપર આવતા 'પરપોટા' અધ્યાહાર છે. ભડ—મોટો. સરિત્પતિ—સમુદ્ર. વસાવું—રાખું. મારું—મારું પેટ. કે...શું—પહાડ તે ધરતીનું માથું અને ત્યાંથી નીકળતી નદી તે ચોટલો. ઉદ્દિષ્ટ—પોતાનાં ધારેલાં.

૧૩૮

બની—કૃદંત. નિરખે—એનો કર્તા 'મરજી' છે. શમ—શાંતિ. લખી ...સુગંધે—તે વિચાર પ્રવાહમાં તરી મીઠી સુગંધથી કંઇક અનન્ય રહસ્યનો ભાસ થયો. પ્રબંધ—સંગ્રહ. ભરતું...જ્ઞાન પ્રબંધે—અને પોતાના જ્ઞાનસંગ્રહમાં એક બિંદુનો વધારો કર્યો. તારક—તારા. ગતિ-યંત્રે—જ્યોતિષિઓએ પોતાના યંત્રોથી તથા યુકિતઓથી તારાઓના અંતર (distance) અને ગતિના નિયમોની શોધ કરી. બહાર—કીર્ત્તિ. સેવતી—એક જાતનું ફૂલ. લટકે—લટકાથી. સમીર—પવન. મૃદુ—કોમલ. તુજ ...નેમે—જ્યાં જ્યાં પવન જતો ત્યાં ત્યાં તારો સુવાસ પ્રસરી રહેતો એટલે તું જે કહેણ તેની સાથે મોકલતી તે તે બધે પ્રમાણિકપણે પુગાડી જતો. સમતા—શાંતિ. પળે—જાય. કળવા—જાણવા. કંઈ...પાડે—કંઇક હસવામાં કેવી કડવાસ રહેલી છે, કંઇક આંસુમાં કેવી મીઠાસ રહેલી છે અને માણસના આત્મા ઉપર કેવા તરેહ તરેહના પ્રપંચ રૂપી લીટાઓ ચીતરાયલાછે એવી રીતની બધી બાબતો જે મેં નથી જોઈ તે તું મને દેખાડેછે. દગ—દૃષ્ટિ. હમણાં...આપે—અહીંઆ તે ચિત્ર પાછું સજીવન થાયછે. ધ્રુવશું—ધ્રુવના તારા જેવી. રળી—ગઆ. પંચકરી (કર=હાથ)—પાંચ હાથવાળી. (ચંપેલીના ફૂલને પાંચ પાંખડી હોય છે). ફરજે—ફરજથી (by sweet duty bound). દવ અશ્રુથકી—ઝાકળના આંસુથી.

૧૩૯

અમોલ—અમૂલ્ય. ઉપવન—બાગ. સરસરિતા—સરોવર અને નદી. રત્નાકર—સમુદ્ર.

૧૪૦

પેગામ—સંદેશો. પ્રાણવિરામ—અમારા પ્રાણના આશ્રમસ્થાનને—વહાલાંને દાનસમય—મિત્રના આત્માનું તમને દાન કરતી વખતે. અભિરામ—આનંદ. ભર્ગ—તેજ. શશિયર—ચંદ્ર. ભાણ—સૂર્ય. પ્રયાણ—જવું તે. આણાંવાળશે—તેડું કરશે. અવધે—મુદતસર.

૧૪૧

એક...માંડયું—એક પળવાર પણ ધ્યાન ધર્યું નહિ. ઝાંખી કરવી—દર્શન કરવાં. રકત—લોભાયલા. સૃજન—સૃષ્ટિ. ચરાચર-સ્થાવર જંગમ. ચેતન—ઈશ્વર. ગમ—ભાન. વિરાટ—ઘણુંજ મોટું. જડપડદો—મૂર્ખાઈનું આવર્ણ. દરસે—દેખાય.

૧૪૨

સુરસદન—સ્વર્ગ. પ્રમદવન—ઇંદ્રનો બાગ. સુધા અમૃત (nectar). મોહની—આકર્ષણ. પ્રતીતિ—ખાતરી. પ્રણય—પ્રેમ. આપની—આપની દાસી. આવો...રાય—હે રાજા (કવિરાજા), દુઃખ આપનાથી દૂર રહો. રાજ્ઞી—રાણી (કવિતા). વાદ્ય—વાજું. ગારૂડી—વાદીગર—અહીંઆ પારધી. બીન—એક જાતનું વાજું. બુદ્ધિહીન—બુદ્ધિવિનાનો (મૃગ). છે મૃત્યુની...ભરે છે—જાણેછે કે આગળ જવાથી મારૂં મૃત્યુ થશે તોપણ રાગની મિઠાશથી લોભાઈને તે (મૃગ) શિકારી તરફ ધીમા અને સરખાં પગલાંથી જાયછે. લુબ્ધ થાય—લોભાયછે લુબ્ધક—શિકારી. શબર—ભીલ. કળે—જાણે. ખરે!...તુજનું—હે નિર્દય શિકારી મને એમ થાયછે કે હું ખરેખર તારોજ વધ કરૂં. નીચે...હાય—જે મૃગને બચાવવાને મેં શિકારીને માર્યો તે, મૃગ તો શિકારીના પડવાની સાથેજ વીણા બંધ પડવાથી મરી જાયછે તો હવે મારે બચાવવું કોને ?

૧૪૩

પુર—ઘર. મર્મ—અંતઃકરણ. મુજ...તું—તું મારા જીવનનું હુંડું પ્રેરક, ચાલક અને શાસક રહસ્ય યંત્ર. ચીતરે—એનો કર્તા કોઇ ચિતારો.

અધ્યાહાર છે. ચિત્રક—ચિતારો. અનુસારજ—તે પ્રમાણે. પટ—વસ્ત્ર. હૃદ—હૃદય. મુદ્રિત—છપાયલો. ત્વન્મય હો—તુંમય બનો.

૧૪૪

સ્વરૂપ—વ્યક્તિ (individual). જુજવું—વિરલું. દેવની ભાવના—દૈવી લાગણી. સ્વર્ગશો—સ્વર્ગ સરખો. વાટિકા—વાડી.

૧૪૫

મર્દાની પાલન—મર્દાઈનું રક્ષણ. વિકસે—ખીલે. અમ...તંત્ર—The machine of our life. નંદન—પુત્ર. સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ—જ્યાં ત્યાં સ્વાર્પણ કરનારા-સ્વાર્પણ—Self-sacrifice.

૧૪૭

વિદ્ધ—ઘાયલ થયલું (wounded). સુખદ—સુખ આપનારૂં. સંપાત—પડવું તે; પતન. પંચત્વ મળ્યું—મરણ પામ્યો જુઓ ૧૨૫. વા—અથવા. અવરોધ—અટકાવ. વ્યથિત—દુ:ખી. પ્રેમાબ્ધિ-પ્રેમનો સમુદ્ર. વસુધા—પૃથ્વી શૃંગ—શિખર. હર્ષવર્ષણ—આનંદરૂપી વૃષ્ટિ. પુરંદર—ઇંદ્ર; સ્વર્ગનો રાજા. એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત—ગર્જન—વૃષ્ટિનો અધિપ છે. અવસાન—મોત. નિષેધ—મના; પ્રતિબંધ. સાયક—બાણ. સાયકતાપ (સાયકચાપ ?)—બાણ અને ધનુષ્ય. પારાવાર—સમુદ્ર. મિષ્ટ—મીઠું; ગળ્યું.

૧૪૮

રત્નાકર (રત્ન+આકર=ખાણ)—રત્નની ખાણ—સમુદ્ર. મૈક્તિક—મોતી. ચિંતાશીલ—ચિંતાવાળો. સમુદ્રમાં દ્રવ્ય ઘણું છે તેથી. દ્રવ્યવાન માણસ હંમેશા ચિંતાતુર રહે છે. ક્રોધોન્મત્ત—ક્રોધથી છાકી ગયેલો. હૈમ (હેમ)—સોનું. પ્રાસાદો—મહેલો. નંદન ક્રીડા—ઇંદ્રનાં નંદન વનમાં જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ. તરંગો—મોજાં. રેરે...તે—રે સમુદ્ર તું તેનાપર ફરી વળ. મનુષ્યો તેનો નાશ થવા દે છે. સુજ્ઞ (સુ=સારૂં, જ્ઞ=જાણનારું)—સારૂં જાણનાર. પ્રચંડ પ્રેતસ્થાન—ભયંકર મસાણ—અહીંઆ કવિ સમુદ્રને પ્રેતસ્થાન કહી સંબોધેછે; કેમકે સઘળાં મરેલાં માણસો સમુદ્રમાંજ હોય છે એમ કવિ કલ્પેછે. વિક્રમી—પરાક્રમી. ચારૂ—સુંદર. છે...નહિ—બધુંજ કંઈ તારા એકલાનું નથી.

નાટ્ય.

૧

પદ્મિની યક્ષાધ્યક્ષ—તળાવડીના યક્ષોનો ઉપરિ. નામક—નામના. નિરૂદ્યોગી...ગુંથો છો—"નવરો હોય તે ફૂલ ગુંથે" એ કહેવત ઉપરથી તિરસ્કાર વચન. અનુજ (અનુ+જ, પાછળ જન્મેલો)—નાનોભાઈ. યક્ષેશ્વર—કુબેર. ધનદ—કુબેર. વૃકોદર (વૃક=વરૂ,+ઉદર=પેટ; વરૂ જેવા પેટવાળો)—ભીમ. બિસપ્રસૂન—કમળ. પુરંદર—ઇંદ્ર. નગઝરણુ—પર્વતમાંથી નીકળતો ઝરો. (ન+ગ, જે ચાલે નહિ તે-પર્વત). શાંતં પાપં—શિવ શિવ! આ તમે બોલોછો શું! તોમર—લોઢાંની ડાંગ. પટ્ટિશ—ભાલો.

૨

ક્ષુલ્લક—નજીવું. ચંપકસુમન—ચંપાનું ફુલ. ભેદ વચન—કપટ વચન. સાયર—સમુદ્ર. સજળઘન...છે—સત્યભામા જાય ત્યાં સુધી તમારે (રૂકિમણીએ) અહીંઆં રહેવું એમાં મારી (કૃષ્ણની) શોભા ઘટે છે. સજળઘન—સત્યભામા અને કૃષ્ણ. વાયુએ—રૂકિમણીએ. ચપળા—(૧) વીજળી (૨) રૂકિમણી. ચપળતા—જતા રહેવું તે. પૂર્વોત્તર ચપળા—રૂકિમણી અને સત્યભામા. ચમકારો—લડાઈ. દ્વૈતવાદી—બે સ્ત્રીનો ધણી-કૃષ્ણ. અદ્વૈત—એક પત્નીવ્રત. વહા—છેતર. વચળે—ફરે. કામે...સહા—કામના જોરથી કાચું સુખ ગ્રહણ ન કર. મરાળા—હંસ. ચરાળા—પક્ષી. અશ્રુ...ચરાળા—હંસ અશ્રુને મોતી જાણી ગ્રહણ કરશે. મરાળે— હે હંસ સમાન સ્ત્રી. કરાળા—વિકાળ સ્ત્રી.

૩

વસંતક—સંવરણ રાજાનો વિદૂષક. હિત—અહિત (વક્રોક્તિ). આંખના...વહાલા—અણગમતા (વક્રોક્તિ). તો તેં ક્યાં...હતું—દેવીને પ્રસન્ન કરવાનું કામ સંવરણનું છે. વયસ્ય—મિત્ર. રાજાએ વિદૂષકને આ નામથી બોલાવવો એવો કાવ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે.'અસત્ય...જોઈએ—ખરૂં કહીને 'વાગી'નો સંબંધ પુરો કરી બતાવ. મહુઅર—ગારૂડીઓનું વાજું. ડોલાવી...પડશે—લાકડીના મારથી નચાવવો પડશે. મીંદડી—બિલાડી. મૂષક—ઉંદર. બુદબુદા—પરપોટા. ઉપજે...મુદા—પણ જો મનોરથ સિદ્ધ થાયછે, તો મન બહુ આનંદ પામેછે.

૪

અધુના—હમણાં. મુનિશાર્દૂલ—વાઘ જેવા મુનિ-મુનિઓ ક્રોધી હોય છે તેથી. ભયગ્રસ્ત—બીધેલા. આર્તનાદ—દુઃખની ચીસ. સુરથ—સંવરણનો સારથિ. શાર્દૂલી...ધારે—વાઘનું મૂળજ કાઢી નાંખું. સંયમની—યમપુરી. ખરેખરૂં...જાએ—જો હું ખરા મનથી શાપ દઉં તો તું બળી જાય. ઉપસ્કર—જોઈતી ચીજો. અરે...ચઢયા છે ?—દક્ષના યજ્ઞમાં શિવનું અપમાન થવાથી તેના નોકરોએ ઘણા બ્રાહ્મણોને માર મારી અંગ ભંગ કર્યા હતા તેનું સૂચન છે. અલં—બસ.

૫

વિસરાળ—ભૂલકણી. ચોબાલી—શરમથી ગભરાયલી.

૭

કેસરી—ઘોડાનું નામ. ખટરસ—જાતજાતના ભોજન-છ રસ નીચે પ્રમાણે—મીઠો, ખારો, તીખો, કટાણો, ખાટો અને કડવો. દુહાગણ—અણમાનીતી રાણી-માનીતીને સુહાગણ કહે છે. ફેડશો—દૂર કરશો. અડાણમાં—અવેજ દાખલ; બદલા તરીકે. ઘેતાળ—ખરચાળ; ઉડાઉ. પસાયતે આપવું—ચાકરી બદલ ભરણપોષણને માટે આપવું.

૮

બાપા—બાપા રાવળ-પ્રતાપનો પૂર્વજ. કવન—વર્ણન (કવિતામાં). શર્વરી—રાત્રી. તારો વશંજ—પ્રતાપ સૂર્યવંશી છે તેથી. ખો—ગુફા; કોતર. અર્ક—સૂર્ય. અશી—આવી. તનુજ—છોકરાં. કુર—ભાત.

૯

ઇપ્સિત—ઇચ્છેલું. સાલે—દુઃખ દેછે. અનિષ્ટ શંકા—ખોટો ભય. વામી ગયા—સમાઈ ગયા. મૌક્તિક—મોતી. ગ્રંથી—ગાંઠ. છેદતાં...વિચાર શું—હે કાતર આ ગાંઠ જલદી કાપીને સુખની દોરીથી મારી ભાગ્ય દેવીને બાંધ અને કંઈ બીજા આડા અવળા વિચાર કર નહિ. મૂક્તા—મોતી. હાથે...પાણી—મારા વહાલા પતિ સાથે ફરીથી મેળાપ કરાવો.

૧૦

અંતઃપ્રસ્થની રાજાના કુકર્મી સાળા મદનસિંહે અમરસત્રના મિત્ર ધર્મપાળની સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી તેણે તેને મારી નાંખ્યો. તેના ખુનનો

આરોપ ધર્મપાળપર આવતાં તે છૂટી ગયો. આ બાબતની અમરસત્રને ખબર નહિ હોવાથી તે રાજ્યમાં તોફાન કરવા તત્પર થયો હતો એટલામાં તેના કાકા સંઘિરાજે આવી તેને શાંત કર્યો. માયાવતી—મહારાજા સિંહસજીની રાણી. અનૈક્યતા—સંપનો અભાવ. સ્મર—કામદેવ. ઉક્તિ—વિભાવસ. ગળથૂથી...આવે—ગળથૂથીમાં સ્નેહરૂપી ઘૃત અને ટેકરૂપી મધ આવે છે. જનાપવાદ—લોકવાયકા. ભસ્માસુર (વૃકાસુર)—શકુનીનો પુત્ર. એણે શિવ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું હતું કે હું જેની ઉપર હાથ મૂકું તે ભસ્મ થાય. પછી પાર્વતીને પરણવાના લોભથી શિવને ભસ્મ કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ વિષ્ણુએ તેને ઉંધુંચત્તું સમજાવી તેના પોતાનાજ માથાપર હાથ મુકાવ્યો જેથી તે ભસ્મ થયો. અમર—અમરસત્ર. ધર્મ—ધર્મપાળ. શર્મ—સુખ. રાજ્ય લક્ષ્મી લલાટે—મદનસિંહને રાજાની મદદ હતી એમ સૂચવેછે. રંગે...કંદે—આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ નાગદમનનો છે અને વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાને કરેલા મદનસિંહના પરાજયનો છે. સુયોધન—દુર્યોધન. ઇષત્—કંઈક. દીપોત્સવી—દિવાળી. દીપોત્સવી...પચીસ—પચીસ વર્ષની ઉમર થઈ. ગજબાળક—ગજસિંહનો પુત્ર (અમરસત્ર). કૃપાણ—તરવાર. ગૌરીદ્રોહ—સતી (પાર્વતી)નો અનાદર (દક્ષના યજ્ઞમાં થયલો). નૃશંસ—ક્રૂર (રાક્ષસ). ચંડ—ઉગ્ર. શિળા—ઠંડા. પંકજ (પંક=કાદવ, જ=જન્મેલું)—કમળ. પંકજલોચને—કમળના જેવી આંખ વડે. અનલશી—આગની માફક. ચિન્માત્ર—જ્ઞાનમય. ગ્રસ્ત—કેદી. બાહુકથી...બાહુ—હાથથી જો શત્રુ હણાય નહિ તો હાથ શા કામના. ધીરપ—ધૈર્ય. દોષાકર (દોષ+આકાર=ખાણ)—ચંદ્ર. ચંદ્રમામાં ઘણા દોષછે તેથી. અપાય—હાનિ. વૈરોત્શ્વાસે કરીને—વૈરરૂપીશ્વાસબહારકહાડીને (Breathing revenge). બાલિશતા—મૂર્ખાઈ. સામ્રાજ્ય—મોટું રાજ્ય (Empire) અંબુધિ—સમુદ્ર. સ્યાલ—સાળો. દર્દુર—દેડકું. આદ્યેતિ—પહેલેથી છેલ્લે સુધી. પરમહંસ—જીતેંદ્રિય સાધુ. કહેવાયછે કે હંસમાં એવી શક્તિ છે કે દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાંથી તે દૂધજ ગ્રહણ કરી લેછે; તેજ પ્રમાણે પરમહંસમાં એવી શક્તિ હોયછે કે સત્યાસત્યના મિશ્રણમાંથી સત્યનેજ ગ્રહણ કરેછે અને અસત્ય જે માયા તેનો ત્યાગ કરેછે. નમિત—નમાવેલ. ભૂમંડલૈકમુકુટમણિ—આખી પૃથ્વીના મુગટના મણિસમાન.

૧૧

યયાતિરાજા—દુષ્યંતનો પૂર્વજ ને નહુષનો પુત્ર; તે વૃષપર્વા નામના અસુર રાજાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને વર્યો હતો. તેને પુરુ નામનો સાર્વભૌમ પુત્ર થયો હતો. વૈતાન અગ્નિ—યજ્ઞ સંબંધી જે અગ્નિ તે. કલાપી—મોર. ક્ષત—ઘા. શષ્પો—ખેડયા વિના એની મેળે થયલું એક જાતનું ખડ ધાન્ય. પૂર—આંસુની ધાર. અબ્જ—કમળ. સંયમધના—તપ નિયમ એજ જેનું ધન છે એવા. ગૃહિણી—ઘરમાં મોટી પદીવાળી સ્ત્રી. કંટક—ઘરની પીડા. બીજી—એમ નહિ ચાલે તે. મલય—મલબાર દેશ જ્યાં મલયાચળ પર્વત છે; કહેવાયછે એ પર્વતપરથી મલયાગર ચંદન આવેછે. ન્યાર—એક જાતનું અન્ન છે. અનિવાર—ટાળી નહીં શકાય એવો. વનરાઈમાં—ઝાડની ઘટામાં. સહધર્મચારિણી—સાથે રહીને ધર્મકાર્ય કરનારી (સ્ત્રી).

૧૨

ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણક્યને માલમ પડયું કે ચંદ્રગુપ્તના શત્રુ સાથે મળી ગયલા ગત રાજાના પ્રધાન રાક્ષસનું કુટુંબ તેના પરમમિત્ર ચંદનદાસના ઘરમાં છે તેથી તેણે ચંદનદાસને ધમકી આપવા બોલાવ્યો છે. કૌટિલ્ય—ચાણક્ય. પ્રતિપ્રિય—સામું પ્રિય; રૂડો બદલો. અપરિક્લેશ—શ્રમનો અભાવ. અધન્ય—કમનસીબ. રાક્ષસ—નંદરાજાનો પ્રધાન—ચંદ્રગુપ્તનો શત્રુ. વાક્છળ—પડદો રાખીને પાધરૂં બોલવું તે. પ્રતીકાર—ઉપાય. વિષ્ણુગુપ્ત—ચાણક્ય. વક્રનાસ—નંદરાજાનો પ્રધાન. હરિ—સિંહ. શોણિતેરી—(૧) લોહીવાળી (૨) લાલ. ઉત્સારણા—'ખસો આઓ' એવા શબ્દો. ક્ષપણક—જૈન સાધુ. જીવસિદ્ધિ—પ્રથમ ચાણક્યનો મિત્ર પણ પાછળથી ચાણક્યના કહેવાથીજ રાક્ષસનો બનેલો ધૂર્તમિત્ર. શકટદાસ—રાક્ષસનો મિત્ર. ધરાધર—ચોક. શિબિ—અયોધ્યાનો ચક્રવર્તિ રાજા—એણે એક વખત એનો ટેક છોડાવવા હોલારૂપે આવેલા અગ્નિને બચાવવા તેની પાછળ સેનપક્ષી રૂપે પડેલા ઇંદ્રને હોલા બારોબાર પોતાનું માંસ કાપી આપ્યું એટલામાં વિષ્ણુ આવી રાજાને ભેટી પડયાને રાજાનું અંગ સારું થયું.

૧૩

આપ્ત—લાગતા વળગતા. આપ્તે—પાસેના લોકો પણ. ઉત્તમાંગ—(૧) રાજ્ય, (૨) માથું. નિકુંજાં—નજરનાં. અંગો—(૧) રાજાના નોકરો.

(૨) અવયવો. શ્રી-લક્ષ્મી. વૃષલ—શૂદ્ર—અહીંઆં ચંદ્રગુપ્ત કારણકે ચંદ્રગુપ્તની મા શૂદ્ર હતી. વૃષલી—શૂદ્ર સ્ત્રી. વિધિ—નસીબ. વત—માફક. શૈલેશ—પર્વતેશ્વર—ચંદ્રગુપ્તનો શત્રુ, જેની સાથે રાક્ષસ મળી ગયો હતો. કેતુ (મલયકેતુ)—પર્વતેશ્વરનો છોકરો. વિપ્ર—બ્રાહ્મણ—આ ઠેકાણે ચાણક્ય. વિચારશૂન્ય—અવિચારી. ગતિહીન—મૂર્ખ. જેને...ઉરે—સરખાવો 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.' વાગ—લગામ. લાગવે—ચાલાકીથી. લક્ષ—નિશાન. નવેંદુ—બીજનો ચંદ્ર. રાજાશો—રાજા જેવો. સંભ્રમે—ઉતાવળથી. નયવત—રાજનીતિની માફક. વિનાશે...સર—વિનાશ કાળે જેમ મિત્રોના હૃદય સુકાઈ જાય (કઠણ થઈ જાય) તેની માફકજ આ સરોવર સુકાઈ ગયું છે. કપોત—હોલો. અહિગણ—સર્પો. પટહ—પડઘમ.

૧૪

સૂતપુત્ર—કર્ણ. વપુ—શરીર. અંગરાજ—અંગદેશ (બંગાળા—ભાગલપોર) નો રાજા કર્ણ. શિશુ—બાળક. જરઠ—ઘરડા. યુવા—યુવાન. ગર્ભકોષે—ગર્ભવાસી. અહંતા—અભિમાન. અરાતિ—શત્રુ. શોણિત—લોહી. અરાતિદારણવિભુ—શત્રુને છિન્નભિન્ન કરવામાં સમર્થ. ઉચ્છેદન—સમૂળો નાશ. ઉપેક્ષા—અવગણના. અપાંડવ—પાંડવ વિનાની. રાધા ગર્ભભારભૂત—કર્ણ. સૂતાપસદ (સૂત+અપસદ)—સૂતમાં નીચ. પ્રતિકાર કરવો—બદલો વાળવો. વસુંધરા—પૃથ્વી (એમાં ધન છે માટે.) યુદ્ધદક્ષ—યુદ્ધમાં પ્રવીણ. અવધ્ય—મારી ન શકાય એવો (બ્રાહ્મણ.) ધૃષ્ટદ્યુમ્ન—દ્રુપદનો પુત્ર—મોટા યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષમાં મહારથી યોદ્ધા હતો. એને દ્રોણ ઉપર બહુ વેર હતું તેથી દ્રોણે પ્રાણ મૂકયો ત્યાર પછી પણ તેણે આચાર્યનું શિર ઉડાવ્યું હતું. અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો. આત્મશ્લાઘા—પોતાના વખાણ. અઘકર્મી—પાપ કરનાર.

૧૫

નવલ—નવો. ઘન—વાદળું. નિશાચર—રાક્ષસ. પાપ—પાપી. સુરધનુષ—મેઘધનુષ (a rain-bow). રિપુચાપ—દુશ્મનનું ધનુષ. રેખાશી—લીટી જેવી. ઉન્માદક—ગાંડો બનાવનાર. राजा कालस्य कारणम् રાજાની વર્તણૂંકના ઉપરજ યુગનો આધાર છે. રાજા ધર્મિષ્ઠ હોય તો સત્યયુગ પ્રવર્તે. નિચુલ—બરૂ (reeds.) મંજરી—ફુંપળો. અબ્દ

(અપ્=પાણી, દ=આપનાર)—વાદળાં. મંજરીચામરો, મોરબંદિજનો અને અબ્દસોદાગરો એ ત્રણે કર્મધારય સમાસ છે. અરૂણા—રાતા. દિવ્યાંગના—સ્વર્ગની અપ્સરા. અળતો—પોથીનો રંગ. અનેરાં—સુંદર. જહીં...રતુમડા—અને જેની અંદર આંખમાંથી ટપકતાં આંસુ હોઠ ઉપરથી પસાર થવાથી લાલ રેલા પડી રહ્યા છે. નીલકંઠ—મોર. મોરની ડોક લીલી હોયછે તેથી. બિસ—કમળનો દાંડો. આરત—અરજ. આર્ત—દુખિયારો. રઘવાટ—ધભરાટ. આજો—માનો બાપ. ઉર્વી—પૃથ્વી. દળ—પાંદડું. લઈ—ધારી. સહચરી—સાથી માદા—ચકવાકી. વિધુર—દુખિયારો. સ્વન—અવાજ. અબ્જ (અપ્=પાણી જ=જન્મેલું)—કમળ. મધુપ (મધુ=મધ, પ=પીનાર)—ભમરો. પંકજ—જુઓ નાટય ૧૦. નવપલ્લવવાળી—નવી કુંપળોવાળી. સુરાસમ સ્રવતી—દારૂના જેવો રસ આપતી. તદ્રુપ—તેવીજ રીતે. હુંશી—મારા જેવી. સુરભિકંદર—એ વિશેષ નામ છે. કટિતટ—કેડ. કાનન—જંગલ. મનોભૂ—કામદેવ—જેની ઉત્પત્તિ મનમાંથી થાયછે તે. દ્રગ—નજરે. ભૂધર—પર્વત. ભ્રૂશાં—ભવાં જેવા. રસના—કટિમેખળા. ખગ (ખ=આકાશ+જ=જનાર, આકાશમાં જનાર.)—પક્ષી. રસે—શબ્દ કરેછે. સુદર્શના—સુંદર દેખાવની. કૃષ્ણસાર—નર મૃગ. મૂર્ત—મૂર્તિમાન. ધન—ગાઢું. હત—હણેલો. માંસલવ—માંસનો લોચો. અનલ—અગ્નિ. શકે—જાણે કે. જાસુ—એક જાતનું ફૂલ. અરૂણ—લાલ. કર—(૧) હાથ; (૨) કિરણ. મંદાર—મંદાર વૃક્ષના ફૂલ. પરમેશ્વરી—પાર્વતી. ગજચર્મધારી—ગજાસુરનું ચર્મ ધારણ કરનાર. અનુગ્રહ—કૃપા. હરિ—સિંહ. દુર્મિળ—દુર્લભ.

૧૬

રંજાડવું—દુઃખ દેવું. ઉધમાત—તોફાન. સર્વદમન—સૌને કાયર કરનાર. લોકોત્તર—અલૌકિક; અસાધારણ. શકુન્તલાવણ્ય (શકુન્ત=પક્ષી, લાવણ્ય=સૌંદર્ય)—પક્ષીનું સૌંદર્ય. 'શકુન્તલાવણ્ય' એ શબ્દમાં પોતાની મા શકુંતલાનું નામ આવવાથી બાળકને પોતાની મા સાંભરી આવે છે. અપરાજિતા—જીતાય નહિ એવી. જાતકર્મ—સોળ સંસ્કારમાંનો એક—તરતના જન્મેલાં બચ્ચાંને તેની નાળ વધેર્યા પહેલાં સોનાને ચમચે વતી મધ અને ઘી આપવું તે.

ગદ્ય.

૧

તરંગી—અસ્થિર. કામણ—વશીકરણ વિદ્યા. સાખ—લાગ. ખાસ-પૈસો, ધીટ—અડગ. ઉત્કર્ષ—ઉદય (rise.)

૨

એ વાત—કેશવ (ગુણસુંદરીનો પતિ) ના મરણની ખબર. વર્ણ—રંગ. સુખન—શબ્દ. ક્ષણભંગુર (ક્ષણ+ભંગુર=નાશ પામે એવું)-પળમાં નાશ પામે એવું. ડાક—મેણાં. પાંચક—દ્વારનો પિંડ—ષટ્પિંડમાંનો બીજો. પરાપૂર્વથી જુના વખતથી. સંપ્રદાય—ચાલ. કૈલાસ—શિવનું ધામ. ગણ્યા દહાડા—થોડા દિવસ. ફળીભૂત થજો—સિદ્ધ થજો.

૩

ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર+ઇશ્વર)—ગુજરાતનો રાજા. તન—છોકરો. સુભટોપરી—યોદ્ધાઓનો ઉપરી. રિપુ—શત્રુ. સત્યમેવજયતે—સત્યજ જય પામેછે. દળદર (દારિદ્ર્ય)—ગરીબાઈ. લ્યાનત—શરમ. પૂર્વજ—બાપદાદા. વઢેછે—બગડેછે. નિકંદન—નાશ. પ્રતિષ્ઠા—આબરૂ.

૪

અગ્રગામી—આગળ જનારા. અલ્પતર—વધારે ઓછી. રજ્જુ—દોરડું. વિરામવું—અટકવું. વિક્ષેપ—હરકત. ઉદયાસ્ત—ચડતીપડતી. ઘોષ—અવાજ. અનુગ્રહ—કૃપા. સંવર્ધમાન—આગળ વધતા (progressing). ઉન્નતેચ્છા—ઉચ્ચ અભિલાષા (high aspirations). અભિષ્ટ—ઇચ્છિત.

૫

પ્રબળ (પ્રાબલ્ય)—જોર. વાંદરાને નિસરણી આપવી (to hold a candle to the devil)—વાંદરા જાતે ટીખળી તેમાં વળી તેને નિસરણી આપવામાં આવે તો ઉલટો વધારે ટીખળ કરે તેમ અણુસમજુને સ્વતંત્રતા આપવાથી તે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરેછે. માઝા—મર્યાદા; અદબ. સાળાવેલી—સાળાની વહુ. અમી—અમૃત (રહેમ નજર). અભાખ (અરણ્યાખ)—ધૂરેપાંગાંઠા. પુરત—પહેલું.

૬

ખલીફા—મહમદ પેગંબરની પછી તેની ગાદી ચલાવનાર. આરિસ્ટોટલ—ગ્રીસના મહાન સિકંદરનો વિદ્યાગુરૂ.—મલેક-રાજા. પ્રતિબિંબ—પડછાયો. તુષ્ટિદાન—પ્રસન્નતાથી આપવું તે. નિર્માણ થયું—સરજાયું. ખવાસ—ખાસ નોકર. સેવ્ય—શેઠ. વિશ્વંભર—વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર; ઇશ્વર. જાલ્મં—નીચ માણસ.

૭

તરંગ—મોજાં. છાણુ—શીકર (spray). તુલો—ફ્રાન્સમાં એક શહેર છે. સ્વાશ્રય—પોતાનાપરજ આધાર રાખવો તે (self-reliance). અપેક્ષા—જરૂર.

૮

સિદ્ધ—practical. આકર્ષણ કરવું—ખેંચવું. ચારિત્ર—character. કૃતિ—આચરણ (action). સંકલના બાંધવી—વિચાર ગોઠવવા. નિરંકુશ—અંકુશવિનાનો; સ્વતંત્ર. સહજ—સ્વાભાવિક. તાત્પર્ય—સાર; ભાવાર્થ. ઔન્નત્ય—ઉચ્ચપણું (elevation). ઐહિક—આ દુનીઆનું. આમુષ્મિક—બીજી દુનિઆનું. શ્રેય—કલ્યાણ. અધિષ્ઠાતા—ઉપરી. રસભાવના—sentiments. અભિન્ન—અખંડ. આબાળવૃદ્ધ—બાળકથી તે ઘરડાં સુધી. આત્મસંયમન—self-restraint. અપ્રતિમ—અનુપમ. ઉદ્ભવ્યાં છે—પેદા થયાં છે. ઉત્કટ—ઉચ્ચ પ્રકારનો. પ્રેમાર્દ્ર—પ્રેમમય. કર્તવ્યપરાયણતા—ફરજ બજાવવામાંજ મંડયા રહેવું તે. ઉછંગ—ખોળો. ધર્માનુયાયી—ધર્મ—પાળનાર. પરાઙ્મુખ—વિમુખ. સ્ફુરિત થઈને—ખીલીને. દૂરદર્શીપણું—અગમચેતી. સુશિક્ષિત—સારી કેળવાયલી. નિદાન—મૂળ.

૯

બુદ્ધિધન—સુવર્ણપુરના રાણા ભૂપસિંહનો અમાત્ય. ચતુષ્કોણ—ચાર ખુણાવાળા. પ્રતિવમન—પરાવર્તન (reflection). પ્રતિફળ—પ્રતિબિંબ; પ્રતિકૃતિ. ત્રાજવાં—છુંદણાં. ક્લાંત-થાકી ગયલો. પેટમાં કુકડાં બોલતાં—ભુખ લાગે ત્યારે. રાજવાહન—દરબારી ગાડી. નિરપેક્ષી—નિઃસ્પૃહી. કૌતુકવાન—જીજ્ઞાસુ. અભિન્ન—એક સરખો (similar). અવિચ્છિન્ન-ચાલુ (continuous). વિસંવાદી ન હતાં—મળતાં આવતાં હતાં. સંસ્કાર—છાપ. નવીનચંદ્ર—મુંબાઈના ધનાઢ્ય શેઠ લક્ષ્મીનંદનનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર. એ

પોતાના પિતાનું ઘર છોડીને ફરતો ફરતો બુદ્ધિધનને ત્યાં આવ્યો હતો. ક્ષુદ્ર—હલકું.

૧૦

શિથિલ—મંદ. વાદ—તકરાર. રસ—તાન. ગજાર—જમવા બેસવાનો ઓરડો. સફાળો—ફાળભેર, ચમકીને. નાકલીટી તાણવી—જમીન સાથે નાક ઘસી ક્ષમા માગવી. વિકાસ પામેછે—ખીલેછે. વજ્રલેપ થવું—ચોંટી જવું. ગૃહિણી—ઘરમાં મુખ્ય સ્ત્રી. એકરાગ—મળતાપણું. દુર્વાસા—એક ઘણાજ આકળા સ્વભાવના ઋષિ. એ જરા જરામાં શાપ દેતા. વત્સલતા—માયાળુપણું. આવિર્ભાવ થવું—બહાર પડવું. નરસિંહાવતાર—હિરણ્યકશિપુને મારવા થયલો વિષ્ણુનો અવતાર. સ્મિત—હાસ્ય. બાંધી દડી જેવું—મજબુત બાંધાનું.

૧૧

ધર્મવૈચિત્ર્ય—જુદી જુદી ફરજો. અસહિષ્ણુતા—સહન કરવાની અશક્તિ. ભરતે...દુષ્યંત—જુઓ નાટય ૧૬. निवात......मात्मनि—પવન વિનાના કમળ જેવા નિશ્ચલ નેત્રવડે રાજાએ પુત્રનું કાંત વદન પીવા માંડયું ત્યારે મહાન હર્ષ પોતાનામાં રહી ન શકતાં બહાર નીકળવા લાગ્યો— ચંદ્ર દર્શનથી મહાસાગરનું પૂર નીકળે તેમ (રઘુવંશ, સર્ગ ૩. શ્લોક ૧૭).

૧૨

વિશુદ્ધિ—શીયલ (chastity). પ્રતિકૂળ—વિરોધી.

૧૩

તળ—તળીયું. અપેક્ષા—ઇચ્છા; સ્પૃહા. સુધા—અમૃત. નિદિધ્યાસન—એકાગ્ર મનન—ધ્યાન. ગેબી—છુપું.

૧૪

અતુલ—જેની તુલના ન થઈ શકે એવું—ઘણુંજ. ગોપા—બુદ્ધની સ્ત્રી. પ્રાણાધિક—પ્રાણ કરતાં પણ વધારે (વહાલો). જાત—જન્મેલું. નિસ્પંદભાવ—ઉછળતી લાગણી. અવ્યક્ત—ન સમજાય એવું (indistinct). સિદ્ધાર્થ—બુદ્ધનું મૂળ નામ. ઉદાસીન—વિરક્ત; વૈરાગ્યવાન. અસામ્ય—અસમતા (inequality). અવલંબન કરીને—ધારણ કરીને. અનાહારે—ખાધા વગર. સહચરી—સખી. વિષાદ—દુઃખ. અપૂર્વ—અગાઉ નહીં સાંભળેલી એવી.

૧૫

દુરંત—દુર્જય. ગરીયસી—મોટી. સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા. ઉદ્દેશ્ય—મુખ્ય ધારણા. પુણ્યસલિલા (પુણ્ય = પવિત્ર, + સલિલ = પાણી)—પવિત્ર પાણીવાળી (નદી). દૃષદ્વતી—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક નદી છે. પ્રશસ્તહૃદય—પ્રશંસાપાત્ર. તટિની—નદી. જલદ—ગંભીર—વાદળાના જેવું ગંભીર. યોગ—સમાધિથી આત્માનું ઇશ્વર સાથે જે ઐકય કરવું તે. યોગરત—devoted to yoga. સ્રોતસ્વતી—નદી. સ્રોત—ઝરો. વિશૃંખલ (વિ=નહિ, શૃંખલા =બંધન)—અવ્યવસ્થિત. અનિર્વચનીય—જેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ એવું. ઉત્તરાધિકારી—પાછળનો વારસ. નિરીહ—બિન-અનુભવી. લોકાંતરિત થયોછે—મૃત્યુ પામ્યોછે. લાવણ્યરાશિ—સૌંદર્ય સમુહ. ગૌરવાન્વિત—કાંતિવાન. વીરત્વગરિમાની—વીરત્વ જેનું ગૌરવ છે એવી.

૧૬

પ્રતિષ્ઠા—આબરૂ. વહી—શરાફીનામા—(ખાતા)નો ચોપડો. માર્મિક—મર્મવાળું; ભેદવાળું. વિચક્ષણ—હોશિયાર.

૧૭

ઉત્પત્તિસ્થાન—જન્મભૂમિ. અગસ્ત્ય—એ નામના ઋષિ—વરૂણ અને ઉર્વશીના પુત્ર. એ ઠીંગણા હતા. એની સ્ત્રીનું નામ લોપામુદ્રા હતું. અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી વિંધ્યાચળ પર્વત નમન કરતો આડો પડયો છે. એને ઋષિએ કહ્યું કે હું આવું ત્યાં સુધી પડી રહેજે ને પછી તે આવ્યાજ નથી. એ ઉપરથી ' અગસ્તના વાયદા ' કહેવાયછે. પત્રભંગ—પત્રને આકારે રચેલાં આભૂષણ. નહુષ—એક ચંદ્રવંશી રાજા—એ અગસ્ત્યના શાપથી પૃથ્વીપર સર્પ થઈને પડયો હતો. ત્રિપુંડ્રક—કપાળમાં કરેલું ત્રણ પાંખિયાનું તિલક. મુંજ—એક જાતનું ઘાસ. વેણી—વિધવાઓ તથા વિયોગિની સ્ત્રીઓનો એકજ લટમાં ગુંથેલો ચોટલો. અત્રે સમુદ્રરૂપી ભર્તા મરી જવાથી ગોદાવરીરૂપી વિધવાએ જાણે વેણી બાંધી હતી. ખરૂં જોતાં

ગોદાવરી વેણીબંધ વહેતી હતી. અર્થાત્ તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો. અગ્નિહોત્ર—હોમ કરવાનો અગ્નિ. શૂન્ય—રામ વિનાની. કબંધ—એ એક રાક્ષસ હતો. યોજનબાહુ (યોજન જેટલા લાંબા હાથવાળો)—એક રાક્ષસ.

૧૯

સૌજન્ય—સાલસાઈ; નમ્રતાં.

૨૦

સંયમ—કાબુ. આત્મનિગ્રહ—self-control. વિરલ—અસાધારણ.

પરિશિષ્ટ.

નિબંધલેખન.

હેતુ.

અન્ય જીવો અને મનુષ્ય જાતિ વચ્ચે મુખ્ય તફાવતતા એજ છે કે, જ્યારે બીજાં પ્રાણીઓ માત્ર વિચારશૂન્યદષ્ટિથી જગતના પદાર્થો તરફ નજર કરેછે ત્યારે મનુષ્યો સૃષ્ટિના પદાર્થો જુએછે, તેનું મનન કરેછે, અને બહુધા તે મનનથી ઉપજેલા વિચારો શબ્દદ્વારા અથવા લેખદ્વારા બહાર પાડેછે. કોઇપણ વિષય ઉપર આપણા વિચારો સારી રીતે દર્શાવવા એ નિબંધલેખનનો હેતુ છે.

તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓ.

નિબંધલેખન એક કળા છે; ઘણે અંશે દુર્લભ છે. માણસ જેટલું અનુભવેછે તેટલું બોલી અથવા લખી શકતો નથી. પોતાની લાગણીઓનું આબેહુબ ચિત્ર બીજામાં ખડું કરવું એ અતિ વિકટ કામ છે. એક રીતે જોતાં વિચાર યથાસ્થિત દર્શાવવા માટે ભાષા એ અપૂર્ણ સાધન છે; બીજી રીતે જોતાં ભાષાસાધનના સદુપયોગ વા દુરુપયોગમાંજ માનવજીવનનું સાફલ્ય અથવા વૈયર્થ્ય સમાયેલું છે. તે સાધન સુધારવું, અને તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવો એ મનુષ્યના હાથમાં છે; માટે નિબંધ લેખનમાં નિપુણતા મેળવવા માટે શબ્દભંડોળ અને ભાષાજ્ઞાન સારાં હોવાં જોઇએ.

આ ઉપરથી સાધારણ રીતે માલમ પડ્યું હશે કે નિબંધલેખન એ કેટલેક અંશે દૈવી કળા છે; પણ તેટલા ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે પુરૂષપ્રયત્ન નકામો છે. સાધારણ વિષયો ઉપર સાધારણ વાક્યોથી

પોતાના વિચાર દર્શાવવા, એ તો દરેક માણસથી બની શકે તેમ છે; અને તેમ કરવામાં માર્ગદર્શક સ્તંભો (sign-posts) તરીકે કેટલીક સૂચનાઓ નીચે આપેલી છે.

દરેક નિબંધમાં કેવીરીતે લખવું, તે કરતાં શું લખવું એ બાબતની ચિંતા વધારે પડેછે; માટે દરેક વિષય ઉપર આપણાથી કંઈક પણ લખી શકાય એવી રીતે દુનીઆમાં અવલોકન કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; વિશ્વમાં કેટલું કેટલું અને કેવું કેવું જોવા સાંભળવાનું છે તે તો આપણા ચક્ષુ કર્ણ વિગેરે જ્ઞાનેંદ્રિયોનો બરોબર ઉપયોગ કરીએ તોજ માલમ પડે. સર્વજ્ઞ થવું એ તો અશક્ય છે, પણ હાલ જે મીનિટો અને કલાકો વિચારશૂન્ય સ્થિતિમાં ઘણીવાર ગાળવામાં આવેછે તે મીનિટોનો અમુક વિષય ઉપર મનન કરવામાં ઉપયોગ કર્યો હોય તો આપણા જ્ઞાનમાં ઘણી વૃદ્ધિ થાય એ પ્રત્યક્ષ છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાયછે કે વિષય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો આધાર અમુક અંશે મનુષ્યના સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને ટેવ ઉપર રહેલો છે.

નિબંધના પ્રકાર.

મુખ્યત્વેકરીને નિબંધો બે પ્રકારના હોય છે; વર્ણનાત્મક (Descriptive) અને ચર્ચાત્મક (Expositary). પ્રથમ જાતના નિબંધોમાં શું લખવું એ મુશ્કેલી નડતી નથી; તેથી શબ્દભંડોળ, કુશળ વાક્યરચના અને ક્રમ ગોઠવવાની ન્યાયબુદ્ધિ (Logical Sense) હોય તો સારો નિબંધ લખી શકાય. ચર્ચાત્મક લેખો લખતી વખતે બુદ્ધિની ખરેખરી કસોટી થાયછે; કારણ કે અમુક વિષય ઉપર પોતાના વિચાર બાંધવા, તેને સુગમ અમુક અંશે અસરકારક (forcible) ભાષામાં દર્શાવવા અને વિરૂદ્ધ દલીલોનું ખંડન કરવું એ કામ અતિ દુષ્કર છે.

દરેક વિષયમાં પ્રથમ શું લખવુંછે તેનો વિચાર કરી વસ્તુસૂચક રેખાઓ એક કાગળના કકડાપર લખી લેવી. એ રેખાઓ વિષયને લગતીજ હોય અને અસંબદ્ધ (irrelevant) ન હોય તેપર ખાસ ધ્યાન આપવું. રેખાઓને ક્રમમાં ગોઠવ્યા પછી વિષયના બરાબર વિભાગ કરવા. કોઈ

પણ વિષય ઉપર ગમે તેમ, કંઇ પણ ધોરણ વિના આપણા વિચરા દર્શાવેલા હોય તેને નિબંધજ કહી શકાય નહિ; માટે ફરીથી સૂચવવું પડેછે કે નિબંધના મુદ્દાઓ ગમે તેવી રીતે ગોઠવવાને બદલે પરસ્પર સંબંધ હોય તેવી રીતે ગોઠવવા. ચર્ચાત્મક વિષયો માટે નીચેનો ક્રમ ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રથમ વિરૂદ્ધપક્ષની દલીલો, પછી તેમનું ખંડન અને છેલ્લે જે મત સિદ્ધ કરવાનો હોય તેની તરફેણની દલીલો રાખવી. આ બાબતપર એક બીજી સૂચના પણ અગત્યની છે. અને તે એ છે કે મુદ્દાઓ લખવામાં અતિ કાળવ્યય કરવો નહિ. મુદ્દાઓ લખવામાંજ અડધો વખત વીતી જાય અને પછી ટુંક વખતમાં જેમતેમ લખવું પડે તો નિબંધ સારો લખાય નહિ. ગમે તેમ હોય તોપણ મુદ્દા લખવામાં કુલ વખતના ૧/૮થી વધારે વખત ગાળવો નહિ; તેટલા વખતમાં જેટલા મુદ્દા યાદ આવે તેટલા ઉપરજ લખવું; જો લખતાં લખતાં પછી બીજા યાદ આવે અને તે બરાબર ગોઠવી શકાય તો તે ઉમેરી લેવા; નહીં તો પ્રથમ યાદ આવેલા મુદ્દા ઉપરજ લખવું.

કેટલીક સામાન્ય ભૂલો.

નિચેની ભૂલો નિબંધોમાં ઘણીવાર જોવામાં આવેછે.

૧. પ્રથમના મુદ્દાઓપર અતિ વિસ્તારથી લખાણ, અને તેને લીધે પાછળના ઉપયોગી મુદ્દાઓની ઉપેક્ષા—આ દૂષણ ઘણે અંશે વિચાર ન્યૂનતા દર્શાવે છે. આપણે કેટલું લખવુછે તેનો પ્રથમથી વિચાર કર્યો હોય તો આમ થાય નહિ.

૨. દૃષ્ટાંતનાજ સમુહરૂપ નિબંધ—આ ભૂલ સાધારણ રીતે મુદ્દાઓ ન જડવાથી થાયછે અને તે શું લખવું તે લેખકને માલમ નથી એમ દર્શાવે છે. દૃષ્ટાંત એ નિબંધના આભૂષણ છે, પણ કોઈ માણસને એકલાં ઘરેણાંથીજ ઢાંકી મૂક્યો હોય તો તે જેમ હાસ્યનું કારણ થઈ પડે તેમ નિબંધ પણ જો એકદમ દૃષ્ટાંતથીજ ભરપુર હોય તો હાસ્યકારક થઈ પડેછે. આભૂષણની માફક દૃષ્ટાંતનો ઉપયોગ વિવેકબુદ્ધિથી થયો હોય તોજ નિબંધઅંગ શોભી નીકળી આનંદ આપેછે.

ભાષા.

આજકાલ સાધારણ રીતે લોકોનું વલણ સંસ્કૃતમય અને કિલષ્ટ-શૈલી તરફ વધારે જોવામાં આવેછે. ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ઘણી ભાષાઓ જોડે સંબંધ છે; સંસ્કૃત જોડે હોય તેમાં તો કંઈ નવાઈ નથી; પણ તેથી ગુજરાતી ભાષાને પગથી માથા સુધી સંસ્કૃતનાંજ વસ્ત્રો પહેરાવવા એ અયોગ્ય લાગેછે. આમ કરવાથી અર્થગૌરવ વધવાને બદલે ઘટેછે અને એવો ભ્રમ થાયછે કે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખ લખવા માટે જોઈતા શબ્દોની ખોટ છે. નિબંધમાં જેમ બને તેમ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસથી સમજી શકાય એવી સાદી અને સરલ ભાષા વાપરવી. કંઈક અંશે વિષયને લાગુ પડતી શૈલીને અનુસરવાનો નિયમ કરવો અને તેમ કરવામાં જરૂર પડે તો પરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો; પણ જેને માટે આપણે લખીએ છીએ તે આપણી ભાષા સમજી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

પરચુરણ સૂચનાઓ.

૧. **જોડણી**—હાલ જોડણીની બાબતમાં મતભેદ ચાલેછે; મારા. મ્હારાં, મહારાં, મારાં એમ એકજ શબ્દને માટે જુદી જુદી જોડણીઓ જોવામાં આવેછે. આ પ્રશ્નના વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી; પણ જ્યાંસુધી આ પ્રશ્નનું સમાધાન થાય ત્યાંસુધી " જેમ બોલવું તેમ લખવું" એ સૂત્રને અનુસરવું યોગ્ય લાગેછે.

૨. **વિરામચિન્હ**—ઘણીવાર નિબંધોમાં વિરામચિન્હોનો **સંપૂર્ણરીતે** અભાવ જોવામાં આવેછે. આથી ઘણીવાર અર્થની હાનિ થાયછે. જેમકે જુની ત્રીજી ચોપડીમાં આપેલું વાકય લઈએ, " હું ચોરી કરીશ નહિ કરું તો સરકારનો ગુનેગાર થાઉં " આ વાકયના અર્થનો આધાર વિરામચિન્હ ઉપરજ છે. કયાં કયું વિરામચિન્હ મુકવું તેના નિયમો દરેક વ્યાકરણના ગ્રંથમાં આપેલા હોયછે તેથી અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

આદર્શ નિબંધો.

૧

સ્વભાષાનું જ્ઞાન શા માટે જોઈએ?

જે ભાષા આપણે જન્મથીજ બોલતા શીખ્યા હોઈએ તે અથવા જે ભાષા આપણા પ્રાંતમાં બોલાતી હોય તે ભાષાને સ્વભાષા કહી શકાય. નિબંધલેખનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાષા એ વિચાર બહાર પાડવાનું એક સાધન છે; માટે કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન વિચાર દર્શાવવામાં ઉપયોગી તો છેજ. પરંતુ સ્વભાષાનું જ્ઞાન વધારે ઉપયોગી હોવાના નીચે મુજબ કારણો છે:—

૧. સ્વભાષા નાની વયમાંથીજ શીખવવામાં આવતી હોવાથી તેની છાપ મનપર બરાબર બેસે છે, અને પાછળથી અન્ય ભાષા બહુ શ્રમ અને કાળજીથી શીખીએ તોપણ તેનું જ્ઞાન માતૃભાષાના જેવું ચોકસ થતું નથી.

૨. દરેક માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના તથા પારકા વિષે અંતર રાખેછે. અહંભાવના એજ અભ્યુદયનું પગથીયું છે. હાલની પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો અભ્યુદય પણ individualism થીજ થયલો છે અને individualism નું પ્રથમ સૂત્ર (motto) એજ છે કે every man for himself. એ ન્યાયે દરેક માણસ પોતાના હિતને માટે પોતાના કુટુંબના હિતને માટે, અને પોતાના દેશના હિતને માટે યત્ન કર્યા કરે છે અને તેને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે; તેમ પોતાની ભાષાનું હિત કરવું એ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અને ભાષાનું હિત ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેનું સાહિત્ય ખેડાય, તેમાં સારા સારા લેખો લખાય અને તેનો વધારે પ્રચાર થાય. The glory of a nation consists in her literature. ભાષાની ઉન્નતિનો આધાર તેના સાહિત્યપર છે, માટે પોતાની માતૃભાષાનો ઉદય કરવો ને તેના સાહિત્યને ખીલવવું એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. અને આ ફરજ બજાવવાને માટે ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે.

૩. શોચનીય છે કે આખી દુનીઆમાં માત્ર હિંદુસ્તાનજ અને તેમાં પણ ગુજરાતજ એવો પ્રાંત છે કે જ્યાં સ્વભાષાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

૪. જે ભાષા આપણી માતારૂપ છે, જે ભાષામાં આપણે નાનપણમાં મધુર કલકલ સ્વરથી સંબંધીઓના મન રંજન્ કર્યાં છે, જે ભાષામાં પ્રેમાનંદ આદિક કવિઓએ જ્ઞાન પ્રસાદી આપણુને ચખાડી છે, જે ભાષા વિષે પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ સારો અભિપ્રાય આપેલો છે, જે ભાષામાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ આદિ ભકતોએ ઇશ્વિરભક્તિનું તાદ્દસ્ય આલેખન કર્યું છે તે ભાષાની માત્ર ધનસંચયના લોભથીજ ઉપેક્ષા કરવી એ આપણી કેવી અધમતા !

ઉપરના કહેવાનો હેતુ એમ નથી કે આપણે પરભાષા ન શીખવી. પરભાષાઓ શીખવાથી આપણુને ઘણા ફાયદા થાય છે એ જાણીતુંજ છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે એ ભાષાઓ આપણે આપણા સ્વાર્થને માટે શીખીએ છીએ, જ્યારે આપણી પોતાની ભાષા આપણે આપણા કર્તવ્ય તરીકે શીખીએ છીએ.

સર ફીરોજશાહ મહેતાના શબ્દોનું અનુકરણ કરીએ તો “ પહેલી સ્વભાષા અને પછી બીજી ” અથવા અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે “ મારી ભાષા, પછી તે સારી કે નરસી ” એમ આપણે માનવું જોઈએ, તેજ પ્રમાણે આપણે બીજાને બોધ કરવો જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે વર્તી–દાખલો આપી પ્રેમાનંદ કવિની પ્રાર્થના,

“ ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો નો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમીતણી. ”

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન)

સફળ કરવી જોઈએ.

૨

સાહિત્યપરિષદ્ અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ.

આજકાલ પરિષદો, કોનફરન્સો, અને કોંગ્રેસોનો પવન લોકોને લાગેલો છે. રાજકીય બાબત માટે કોંગ્રેસો, વેપાર માટે ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કોનફરંસો, સંસારસુધારા માટે સોશીયલ કોનફરન્સો, ધર્મ માટે વૈષ્ણવપરિષદ્ આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે અને પોતપોતાનું કામ યથાશકિત બજાવેછે. આજ પવનના વેગથી સને ૧૯૦૪માં સાહિત્યપરિષદ્ સ્થપાઈ. સાહિત્ય સંબંધી નિબંધો લખાવવા તથા વાંચવા, વ્યાખ્યાનો આપવા તથા અપાવવા. જુના પુસ્તકોનું સંશોધન કરવું, તથા બીજી દરેક રીતે સાહિત્યનો પ્રસાર કરવો એ સાહિત્યપરિષદ્નો ઉદ્દેશ છે.

આ ઉદ્દેશનો ખ્યાલ તદ્દન નવીન નથી. સ્વ૦ કવીશ્વર દલપતરામ ભાઈ સ્થાપિત ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાએટિનો પણ આવોજ ઉદ્દેશ હતો અને છે. હાલમાં તે સંસ્થાનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. જે યત્કિંચિત્ કાર્ય સોસાએટિ કરી રહી છે તેમાં પરિષદ્ વૃદ્ધિ કરેછે. અત્યાર સુધીમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ગુજરાતી ફરજીઆત વિષય તરીકે દાખલ કરાવી ઉછરતા ગુજરાતી યુવકોનું લક્ષ સાહિત્ય તરફ દોરવી, ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવામાં તે કંઇક અંશે સફળ થઈ છે અને થશે એવી આપણે આશા રાખીશું. આશા રાખવાના ઘણા કારણો છે.

દર બબ્બે વર્ષે બધા સાક્ષરો એકત્ર થાય તો એક બીજાના વિચારો જાણવાની તક મળે અને તેથી દરેક સાક્ષરને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સુધારો કરવો ઘટે તો કરી શકે.

સંસ્થા એ માત્ર જનોનો સમૂહ છે; જનથી તે તદન ભિન્ન વસ્તુ નથી; એટલે જો દરેક વ્યકિત તે સંસ્થાના ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરવામાં પોતાનો હિસ્સો આપે તો તે સંસ્થા વિજયી નીવડવીજ જોઈએ. જો અમુક સંસ્થા કંઈ ધારેલું કાર્ય ન કરી શકે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય કે તે કાર્ય બજાવવામાં દરેક વ્યકિતએ યોગ્ય ભાગ લીધો નથી. સંક્ષેપમાં સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશ ગમે તેવા ઉચ્ચ હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરેક મનુષ્ય તે ઉદ્દેશ પોતાના કરી ન લે ત્યાં સુધી પરિષદ્ના વિજયમાં ન્યૂનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે.

અત્રે કહેવું જોઈએ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જો દરેક શિક્ષિત ગુર્જર પોતાનો ધર્મ સમજે તો ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવો એ કંઈ દુર્લભ નથી. પણ આપણા ભારતવાસી લોકોમાં જો કંઈ પણ ખામી હોય તો તે એજ છે કે બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ. સંસાર સુધારાના નેતાઓમાં જુઓ કે ધાર્મિક સુધારકોમાં જુઓ તો બધે એજ ખામી માલમ પડશે. ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે આ ખામી સાહિત્યે પરિષદ્‌ને અસર ન કરે અને તે સદા વિજયી નીવડે એવી આશા રાખીશું.

નિબંધોની રૂપરેખા.

સ્ત્રીકેળવણી.

૧. કેળવણી એટલે શું ? ૨. કેળવણીની જરૂર સ્ત્રી પુરૂષોને સરખી છે, બલ્કે સ્ત્રીઓને વધારે જરૂર છે, કારણ કે નાના બાળકોની કેળવણીનો આધાર સ્ત્રીઓપર છે. જુઓ "યોગ્યમાતા" ગદ્ય નંબર ૮. ૩. સ્ત્રી કેળવણીના અભાવથી થતા ગેરફાયદા (અ) ઘરકામમાં ગેરવ્યવસ્થા. (બ) બાળકોપર થતી ખરાબ અસર (ક) વિદ્યાનું કજોડું (ડ) વહેમ ૪. પ્રતિ પક્ષીની દલીલો. સ્ત્રી કેળવણીથી થતા કહેવાતા ગેરફાયદા (અ) ઉડાઉપણું; જવાબ—એવી કેળવણી ને કેળવણીજ કહેવાયજ નહિ (બ) અનીતિ; ઉપરનોજ જવાબ. ૫ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ ? સ્ત્રી પુરૂષોની કેળવણીમાં ભેદ હોવાજ જોઈએ. ૬. જુના વખતમાં કેળવાયલી સ્ત્રીઓના દાખલા, સરસ્વતી લીલાવતી વગેરે; ઉપસંહાર.

બાળલગ્ન.

૧. ઐતિહાસિક અવલોકન. હિંદુસ્થાનમાં બાળલગ્નનો અભાવ; સ્વયંવરનો ચાલ; તેના દાખલા, દમયંતી વિગેરે. ઐતિહાસિક દાખલો, સંયુકતાનો સ્વયંવર. ૨. બાળલગ્ન થવાનું કારણ. મુસલમાની રાજ્ય. પરણ્યા પછી બંને પક્ષ તરફથી થતું સ્ત્રીનું રક્ષણ. ૩. બાળલગ્નથી થતા ગેરફાયદા. (અ) કજોડું ૧. વયનું. દાખલા ૨. ગુણનું. દાખલા (બ) વિદ્યાભ્યાસમાં પડતી ખલેલ. (ક) શરીરની ક્ષીણતા. વૈદક પુરાવો. ૪ બાળ. લગ્નનો ધારો સૃષ્ટિક્રમ વિરૂદ્ધ છે. વેદ વિગેરેના પ્રમાણ. ઉપસંહાર.

દેશાટન.

૧. દેશાટન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ. પરદેશમાં જવું એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંથી અનુભવ મેળવવો જોઈએ. ૨. દેશાટનના ફાયદા (અ) માણસની સ્વાભાવિક ઇચ્છા વૈચિત્ર્ય તરફ છે. જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું. (બ) જ્ઞાન. નવા નવા હુન્નરકળાના નમુના. દેશ દેશના રીત રિવાજ. તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા. વિદ્યાકળા. (ક) દેશાટન વિના કેળવણી અધુરી. The grand tour of Europe. ૩. દેશાટનના જુના દાખલા. દશકુમાર ચરિતમાં ૪. દેશાટનની વિરૂદ્ધ થયલા નિયમોનું કારણ.

"જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થવાને બહાને
કર્યાં સ્વાર્થી શાસ્ત્ર બીકણે ને નાદાને
રખે કુવતની જાણ થાય પરરાજાઓને વિગેરે."

નર્મદાશંકર.

૫. પ્રાચીન સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિમાં ફેર. હાલ દેશાટનની જરૂર. ઉપસંહાર.

નિબંધના વિષયોનું ટિપ્પણ.

૧ રાજભક્તિ
૨ જ્ઞાનબળ
૩ સ્વચ્છતા
૪ પ્રમાણિકપણું
૫ શારીરિક કેળવણી
૬ કરજ
૭ સ્વયંવર
૮ વહેમ
૯ સમયસૂચકતા
૧૦ આપવડાઇ
૧૧ બાપ તેવા બેટા, ને વડ તેવા ટેટા
૧૨ ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા
૧૩ ઇશ્વર અનાથનો બેલી છે
૧૪ પુસ્તકાલય
૧૫ કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સારૂં છે.
૧૬ કરકસર
૧૭ પરોપકાર
૧૮ અંગ્રેજી રાજ્યના ફાયદા
૧૯ હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
૨૦ સત્ય
૨૧ મિતાહાર
૨૨ વર્તમાન પત્રો
૨૩ વ્યવસ્થા
૨૪ લાંચ
૨૫ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસથી થતા ફાયદા
વગેરે વગેરે.

સમાપ્તં.